

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

4 (67) 2022

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

4 (67) 2022

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2022

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Тойшыбаева Г.К., филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Волгоград мемлекеттік техникалық университеті, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Тойшибаева Г.К., кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы,
Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор МГУ им.
М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор
Волгоградского государственного социально-педагогического
университета, Волгоград, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния,
США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

bulletin-philology.ablaikhan.kz

© Scientific Journal "Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages". Series "Philological sciences" of JSC "Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages" is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor in chief

Kunanbayeva S.S., doctor of philological sciences, professor,
associate member of National Academy of Sciences of the RK,
Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Toishibaeva G.K., Candidate of Philology, KazUIR & WL named after
Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL,
Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan,
KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan,
KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philology, Ablai khan, KazUILandWL,
Almaty, Kazakhstan

Karibaeva B.E., PhD, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philology, Professor, Leuven Catholic
University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philology, Professor, Moscow State University
named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philology, Professor, of Volgograd State Technical
University, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after
Ablai khan,, Almaty, Kazakhstan

bulletin-philology.ablaikhan.kz

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Ақабаева М.О. Медиамәтін-әлемнің медиабейнесін жасаушы негізгі фактор	11-24
Ақабаева М.О. Медiateкст – ключевой фактор в создании медиакартины мира	11-24
Akabaeva M.O. Media Text is a Key Factor in Creating a Media Picture of the World	11-24
Досова А.Т. Ахмет Байтұрсынұлы поэзиясындағы «Ахмет бейнесі» концептісі	24-34
Досова А.Т. Концепт «Образ Ахмета» в поэзии Ахмета Байтұрсынова	24-34
Dossova A.T. The Concept «The Image of Akhmet» in the Poetry of Akhmet Baitursynov	24-34
Жаңабекова А.Ә., Қожахметова А.Қ., Бесиров Е.Б. Картотекалық корды цифрландыру – қазақ тілінің ұлттық корпусын құрудың негізі	35-52
Жаңабекова А.А., Қожахметова А.Қ., Бесиров Е.Б. Цифровизация картотечного фонда – основа создания национального корпуса казахского языка	35-52
Zhanabekova A.A., Kozhahmetova A.K., Bessirov Y.B. Digitalization of the Card File Fund – the Basics of Creating the National Corpus of the Kazakh Language	35-52
Журавлева Е.А., Самсенова Г.С. Тенденции развития современной медиаречи и их отражение в казахстанских сетевых изданиях	52-69
Журавлева Е.А., Самсенова Г.С. Қазіргі медиасөйлеу дамуының үрдістері және де олардың қазақстандық желілік басылымдарда бейнеленуі	52-69
Zhuravleva Ye.A., Samsenova G.S. Trends in the Development of Modern Media Speech and Their Reflection in Kazakhstani Online Publications	52-69
Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М., Тасполатов Б.Т. Радио, телехабар тілінің англицизмдерді қалыптастырудағы рөлі	69-86

Жусубалина Ж. М., Тлеубердиев Б.М., Тасполатов Б.Т. Роль языка радио, телевидения в формировании англицизмов	69-86
Zhussubalina Zh. M., Tleuberdiev B.M., Taspolatov B.T. The Role of the Language of Radio and Television Broadcasting in the Formation of Anglicisms	69-86
Искакова К.А., Евтюгина А.А., Кушкарлова Г.К. Полидискурсивность как характерный признак языковой личности А.Кекильбаева	86-101
Искакова К.А., Евтюгина А.А., Кушкарлова Г.К. Полидискурсивтілік Ә. Кекілбаевтың тілдік тұлғасына тән белгі ретінде	86-101
Iskakova K.A., Evtyugina A.A., Kushkarova G.K. Polydiscursivity as a Feature the Linguistic Personality of A.Kekilbayev	86-101
Қартжан Н.Е., Исакова С.С., Исакова А.С., Алтайбекова К.Т. Қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясы	102-116
Қартжан Н.Е., Исакова С.С., Исакова А.С., Алтайбекова К.Т. Лексико-семантическая репрезентация концепта «ум / mind» в казахско-английском волшебном дискурсе	102-116
Kartzhan N.E., Issakova S.S., Issakova A.S., Altaibekova K.T. Lexico-semantic Representation of the Concept «mind / mind» in Kazakh-english Magic Discourse	102-116
Kuzembayeva G., Matveyas A., Arystanova A. “Healthcare” Vocabulary in Print Media: a Comparative Analysis of Frequency and Readers’ Perception Before and After the COVID-19 Pandemic Outbreak	117-128
Кузембаева Г.А., Матвеев А.В., Арыстанова А.С. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы COVID-19 пандемиясына дейінгі және одан кейінгі кезеңдерде денсаулық сақтау лексикасының жиілігін және оқырмандар қабылдауын салыстырмалы талдау.....	117-128
Кузембаева Г.А., Матвеев А.В., Арыстанова А.С. Сравнительный анализ частоты и читательского восприятия лексики здравоохранения в печатных СМИ до и после вспышки пандемии COVID-19	117-128
Куркимбаева А.М., Дүйсеева Л.А., Базарова Д.А. TripAdvisor сайтындағы Қазақстан туралы онлайн пікірлердің вербалдануы	129-143

Куркимбаева А.М., Дүйсеева Л.А., Базарова Д.А. Вербализация онлайн отзывов о Казахстане на сайте TripAdvisor	129-143
Kurkimbayeva A.M., Duisseyeva L.A., Bazarova D.A. Verbalization of Online Reviews about Kazakhstan on TripAdvisor.....	129-143
Lazaridi M.I. Problems of Russian Language Learning in the Correspondence between M.M. Kopylenko and L.A. Sheiman	143-152
Лазариди М.И. М.М. Копыленко мен Л.А.Шейманның хат алмасуындағы орыс тілін оқыту мәселелері	143-152
Лазариди М.И. Проблемы изучения русского языка в переписке М.М.Копыленко и Л.А.Шеймана	143-152
Nergiz Biray, Kurmanova B.Zh., Utegenova A. Trends in the Development of the Language Situation in Aktobe Region (on the Material of the Language Skills Level among Population)	153-162
Нергиз Бирай, Курманова Б.Ж., Утегенова А. Ақтөбе облысындағы тілдік жағдайдың даму тенденциясы (халықтың тілдерді меңгеру деңгейі материалдары негізінде)	153-162
Нергиз Бирай, Курманова Б.Ж., Утегенова А. Тенденция развития языковой ситуации в Актюбинской области (на материале информации об уровне владения языками населения)	153-162
Nurbaeva A.N. Precedent Phenomena in the Texts of the Kazakh Press	163-171
Нұрбаева А.Н. Қазақ баспасөз мәтіндеріндегі прецедентті құбылыстар туралы	163-171
Нурбаева А.Н. О прецедентных феноменах в текстах казахстанской прессы	163-171
Садирова К.Қ., Әбдірова Ш.Г. Дискурстың идеологиямен арақатынасы	172-181
Садирова К.К., Абдирова Ш.Г. Взаимосвязь дискурса и идеологии	172-181
Sadirova K.K., Abdirova Sh.G. The Relationship Between Discourse and Ideology	172-181
Сейдамат Ә.Қ., Алдаш А. Сөз байлығы және әсерлілік: мерзімді баспасөз тіліндегі синонимдердің қолданысы	181-194
Сейдамат А.К., Алдаш А. Богатство слова и эффективность: употребление синонимов в языке периодической печати.....	181-194
Seidamat A.K., Aldash A. The Richness of the Word and Efficiency: the use of Synonyms in the Language of Periodicals.....	181-194
Талыбова Я.С., Монгилева Н.В. Аттрактивный потенциал университетских веб-сайтов	195-207

Талыбова Я.С., Монгилева Н.В. Университет веб-сайттарының тартымды әлеуеті	195-207
Talybova Ya.S., Mongilyova N.V. Attractiveness Potential of University Websites	195-207

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Mizamkhan B., Zhambyl B. The Problem of Lexical Transformations in Simultaneous Interpreting under Cognitive and Discursive Approach	208-218
Мизамхан Б., Жамбыл Б. Когнитивті - дискурсивті тәсілдің көмегімен синхронды аудармада лексикалық трансформацияларды қолдану	208-218
Мизамхан Б., Жамбыл Б. Когнитивно - дискурсивный подход в использовании лексических преобразований в синхронном переводе	208-218
Муханова Н.Ж. Көркем бейне және оны ағылшын тіліне аудару ерекшеліктері (Герольд Бельгердің әңгімесі негізінде).....	219-238
Муханова Н.Ж. Художественный образ и особенности его перевода на английский язык (на материале рассказов Герольда Бельгера)	219-238
Mukhanova N.Zh. Literary Image and the Features of its Translation into English Language (Based on Herold Belger's Story)	219-238
Цао Мэнди, Казыбек Г.К. История перевода русской литературы на китайский язык	238-255
Цао Мэнди, Казыбек Г.К. Орыс әдебиетінің қытай тіліне аударылу тарихы	238-255
Cao Mengdi, Kazybek G.K. The History of the Translation of Russian Literature into Chinese	238-255

**3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-
 ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**
**Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
 ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**
**Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
 LANGUAGE TEACHING**

- Сүлейменова Ж.А., Қорғанбеков Б.С.** Қазақ әдебиеті бөлімінің білім алушыларына кәсіби бағытталған шет тілін оқытуда «Диуани Хикметтің» маңыздылығы256-268
- Сулейменова Ж.А., Корганбеков Б.С.** Значимость «Дивани Хикмет» в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку студентов отделения казахской литературы256-268
- Suleimenova Zh.A., Korganbekov B.S.** The Importance of Diwani Hikmet in a Professionally Oriented Foreign Language Teaching to Kazakh Literature Department Students256-268

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
**Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И
 СОВРЕМЕННОСТЬ**
Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

- Abylkassimova G.A., Tulebaeva K.T.** The Concept of National Consciousness in the Poetry of Olzhas Suleimenov269-283
- Абылкасимова Г.А., Тулебаева К.Т.** Олжас Сүлейменов поэзиясындағы ұлттық сана концепциясы269-283
- Абылкасимова Г.А., Тулебаева К.Т.** Концепция национального сознания в поэзии Олжаса Сулейменова269-283
- Baimussina Z.B., Roziyeva D.S.** Newspeak as a Tool of Totalitarianism in the Works of 1984 by G. Orwell and Day of the Oprichnik by V. Sorokin283-293
- Баймусина З.Б., Розиева Д.С.** Дж. Оруэллдың «1984» және В. Сорокиннің «День опричника» шығармаларындағы новояз тоталитаризмнің құралы ретінде283-293
- Баймусина З.Б., Розиева Д.С.** Новояз как инструмент тоталитаризма в произведениях «1984» Дж. Оруэлла и «День опричника» В. Сорокина283-293
- Иманғали Ө., Асылбекұлы С.** Қазіргі қазақ әңгімелерінің тақырыптық аясы294-307

Иманғали О., Асылбекулы С. Тематический фон современных казахских рассказов	294-307
Imangali.O., Asylbekuly S. Thematic Specificity of Modern Kazakh Stories	294-307
Исмаилова О., Токшылыкова Г., Әбдіғазилұлы Б. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық құндылықтар көрінісі	307-318
Исмаилова О., Токшылыкова Г., Әбдіғазилұлы Б. Отражение национальных ценностей в современной казахской прозе	307-318
Ismailova O., Tokshylykova G. Abdigaziuli B. The Appearance of National Values in the Modern Prose	307-318
Kurmambayeva K.S. The Archetype of «Home» and «Homelessness» in Modern Kazakh Prose	318-329
Қурмамбаева Қ.С. Қазіргі қазақ прозасындағы «Баспана» және «Баспанасыздық» архетипі	318-329
Қурмамбаева К.С. Архетип «Дом» и «Бездомье» в современной казахской прозе	318-329
Mukhametkali A.A., Bolatova G.Zh. Reference as a Form of Intertextuality	329-338
Мұхаметқали А.А., Болатова Г.Ж. Референция интертекстуалдылықтың бір түрі ретінде	329-338
Мұхаметқали А.А., Болатова Г.Ж. Референция как форма интертекстуальности	329-338
Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш. Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі «Туған жер» концептісі	339-353
Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш. Концепт «Родная земля» в пословицах тюркских народов	339-353
Olzhabaev B.K., Pangareev A.Sh. The Concept «Native Land» in the Proverbs of the Turkic Peoples	339-353
Chernozemova E.N. «Two Lives» by Concordia Antarova in the Context of 20th Century Fine Prose Research (Clearly Expressed Thoughts and Warnings of The Forces of The Universe Seeking The Truth)	353-363
Черноземова Е.Н. XX ғасыр көркем прозасының ізденістері мәнмәтініндегі Конкордия Антарованың «Екі өмір» кітабы (Ақиқат іздеушілерге Әлем күштерінің ашық айтылған ойлары мен ескертулері)	353-363
Черноземова Е.Н. Книга Конкордии Антаровой «Две жизни» в контексте поисков художественной прозы XX века (Откровения и предостережения сил Света ищущим Истину)....	353-363

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

ӘӨЖ 81.42
ХҒТАР 16.21.33
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.001

МЕДИАМӘТІН - ӘЛЕМНІҢ МЕДИАБЕЙНЕСІН ЖАСАУШЫ
НЕГІЗГІ ФАКТОР

***Ақбаева М.О.¹**

***¹Phd докторант, Әлихан Бөкейхан университеті,
Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ медиамәтіндерінің когнитивтік ерекшеліктері зерттелген. Сонымен қатар медиамәтін типтері мен олардың тілдік ерекшеліктері, бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің ақпараттық функциясы мен ұйымдастырушылық қасиеті, медиамәтіндердің интерпретациялық қасиеттері, олардың дүниенің ақпараттық бейнесін құрудағы рөлі дәйектеледі.

Зерттеуде когнитивтік тәсіл арқылы медиамәтіндер жеке сөйлеу шығармалары ретінде ғана емес, сонымен қатар ақпаратты өндіру мен таратумен айналысатын адамдар мен ұйымдардың бірлескен қызметінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Ғылыми зерттеуде көзделетін мақсат - медиамәтіндер тілінің когнитивтік сипатын айқындау.

Автор қазақ медиамәтіндерінің зерттелуіне шолу жасай келе, қазіргі кездегі медиамәтіндерді когнитивтік аспектіде қарастырудың маңыздылығына тоқталады.

Зерттеу барысында теориялық материалды зерделеу және жүйелеу талдаудың, синтездің және дедукцияның жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының қоғам үшін атқаратын негізгі қызметінің бірі – ақпараттық функциясына тоқталады. Ақпараттық функцияны жүзеге асырудағы бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің рефлексиялық қасиетімен байланысы тұжырымдалады. Медиамәтіндердің әлемнің алуан түрлілігін белгілі бір медиа форматында бейнелеуі әлемнің заманауи бейнесін жасаудың негізгі

факторы екендігі айтылады. Медиамәтіндерді когнитивтік бағытта зерттеудің артықшылығы ретінде заттың немесе шынайы құбылыстың ақиқат өмірге барынша жақын бейнесін алу үшін оның ішкі құрылымын және жеке құрамдас бөліктерін егжей-тегжейлі зерттеп қана қоймай, оларды қозғалыста, әрекетте, сыртқы дүниемен табиғи функционалдық байланыста көрсететін ерекшелігі баса айтылады.

Сондай ақ, медиамәтіндердің қоғамның сан қырлы идеологиялық міндетін орындаудағы, рухы биік идеяларды насихаттаудағы рөлін, әлеуметтік-психологиялық сипаты, қоғамдық қатынастардағы саяси-әлеуметтік маңызын дәйектей келе, бүгінгі жаһандану жағдайында әлемнің бейнесін жасау механизмі толығымен дерлік БАҚ-қа байланысты деген тұжырым жасалады.

Соңында автор қазіргі медиамәтіндер - әлемнің медиа бейнесін жасаушы негізгі фактор деген қорытындыға келеді.

Мақаланың ғылыми және практикалық маңызы медиамәтіндердің ұлттық танымдық сипатын зерттеуден көрінеді. Зерттеу нәтижелері «Медиалингвистика», «Мәтін лингвистикасы», «Когнитивті лингвистика» салалары бойынша зерттеулерге қосылған үлес болып саналады. Зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдар медиамәтіндердің тілін когнитивтік бағытта тереңірек зерттеуге түрткі бола алады.

Тірек сөздер: медиалингвистика, медиамәтін, когнитивтік лингвистика, когниция, дүниенің тілдік бейнесі, әлемнің медиабейнесі, бұқаралық коммуникация, массмедиа

Негізгі ережелер

Қазіргі кезде массмедиа термині баспа басылымдары, теледидар, радио хабарламалар, интернет беттеріндегі ақпарат қайнарлары, сонымен қатар кино, видео, ұялы телефондық байланыс және т.б. бұқаралық коммуникация құралдары мағынасын білдіреді. Дәстүрлі тіл білімі үшін мәтінге «негізгі қасиеттері бірізділік пен тұтастық болып табылатын таңба бірліктері тізбегінің біртұтас мағыналық байланысы» деген анықтама берілсе, массмедиа саласына ауысқанда мәтін бұл анықтама шеңберінен шығып, айтарлықтай кең ұғым мен қасиеттерді қамтиды. Себебі, медиамәтін вербалды деңгейдегі белгілер жүйесінен тыс семиотикалық түсініктегі мәтін ұғымына жақындайды, медиамәтін тек вербалды ғана емес, басқа да белгілерге ие.

Кіріспе

Зерттеушілердің көпшілігі бұқаралық коммуникация деңгейі «мәтін» ұғымына БАҚ-тың медиақасиеттеріне байланысты жаңа семантикалық реңктер береді деп есептейді. Мысалы, медиамәтін типтерінің бірі – теледидардағы мәтінді алатын болсақ, ол тек сөздік құрамнан тұрмайды, сонымен қатар бірден бірнеше деңгейде: сөздік, бейне және дыбыстық сүйемелдеу, біртұтас тұтастықты құра отырып,

көпқырлы ерекшеліктерді иеленеді. Радиомәтіндер мен баспасөз мәтіндері де вербалдылықпен қатар әуен және дыбыстық бояулар, газет немесе журналдардың графикалық рәсімделу ерекшеліктері сияқты медиа- қасиеттермен толықтырылады.

Орыс тіл білімінде медиалингвистиканың негізін салушы Т.Г. Добросклонскаяның пікірінше, күрделі, көп деңгейлі құбылыс ретіндегі медиамәтін түсінігі жасалу формасы, таралу арнасы және тілдік ерекшеліктері тұрғысынан өте дәл сипаттама беруге мүмкіндік беретін тұрақты параметрлер жүйесімен толықтырылады. Аталған жүйе төмендегідей маңызды параметрлерді қамтиды:

Мәтінді құру әдісі (авторлық – алқалық (коллегиальный))

Жасалу формасы (жазбаша – ауызша)

Қолдану формасы (жазбаша – ауызша)

Тарату арнасы (бұқаралық ақпарат құралдары – тасымалдаушы:баспа, радио, теледидар, интернет)

Мәтіннің функционалдық жанрлық түрі (жаңалықтар, комментарий, көсемсөз, жарнама)

Тақырыптық доминант немесе белгілі бір тұрақты медиатақырыпқа қатысты болу [1]

Қазақ медиамәтіндері тілінің зерттелуіне келсек, қазақ баспасөзінің тілі жөнінде алғаш арнайы қарастырған Н. Қарашеваның еңбегін атап өту орынды. Н.Қарашеваның зерттеуінде «Айқап» журналы тілінің грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Бұдан кейінгі баспасөз тілі туралы сүбелі зерттеулер – газет тілінің фонетикалық-орфографиялық жүйесі, лексикасы, грамматикалық ерекшеліктерін қарастырған Б.Әбілқасымовтың кандидаттық диссертациясы, О.Бүркітовтың «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» атты кандидаттық диссертациясы, Б.Қ. Момынованың «Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы» [2], М. Мұкашеваның «Научно-популярная периодика Казахстана: истоки, становление и перспективы развития» [3], Ф.З. Жақсыбаеваның «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша)» [4], Қ.Ө. Есенованың «Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде)» [5], А. Алдашеваның «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» [6], Н.Ж. Дәулеткерееваның «Газет баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні» [7] атты зерттеулері. Бұл еңбектерде қазақ баспасөз тілінің грамматикалық, стилистикалық, лексика-семантикалық және жанрлық т.б. мәселелері қарастырылады.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін когнитивтік аспектіде зерттеу медиалингвистиканың маңызды бөлігі болып табылады. Заттың немесе шынайы құбылыстың ақиқат өмірге

барынша жақын бейнесін алу үшін оның ішкі құрылымын және жеке құрамдас бөліктерін егжей-тегжейлі зерттеп қана қоймай, оларды қозғалыста, әрекетте, сыртқы дүниемен табиғи функционалдық байланыста көрсету қажет. Адамзат тілін зерттеуде бұл мүмкіншілікке когнитивтік лингвистика әдістері арқылы қол жеткізуге болады. Зерттеуде сипаттау, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер

Тіл – тірі организм, ал оның деңгейлері мен жеке құрамдас бөліктері имманентті түрде статикалық жүйе ретінде емес, динамикалық тұрғыдан тілдік ақиқаттан тыс және сөйлеу бірліктерінің жасалуы мен жүйелілігіне, қызметіне және қабылдануына әсер ететін көптеген факторларға байланысты қарастырылады [8, 123 б.].

Когнитивтік зерттеулердің негізгі ұғымы — когниция. *Cognitio* и *cogitatio* деген латын сөздерінен алынған.

Басқаша айтқанда, «таным» ұғымы білім, тәжірибені меңгеру процесін және оның нәтижелерін қамтиды. «Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде» танымға «танымдық процесс немесе психикалық және ойлау процестерінің жиынтығы – дүниені қабылдау, қоршаған ортаны қарапайым бақылау, категорияларға бөлу, ойлау, сөйлеу және т.б. адамға немесе әртүрлі сенсорлық-перцептивті арналардан келетін немесе интерпретацияланған түрде жеткізілетін ақпаратты өңдеу» [9, 78 б.], – деген анықтама берілген.

Сонымен, таным адамның ақыл-ой, зияткерлік қабілеттерінің көрінісі ретінде түсініледі және адамның өзін-өзі тануы, өзін және қоршаған әлемді бағалауы, дүниенің ерекше бейнесін құруы тәрізді саналы әрекет пен рационалды ойлауға негіз болатын барлық нәрсені қамтиды.

Тіл құбылыстары XX ғасырдың 80-жылдарында жеке бағыт ретінде қалыптасқан когнитивтік лингвистика аясында жаңаша қырынан зерттелуде.

Когнитивтік әдіс ақпаратты беру және өңдеу, заманауи білімді ұйымдастыру және бізді қоршаған әлем туралы идеяларды құру үшін тілді қолданумен байланысты күрделі процестерді зерттеуге назар аударуға мүмкіндік береді.

Когнитивті лингвистика философиядан бастау алғаны белгілі. Когнитивтік лингвистика мәселелерінің алғашқы пікірлері әл-Фараби мен Аристотель, Платон, Сократ т.б. ежелгі грек ойшылдарының еңбектерінде пайда болды. Когнитивтік зерттеулердің негізгі ерекшелігі – тілдің танымдық деңгейін ажырата білу. Бұл бағыт орыс тіл білімінде Ю. Д. Апресян, Е. М. Кубрякова, Ю. Н. Қараулов, А. Вежбицкая, Н. Д. Арутюнова, В.А. Маслова және басқа зерттеушілердің еңбектері арқылы кеңінен танылған.

Когнитивтік ғылым саласының негізгі мақсаты адамзат санасында

дамып келе жатқан маңызды процестердің табиғатын түсіну болып табылады. Когнитивті лингвистика – тіл білімінің құрылымы мен қарым-қатынас формалары туралы түсініктерді тереңдетуге, ақпаратты тіл арқылы сақтауға арналған саласы.

Когнитивтік ғылымның негізгі ұғымдары – «әлем бейнесі» (әлем суреті), «әлемнің тілдік бейнесі» (ғаламның тілдік бейнесі), «әлемнің ұлттық (лингвистикалық) бейнесі» (ғаламның ұлттық бейнесі) және «әлемнің концептуалдық бейнесі». «әлемнің жаһандық бейнесі» т.б. Осы терминдер қатарына «әлемнің медиабейнесі» деген ұғымды да атауға болады.

Әлемнің лингвистикалық бейнесі туралы түсінік В. Гумбольдт идеялары мен этнолингвистика теориясына негізделген. «Әлемнің лингвистикалық бейнесі» терминін алғаш рет Л.Вайсгербер ғылыми айналымға енгізген.

Б.А. Серебrenников, В.И. Постовалов, А. А. Уфимцева, Е. С. Кубрякова, В. Н. Телия және т. б. адамзаттың тілдегі рөлі туралы айта отырып, олар адамның бүкіл рухани шығармашылығының нәтижесінде қалыптасатын әлем бейнесін «әлемнің жаһандық бейнесі» деп атайды, оның әлеммен қарым-қатынасын анықтайды.

Әлемнің бейнесі – адамзаттың айналасындағы объективті шындық. Әлем – бұл адам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің көрінісі, ал әлемнің бейнесі – «адам мен қоршаған орта туралы ақпаратты өңдеудің нәтижесі».

Когнитивтік зерттеулер лингвистика, мәдениеттану, антропологистика, психологистика сияқты салаларда қарқынды дамуда. Когнитивті бағыт тіл білімінде сөйлеу тілін халықтың ұлттық рухани құндылықтарымен, дүниетаныммен, ой әлемімен және жанның ерекшеліктерімен тығыз байланысты қарастырады. Қазіргі таңда әлемнің лингвистикалық бейнесін құру мәселелері, сондай-ақ онымен байланысты категориялар мен концептуализация проблемалары зерттеушілердің қызығушылығын туғызуда. Категоризация және концептуализация - келіп түсетін ақпаратты түсінуді реттейтін процестер [10, 25 б.]. Олардың көмегімен шындықтың когнитивті ассимиляциясы жүзеге асады: адам өзі және өзін қоршаған әлем туралы білімді құрылымдайды, жүйелейді, ұдайы ұлғайып келе жатқан түсініктер мен категориялар түріндегі ақпаратты бірізге келтіріп, ұйымдастырады, осылайша бір-бірінен алшақ ақпаратты жүйеленген білімге айналдырады.

Мұның бәрі БАҚ мәтіндерін зерттеу үшін үлкен маңызға ие екені анық. Когнитивтік тәсіл медиамагіндерді жеке сөйлеу шығармалары ретінде ғана емес, сонымен қатар ақпаратты өндіру мен таратумен айналысатын адамдар мен ұйымдардың бірлескен қызметінің нәтижесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Когнитивтік зерттеуде медиалингвистика ақпараттық процестерді түсіну үшін медиамәтіндердің интерпретациялық қасиеттері, олардың дүниенің ақпараттық бейнесін құрудағы рөлі, бұқаралық өндіріс пен қабылдауға әсер ететін мәдени ерекше және идеологиялық факторлар медиамәтіндер, бейнелер мен стереотиптерді құрудың лингво-медиа әдістері сияқты маңызды мәселелерге ерекше назар аударады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғам үшін атқаратын негізгі қызметінің бірі – бұқаралық аудиторияны елімізде және шетелде болып жатқан оқиғалар туралы хабардар етуден тұратын ақпараттық функция. Ақпараттық функцияны жүзеге асыру бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің рефлексиялық қасиетімен тығыз байланысты. Медиамәтіндердің қоршаған бүгінгі әлемнің алуан түрлілігін белгілі бір медиаформатында бейнелеуі әлемнің заманауи бейнесін жасаудың негізгі факторы болып табылады. Мерзімді басылымдардың интернет нұсқалары да танымал. Соңғы жылдары блогерлер, жүйелік журналдардың авторлары көбейді. Жалпы, қоғамның сан қырлы идеологиялық міндетін орындауда, рухы биік идеяларды насихаттауда бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі артып келеді. Оның әлеуметтік-психологиялық сипаты күн сайын артуда. Оның қоғамдық қатынастардағы саяси-әлеуметтік рөлі де сан алуан. Бүгінгі таңда БАҚ ағарту, үгіт-насихат, ұйымдастыру, топтық жұмыстарды атқаруда. Жаңалықтар ағынын күнделікті жаңарту, тұрақты форматты ұяшықтарды сәйкес ақпаратпен толықтыру, бір жағынан, әлемнің ақпараттық бейнесін динамикалық түрде көруге мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, оның ішкі құрылымдық және тақырыптық тұрақтылығы мен жүйелілігін көрсетеді.

Осылайша, «халықаралық саясат», «экономика және бизнес», «білім беру» сияқты үлкен тақырыптық блоктарға және жеке тақырыптарға, мысалы: «саяси қайраткерлермен кездесулер», «ауа райы» және т.б. жататын жаңалықтар репортаждарын талдау, тиісті пән мәтіндерінде жүйелі түрде қайталанатын бірқатар тұрақты синтагматикалық бірліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық қоғам жағдайында әлемнің бейнесін жасау механизмі толығымен дерлік БАҚ-қа байланысты. Қазіргі заманда адамдар айналадағы шындықтың не екенін және айналадағы шындықтың қалай өзгеретіні туралы ақпараттың басым бөлігін газеттердің, радионың және теледидардың көмегімен, кейінгі жылдарда әсіресе жастар жағы ұялы телефон, гаджеттер арқылы интернет желісінен алады. Республикамыздың барлық аймақтарында бірнеше республикалық газет-журналдар шығарылады және мемлекеттік телевизия мен радиостанциялар хабар таратады. Электрондық БАҚ мемлекеттік хабар тарату жүйелерін пайдаланады. Сондай-ақ жақсы жолға қойылған кабельдік немесе спутниктік тарату жүйесі бар. Елімізде «Хабар»,

«Қазақстан», «Ел арна» – мемлекеттік телеарналар, жекеменшік – КТК, НТК, «Рахат», «Жетінші арна», «31 арна» және т.б. телеарналар жұмыс істейді. Бүгінгі таңда жалпы халыққа ыңғайлы және көпшілікке қолжетімді болып отырған ақпарат құралы – Интернет-медиа. Интернет пайдаланушылардың көбеюі интернет басылымдарының артуына ықпал етуде. Интернет пайдаланушылар қоғамдық-саяси бағытты да, ақпараттық, ойын-сауықтық бағытты да пайдаланады.

Әлемнің түкпір-түкпірінде болып жатқан оқиғалар туралы біздің біліміміз бен түсініктеріміз негізінен бұқаралық ақпарат құралдарының күнделікті берілетін мәліметтері мен түсіндірулеріне байланысты. Осылайша, БАҚ әлемнің ақпараттық бейнесін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің ұйымдастырушылық қасиеті де үлкен маңызға ие. Ақпараттық кеңістікті БАҚ материалдарының нақты тақырыптық құрылымында көрсетілген тұрақты концептуалды үлгілерге сәйкес құру арқылы БАҚ дүниенің үйлесімді, реттелген бейнесін жасайды және сақтайды.

Дүниенің ақпараттық бейнесі ұғымы дүниенің тілдік бейнесімен тығыз байланысты, ол «тілде анықталған дүниетаным, идеология, құндылықтар жүйесі», адам өмірі және қоршаған шындықты түсіндіру туралы идеялардың тілдік формасы ретінде түсініледі. Дүние суретінің тілдік көріністерінің аумағы өте үлкен: тілде сол немесе басқа адамдардың құндылықтар жүйесі туралы, оның ғалам туралы идеяларының социопатиялық-мәдени ерекшелігі туралы ең бай ақпарат бар.

Мұнда лексика-семантикалық қабат ерекше рөл атқарады, онда әлем моделінің мағыналық және құндылық параметрлері айқын және жасырын түрде көрсетіледі. Жеке сөзде, оның құрылымдық және лексика-фразеологиялық байланыстарында белгілі бір тілдік қауымдастықтың дүниетанымдық ерекшеліктері, өмірлік құндылықтары, тарихи тәжірибесі мен генетикалық жады жинақталады.

Соңғы жылдары дүниенің лингвистикалық бейнесін зерттеуге деген қызығушылықтың артуы көрнекті зерттеуші В.фон Гумбольдт идеяларынан бастау алады. Оның «ұлттық рухтың әрекеті ретіндегі тіл туралы», тілдердің «дүниетанымы» тұрғысынан айырмашылығы туралы ойлары «имманентті» лингвистикадан («өзін-өзі және өзі үшін» зерттеуге бағытталған) тілді адаммен, оның санасымен, ойлауымен, рухани-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста зерттеуді өз алдына мақсат етіп қойған антропологиялық лингвистикаға көшуге ықпал етті. В.фон Гумбольдт идеялары және олардың қазіргі заманғы зерттеулердегі дамуы бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерін зерттеу үшін үлкен маңызға ие.

Дүниенің тілдік бейнесі сияқты дүниенің ақпараттық бейнесі де дүниетанымның ұлттық мәдени ерекшеліктерін және құндылық

катынастар жүйесін бейнелейтіндіктен мәдени тұрғыдан ерекше. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінде дүниенің тілдік және ақпараттық бейнесінің үйлесімділігі байқалады.

Медиа­мәтіндердің тілдік ерекшеліктерінің бірі ретінде жаз­баша және бейбервалды коммуникация элементтерінің кіріктіре қолданылуын айтуға болады. Интернет жарнама мәтіндерінде тартымды, қанық фотосуреттер қаншалықты көп болса, медиа­мәтін соншалықты адресаттар назарын аударады. Фотосуреттер – адресаттар бойында сенімділікті арттыра түсетін сендіру тәсілі.

Сонымен қатар, медиа­мәтіндерде оқырманның есінде қалатын айрықша бейнелер жасау үшін метафоралар белсенді қолданылады. Соғыс ошағы, саяси арена, ақпараттық жарылыс және т.б. сияқты метафораларды баспасөз беттерінен ұшырастырамыз.

Әлеуметтік желідегі медиа­мәтіндердің ерекшеліктерінің бірі ретінде графикалық құралдардың қолданысын айтуға болады.

Графикалық құралдар көрінісі мәтінде кейбір сөздер мен сөз тіркестерін арнайы қалың қаріппен бөліп көрсету немесе бас әріптермен жазылуынан да көрінеді. Адресант осы әдіс арқылы негізгі айтылатын ақпаратқа екпін қояды, яғни прагматикалық ниет іске асады.

Ақпаратты баяндау кезінде адресаттар жағымды немесе жағымсыз эмоционалды көңіл күйін білдіру барысында эмфатикалық-орфографиялық қолданыстар ұшырасады. Бұл құбылысты логикалық екпін деуге де болады.

Окказионал лексикалық бірліктер – сөз құраудың ойнақы элементі. Окказионал лексемалар мәтінге экспрессивтілік рең беретін бір мезеттік бірліктер деп түсінуге болады. Әсіресе жаңалықтар мәтіндерінде «жұмыртқадан жүн қырқатындай жұлымыр», «қалтаңызды қағып алады», «солақай талап», «космостық жылдамдықпен өсу», «жетеғабыл қонақүйлердің аздығы», «бай-бағландар», «қос бүйрегіңді сатып кететіндей қымбат», «кеңейген сүрлеумен жүру» т.б. окказионал қолданыстар ұшырасады.

Саясат, ғылым сияқты тақырыптағы медиа­мәтіндер арнайы академиялық терминдер, фактілерді қолданумен ерекшеленсе, жарнама мәтіндері, жаңалықтар, комментарийлерден көпшілікке түсінікті ауызекі сөйлеу стилінің лексикалық ерекшеліктерін байқауға болады.

Тұлғалар туған киелі өңір. Бұл жерлерді білмейтіндер, әй жоқ-ау. Барып көрмесе де, хабардар. («Егемен Қазақстан», 28 қыркүйек 2021 жыл)

Әлеуметтік желілердегі тілдік қолданыста англицизмдерді қолдану аға буын өкіліне қарағанда, жастар коммуникациясы арасында жиі кездесетін құбылыс.

Сондай ақ веб-сайлау, веб-сабақтар, веб-шолғыш, веб-қосымша, веб-әзірлеу, веб-құрылғы, метаөндеу, метамәлімет, метатұрақты, метатіл және т. б. кірме сөз бен төл сөзден құралған бұдан аталымдарды жиі кездестіреміз.

Жарнама мәтіндерінің басым көпшілігінде англицизм болашақ тұтынушының жарнамаланатын тауарға немесе қызметке назарын аударатын элементтер ретінде қызмет атқарады. Жарнамашылар көбінесе сөздің ағылшындық нұсқасын калькалайды. Мысалы: донатс, имидж, тур, вип, сейл, блокбастер, груминг, инсталляция.

Медиамағлұматтарда кездесетін базалық концептілерді бірнеше тақырыптық топтарға жіктедік:

1) геосаяси концептілер (Қазақстан, Ресей, Америка, Германия, Франция, Қытай, Украина, Мәскеу, Астана, ауыл, аудан, аймақ т.б.);

2) саяси және институционалдық (билік, адалдық, еркіндік/ерік, демократия, саясаткер, президент, шенеунік, жемқорлық, паракорлық);

3) әлеуметтік (элиталық, жолдас, бай, кедей, ақша, табыс, зиялы, отбасы, табысты ер, табысты әйел);

4) спорт (жеңімпаз, жүлдегер, чемпион);

5) рухани мәдениеттік концептілер (ақиқат, ақыл, парасат, борыш, намыс, ар-ождан, достық, жақсылық, зұлымдық, әділдік, құқық, ақиқат, заң, сұлулық, т.б.).

Медиамағлұматтардағы концептілер дүниенің ақпараттық бейнесін беруде маңызды роль атқарады. Бұл, әсіресе, әлемдік ақпараттық кеңістікті ұйымдастырудың тілдік және мәдени ерекшеліктерінен көрінеді. Әлемдік ақпарат ағынының жаһандануы мәдениеттердің өзара әсер ету және өзара әрекеттесу процесімен тығыз байланысты болса, белгілі бір лингвомәдени құрамдас бөліктердің өзіндік салмағы бірқатар экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени факторларға байланысты.

Қорытынды

Әлемнің ақпараттық бейнесінің мәдени ерекшелігі көптеген факторларға, соның ішінде берілген тілдегі мәдениеттің белгілі бір түрінің басым болуына байланысты [11, 41 б.]. Ол жаңалықтар ағынын ұйымдастырудың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінен де көрінеді. Мәдениеттану шеңберінде мәдениеттің басым түрін анықтау бірнеше параметрлер негізінде жүзеге асырылады, мысалы, мәдениеттің жеке адамға немесе ұжымға бағдарлануы, жоғары мәдени контекстің болуы, этноцентризмнің жоғары немесе төмен дәрежесі

Мұндай «мәдени доминант» міндетті түрде бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде көрінеді, мысалы, ағылшын, орыс және қазақ тіліндегі жаңалықтар мәтіндерінің тақырыптық құрылымын салыстыру кезінде байқалады.

Ақпараттық кеңістікті ұйымдастырудың ұлттық-мәдени ерекшелігі ақпарат ағынын құрылымдаудың әртүрлі тәсілдері түрінде, басқаша айтқанда, медиаформат деңгейінде ғана емес, сонымен қатар мазмұн деңгейінде де көрінеді. Бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің мазмұндық жағына салыстырмалы талдау жүргізгенде, елдегі және шетелдегі саяси өмір, бизнес, жаңалықтар, мәдениет, спорт және т.б.

сияқты әмбебап тақырыптарды қамтуға негізделген жалпы тақырыптық үлгінің ұқсастығына қарамастан, әртүрлі елдердің бұқаралық ақпарат құралдарында белгілі бір мәдениетке тән тақырыптарды анықтауға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь. – М., 2008. – С. 120.

[2] Момынова Б. Газет лексикасы: (жүйесі мен құрылымы) / Алматы: Арыс, 1999. – 227 б

[3] Мукашева М.Т. Научно-популярная периодика Казахстана: истоки, становление и перспективы развития: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 24 б.

[4] Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша): филол. ғыл. канд. дисс....автореф. – Алматы, 2000. – 24б.

[5] Даулеткереева Н.Ж. Қазақ баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні (2007-2009 жылдар): филол. ғыл. канд. дисс... автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.

[6] Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде) // филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007. – 157 б.

[7] Алдашева А. Мерзімді баспасөз тілінің лексикалық құрамы жайында//Вопросы тюркского языкознания. Материалы первой межреспубликанской конференции молодых лингвистов- тюркологов. – Алматы: Наука, 1985. – С. 173-180

[8] Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования. М., 1998. –240 с.

[9] Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Наука, 1996. – 245 с.

[10] Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2007. – 302 б.

[11] Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивті негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

REFERENCES

[1] Dobrosklonskaya T.G. Medialingvistika: sistemnyj podkhod k izucheniyu yazyka SMI: sovremennaya anglijskaya mediarech. (Medialinguistics: a systematic approach to studying the language of the SMI: modern English media). M., 2008. S. 120. [In Rus.]

[2] Momynova B. Gazet leksikasy: (zhyjesi men kurylymy) (Newspaper vocabulary: (system and structure)). Almaty: Arys, 1999. 227 b. [in Kaz.]

[3] Mukasheva M.T. Nauchno-populyarnaya periodika Kazakhstana: istoki, stanovlenie i perspektivy razvitiya (Scientific and popular periodical of Kazakhstan: origins, stanovleniya and prospects of development) Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Almaty, 2000. 24 b. [In Rus.]

[4] Dzhaksybayeva F.Z. Gazet matininin pragmatikalyk funkcziyasy (kazak tilinde shygatyn gazet materialdary bojynsha). (Pragmatic function of newspaper text (based on newspaper materials published in the Kazakh language)) filol. gyl. kand. diss. ... avtoref. Almaty, 2000. 24 b. [in Kaz.]

[5] Dauletkereeva N.Zh. Qazaq baspasozyndegy kajtalamalardyn pragmatikalyk many

(2007-2009 zhyldar) (Pragmatics of repetitions in the Kazakh press value (2007-2009)) filol. gyl. kand. diss... avtoref. Almaty, 2010. 25 b. [in Kaz.]

[6] Esenova K. Kazirgi kazak media-matinin pragmatikasy (kazak baspasoz materialdary negizinde) (Pragmatics of the modern Kazakh media text (based on the materials of the Kazakh press)) filologiya gylmdarynyn doktory gylmi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacziya. Almaty, 2007. 157 b. [in Kaz.]

[7] Aldasheva A. Merzimdi baspasoz tilinin leksikalyk kuramy zhajynda // Voprosy tyurkskogo yazykoznaniya. Materialy pervoj mezhrespublikanskoj konferencii molodyh lingvistov- tyurkologov. Almaty: Nauka, 1985. S. 173-180 (On the lexical composition of the language of the periodical press// questions of the Turkic language). [in Kaz.]

[8] Vendina T.I. Russkaya yazykovaya kartina mira skvoz prizmu slovoobrazovaniya. (The Russian language picture of the world through the prism of word formation). M., 1998. 240 c. [In Rus.]

[9] Kratkij slovar kognitivnykh terminov (Brief dictionary of cognitive terms) E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, Yu.G. Pankracz, L.G. Luzina. M.: Nauka, 1996. 245 s. [In Rus.]

[10] Orazalieva E. Kognitivtik lingvistika: kalyptasuy men damuy. (Cognitive linguistics: formation and development) Almaty, 2007. 302 b. [in Kaz.]

[11] Zhamanbaeva K. Til koldanysynyn kognitivti negizderi: emocziya, simvol, tildik sana. (Cognitive bases of language use: emotion, symbol, language consciousness). Almaty: Gylym, 1998. 140 b. [in Kaz.]

МЕДИАТЕКСТ – КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР В СОЗДАНИИ МЕДИКАРТИНЫ МИРА

*Акабаева М.О.¹

*¹ Phd докторант, Alikhan Bukeikhan University,
г. Семей, Республика Казахстан, e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz

Аннотация. В данной статье исследуются когнитивные особенности современных казахских медиатекстов. Особое внимание

уделяется образам медиатекстов и их языковым особенностям, информационной и организационной функциям средств массовой информации, интерпретационным свойствам медиатекстов, а также их роли в построении информационной картины.

В статье медиатекст рассматривается не только как когнитивный инструмент индивидуальной коммуникации, но и как результат совместного результата извлечения и распространения информации между людьми и организациями. Цель научного исследования заключается в том, чтобы выявить особенности когнитивного языка в медиатекстах.

Автор статьи, проводя обзор исследований казахских медиатекстов, основывается на необходимости рассмотрения современных медиатекстов в когнитивном аспекте.

При написании данной статьи использовались такие общие научные методы, как исследование, систематизация, синтезирование и дедукция.

В статье акцентируется внимание на одной из основных функций СМИ в обществе – информационной функции. Формулируется связь с рефлексивными свойствами текстов СМИ в реализации информационной функции. Тот факт, что медиатексты отражают многообразие мира в определенном медиаформате, является ключевым фактором в создании современного образа мира.

Преимуществом изучения медиатекстов в когнитивном направлении является не только детальное изучение их внутренней структуры и отдельных компонентов с целью получения наиболее реалистичного представления об объекте или реальном явлении, но и тех особенностей, которые отражают их в движении, действии и естественной функциональной связи с внешним миром.

Анализируя роль медиатекстов в выполнении многогранной идеологической миссии в общества, пропаганде духовных идей, их социально-психологический характер, политическую и социальную роль в общественных отношениях, автор делает выводы, что механизм создания образа мира в современных условиях глобализации зависит от средств массовой информации.

В конце статьи приводится заключение о том, что современные медиатексты являются основными факторами в построении медиакартин мира.

Научная и практическая значимость статьи проявляется в изучении национального познавательного характера медиатекстов. Результаты исследования являются вкладом в исследования по медиалингвистике, лингвистике текста, когнитивной лингвистике.

Выводы, сделанные в ходе исследования, могут быть полезны при изучении когнитивного аспекта медиатекстов.

Ключевые слова: медиалингвистика, медиатекст, когнитивная лингвистика, когниция, языковая картина мира, медиакартина мира, массовая коммуникация, массмедиа

MEDIA TEXT IS A KEY FACTOR IN CREATING A MEDIA PICTURE OF THE WORLD

*Akabaeva M.O¹.

*¹doctoral student in the specialty Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail : m.akabaeva@kazguiu.kz

Abstract. This article explores the cognitive features of modern Kazakh media texts. Particular attention is paid to the images of media texts and their linguistic features, the information and organizational functions of the media, the interpretive properties of media texts, as well as their role in building an information picture.

In the article, the media text is considered not only as a cognitive tool for individual communication, but also as a result of the joint result of extracting and disseminating information between people and organizations. The purpose of scientific research is to identify the features of the cognitive language in media texts.

The author of the article, reviewing the studies of Kazakh media texts, is based on the need to consider modern media texts in a cognitive aspect.

When writing this article, general scientific methods were used, such as: research, systematization, synthesis and deduction.

The article focuses on one of the main functions of the media in society - the information function. The connection with the reflexive properties of media texts in the implementation of the information function is formulated. The fact that media texts reflect the diversity of the world in a certain media format is a key factor in creating a modern image of the world.

The advantage of studying media texts in a cognitive direction is not only a detailed study of its internal structure and individual components in order to obtain the most realistic idea of an object or a real phenomenon, but also those features that reflect them in movement, action and natural functional connection with the outside world.

Analyzing the role of media texts in fulfilling the multifaceted ideological mission of society, promoting spiritual ideas, their socio-psychological nature, political and social role in public relations, the author concludes that the mechanism for creating an image of the world in modern conditions of globalization depends on the media.

At the end of the article, a conclusion is made that modern media texts are the main factors in building a media picture of the world.

The scientific and practical significance of the article is manifested in the study of the national cognitive nature of media texts. The results of the study are a contribution to research in the areas of "Medialinguistics", "Text Linguistics", "Cognitive Linguistics".

The conclusions revealed during the study can be useful in studying the cognitive aspect of media texts.

Keywords: media linguistics, media text, cognitive linguistics, cognition, language picture of the world, media picture of the world, mass communication, mass-media

Статья поступила 06.05.2022

ӘӨЖ 81'42(075.8)

XҒТАР 16.01.11

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.002

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «АХМЕТ БЕЙНЕСІ» КОНЦЕПТІСІ

***Досова А.Т.¹**

^{*1}ф.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің
қауымдастырылған профессоры, Қостанай, Қазақстан,
e-mail: almdosova@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланың басты мақсаты – «Ахмет бейнесі» концептісінің танымдық жүйесін анықтап, ақын шығармаларында осы мәселені ашатын тілдік бірліктерді ғаламның көркемдік және тілдік аясында лингво-когнитивті деңгейдің бірлігі ретінде қарастыру. Зерттеу нысанына Ахмет Байтұрсынұлының *Маса* жинағына енген өлеңдері алынды. Концепт терминіне берілген анықтамалар сараланды. Сондай-ақ осы мәселенің қазақ тіл білімінде зерттелуіне шолу жасалды. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерінің, оның ішінде «Тіл құрал» оқу құралында берілген ғылыми тұжырымдардың танымдық сипаты туралы пікір білдірген қазақ ғалымдары Э.Оразалиева, М.Иманқұлова, О.Жұбаеваның еңбектері басшылыққа алынды. Ахмет Байтұрсынұлының *Маса* жинағына енген шығармаларындағы «Ахмет бейнесі» концептісінің танымдық сипаты айқындалды. Көркем мәтіннің танымдық жүйесі *Намыс, Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін, Жазған сөз жаным ашып Алашыма, Қазақ қалпы* сияқты танымдық элементтерден құралады. Олар белгілі бір ұғым мазмұнына сай шоғырланып, «Ахмет бейнесі» концептілік жүйесін құрайды. Ақын шығармаларында ақын бейнесін ашуда қолданылған тілдік бірліктерге концептілік талдау жасалынды. Сондай-ақ автор шығармаларындағы «Ахмет бейнесі» концептісінің берілу жолдарының өзіндік ерекшеліктері анықталды. Көркем мәтіндегі «Ахмет бейнесі» концептісін ашатын тілдік бірліктердің ұлттық танымға сәйкес тілдік бейнені сипаттайтын деректер жүйесі жинақталды. Мақаланың негізгі теориялық тұжырымдары тіл

білімінің жаңа бағыттары, стилистика және тіл мәдениеті теориясын толықтыруға өзіндік үлес қосады деген ойдамыз. Сондай-ақ зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным сияқты пәндерді оқытуда, арнаулы семинарлар жүргізуде, сөздіктер құрастыруда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: поэзия, көркем мәтін, концепт, фрейм, ұлттық дүниетаным, стереотип, өлеңнің идеясы, кейіпкердің бейнесі.

Негізі ережелер

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде көркем мәтін тіліне концептілік талдау жасап, шығарманың танымдық жүйесін анықтау өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Себебі ақын-жазушының шығармаларында халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, болмысы, жүріп өткен жолы, қайғысы мен қуанышы көрініс табады. Ахмет Байтұрсынұлы *Маса* жинағына енген өлеңдерінде заманының тыныс-тіршілігін дәл суреттей білген.

Кіріспе

1923 жылы А.Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арналған мақаласында қазақ әдебиетінің классигі М.Әуезов: «Ахаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған күндері бәріміздің есімізде... Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін қазақ даласы әлі ұмытқан жоқ. Өлеңдегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, арқаның қоңыр желімен бірге өсіп, шалқып жатыр» [1, 59 б.], – деп оның поэзиясындағы буырқанған бұлқынысты, рухы мәңгі өлмес азаматтық идеяны жалау еткен өлең жолдарының тот баспас асылдығын танытқан еді.

«*Маса* жинағына енген өлеңдерден, әсіресе, кейінгі басылымдарына енген өлеңдерінен күресшіл рух, 1905-1907 жылдардағы революциялық толқулардан қанаттанған тасқын күштің серпілісі ұшқын шашады. Ақын өлеңдеріндегі төңкерісшілдік сарын өлең жолдарындағы ішкі тегеурінінен ширыққан шымыр ойлар арқылы білінеді» [2, 45 б.], – деп зерттеуші Ө.Әбиманұлы айтқандай, ақынның өлеңдеріндегі бас кейіпкер іріген жүйені төңкеріп, халқын жарқын болашаққа бастайтын тұлға екеніне көз жеткіземіз.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығына жоғары баға берген М.Әуезов, Ө.Әбиманұлы сияқты ғалым-зерттеушілердің теориялық көзқарастары, сондай-ақ ғалымның ғылыми еңбектерін қарастырған лингвистер Э.Оразалиева, М.Иманқұлова, О.Жұбаеваның жұмыстары басшылыққа алынды. Ақынның шығармаларындағы «Ахмет бейнесі» концептісінің мазмұнын ашатын тілдік бірліктерді

жинақталып, олардың қызметі анықталды. Жұмыста сипаттау, жүйелеу, тұжырымдау әдіс-тәсілдерін қажетімізге қарай қолдандық. Сондай-ақ өлеңдер тіліне концептілік талдау жасалынды.

Талқылаулар

Қазіргі таңда концепт когнитивті лингвистикадағы негізгі ұғым болып табылатындығын мойындауымыз қажет. Себебі концепт ақыл-ойдың категориясы, оны бақылай алмаймыз, бұл аталмыш ұғымды түсіндіруге кең мүмкіндік береді. Концепт категориясы философтар, психологтар, мәдениеттанушылардың еңбектерінде көрініс тапқан және одан осы лингвистикалық емес ғылымдар тоғысының ізін көруге болады.

Алғаш рет бұл терминді ғалыми айналымға 1928 жылы С.А.Аскольдов-Алексеев енгізген. Ғалым ұғымды ойлау процесінде бір тектес заттардың, іс-әрекеттердің, психикалық функциялардың (өсімдік, әділет концептілері, математикалық концептер) белгісіз жиынтығын алмастыратын психикалық формация деп анықтады. Д.С.Лихачев шамамен осы уақытта концепт ұғымын ана тілінде сөйлеушінің біліміне, жеке тәжірибесіне, кәсіби және әлеуметтік тәжірибесіне байланысты шындық құбылыстарын бейнелейтін және түсіндіретін жалпыланған психикалық бірлікті белгілеу үшін пайдаланды және ана тілінде сөйлейтіндердің санасындағы сөздің әртүрлі мағыналарын жалпылау мақсатында қарым-қатынас жасаушыларға сөздерді түсінудегі олардың арасындағы жеке айырмашылықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Д.С.Лихачевтің пікірінше, концепт сөздің мағынасынан туындамайды, бұл меңгерілген мағынаның сөйлеушінің жеке өмірлік тәжірибесімен соқтығысуының нәтижесі [3, 35 б.].

Е.С.Кубрякова концептінің келесі анықтамасын ұсынады: «Концепт – жедел жад бірлігі, ақыл-ой лексикасы, тұжырымдамалық жүйе және ми тілі, бүкіл әлем бейнесі, білім кванты. Ең маңыздысы концептілер тілде көрініс тапқан» [4, 3 б.].

Концепт мәселесі қазақ тіл білімінде Ж.Манкееваның «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері», К.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана», Э.Оразалиеваның «Когнитивті лингвистиканың қалыптасуы мен дамуы», А.Исламның «Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті» еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

Ғалым Э.Оразалиева жоғарыда көрсетілген еңбегінде когнитивті лингвистиканың қазақ тілі білімінің жаңа бағыты ретінде қалыптасуына және аталмыш саланың негізін салуға А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов сияқты қазақ ғылымының бастауында тұрған ғалымдардың еңбектері негіз болғанына тоқталған [5]. Сондай-ақ зерттеуші М.Иманқұлова «А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі таным теориясының басты ұстанымдары» тақырыбындағы ғылыми мақаласында

А.Байтұрсынұлы еңбегі бойынша таным теориясының ғылыми және әдістемелік негіздемесін талдай отырып, зерттеу нысанының қазіргі тіл біліміндегі таным мәселесімен сабақтастығын анықтаған. Көрнекті ғалымның таным теориясына қатысты ұстанымдары мен пікір-көзқарастарын, тұжырымдарын жүйелей келіп, жоғары оқу орнында оқитын студенттерге таным теориясын меңгертудің әдістемесін ұсынған [6]. Қазақ тіліндегі таным мәселесі бойынша тың зерттеулер жүргізген О.Жұбаева А.Байтұрсынұлы еңбектерін талдау арқылы ғалымның тіл жүйесі когнитивті құрауыштардан тұратынына тоқталып, А.Байтұрсынұлының еңбектерін танымдық тұрғыда талдау қажет екендігін айтады [7, 197 б.].

Ақынның поэзиясындағы бас кейіпкер – адамзаттың жан дүниесіне адамдықтың дәнін егуші тұлға. Ол өзі өмір сүріп отырған заманының шынайы келбетін көре білген және туған халқын жарқын болашаққа өзінің тың идеяларымен бастай білген. Автордың шығармаларындағы «Ахмет бейнесі» концептісі *Намыс, Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін, Жазған сөз жаным ашып Алашыма, Қазақ қалты* фреймдері арқылы ашылған.

Нәтижелер

Намыс фреймі. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларында қоғам мүшелеріне *адамдықтың* жоғары өлшемдеріне толық сәйкес келуге ұмтылудың қағидаттарын көрсетіп берген. Ахметтің ұсынған адамгершілік қағидаттары мыналар: адамның өз іс-әрекетіне жауап беру, білімге ұмтылу, адамдармен қарым-қатынас орната білу, өзі үшін ғана емес, бүкіл халық үшін мақсат қоя білу және оларға қол жеткізу, мұқтаждарға көмек көрсетуге дайын болу, балаларға жақсы тәрбие мен білім беру.

Осындай жоғары өлшемдерге адам ниетінің сәйкестігі адамның өзін-өзі жоғары бағалауын, өзін-өзі құрметтеуін қалыптастырады. Сондай-ақ қоғам тарапынан адамның бүкіл өмірін объективті бағалауды да қалыптастырады. Адамда намыстың болуы әрдайым оң бағаланады. Намысы бар адам елін үлкен жеңістерге бастайды. Мысалы, *Намыс адамға күш береді; Намыс бар жерде жеңіс бар* деген стереотиптік түсініктер осының көрсеткіші болып тұр. *Намыс* ұғымы қазақ халқының адамгершілік құндылықтарында ең негізгі және басты орын алады, тіпті қазақ үшін өмір намыс ұғымынан төмен тұр. Бұл мынадай мақалдарда түсіндіріледі: *Ерді намыс өлтіреді, Қоянды қамыс өлтіреді; Малым – жанымның садағасы; Жаным – арымның садағасы.*

Ахмет Байтұрсынұлы шығармасынан алынған мына мысалға назар аударайық: *Бауыр тартқан жүрек қайда? Намыс қызған сүйек қайда?* [8, 87 б.].

Бұл жағдайда намыс ұғымы қазақтың бейсаналық деңгейіндегі мәнімен байланысты терең мағыналы сөз ретінде көрінеді: *сүйекке*

сіңген, яғни оның туған кезінен бастап адамда қаланған нәрсе. Ұлттық стереотипті белгілі бір халықтың яғни ұлттың ұлттық ерекшеліктерін қамтитын когнитивтік модель қалыптастырушы ментальді әрекет көзі десек, ақынның лирикасындағы «адам» концептісінің мәнін ашатын ұлттық стереотипке «*Намыс қызған сүйек қайда?*» деген халық танымын білдіретін тілдік бірлікті жатқызамыз.

Намысы бар адамның болашағы бар деп саналады, яғни мұндай адам көп нәрсеге қол жеткізе алады, оның болашағы зор. Бұл жағдайда намыс өмірдің қозғаушы күші ретінде әрекет етеді. Қазақ тіліндегі жұптық сөздерді жасау арқылы намыс және ар ұғымдардың жалпыланған көрінісіне қарай ар намыс сөзінің синонимі болып табылады. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде намыс сөзі жоғары адамгершілік қасиет ретінде анықталады, ар – абырой деп көрсетіледі [9, 77 б.]. Ақынның шығармаларындағы туған халқына адал қызмет етуді өмірлік ұстанымына айналдырған Адамдық диқаншысының бойынан асыл қасиеттерді көре аламыз. Адамдық диқаншысы – кеудесінде намыс оты ойнаған, жігерлі кейіпкер.

Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін фреймі. Адамдық диқаншысының тандаған жолы – күрес. Қасіретті ғасырлар тоғысында өмір сүрген Алаш қайраткерінің басты арманы ұлтының болашағы болатын. Ахмет күрес жолында қаншама қиындықтарға тап болды. Ел арасынан шыққан кейбір белсенділер ақынның істеріне күйе жағып, аяғынан шалуға тырысты. Осындай сұмдық әрекеттерге төзе алмаған ұлт ұстазының көңіл-күйін мына өлеңдерінде көрініс тапты. Ақынға жазықсыздан абақтыда жатқаны емес, бәрінен де өз ауылынан шыққан замандастарының сатқындығы ауыр соғады. Ойсурет арқылы берілген өлең шумақтарында автор сатқындардың іс-әрекеттерін *иттердің үргеніне* балаған. Ақынның осындай көңіл-күйі басқа да өлеңдерінде көрініс тапқан. Бұл өлеңдерінде ақын көпшілікке ішіндегі назын жеткізеді.

Ақын өз өлеңінде: «Бұл қазаққа не жазып едім», – деп сұрақ қояды. Ахмет көпшілікке қайрыла сөйлейді және сол сұрағанына жауап күтеді. Автор сұрағына жауап алмаса да, оқушыға бұл сұрауды неге беріп отыр деген салмақ түсірген. Сұрау арнау арқылы көпшілікті ойландыруға тырысқан.

Қазақ халқы адам бойындағы құлықсыздық, бейшаралық, кертартпалық сияқты жаман мінездерді *ит мінез* деп атаған. Ақын *Тамақ үшін сатқан иттер иманын* тіркесі арқылы сол кезде балағына жабысқан сатқындардың жексұрын ісін әшкерелеген. Сондай-ақ иттің іс-әрекетіне теңеу арқылы берілген ойсуретке кейіпкердің көңіл-күйі мен ішкі дүниесінің әсері мен өзгерісін әсерлі жеткізген.

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,

Ойлайтындар мен емес бір күнгісін.

Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,

Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін [8,106 б.], – деген өлең жолдарынан ақынның сол кезде ұстанған идеяларының келешек ұрпақтың қамы үшін жасалғандығына және өміршендігіне сенімділік танытқанын көре аламыз.

Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін фреймінің ерекшелігі – оның ассоциация арқылы танылуында. Ассоциация арқылы тану дегеніміз – бұрынғы тәжірибелер мен жаңадан қабылданған түсініктер арасындағы байланыс болып табылады. Ассоциация арқылы концепт қалыптастыру тәжірибесі поэтикалық мәтінге тән. *Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін* фреймі ақын өлеңінде мынадай ассоциация арқылы танылған: *Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын; Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін.*

Ұлағатты ұлт ұстазының қасіретті тағдырының өзі жоғары адамгершілік рух пен тарих сабақтарын үйрететін тағылым екендігіне бүгінгі күннің ұрпақтарының көзі жетіп отыр.

Жазған сөз жаным ашып Алашыма фреймі. Ақынның поэзиясында аға буынның кіші буынға жол көрсетуі, оларға дұрыс бағыт-бағдар беруі де көрініс тапқан. Оған біз жарлай арнау түрінде жырланған келесі өлең жолдарын мысалға келтіре аламыз.

Бұл сөзге құлағың сал, ақын інім,

Ой, пікір, рухымыз жақын, інім!

«Ағалық правосын қолыма алып,

Келемін айтайын», – деп ақыл, інім! [8, 94 б.].

Бұл мысалда бір адамға емес, көпшілікке қайырыла сөйлейді. Ақын сөзін тыңдаған елдің құлағында қалатындай, естіген ел елең ететіндей етіп екшеп айтады. Назар аударарлық жәйтті, қадір-қасиетті өлеңмен мәлімдеп, жұртшылықтың көкейінде қалатындай етіп, сол арқылы әсер етуге, жәрдемдесуге ықыластандыратындай етіп жырлаған. Осылайша, жарлай арнау арқылы жастарға адам болып қалыптасудың дұрыс жолын анықтап береді.

Ғалым *Әдебиет танытқыш* еңбегінде: «Пікіріңді сөйлегенде алдыңғы сөзінен артқы сөзінің қуаты асып отырса, дамыту болады», – деп анықтама беріп, өзінің шығармашылығынан мысал келтіреді [8, 215 б.]. Бұған төмендегі жолдар дәлел бола алады:

Бұл өлеңде ақын алашқа қайырылып сөз саптайды. Ақыл-кеңесін айтады. *Алданып құр сыртының тазасына, Сатылып жылтыраған танасына, Қабылдың бата қылма, моласын* деген шумақ аралық жолдар дамытуға құрылған. Бұл көркемдік тәсіл бойынша құрылыс жүйесі ұқсас бірыңғай сөйлемдердің іріктеліп шығуына байланысты ой-пікірдің өткір, әсерлі айтылуына әрі мағыналық өрістің кеңеюіне кең еріс ашылған.

Бұл жерде автор *жаным ашып Алашыма, Алаштың адасқан аз баласына* сөз тіркестері арқылы қазақ жастарын залымдардың алдамшы әрекетінен сақ болуға шақырады. Өлеңдегі «байғазы алған балаларша» теңеуі кез келген істі жүзеге асыру барысында ақылға

салып таразыламай шешім қабылдау қателікке әкелетіндігін түсіндіру ойсуретін қалыптастырған. Автор *қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп* фразеологиялық тіркесін қазақ қоғамындағы оқымаған, өзіне сенімсіз жастардың мінез-құлқын тереңдетіп көрсете түсу үшін қолданған. Жоғарыдағы өлең жолдары *көп білетін адамнан сұрама, көп көргеннен сұра* стереотипімен тұспа-тұс келеді. Автор адамдарға ғибратты ой тастаған. Аға буын ретінде жастардың ақылшысы бола білген.

Қазақ қалпы фреймі. Ахмет Байтұрсынұлының басты идеясы – жұртшылықты оқу-білімге, рухани көтерілуге шақыру, мәдениетті, ғылымды уағыздау, жарқын өмірге талаптануға, қоғамның көзі ашық, көкірегі ояу азаматы болуға үндеу. Ақынның *Қазақ салты* деген өлеңі Абайдың қазақ қоғамын сынауымен сарындас болып келеді. Ақын өзі өмір сүріп отырған заманының шынайы келбетін суреттеген.

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ, теңізде жүрміз қалқып көшпесі жоқ деген ойсурет арқылы берілген жолдарда қауқарсыз қазақ қалпын бейнелейді. Өлеңде елде орнаған саңлаусыз салт, жұртшылықтағы ауызбіршіліктің жоқтығы, қоғамның мүшкіл халі қатты сыналады.

Өлеңдегі *қайық* сөзі қазақ салтын меңзесе, *қалтылдақ* эпитеті арқылы заманның тұрақсыздығын байқаймыз. Қалтылдаған қайықты жылжытайын десе, оның еспесі жоқ, теңізде ілгері жүзейін десе, көшпесі жоқ халықтың қауқарсыз күйі эпифора тәсілі арқылы дәл берілген. Тығырыққа тірелген елді табан тіреу еш нәрсе жоқ деген тіркес, яғни бір нәрсені не құбылысты кішірейту арқылы дәрменсіз халін нақты көрсеткен.

Бір жеңнен қол шығар, бір жагадан бас шығар деген бұрыннан таныс мақал-мәтел авторлық қолданыста «шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз» деп қолданылған. Оказаионалды мақал-мәтел автордың бейнелі ойын жеткізуде бірден-бір таптырмас құрал болып табылады. «Жақынмен ырылдастық, иттей үрдік» деген жолдан адами қасиеттен айырылған, бірлігі жоқ елдің іріген өмірін аңғарамыз. Бұндай өмірдегі адамдардың сасық іс-әрекеттерін иттің ырылдауы мен үргеніне теңеген. Сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс орындары ауыстырылған өзгеше тіркестерді де автор қазақтың мүшкіл халін сипаттауда пайдаланған. «Кіреді тентек есі түстен кейін», «Ұлы той көппен көрген» мысалдары инверсия тәсілі арқылы жасалған.

Қазақ қалпы өлеңінде де Ахмет өмір сүрген заманның шынайы бейнесі ашылған. Ахмет Байтұрсынұлы замананың алмағайып шақтарын көркемдік танымға арқау етіп, оны шынайы шыншылдықпен суреттеген, сөйтіп, шығармалары арқылы ертеңгі ел егемендігіне үмітпен қарауға үндей білген. *Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған, сахара көлге қонып салқындаған* деген ойсурет арқылы туындаған жолдарда ақын қазақ халқын қазға балап сөзді құбылту арқылы ұғымды тереңдетіп, ой образын үстемелей, өсіре келе оның әсерін күшейткен. *Қаз едік* ауыстыру мағынасындағы метафора зат есім және едік деген

көмекші етістік арқылы жасалған. Бұл мысалда екі нәрсені бір-біріне балау мағынасы бар.

Ахмет Байтұрсынұлы өлеңінде қаз болып саңқылдаған ерікті қазақтың еркін өмірін сипаттай келе, «бір өртке қалай душар болып, не қалды тәнімізде шарпылмаған?» деп жұртшылыққа ой тастайды. Ақынның өрт деп отырғаны қазақтың басына түскен қасіреті – басқа елдің отары болып еркіндігінен айырылуы. Сондай-ақ автор өлеңінде қолданған «Алаштың адамы» метафорасы қазақ қайраткерлерін танытып тұр.

Ахмет бейнесі «Алаштың адамы» болып, қайтадан жалғасын тапқан. Алаштың адамы – қазақ зиялылары. Солардың бірі ақынның өзі. Ақын «Алаштың адамының бәрі мәлім, кім қалды таразыға тартылмаған?» деген жолдардағы қазақтың қаймақтарының бірінен кейін бірінің қуғындауға ұшырап, репрессияның құрбаны болып жатқанын меңзейді. Сондай-ақ автор қадір-қасиеттен жұрдай, мақтаншақ, дүниеқоңыз, шен құмар адамдарды қатты сынға алады. «Қалмаған түк қасиет, қазақ азған» деген жолдан ақынның өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы адамдардың адами қасиеттерден айырылуы, жұрттың қамын ойлайтын ұлтжанды азаматтардың қалмауы сияқты өзекті мәселені көтерген.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ақынның *Маса* жинағына енген өлеңдеріндегі басты кейіпкер Ахмет Байтұрсынұлының өзі екендігі анықталды. Ол – ғалым, ұстаз, ақын, қоғам қайраткері, халқын сүйетін азамат.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларын талдау – қазақ қоғамының даму сатысымен жүріп өтіп елді тану, тамыры терең тарихтан сабақ алу, Ахмет тұлғасы арқылы дана халқымыздың мол мұрасын паш етіп рухтану, рухани жаңғыру.

Ақынның поэзиялық шығармаларындағы «Ахмет бейнесі» концептісі *Намыс, Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін, Жазған сөз жаным ашып Алашым, Қазақ қалпы* фреймдері арқылы ашылған. Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдерінің тіліне концептілік талдау жасау арқылы шығармаларының танымдық сипаты айқындалды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1962. – 250 б.
- [2] Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы: Арда, 2007. – 296 б.
- [3] Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Монография. – Воронеж: Истоки, 2007. – 250 с.
- [4] Кубрякова Е.С. Проблема субъективности в когнитивной лингвистике // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2005. – с. 3.
- [5] Оразалиева Э. Когнитивті лингвистиканың қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан-Арыс, 2007. – 312 б.

[6] Иманқұлова М. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі таным теориясының басты ұстанымдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2015. – № 6 (33).

[7] Жұбаева О. А. Байтұрсынұлы когнитивтік лингвистиканың негізін салушы. «А. Байтұрсынұлы – тіл білімінің көшбасшысы» атты ғылыми-әдіснамалық конференция материалдары. – Алматы, 2012. – 319 б.

[8] Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. I. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

[9] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (ҚТТС). – Алматы: Қазақ КСР-нің «Ғылым» баспасы, 1983. – 7 т. Қ. П (қырқы-планетааралық). – 672 б.

REFERENCES

[1] Äuezov M. Uaqyt jäne ädebiät (Time and literature). Almaty: Jazuşy, 1962. 250 p. [in Kaz.]

[2] Äbdimanūly Ö. Ahmet Baitürsynūly (Ahmet Baitursynuly). Almaty: Arda, 2007. 296 p. [in Kaz.]

[3] Popova Z.D., Sternin İ.A. Semantiko-kognitivnyi analiz iazyka (Semantic and cognitive analysis of language). Monografia. Voronej: İstoki, 2007. 250 p. [in Rus.]

[4] Kubrākova E.S. Ppoblema cubektivnosti v kognitivnoi lingvictike (The problem of subjectivity in cognitive linguistics) //İzvectia PAN. Cerna literatýry i iazyka. 2005. 3 p. [in Rus.]

[5] Orazalieva E. Kognitivti lingvistikanyñ qalyptasuy men damuy. (Formation and development of cognitive linguistics). Almaty: An-Arys, 2007. 312 p. [in Kaz.]

[6] İmanqūlova M. A. Baitürsynūly eñbekterindegi tanym teoriasynyñ basty űstanymdary (The main principles of the theory of knowledge in the works of A. Baitursynov). // Qazaqstannyñ ğylymy men omırı. №6 (33). 2015. [in Kaz.]

[7] Jūbaeva O. A. Baitürsynūly kognitivtik lingvistikanyñ negızın saluşy (A. Baitursynuly is the founder of cognitive linguistics). «A. Baitürsynūly – tıl biliminiñ köşbasşysy» atty ğylymi-ädısnamalyq konferensia materialdary. Almaty, 2012. 319 p. [in Kaz.]

[8] Baitürsynūly A. Alty tomdyq şyġarmalar jınağy. T. I. (A collection of works in six volumes). T. I. Almaty: El-şejire, 2013. 384 p. [in Kaz.]

[9] Qazaq tılıniñ túsındırme sözdıǵı (QTTS). (Explanatory dictionary of the Kazakh language. EDKL). Almaty: Qazaq KSR-niñ «Ĝylym» baspasy, 1983. 7 t. Q. P (qyrqy-planetaaralyq). 672 p. [in Kaz.]

КОНЦЕПТ «ОБРАЗ АХМЕТА» В ПОЭЗИИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

*Досова А.Т.¹

*¹к.ф.н., ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан,
e-mail: almdosova@mail.ru

Аннотация. Главная цель статьи – выявить когнитивную систему концепта «образ Ахмета» и рассмотреть языковые единицы, раскрывающие эту проблему в произведениях поэта, как единство лингво-когнитивного уровня в художественно-языковой сфере Вселенной. Объектом исследования стали стихи Ахмета Байтурсынова, вошедшие в сборник *Маса*. Были проанализированы определения, приведенные к понятийному термину. Также был проведен обзор изучения данной проблемы в казахском языкознании. Руководствовались научными трудами казахских ученых Э.Оразалиевой, М.Иманкуловой, О.Жубаевой, выразивших мнение о когнитивном характере научных выводов, изложенных в трудах Ахмета Байтурсынова, в том числе в учебном пособии «Тіл құрал». В произведениях Ахмета Байтурсынова, вошедших в сборник *Маса*, раскрыт когнитивный аспект концепта «образ Ахмета». Когнитивная система художественного текста состоит из таких когнитивных элементов, как *Намыс, Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін, Жазған сөз жаным ашып Алашыма, Қазақ қалпы*. Они концентрируются в соответствии с содержанием определенного понятия и образуют концептуальную систему «образ Ахмета». Проведен концептуальный анализ языковых единиц, использованных при раскрытии образа поэта в произведениях Ахмета Байтурсынова. Также выявлены специфические особенности путей передачи концепта «образ Ахмета» в произведениях автора. Накоплена система данных, характеризующих языковой образ в соответствии с национальным познанием языковых единиц, раскрывающих концепт «образ Ахмета» в художественном тексте. Мы считаем, что основные теоретические выводы статьи внесут свой вклад в дополнение к новым направлениям лингвистики, теории стилистики и языковой культуры. Также результаты исследования могут быть использованы при преподавании таких дисциплин, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология для филологических факультетов вузов, проведении специальных семинаров, составлении словарей.

Ключевые слова: поэзия, художественный текст, концепт, фрейм, национальное мировоззрение, стереотип, идея стихотворения, образ героя.

**THE CONCEPT «THE IMAGE OF AKHMET»
IN THE POETRY OF AKHMET BAITURSYNOV**

***Dossova A.T.¹**

***¹c.f.s.,** associate professor, A.Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan, e-mail: almdosova@mail.ru

Abstract. The main purpose of the article is to identify the cognitive system of the concept «The image of Akhmet» and to consider the language units that reveal this problem in the poet's works as a unity of the linguo-cognitive level in the artistic and linguistic sphere of the Universe. The object of the study was the poems of Akhmet Baitursynov, included in the collection of Masa. The definitions given to the conceptual term were analyzed. A review of the study of this problem in Kazakh linguistics was also carried out. They were guided by the scientific works of Kazakh scientists E.Orazalieva, M.Imankulova, O.Zhubaeva, who expressed their opinion about the cognitive nature of the scientific conclusions set out in the works of Akhmet Baitursynov, including in the textbook «Til Kural». In the works of Akhmet Baitursynov, included in the collection of Masa, the cognitive aspect of the concept «The image of Akhmet» is revealed. The cognitive system of a literary text consists of such cognitive elements as Namys, El bir kunshil, meniki ertengi ushin, Zhazgan soz zhanym ashyp Alashym, Kazak kalpi. They are concentrated in accordance with the content of a certain concept and form a conceptual system «The image of Akhmet». The conceptual analysis of the linguistic units used in the disclosure of the poet's image in the works of Akhmet Baitursynov is carried out. The specific features of the ways of transmitting the concept of «The image of Akhmet» in the works of the author are also revealed. A system of data has been accumulated that characterizes the linguistic image in accordance with the national knowledge of linguistic units, revealing the concept of «The image of Akhmet» in a literary text. We believe that the main theoretical conclusions of the article will contribute to the addition of new areas of linguistics, the theory of stylistics and language culture. Also, the results of the study can be used in teaching such disciplines as cognitive linguistics, linguoculturology for philological faculties of universities, conducting special seminars, compiling dictionaries.

Keywords: poetry, literary text, concept, frame, national outlook, stereotype, idea of a poem, image of a hero.

Статья поступила 27.08.2022

ӘОЖ 81'33

XҒТАР 16.31.02

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.003

КАРТТЕКАЛЫҚ ҚОРДЫ ЦИФРЛАНДЫРУ – ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫН ҚҰРУДЫҢ НЕГІЗІ

***Жаңабекова А.Ә.¹, Қожахметова А.Қ.², Бесиров Е.Б.³**

***¹Филология ғылымдарының докторы,**

**А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы
лингвистика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан,
e-mail: aiman_miras@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>**

²Докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы

**Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми
қызметкері, Алматы, Қазақстан,**

e-mail: akony_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³Магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері,

Алматы, Қазақстан,

e-mail: erkin.besirov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2291-9654>

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктер құрастырудың дереккөзі, иллюстрациялық базасы болып табылатын қазақ тілінің әртүрлі стильдері бойынша жинақталған мысалдар жиынтығы – картотекалық қорды цифрландырудың, автоматты сөздік базаға келтірудің ғылыми-практикалық мәселелері қарастырылады. Орыс тілінің картотекалық қорын жасау тәжірибесіне шолу жасалады. Картотекалық қорды жасаудың маңыздылығы туралы айтылған пікірлер беріледі. Қазақ тіліндегі XIX ғасырдың орта шенінде қол жұмысы арқылы басталған картотекалық қорды жасақтау тарихы баяндалады. Сонымен қатар XX ғасырдың басында профессор А.Жұбановтың басқаруымен жүзеге асқан «Тіл – қазына» атты деректер базасының жұмысына сипаттама беріледі. Автоматты, электронды картотекалық базаның жұмыс істеу механизмі көрсетіледі және сол арқылы пайдаланушы мүмкіндіктері айқындалады. Картотекалық қор – лексикографиялық база жасаудың, яғни түсіндірме сөздіктер құрастырудың негізгі шарты екендігі дәйектеледі. Қазақ тілінің картотекалық қоры негізінде жасалған түсіндірме сөздіктерге шолу жасалады.

Қазақ тілінің картотекалық қорын цифрландыру қажеттігін негіздеуде, осы бағыттағы әлемдік тіл біліміндегі қолданбалы бағыттағы жұмыстарды зерттеуде шолу, сипаттау, баяндау, аналитикалық талдау әдістері қолданылады. Картотекалық қорды автоматты сөздікке, электронды иллюстрациялық базаға айналдыру тетіктерін айқындауда алгоритмдік программалау әдісіне сүйенеміз.

Картотеканың дереккөздері нақтылығымен, стильдік жағынан алуан түрлілігімен, арнайы іріктеліп таңдалған және өңделген мәтіндер болғандықтан құндылығын ешқашан жоғалтпақ емес.

Картотека материалдары қазақ тілінің көптеген сөздіктері мен грамматикаларын дайындауда қолданылып келеді. Бұл картотеканы біздің еліміздің әр түрлі қалаларының және шетелден келген ғалымдар қазақ тіл білімінің әртүрлі мәселелерін зерттеу үшін пайдалана алады.

Тірек сөздер: картотека, автоматтандыру, цифрландыру, электронды база, картотекалық қор, корпус, лексикография, қолданбалы лингвистика

Мақала OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу жұмысы аясында жарияланып отыр.

Негізгі ережелер

Картотекалық қор – ғалымдардың ғылыми-зерттеу қолжазбалары негізінде зерттеулерге қажетті сөздерді, сөз тіркестерін мысалдарымен, автормен, оқулық тақырыптарымен бірге жинақталған материалдар қоры. Сондықтан картотекалық қорды цифрландыру тақырыбы қазіргі қазақ тілінің салалық дамуында, қазақ тілін автоматтандыруда, қазақ тілінің ұлттық корпусын құрудың негізінде және цифрлі Қазақстан құру мәселесінде өзектілігін жоғалтпайды.

Кіріспе

Зерттеу мақаламыздың алғышарттары ретінде мынадай мәселелерді атап көрсетеміз. Бүгінгі таңда ғылым-білімнің барлық саласында ақпараттық технологияны кеңінен қолдану заман талабы болып отыр. Цифрлық Қазақстан бағдарламасын жүзеге асыру – еліміздің бәсекелестікке қабілетті ел болуының заманауи шарты, бұл – бір. Екіншіден, ақпараттық технологияның қарыштай дамуымен байланысты өркениетті елдерде кез келген қызмет түрін жеңілдетуге, тиімділігін арттыруға ерекше көңіл бөлініп отыр. Өйткені қайсібір өркениетті қоғам болмасын өз қызметін оның негізгі өкілі – Адамның өмір сүру ахуалының жақсаруына, сол арқылы қоғамның өркендеп, дамуына бағыттайды. Осы орайда тіл білімінің қазіргі зерттеу бағыты антропоөзектік парадигмаға қарай ойысты [1, 45 б.]. Үшіншіден, кез келген халықтың ұлттық болмысын танытатын жазба мұраларды сақтау және оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, әсіресе, жазу графикасын ауыстыру қарсаңында атқарылуға тиіс өте маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Қысқасы, цифрландыру, электронды форматқа көшіру, автоматтандыру, жұмысты жеңілдету, тиімділігін арттыру, қазақ сөзін

келесі ұрпаққа жеткізу, әлемдік тіл білімінің дамуынан қалып қалмау, бәсекелестікке қабілетті болу сияқты талаптар бүгінгі күні қазақ тіл білімінде электронды форматта автоматты компьютерлік бағдарламалар арқылы жұмыс істейтін мәтіндік және сөздік базаларды жедел түрде жасақтау қажеттігін тудырады.

Осы саладағы белгілі ғалымдардың пайымдауынша, компьютерлік тілдік қор – ғалымдардың өздерінің ғылыми зерттеу жұмыстарына жаңаша тұрғыда қарастыра алу мүмкіндігі. Осы сияқты компьютерлік тілдік қор неғұрлым қомақты болып келсе, соғұрлым қазақ тілі құрылысының сыры барынша тереңірек ашылады. Демек зерттеліп отырған нысан жөніндегі түсініктердің көлемі, адамзаттың білімі мен ғылыми өрісі кеңі түспек. Сол сияқты, зерттеуші ғалымның қабілет деңгейі әлденеше есе артып, шығармашылық қуат көздері ашыла түсетіні сөзсіз. Осылайша бұл жаңа мүмкіндіктер, қазақ тіл білімінің жүйелілік қасиеттерін жетілдіруге және тіл жүйесін мұқият тануға мүмкіндік береді.

Мақалада қазақ тіліндегі түсіндірме сөздіктер құрастырудың дереккөзі, иллюстрациялық базасы болып табылатын қазақ тілінің әртүрлі стильдері бойынша жинақталған мысалдар жиынтығы – картотекалық қорды цифрландырудың, автоматты сөздік базаға келтірудің ғылыми-практикалық мәселелері қарастырылады.

Зерттеу материалы және әдістері

Мақалада қазақ тілінің картотекалық қорын цифрландыру қажеттігін негіздеуде, осы бағыттағы әлемдік тіл біліміндегі қолданбалы бағыттағы жұмыстарды зерттеуде шолу, сипаттау, баяндау, аналитикалық талдау әдістері қолданылады. Картотекалық қорды автоматты сөздікке, электронды иллюстрациялық базаға айналдыру тетіктерін айқындауда алгоритмдік программалау әдісіне сүйенеміз.

Зерттеу материалы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қоржынындағы 5 миллионнан аса көртішкеден тұратын картотекалық қордан алынды.

Әдебиетке шолу

ЭЕМ(Электронды есептеу машинасы) көмегімен лексикографиялық жұмыстарды автоматтандыру мәселесі 1973 жылдан бастап қолға алына бастады.

Отандық қолданбалы зерттеулердің негізін қалаған Қ.Бектаев, А.Жұбанов, А.Белботаев, А.Зекенова сынды тілші-ғалымдар алғаш қазақ тілінің жиілік сөздіктерін құрастырды.

1993 жылы «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің қызметкерлері М.Әуезовтің 20 томдық толық шығармалар жинағын компьютер жадына түсіріп, әр түрлі жиілік сөздіктер шығарды.

Лексикография саласын автоматтандырудың әлем бойынша қысқаша тарихын сөз ететін болсақ, бұл бағыт осыдан 55 жыл бұрын Роберт Буздың жұмыстарынан бастама алды. Белгілі ғалым әлемдік тәжірибеде тұңғыш рет әдеби ескерткіштерді зерттеуге қажетті, дәлірек айтқанда, Фома Аквинскийдің шығармаларына сөзнұсқағыш пен конкорданс құрастыруда есептеуіш-перфорациялық машинені қолданған болатын [2, 85 б.].

Осындай лексикографиялық жұмыстарды автоматтандыру әрекеттері ұлттық тілдер, соның ішінде қазақ тілі қорларының автоматтанған жүйесін құру мәселесіне әкелген болатын.

Лексикография саласын автоматтандырудың қысқаша тарихына тоқтар болсақ, Францияның Нансий университетінде XVI-XX ғғ. француз тілінің автоматтандырылған сөздік картотекасының толық нұсқасы ақпарат сақтағыш магниттік таспада орналасқанын айтуға болады. Оның әдеттегі сөздік картотекасынан айырмашылығы тек техникалық орындалуында ғана емес, сонымен бірге құрылымдық жағында да болды. Мысалы, әрбір таңдалып алынған үлкен көлемдегі мәтіндер жиынын (шамамен алғанда 100 мың сөзқолданыс) өңдеу процесі жүйелі түрде жүргізіліп, нәтижесінде аз мезгіл аралығында (1963-1986 жж.) тек XIX-XX ғғ. тілінің 90 млн. сөзқолданыстан тұратын мәтіні өңдеуден өтіп, 175 мың лексемадан тұратын сөзтізбе түзілген. Сонымен бірге, жаңадан құрастырылып жатқан француз тілінің 15 томдық сөздігіне (*Treésor général de la Langue Francaise*) 70 мың сөздік бірлігі мен 1 млн. иллюстрациялық цитаталар таңдалып алынған. Мұндағы әрбір сөздің қолдануы 10 жылдық уақыт мерзімімен құжатталған деуге болады. Аталған сөздіктің бірінші томының 1972 жылы жарық көруі, ал 15 томның толық аяқталуы 1987 жылға жоспарлануы сөздік құрастыру жұмысының автоматты және жүйелі түрде жүргізілгендігінің куәсі. Шынында да, бұдан бұрын ешбір ұлттық лексикография мұндай қарқынмен және сапамен сөздік құрастырмағаны белгілі [3, 106-107 бб.].

Институттың көп жылдар бойы жинақталып, қол күшімен жазылып, сөз қоржынында сақталынған қазақ тілінің тіл байлығы деуге болатындай, қазақ тілінің картотекалық қоры (көлемі 5 млн. жуық) бар. Осы картотекалық жинақталған қорды саны мен сапасы жағынан сұрыпталып, компьютер жадына түсіріліп, автоматты түрде қолдану ісіне кірісу А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ертеден-ақ қолға алынған болатын. Аталған жұмыстың қажеттігі тек бүгінгі күнге ғана емес, оның келешегінің маңыздылығында екендігін ғалымдар сол кезде-ақ жақсы түсінді. Өйткені осындай қомақты көлемдегі мәнмәтін қорын автоматты жүйеге айналдырмайынша, мұны тілші қауымдардың ойдағыдай қолдану мүмкіндігі, сол күйінде сақтап тұруы немесе үнемі жаңартылып отыруы оңайлыққа түспейді.

Лексикографиядағы автоматтандыру мәселелері көпаспектілі болғандықтан, сөздіктердің нақты түрлеріне және лексикографиялық

жұмыс түрлеріне қатысты талқылаған жөн. Алайда, кез-келген сөздіктің негізі, оған қажетті лексикалық материал картотека екендігі жалпыға белгілі. Ұлттық тіл сөздіктерін құрастыру кезінде тек миллиондаған картотекалық қорымыз репрезентативті, фундаменталды база ретінде таптырмайтын материал болып табылады.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының картотекалық қорында түрлі сөздік және филологиялық жұмыстарды жүргізуге мүмкіндік беретін дәйексөздері бар көптеген сөздік карталар жиналып, жүйеленген, шамамен 5 миллион кәртішке бар.

Картотеканың дереккөздері нақтылығымен, стильдік жағынан алуан түрлілігімен, арнайы іріктеліп таңдалған және өңделген мәтіндер болғандықтан құндылығын ешқашан жоғалтпақ емес.

Картотека материалдары қазақ тілінің көптеген сөздіктері мен грамматикаларын дайындауда қолданылып келеді. Бұл картотеканы біздің еліміздің әр түрлі қалаларының және шетелден келген ғалымдар қазақ тіл білімінің әртүрлі мәселелерін зерттеу үшін пайдалана алады.

Бүгінгі таңда оның көмегімен қазақ тілінің үлкен академиялық, түсіндірме сөздіктері және т. б. жасалды.

Ұлттық тілдің картотекалық қорын жасау – кез келген сөздік құрастырудың алғышарты. Орыс тілінде де Ресей Ғылым Академиясында жарық көрген түсіндірме сөздіктер құрастыруға 8 миллионнан тұратын картотекалық қор жинақталған [4, 22 б.]. Картотекалық қорды жасау ісі XIX ғасырда академик Я.К.Грот пен А.А.Шахматовтың жетекшілігімен басталған. Алғашқыда 1-кезеңде 2,5 миллион кәртішке жинақталып, екінші кезеңде қор тағы да толықтырылып отырған. Алғашқы кезең 1886-1968 жылдар аралығындағы мәтіндерді қамтыса, келесі кезеңде 1968-1994 жылдарды қамтиды. Бұдан басқа да әр кезеңдегі мәтіндер мен диалектілік, стильдік ерекшеліктер бойынша да кәртішкі жинақтау жұмысы атқарылып отырған. Орыс халқының мұндай картотекалық қорға ерекше назар аударғанын 1986 және 2001 жылы осы мәселеге байланысты өткен ғылыми конференцияның ұйымдастырылуынан және баяндамашылардың сөзінен байқауға болады. Осы конференцияларда орыс тілінің картотекалық қоры мемлекет тарапынан қорғалуға тиісті бағалы мәдени ескерткіш екендігі атап көрсетіледі. Мәселен, В.П.Захаров картотеканың құндылығы туралы былай дейді: «Ең алдымен, үлкен академиялық картотека дерекқоры пайдаланушылардың картотекамен жұмысын жеңілдетіп, зерттеушілерге жаңа мүмкіндіктерді беруге арналған. Үлкен картотекалық қор – бұл ағаш сөрелерінде, каталог қораптарында сақталған көптеген қимақағаздардың жиынтығы. Соңғы уақыттарда үлкен академиялық картотека үш рет көшті. Сол себепті көп жылдық картотекалық қол еңбегі жұмыстарының, кәртішкелердің әліпбилік ретімен бұзылуы, сөздердің жоғалуы және т.б. анықталады [5, 26 б.].

В.П.Захаровтың тұжырымдауынша картотеканың интеграцияланған дерекқорын құру және әртүрлі жүйелер бойынша жасалынған картотекалық дерекқорын реттеуге мүмкіндік береді. Демек қашан

да картотекалық дерекқордың жұмыстарын реттеп, толықтырып, цифрландырып отыру ғылыми зерттеушілер үшін маңызды.

Зерттеуші М.Н. Приемышева картотеканы лексикографиялық және ғылыми-зерттеу жұмыстарының дереккөзі екенін ерекше атап көрсетеді [6, 23-28 бб.].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерін құрастыру мәселесі алға қойылды. Сөздік құрастыру кезінде ең алдымен әр сөздің мағынасын дәйектейтін мысалдар қажет болды. Сонымен қатар әртүрлі стильдегі мәтіндерден (шығарма, газет т.б.) әрбір сөйлемді кәртiшкiге тiркеп, мысал беруде жаңа сөздер кездесiп отырды. Жаңа сөздер – қазақ тілінің сөздік қорын толықтырудың негізгі жолы еді. Кәртiшкe жинақтау жұмысын үйлестiру кезiнде кiтаптарды кәртiшкeгe түсiру жұмысына қалың көпшiлiк қатысқан. Әр кәртiшкeгe тиын-тебен төлеп ынталандыру арқылы халықты жұмылдырған. Қазiргi Институт қоржынындағы 5 миллионнан аса картотекалық қор – осындай қалың көпшiлiк қауымның атсалысуымен, маңдай терiмен жинақталған ұлттық қазынамыз.

Тiл бiлiмi институтында осы 5 миллионнан аса кәртiшкe мысалдары негiзiнде қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері құрастырылды.

1968 жылы жарық көрген «Абай тілінің сөздігі» [7, 112 б.] мәтiнi (6 мың сөз, 1 мыңдай сөз тiркес), «Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі» [8].

1999 жылы баспада жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігі» (50 мың сөз) және 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», 1 томдық «Қазақ» сөздігі (106 000 сөз), сол сияқты салалық екітілді (қазақша-орысша, орысша-қазақша) терминологиялық сөздіктер мен қазақ тіліндегі салалық терминологиялық түсіндірме сөздіктері жарық көрді.

Нәтижелер және талқылау

Электронды компьютерлік қор жасаудың негізгі мақсаты – ғылыми зерттеуші тілшілердің жұмыс орнын толықтай автоматтандыру болып табылады. Осы автоматтандырудың негiзiнде зерттеушiлердiң, ғалымдардың уақыттарын мейлiнше үнемдеу, яғни зерттеуге қажеттi тiлдiк ақпараттарды iздеу жұмысы мен тiлдiк бiрлiктердi жинау жұмыстары жеңiлдейдi. Бұны тiлшi, ғалым – А.Жұбановтың: «Қазақ тілінің автоматты лексикографиялық базалары тiлшi-лексикографтарды немесе кез келген тұтынушыны қажеттi деген ақпаратпен қамтамасыз ету және тiлдiк материалдарды iздеп табу әрекетiн барынша жеңiлдететiнi сөзсiз» деген тұжырымдары дәйектей түседi [9, 41 б.].

Бұрынғы «қолмен» жиналған қазақ тілінің картотекалық қорын тұтынушы тілшілерге пайдалану аса ыңғайлы емес. Осындай қағаз күйіндегі мол қорды болашақ пайдаланушы жұртшылыққа сол қалпында сақтап немесе үнемі жаңартып тұру мәселелері де оңайлыққа түспейді.

«Қолмен» жасақталған 5 миллионнан аса картотека материалдарын 2010 жылдары профессор А.Жұбанов «Тіл – қазына» атты деректер базасына салуды жоспарлаған болатын. Жұмыс барысы туралы ғалым былай деп жазады: «Өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап назар аударылып келген қазақ тілінің «Қазына» атты цифрландырылған картотекалық қордың маңызы айтарлықтай зор деп есептеуге болады. 1991-1993 жылдар аралығында «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің қызметкерлерінің қатысуымен «Қазына» картотекалық қорына 900 мың кәртiшкі-мәнмәтін ішінен 70 мыңдай кәртiшкені сұрыптап алып, оларды компьютердің жадына енгізген болатын».

Бұрынғы «Қазына» қоры кейіннен жаңа нұсқада қайта өңделіп, «Тіл – қазына» деп аталды. «Тіл – қазына» бағдарламасына әліпбилік ретпен «А» әрпінен басталып, «С» әрпіне дейінгі кәртiшкелер сұрыпталып, енгізіліп отырды. Кәртiшкелер қайта өңделген «Тіл – қазына» компьютерлік базасына енгізіліп, лингвист-филологтар үшін керекті деген ақпаратты іздеу, тілдік бірліктерді табу жұмыстары бұрынғыға қарағанда әлдеқайда қолжетімді болды.

А.Жұбанов өзі үйлестіріп, атаған «Тіл – қазына» атты қазақ сөзінің картотекалық компьютерлік қорының негізгі мүмкіндіктеріне төмендегідей қысқаша сипаттама берген. «Олар:

- қажетті деген сөзге немесе сөзформаға қатысты кәртiшкі-мәнмәтіндерді лезде тауып алып, олармен компьютердің экраны арқылы немесе қағаз бетіне басып шығарып та танысу мүмкіндігі;

- әрбір әріпке байланысты реестрлік сөздік түзілгендіктен, қажет деген сөздер мен оларға қатысты кәртiшкі-мәнмәтіндерді лезде іздеп тауып алу мүмкіндігі. Мұндай әрекетті кәртiшкі-мәнмәтін ішіндегі сөзқолданыстар бойынша да жүзеге асыру алдын ала қарастырылған;

- қажетті деген сөзге немесе сөзформаға (олардың бастапқы, ортаңғы, соңғы бөліктеріне) байланысты кәртiшкі-мәнмәтіндерді авторына, шығармасына, баспа аттары мен шыққан жылдарына қатысты іздеп табу мүмкіндігі;

- «Тіл – қазына» атты қазақ сөзінің деректер базасындағы кәртiшкі-мәнмәтіндерді өңдеуге, өшіруге немесе жаңадан қосуға да мол мүмкіндік бар» [9, 52 б.].

Ғалым А.Жұбанов «Тіл – қазына» деп атаған компьютерлік қоры Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігін құрастыру кезінде әзірлемешілерді мысалдар және бұрынғы 10 томдық түсіндірме сөздікте жоқ жаңа сөздерді картотекалық базадан тауып беру сияқты жұмыстармен қамтамасыз етті. Алайда, өкінішке орай, бұл картотекалық қордың электронды базасы абайсызда техникалық себептермен жойылып кетеді.

Бірақ осы картотекалық қорды электронды базаға салуда ерен еңбек еткен Асқар Жұбанов оны қалпына келтіруге өмірінің соңына дейін күш салды, Министрлікке, Ғылым комитетіне, Институт әкімшілігіне т.б. өкілетті органдарға картотеканы цифрландыру кезек күттірмейтін мәселе екенін, оған арнайы қаражат бөлу керектігін жеткізуге тырысты. 2020-2022 жылдарға арналған «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» жобасы аясында Институт директоры А.Фазылжанованың басқаруымен картотекалық қорды цифрландыру ісі жалғасын табуда.

Картотекалық қорды цифрландыру – Қазақ тілінің ұлттық корпусының сөздік және мәтіндік базасын толықтырудың бір көзі болып табылады. Өйткені тіл білімінде қазіргі инновациялық база – Ұлттық корпустар осы мақалада арнайы сөз болып отырған картотекалық қордың жетілген түрі болып табылады. Екеуі де – ғылыми-зерттеу жүргізудің, сөздіктер құрастырудың дереккөзі болып табылады.

Бұрындары, тіпті қазақ тілінде қазірге дейін қолмен көшіріліп алынған кәртішкелерді тілдік ғылыми зерттеу жұмыстарында зерттеушілер пайдаланып келгені көпшілікке мәлім.

Мұндай тілдік мәліметтердің жиынтығын кәртішкелік қор деп атап, тілді зерттеушілер тілдік бірліктерді жинап, өздерінің ғылыми зерттеу еңбектерінде пайдаланып келген. Зерттеуші ғалымдар зерттеу тақырыптарына байланысты уақытының көбін қажет деген мысалдарды жинауға және оларды кәртішкеге көшіріп жазып, мысал алынған авторы мен кітаптардың атын, кітаптың бетін, баспаның атын, шыққан жылын және тағы басқа да ақпараттарды көрсетіп, керекті деген сұрыптаудан өткізгеннен кейін, зерттеуші оны өздерінің қажеттілігіне пайдалануға жұмсайтын.

Жаңа технологиялық мүмкіндіктер сөздіктердің автоматтанған картотекасы тұрғысынан жаңаша құрастыру қажеттігіне әкелді. Мәселен, сөздік картотекасына қатысты практикалық қажеттіктен туындаған мынадай әрекеттер орын алады: сөзтізбені дайындау, контекстерді таңдап алу мен іздеу, сөзқолданыстарды (бір немесе бір топ сөзге қатысты) салыстырмалы талдау, сөздік жобасына байланысты иллюстрациялық контекстер мен цитаталарды іріктеу, сөзге қатысты стильдік таңба жүйесін таңдау және т.б. [10, 14-19 бб.].

Корпус мәселесі тілшілерге таныс дәстүрлі картотека қорын жасау мен қолдану әрекетінің заңды жалғасы деуге болады. XX ғасырда картотекалар компьютер жадына енгізіліп, электрондық қорға айналып, көпшілік қолдануына мүмкіндік жасалды.

Технологиялық құралдар ретінде заманауи компьютерлік технологияларды қолданатын тіл білімінің басқа да салаларымен қатар, корпустық лингвистика тілдік материалдарды жинау мен сақтаудың

дәстүрлі әдіс-тәсілдеріне – жазбаша мәтіндерді қол күшімен өңдеуден өткізіп, лұғаттық кәртiшкелердi жинау мен сақтау және тағы басқа да түрлеріне тікелей әсер етті. Дәстүрлі тәсілдердің кемшілік жақтарына жататындар: аса көп уақыт шығыны, зерттеу нысанының көлем жағынан шектелуі, жаңартудың күрделілігі, статистикалық өңдеудің қолайсыздығы, қашықтық жағдайындағы (дистанционный) ақпарат алмасу мүмкіндігінің болмауы. Тілдік зерттеулерге қажетті материалдарды жинау мен сақтауға қатысты компьютерлік технологияны пайдалану жаңа тәсілдің артықшылығын толығымен пайдалануға мүмкіндік тудырды. Атап айтқанда, тілдік материалға «қол жеткізу» жедел түрде іске асады, интернет желісін пайдалану ақпарат алмасу қашықтығын жояды, ақпарат көлемі талай мәрте өседі, деректерді сақтайтын және өңдейтін компьютерлік бағдарламалар арқылы қажет деген ақпаратпен танысу мен оны өңдеу әрекеттері барынша тез жүзеге асады [11, 24 б.].

Сол сияқты, корпусық әдістің қалыптасуына интернет желісі айтарлықтай рөл атқарды. Мысалы, корпус жадына енгізілетін мәтіндердің көлемін және әртүрлі лингвистикалық зерттеулерге қажетті мәтін түрлерін арттыруға мүмкіндік туды. Аса кең электронды ресурстарды пайдалану мүмкіндігі лингвистикалық зерттеулердегі қажетті материалдарды жинау әрекетін айтарлықтай жеңілдетті [12, 9 б.].

Корпуста пайдаланушы қажеттігіне қарай метамәтіндік және лингвистикалық белгіленімдер қойылады. Ол белгіленімдер пайдалану кезінде автоматты іздеу бағдарламасына салынады. Метабелгіленім дегеніміз – мәтіннің авторы, тақырыбы, жарық көрген уақыты, т.б. ондаған параметр бойынша жасалады. Бұл параметрлер бойынша пайдаланушылар өздеріне қажетті мәтінді, ондағы сөзді аталған параметрлер (авторы, жылы, тақырыбы, стилі, жанры т.б.) бойынша іздеу жасай алады. Бұл зерттеушінің не сөздік құрастырушының материалды тез тауып алуына мүмкіндік береді.

Картотекалық қор – қазіргі уақытта Ұлттық корпустар базасының мәтіндік базасын толықтырушы мысалдар массиві болып табылады. Картотекалық қорды да электронды пішінге келтіріп, автоматтандыру қазіргі Ұлттық корпустардың жұмыс істеу механизмімен өте ұқсас. Десек те картотекалық қорды цифрландыру Ұлттық корпус құрастыру ісімен қатар жүре береді. Өйткені картотекалық қор – қазақ тілінде әр кезеңде, әртүрлі стильде жарық көрген мәтіндер. Ол тарихи дереккөз болады. Қазіргі Ұлттық корпустар жасалып жатқан дамыған технология заманында картотекалық қорды корпустардағы іздеу жүйесімен (поисковик) жетілдіру қажет. Осы ретте қазіргі таңда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында бұл игілікті жұмысты мына кезеңдер бойынша атқару жоспарланған:

- 1) Картотекалық қорды санитарлық тазалаудан өткізу;
- 2) Кәртiшкелердi сұрыптау;
- 3) Кәртiшкелердi сканерлеу;

4) Сканерленген картотекалық қордың электронды (word) нұсқасын әзірлеу;

4) Картотекалық базаның іздеу жүйесін жасау;

5) Картотекалық деректер қорының сайты әзірлеу;

6) Ақпаратқа еркін қол жеткізуді қамтамасыз ету.

Институттағы 5 миллионнан асатын картотекалық қордан алынған кәртiшкелердi 1-суреттен көруге болады.

Сан

— Абақтыдан Махамбет босаныпты, түйе арбамен
Үстірттегі Самның Адайларына барып жетіпті, — деді
ол алқына сөйлеп. — Кім біледі, Кіші жүздегі рулар
дың ішіндегі адам саны жөнінен ең көбі Адайлар еді.
Он бір мың түтін.

Н. Әбулғалиев
Қайрат Нұрғали

167, 1980
АХМЕТОВА
1931

Сан-құлы

Нейбiрiне жерiлiктi басшылығымен
кеңесе отырып жазғанды берген. Ол
осындай сан-құлы құйді бастап
кеңе жерiн творчествосын да
естен шығарған екен.

Қазақ әдеб.

100, 1/V-80
Баймұсаметова
1980

Сурет - 1. Сөздік кәртiшкелердiң үлгiлерi

Бұл суретте көріп отырғанымыздай, ең алғашқы кәртiшкелер
осылай қол күшімен жасалған. Бұдан өте үлкен еңбекпен жасалған
анықтамалық кәртiшке қоры жиналған.

Қазіргі таңда осы 5 миллионға жуық картотекалық сөздік қорды цифрландыру мәселелері талқылану үстінде. Картотеканы цифрландыру жұмысы – лексикографиялық сөздіктер жасауға, сонымен қатар басқа да ғылыми зерттеу жұмыстарына, арнайы корпустарды құруда да орны мен рөлі айрықша. Осы ретте онлайн режимінде ашық картотеканы құру және жүргізу идеясы туындайды.

Картотекалық қорды цифрландырудың алғашқы нұсқасы «Тіл – қазына» бағдарламасы арқылы жүргізілді. Бұл бағдарламаның басқы терезесіне жаңа сөзді базаға енгіземіз, одан кейін қажетті мәліметтерді толтырғаннан кейін, оларды «сақтау» батырмасын басу арқылы сақтап отырамыз. Енгізілген мәліметтерді тұтынушылар өз қалауына қарай оны қағаз бетіне шығара алады.

Ақпаратты (кәртiшкенi) iздестiру оның бiрнеше параметрлерi арқылы жүргізуге болады:

- сөз немесе сөз тіркесі бойынша;
- мәнмәтін бойынша;
- авторы бойынша;
- шығарманың аты бойынша;
- сөздің категориясы бойынша;
- баспа аты бойынша;
- басылымның жылы бойынша.

Деректерді (кәртiшкелердi) базадан iздестiру «iздеу» атты батырманы басу арқылы жүзеге асады [10, 14 б.].

Бұл бағдарламада iздестiрiлген сөз немесе сөз тіркесі база ішінен табылған соң, оған қатысты деректер мынадай кәртiшке түрiнде экран бетiне шығады (сурет-2).

2-сурет. Тіл – қазына бағдарламасы

Бұл бағдарламаға деректер базасын енгізу кезінде алдымен кәртiшкелердi стильдік ерекшеліктеріне, мысалдың жазылған жылына, қолданыс аясына қарай сұрыптап, іріктеп алып, енгізіліп отырды.

Қазіргі таңда картотекалық деректер базасын цифрландырудың тағы бір жолы –кәртiшкелердi сканерлеу жұмыстары жүргізіліп отыр.

Картотекалық деректер базасын «Тіл – қазына» автоматтандыру бағдарламасында іріктеліп, сұрыпталып алынып отырса, бұл цифрландыруда жаппай бүкіл кәртiшкелер сканерленіп жатыр. Алдағы уақытта бұл сканерленген кәртiшкелерді онлайн режимінде «іздеу» жүйесі арқылы сурет күйінде қажетті деген сөз немесе сөз тіркесін іздеп табатын арнайы бағдарлама дайындау көзделіп отыр. Іздеген сөзді немесе сөз тіркесін базадан тек сурет форматында, яғни кәртiшке түрінде ғана экранға шығарып бере алатын бағдарлама жасауды қолға алу жоспарланып отыр. Кәртiшкені тек экран арқылы көзбен көріп және қолмен қағазға жазып ала аламыз. Автоматтандырудың бұл әдісі де өз кезегінде зерттеушілер үшін қызмет атқарады. Алайда болашақта картотекалық деректер базасын цифрландыруды уақыт өте келе жетілдіру басты міндеттердің қатарына еніп отыр.

Картотекалық қорды цифрландыру оңай жұмыс емес, өйткені ерте заманнан бері тұрған кәртiшкілер мен жәшіктер шаң басып, санитарлық талаптарға сай келмейді. Ол үшін, Ұлттық кітапханадағыдай қағаз кәртiшкелерді арнайы шаңнан және т.б. зиянкестерден үздіксіз залалсыздандырып, дезинфекциялап, қайта өңдеп отыру, қағазға қаламмен жазылған әртүрлі сиялардың өшіп қалмауын қамтамасыз етіп отыратын арнайы сақтау орындары болу қажет.

Оның үстіне бір сөздің өзіне жүздеген мысал сөйлем берілген кәртiшкелерді *мағынасын, мысал авторына, стиліне* т.б. сұрыптау өте көп уақытты алады және біліктілікті талап етеді. Бұл болашақта атқарылатын уақыттың еншісінде. Осы ретте әзірге кәртiшкелерді сұрыптамай, жиналған мысалдарды түгелдей электронды базаға салу қажеттігі тұр. Десек те, қазіргі уақытта алдымен сканерлеу арқылы базаға енгізу жұмыстары атқарылуда. Қазақ тілінің ұлттық корпусы жобасы аясында сканер кәртiшкелерді алдағы уақытта «уорд» нұсқаға келтіру жағы да ойластырылып жатыр. Сонымен қатар сканер суреттерді модельдеу, «уорд» нұсқа жасалса, түрлі программалық іздеу интерфейсі әзірленуде.

Осындай үлкен көлемдегі картотекалық мәнмәтін қорын цифрландырмайынша, тілші қауымның ойдағыдай пайдалану мүмкіндігі оңайлыққа түспейді. Міне, осындай себептерге байланысты сонау жылдардан бастап қолға алынған картотекалық қорды автоматтандырудың маңызы айтарлықтай зор. Мұндай компьютерлік қорды цифрландырудың негізгі мақсаты – зерттеушілердің уақыттарын мейлінше үнемдеу, яғни қажетті тілдік ақпаратты іздеу жұмысы мен тілдік бірліктерді реттеу т.б. іс-әрекеттердің жеңілдейтіні сөзсіз.

Қорытынды

Электронды картотека технологиясы талдауға алынатын мәтіндегі сөзқолданыстардың тұтастығын сақтауда және сөздерді іріктеуде жүйелілік пен толықтықты қамтамасыз етеді. Басқару жүйесін *деректердің мәтіндік базасына* (ДМБ) қолдану мен оларға терминал дисплейі арқылы «кіру» мүмкіндіктері базаны автоматтанған лексика-статистикалық анықтағыш ретінде әрекет етуіне жағдай жасайды. Автоматтанған лексика-статистикалық анықтағыш – ол әрі сөзнұсқағыш, әрі жиілік сөздік, әрі компьютер жадында тұрақты сақталатын мәтіндердің конкордансы болады.

Алғашында тірнектеп жинақталған картотекалық қорды цифрландыру болашақта тілшілердің, тарихшылар мен әлеуметтанушылардың зерттеу нысандарына аса құнды материал болуы мүмкін. Қазіргі таңда анықтағыштарды, сөздіктерді, энциклопедияларды, оқулықтар мен оқу құралдарын, жинақтарды, әдеби және ғылыми-көпшілік шығармаларын т.б. мәнмәтіндерді компьютер жадында енгізе отырып сақтау технологиясын меңгеру өте маңызды болып отыр. Жаппай цифрландыру кезеңінде қоғамның әрбір мүшесі белгілі бір дәрежеде, компьютерді пайдаланушы, қолданушы болып саналатыны белгілі. Сондықтан қазақ тіл білімінің әлеуетін көтеруге, компьютер мүмкіндіктерін толығымен қолдану егемен еліміздің барынша дамуына қосқан үлесі зор болар еді. Қазіргі кезеңдегі ғылым мен технологияның түрлі салаларында ғылыми және өндірістік ақпараттармен алмасудың айтарлықтай ұлғаюына байланысты мейлінше кең ауқымды қамтитын көптілді сөздіктер шығару қажеттілігі туындауда.

Тұтынушы мәтіндік база мен бағдарламалық қамтамасыз етуді өз қалауынша өзгертіп, толықтырып отыруына және қажетті деген материалды немесе конкорданстың толық түрін (кері-әліпбилі сөздікті де) қажетті реттілікпен қағаз бетіне басып шығара алады. Сонымен бірге ол тілдік деректерді редакциялау мен түзетулер жүргізудің жүйелік құралдарын пайдалану арқылы бастапқы, аралық және соңғы сатыдағы мәтіндерге кез келген түзетулер енгізуіне немесе оларды жаңадан туындатуына мүмкіндігі мол.

ӘДЕБИЕТ

[1] Смолян Г.Л. Человек и компьютер: Социально-философские аспекты автоматизации управления и обработки информации. –М.: Политиздат, 1981. –192 с.

[2] Busa R. Index Thomisticus: Sancti Thomae Aquinatis Operum Omnium Indices et Concordantiae. Section Secunda. Concordantiae Operum Thomisticorum – Concordantia Prima. Stuttgart, 1974. Book

[3] Вертель В.А., Вертель Е.В., Рогожникова Р.П. К вопросу об автоматизации лексикографических работ (некоторые результаты применения ЭВМ) // –ВЯ. –1980. –№ 1. – 208 с.

[4] Большой академический словарь русского языка. Т. 1-6. – СПб.: 2004-2006.

[5] Захаров В.П. Компьютерная модель Большой словарной картотеки Института лингвистических исследований РАН // Технологии информационного общества - Интернет и современное общество: Труды VIII Всероссийской объединенной конференции (IST/IMS-2005). – СПб., 2005. – С. 33-34.).

[6] Приемышева М.Н. Картотека как источник лексикографической и научной работы. // Журнал Лингвистической Петрополитаны. Труды Института лингвистических исследований / Отв. редактор Н.Н. Казанский. – СПб.: Наука, 2003. –С. 23-28.

[7] Абай тілі сөздігі. –Алматы, «Ғылым» баспасы, 1968. – 729 б.

[8] Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2011.

[9] Жұбанов А.Қ. Қазақ сөзінің «Тіл – қазына» деректер базасы және оның теориялық негіздері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 304 бет.

[10] Рогожникова Р.П. Большой Словарной картотеке 100 лет // Практическая лексикография. 100 лет словарной картотеке. – М., 1989. – С. 14-19.

[11] Жұбанов А., Жанабекова А. Корпустық лингвистика. – Алматы, 2016. – 336 б.

[12] Перцов Н.В. Ороли корпусов в лингвистических исследованиях // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика – 2006». – СПб.: Изд-во С. - Петерб. ун-та, 2006. –С. 318-331.

REFERENCES

[1] Smolyan G.L. Chelovek i kompiyter: Sosialno-filosovskie aspekty avtomatizatsii upravleniya i obrabotki informatsii (Man and computer: Socio-philosophical aspects of automation of management and information processing). М., Politizdat, 1981. 192 s. [In Rus.]

[2] Busa R. Index Thomisticus: Sancti Thomae Aquinatis Operum Omnium Indices et Concordantiae. Section Secunda. Concordantiae Operum Thomisticorum – Concordantia Prima. Stuttgart, 1974.

[3] Vertel V.A., Vertel E.V., Rogojnikova R.P. K voprosu ob avtomatizatsii leksikograficheskikh rabot (nekotorye rezultaty primeneniya EVM) (On the issue of automation of lexicographic works (some results of computer application) // VIА. 1980. № 1. 208 s. [In Rus.]

[4] Bolshoi akademicheskii slovar russkogo yazyka (A large academic dictionary of the Russian language). Т. 1-6. SPb.: 2004-2006. [In Rus.]

[5] Zaharov V.P. Kompiyternaya model Bolshoi slovarnoi kartoteki Instituta lingvisticheskikh issledovaniy RAN (Computer model of a large dictionary file of the Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences) // Tehnologii informatsionnogo obshestva - internet i sovremennoe obshestvo: Trudy VIII Vserossiiskoi obedinennoi konferentsii (IST/IMS-2005). SPb.: 2005. S. 33 34. [In Rus.]

[6] Priemysheva M.N. Kartoteka kak istochnik leksikograficheskoi i nauchnoi raboty (The card file as a source of lexicographic and scientific work). // Zhurnal Lingvistika Petropolitana. Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovaniy / Otv. redaktor N.N. Kazanskii. SPb.: Nauka, 2003. S. 23-28. [In Rus.]

[7] Abai tılı sözdığı (Dictionary of the Abay language.). Almaty, «Ğylym» baspasy, 1968. 729 b. [In Kaz.]

[8] «Qazaq tılınıń 15 tomдық түsındırme sözdığı» («Explanatory dictionary of the Kazakh language in 15 volumes»). Almaty, 2011. [In Kaz.]

[9] Jūbanov A.Q. Qazaq söziniń «Tıl – qazyna» derekter bazasy jäne onyń teorialyq negızderi. (The database of the Kazakh word "Til-kazyna" and its theoretical foundations.). Almaty: «Arys» baspasy, 2009. 304 bet. [In Kaz.]

[10] Rogozhnikova R.P. Bolshoi Slovarnoi kartoteke 100 let (A large Dictionary card index of 100 years). // Prakticheskaya leksikografiya. 100 let slovarnoi kartoteke. M.: 1989. S. 14-19. [In Rus.]

[11] Jūbanov A., Jañabekova A. Korpustyq lingvistika (Corpus linguistics). Almaty, 2016. 336 b. [In Kaz.]

[12] Persov N.V. O roli korpysov v lingvisticheskikh issledovaniyah (On the role of corpora in linguistic research) // Trudy mezhdynarodnoi konferensii «Korpysnaiya lingvistika – 2006». SPb.: Izd-vo S. Peterb. un-ta, 2006. S. 318-331. [In Rus.]

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАРТОТЕЧНОГО ФОНДА – ОСНОВА СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

*Жанабекова А.А.¹, Кожаметова А.К.², Бесиров Е.Б.³

^{*1} Доктор филологических наук, Институт языкознания имени
А.Байтұрсынулы, заведующий отделом
Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан, e-mail: aiman_miras@
mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>

² Докторант, Институт языкознания имени А.Байтұрсынулы,
младший научный сотрудник отдела
Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан,
e-mail: akony_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³ Магистр, Институт языкознания имени А.Байтұрсынулы,
младший научный сотрудник отдела
Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан,
e-mail: erkin.besirov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2291-9654>

Аннотация. В статье рассматриваются научно-практические вопросы цифровизации картотечного фонда, приведения его в автоматическую словарную базу-совокупность примеров по различным стилям казахского языка, являющуюся источником, иллюстративной базой для составления толковых словарей на казахском языке. Дается обзор практики создания

картотечного фонда русского языка. Приводятся мнения о важности создания картотечного фонда. Рассказывается история формирования картотечного фонда на казахском языке, начавшаяся в середине XIX века путем ручной работы. Также дается характеристика работы над базой данных «Тіл – қазына», которая реализовалась под руководством профессора А. Жубанова в начале XX века. Указывается механизм функционирования автоматической, электронной картотечной базы, и тем самым определяются возможности пользователя. Подтверждается, что картотечный фонд является основой создания лексикографической базы, т. е. составления толковых словарей. Дан обзор толковых словарей, составленных на основе картотечного фонда казахского языка.

При обосновании необходимости цифровизации картотечного фонда казахского языка, при изучении работ прикладной направленности в мировом языкознании используются методы обзорного, описательного, повествовательного, аналитического анализа. При определении механизмов преобразования картотечного фонда в автоматический словарь, в электронную иллюстрированную базу реализован метод алгоритмического программирования.

Источники картотеки никогда не утратят ценности благодаря своей точности, стилистическому разнообразию, специально подобранным и обработанным текстам.

Картотека используется при составлении многих словарей и грамматик казахского языка. Данная картотека может быть использована казахстанскими учеными и учеными зарубежья для изучения различных вопросов казахского языкознания.

Ключевые слова: картотека, автоматизация, оцифровка, электронная база, картотечный фонд, корпус, лексикография, прикладная лингвистика

Статья опубликована в рамках программно-целевой исследовательской работы OR11465483 «Разработка серии обновленных нормативных словарей и академических изданий, обеспечивающих перевод государственного языка на латинографический национальный алфавит».

DIGITALIZATION OF THE CARD FILE FUND – THE BASICS OF CREATING THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

*Zhanabekova AA.¹, Kozhahmetova A.², Bessirov Y.B.³

*¹Doctor of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Head of the Department of Applied Linguistics, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aiman_miras@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>

²Doctoral student, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Junior Researcher of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan,

e-mail: akony_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³Master's degree, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Junior Researcher of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan,

e-mail: erkin.besirov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2291-9654>

Abstract. The article deals with the scientific and practical issues of digitizing the card stock, bringing it into an automatic dictionary database—a set of examples on various styles of the Kazakh language, which are the source, illustrative base for compiling explanatory dictionaries in the Kazakh language. The review of the practice of creating a file fund of the Russian language is given. Opinions are given on the importance of creating a file fund. The history of the formation of the card file fund, which began in the middle of the nineteenth century with manual work, is told in the Kazakh language. The work of the database “Til – kazyna” under the guidance of Professor A. Zhubanov at the beginning of the twentieth century is also characterized. The mechanism of functioning of the automatic, electronic file database is indicated and thereby the user's capabilities are determined. It is confirmed that the card stock is the main condition for the creation of a lexicographic base, i.e. the compilation of explanatory dictionaries. Review of explanatory dictionaries compiled on the basis of the Kazakh language file fund.

When justifying the need for digitalization of the Kazakh language file fund, when studying works of applied orientation in world linguistics in this direction, methods of overview, descriptive, narrative, analytical analysis are used. When determining the mechanisms for converting the card stock into an automatic dictionary, an electronic illustrated database, we rely on the method of algorithmic programming.

The sources of the card file will never lose their value due to their accuracy, stylistic diversity, specially selected and processed texts.

Card files are used in the compilation of many dictionaries and grammars of the Kazakh language. This card file can be used by scientists from different cities of our country and abroad to study various issues of Kazakh linguistics.

Keywords: card file, automation, digitization, electronic database, card file fund, corpus, lexicography, applied linguistics

The article was published as part of the program-targeted research work OR11465483 “Development of a series of updated normative dictionaries and academic publications providing translation of the state language into the Latin national alphabet”.

Статья поступила 22.07.2022

УДК 81'272

МРНТИ 16.21.27

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.004

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ МЕДИАРЕЧИ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В КАЗАХСТАНСКИХ СЕТЕВЫХ ИЗДАНИЯХ

Журавлева Е.А.¹, *Самсенова Г.С.²

¹д.филол.н., профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

²докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению характерных особенностей медиаречи как современной разновидности публицистического стиля. В работе показан дискуссионный характер понятия «медиаречь», его многозначность, а также поликодовая и диверсификационная направленность. Это находит отражение в гипертекстовых связях медиаречи. Так как современная казахстанская медиаречь проникнута гипертекстовыми отношениями, цель данного исследования – рассмотреть принципы структурирования гипертекста и выявить характерные особенности гиперссылочного комплекса казахстанских интернет-изданий. Материалом исследования послужили популярные казахстанские сайты Tengrinews.kz, informБЮРО, Казинформ, Azattyg Ruhy, Newtimes.kz. В работе используются метод критического анализа литературных источников, метод наблюдения, а также стилостатистический метод исследования. В ходе исследования было обнаружено, что в каждом издании интернет-СМИ применяются гиперссылки в соответствии с общестилевой концепцией издания. Например, ссылки-рубрики помимо структурирования контента отражают политику издания. Текстовые гиперссылки, которые представляют собой глобальное интернет пространство, используются в сетевых изданиях наиболее часто. Кроме того, выявлено, что

внетекстовые ссылки являются навигаторами информационных потоков на новостных сайтах.

Авторы приходят к выводу, что каждое анализируемое казахстанское интернет-издание нацелено на вовлечение читателя в свое инфополе и удержание его в пределах этого инфополя, при этом немаловажную роль играют гиперссылки. Помимо этого, гиперссылки выполняют текстообразующую и стилистическую функцию в медиаречи, хотя каждое издание интернет-СМИ применяет их в разных пропорциях, основываясь на общей концепции и политике издания.

В современных условиях трансформации СМИ исследование может служить практическим руководством для интернет-изданий в построении качественных гипертекстовых отношений. В теоретическом плане результаты научных наблюдений могут быть полезны при изучении функционирования новостных текстов в медиасреде.

Ключевые слова: медиатекст, медиаречь, гипертекстуальность, казахстанские сетевые издания, гиперссылка, ссылка-рубрика, новости, текстовая гиперссылка, внетекстовая гиперссылка.

Основные положения

Еще основоположники современной стилистики В.В. Виноградов и В.Г. Винокур, считавшие стилистику отраслью филологии, которая изучает принципы отбора и организации языковых единиц в тексте в зависимости от конкретных условий коммуникации, а также стратифицирует тексты в языковые стили, выделяли особо язык художественной литературы как эталон литературного языка и основной источник его пополнения. Однако с середины XX века исследователи отмечают, что в стилистике маятник сместился в сторону публицистического стиля, который выражает различные стороны жизни общества и имеет широкий охват функционирования. Как отмечает В.Я. Солганик, «по силе влияния на общество, на формирование языковых вкусов, языкового поведения, литературных норм язык СМИ не сравним ни с языком художественной литературы, ни с любым другим стилем» [1, с. 128]. Таким образом происходит «переход культуры от литературоцентризма к медиацентризму» [2, с. 97].

Введение

На сегодняшний день благодаря развитию информационных технологий традиционные печатные СМИ заменяются новыми сетевыми СМИ, расширяя возможности не только трансляторов информации, но и реципиентов. В связи с этим язык СМИ играет ведущую роль при изучении основных тенденций, происходящих в русском языке в синхроническом плане. Исследуя медиaprостранство, ученые отмечают следующие тенденции: доминирование электронных СМИ, яркое выражение авторского Я, установка на целевую аудиторию, конкретного

адресата, усиление медийной составляющей, усиление диалогичности, демократизация языка, активизация развлекательной функции и др. [2, с. 101]. При анализе языка СМИ ученые опираются, прежде всего, на текстовую составляющую, именно поэтому в научный обиход в последние годы вошли понятия «медiateкст» и «медиа речь». Представим подходы к изучению данного явления известных российских ученых.

В.И. Коньков классифицирует медиа речь в зависимости от ее происхождения: в широком понимании термин представляет собой весь массив текстов, функционирующих в медиасреде (научные, официальные и художественные тексты), в узком понимании – только тексты СМИ [3, с. 58]. Ученый выделяет такие особенности медиа речи в узком смысле слова, как утилитарность, актуальность, перформативность и необратимость. Причем на первый план автор выдвигает актуальность как базовую характеристику медиа речи, противопоставляя ей речь-когнитив, которая не относится к данным пространственно-временным координатам и принадлежит к «сфере знаний» [4, с. 107].

И.А. Вещикова отмечает многозначность термина «медиа речь», где он преимущественно замещает собой устоявшийся термин «публицистический стиль» и включает в себя весь корпус текстов, созданных журналистами посредством разных каналов вещания. По мнению ученого, большинство авторов не разграничивают термины «медiateкст» и «медиа речь», имея в виду не только письменную, но и аудиовизуальную ткань речи. Исследователь подчеркивает практическую значимость термина «медиа речь», так как это понятие: «1) объемлет не только письменную, но и устную речевую практику, тогда как номинации типа газетно-публицистический соотносятся преимущественно с печатными СМИ; 2) легко образует словосочетания типа телевизионная медиа речь, информационная медиа речь, позволяя точно именовать обследуемый материал; 3) не имеет коннотаций, нередко сопровождающих термин стиль» [5, с. 44]. Таким образом, И.А. Вещикова разграничивает «публицистический стиль» как эволюционное перевоплощение текстов советской эпохи в «медиа речь» постсоветских СМИ, где «проходит водораздел между печатными и электронными медiateкстами разных жанров и форматов на вербальном уровне» [5, с. 47]. Все это доказывает, что медиа речь сегодня опирается не только на широкий спектр языковых возможностей стилистики, но и на экстралингвистические факторы (политика и концепция издательств, агентств, сетевых изданий), также она стала более индивидуальной, где больше слышны голос автора и его мнение [5, с. 47].

Кроме того, медиа речь стала более гибкой, произошла так называемая жанровая интеграция, или конвергенция. Однако И.А. Вещикова предлагает рассматривать медиа речь в лингвистическом контексте, не смещая фокус исследований в сторону поликодового характера, так как главной ее составляющей является слово в его

функционально-стилистическом разнообразии.

Т.Г. Добросклонская подходит к изучению медиаречи обстоятельно, предлагая интегрированный подход с привлечением методов изучения смежных гуманитарных наук, в том числе и медиалингвистики, новой развивающейся науки, образовавшейся на стыке лингвистики, информационных технологий и социокультурных наук [6, с. 10]. Ученый не дифференцирует понятия «медиаречь» и «медiateкст» и употребляет их как взаимозаменяемые синонимы. В своем труде Т.Г. Добросклонская определяет медiateкст как «актуализированное в определённом медиаформате и объединённое общим смыслом последовательное сочетание знаковых единиц вербального и медийного уровней», где под вторым автор понимает дополнение графическими, иллюстративными, аудиовизуальными компонентами медiateкста [6, с. 30].

Исследователь М.Ю. Казак подтверждает концепцию Т.Г. Добросклонской и говорит о медiateксте как о многоуровневом знаке, включающем разные семиотические коды и демонстрирующем принципиальную открытость текста на содержательно-смысловом, композиционно-структурном и знаковом уровнях. Ученый выделяет такие доминирующие признаки медiateкста, как медийность, массовость, интегративность, или поликодовость, открытость [7, с. 32].

Таким образом, понятия «медiateкст» и «медиаречь» в понимании большинства ученых представляются взаимозаменяемыми понятиями и воплощают в себе современное представление разновидности публицистического стиля, который реализуется посредством медиаканалов передачи информации широкого вещания. Медиаречь имеет поликодовый характер, включает в себя разностильные элементы, всегда актуальна, сопряжена с событиями внешнего мира, нацелена на информирование и воздействие масс.

В современных условиях развития коммуникации в Казахстане медиаречь важна, так как в ней формируются новые смыслы, появляются новые дефиниции, обозначающие современные реалии жизни, с помощью мультимедийных технологий динамически отображаются процессы модификации, происходящие в обществе в данный период. В Казахстане исследованием медиаречи занимались ученые С.Х. Барлыбаева, Г.Ж. Ибраева, Ш.И. Нургожина, Г.П. Байгарина, Т.В. Галкина, И.К. Мамбетова, А.С. Адилова, А.З. Казанбаева, М.М. Аймагамбетова и др. Труды вышеперечисленных ученых в разной степени затрагивают изучение современной медиаречи Казахстана, однако не отражают концептуальных теоретических положений о ней.

Описание материалов и методов

В эпоху всемирной глобализации и интеграции современные казахстанские СМИ стремительно расширяют диапазон своего вещания. Уже на сегодняшний день в Казахстане зарегистрированы и

функционируют 4873 СМИ, из которых 3541 составляют периодические печатные издания (из них газет – 2155, журналов – 1386), 184 – телеканалы, 79 – радио, 802 – информационные агентства и сетевые издания. (459 ИА, 343 СИ). Доминирующими являются СМИ, вещающие на казахском и русском языках – 1944, далее идут полиязычные СМИ (три языка и более) – 1443, моноязычные СМИ, использующие: только русский язык – 899, только казахский язык – 587. [8].

Хотя печатные СМИ количественно превосходят другие каналы массовой информации, однако в век цифровизации большинство из них имеют свои электронные версии. Например, самая известная республиканская газета на русском языке «Казахстанская правда» имеет не только свой сайт в режиме https, но и активно продвигает свой контент в социальных сетях и мессенджерах. Если обратиться к статистике, то наиболее посещаемыми в сети являются сетевые издания и информационные агентства. Например, на портале Liveinternet.ru отражена статистика посещаемости казахстанских новостных сайтов за ноябрь 2021 г. [9].

При отборе первой пятерки лидеров в рейтинг не включались многопрофильные, узконаправленные и только казахоязычные сайты. В результате в топ самых посещаемых сайтов в разделе «Новости и СМИ» вошли следующие сетевые издания и информационные агентства: Tengrinews.kz, informБЮРО, Казинформ, Azattyg Ruhy, Newtimes.kz. Посещаемость казахстанских новостных сайтов за ноябрь 2021 г. отражена в таблице 1.

Таблица 1. Посещаемость сайтов по рубрике «Новости и СМИ»

Сайты	Количество посетителей из Казахстана
Tengrinews.kz (86%)	9 004 465
informБЮРО (84%)	2 614 056
Казинформ (81%)	1 939 314
Azattyg Ruhy (88%)	1 318 991
Newtimes.kz 88%	1 020 214

Хотя данная статистика отражает небольшой промежуток времени, налицо тенденция перехода массового читателя в сферу медиа, где флагманами являются крупные информационные агентства и сетевые СМИ. Объективность представленной статистики может быть обусловлена тем, что, во-первых, данные СМИ по частоте и оперативности превосходят другие источники информации, во-вторых, вследствие автоматического подбора потенциально интересующей персональной информации, пользователи могут быть вовлечены в так называемые «информационные гетто», что также обеспечивает посещаемость сайта.

Чтобы выявить основные тенденции современной казахстанской медиаречи, мы проанализировали тексты вышеназванных популярных новостных сайтов. При классификации электронных СМИ мы опираемся на концепцию А.И. Акопова и включаем в понятие «электронные СМИ» все медиатексты, создаваемые профессиональными журналистами, в которые входят электронные версии печатных изданий и собственно электронные издания [10, с. 187].

Основными отличительными свойствами медиаречи в интернет-СМИ исследователи отмечают гипертекстуальность, интерактивность и мультимедийность. Эти свойства помогают расширить информационное содержание, использовать разные семиотические коды, активизировать разные формы общения в процессе коммуникации автора и реципиента.

Целью нашей работы является рассмотрение современной казахстанской медиаречи сквозь призму гипертекстовых связей и выявление характерных особенностей казахстанских интернет-СМИ. В ходе работы нами был применен стилостатистический метод исследования гиперссылок казахстанских интернет-изданий.

Результаты

Впервые термин «гипертекст» ввел в научный оборот и сформулировал его ключевую концепцию математик и философ Теодор Нельсон. В своем исследовании мы опираемся на определение гипертекста О.В. Дедовой, в котором он рассматривается как «модель организации электронного текста, характеризующаяся специфической структурированностью и разветвленной системой программно поддерживаемых внутритекстовых и межтекстовых переходов, предполагающая возможность читательского интерактивного воздействия на последовательность воспроизведения композиционных единиц» [11, с. 11].

Ученый Т.И. Рязанцева выделяет следующие принципы гипертекста: семантической иерархии; сетевой организации; экстраполяции; неограниченного пространственно-временного развития; асимметрии и гипотекстовой структуры [12]. Исследователи М.С. Мыгаль, И.И. Карпенко классифицируют гипертекст в зависимости от типа и выделяют литературный, музыкальный, научный, журналистский. Последний ученые понимают как вид гипертекстовых отношений в электронных СМИ, призванный расширить получаемую информацию с помощью ссылок на дополнительные материалы и комментарии [13, с. 201].

Гипертекстуальность является неотъемлемой частью казахстанских сетевых изданий и реализуется в виде гиперссылок. Гиперссылка – это текстовое или графическое изображение, при нажатии которого происходит переход на другую страницу сети Интернет. Гиперссылка отправляет читателя к дополнительной информации, однако основной

маршрут определяет адресат. Гиперссылки выполняют навигационную функцию в гипертексте и организуют его структуру. Существуют разные классификации гиперссылок. О.В. Дедова классифицирует гиперссылки на структурные и содержательные, вторые из которых направлены на выявление семантических отношений между источником и объектом ссылки [11, с. 28]. В зависимости от объекта перехода ссылки делятся на локальные (внутри публикации, сайта) и глобальные (другие ресурсы и сайты). В зависимости от функций и ассоциативных связей М.А. Уланова классифицирует текстовые ссылки на ссылки-указания на источник информации; ссылки-сокращения части информации; ссылки-дополнения по ассоциативным связям; ссылки-мнения (непрямого высказывания отношения автора) [14, с. 105]. Гиперссылкой может быть любой элемент текста, как правило, он выделяется шрифтом, цветом, подчеркиванием и активируется при нажатии.

Обсуждение

С лингвостилистической и структурно-функциональной точки зрения интерес представляет классификация гиперссылок С.Г. Носовец. Ученый структурирует ссылки в зависимости от целевого назначения на контент-ссылки, сервисные, коммуникационные и рекламные [15, с. 128]. Интерес представляет первый вид ссылок, так как является текстообразующим элементом интернет-СМИ. Контент-ссылки классифицируются по гипо-гиперонимическим отношениям на ссылки-рубрики и текстовые ссылки. Рубрики, как правило, размещены на стартовой странице сайта и подразделяются по тематическим блокам (топикам).

В анализируемых казахстанских интернет-изданиях ссылки-рубрики играют важную роль. Они структурируют медиатексты, распределяя материал по крупным медиатопикам, чаще всего с традиционными названиями. Например, на сайтах Azattyg Ruhy, Newtimes.kz, informБЮРО, Казинформ основные рубрики именуются классически: *Политика, Экономика, Общество, Происшествия* и пр. Однако на сайте Tengrinews.kz рубрики поделены по другому принципу. Во-первых, в качестве названий выступают не традиционные имена существительные, а глаголы в повелительном наклонении: *Узнай, Почитай, Посмотри*. Во-вторых, критерий рубрики не тематический, а форматный (жанровый и вещательный). Такая достаточно общая классификация медиатекстов предлагает адресанту широкий выбор новостей и, соответственно, обеспечивает больший просмотр медиатекстов разной тематической направленности.

В некоторых интернет-СМИ в связи с пандемией, охватившей мир в 2020 году, актуальны связанные с ней рубрики. Например, постоянные

рубрики есть в Newtimes.kz (Коронавирус), informБЮРО (Covid-19), Казинформ (Ситуация с коронавирусом. Официально). На сайтах Azattyg Ruhy и Tengrinews.kz новости, связанные с пандемией, можно с легкостью найти по хештегам #карантин, #коронавирус и т.д.

Каждое издание интернет-СМИ представляет индивидуальные ссылки-рубрики в зависимости от редакционной политики и интересов аудитории. Например, сетевое издание Tengrinews.kz, помимо текстового контента, активно продвигает теле- и аудиовещание в рубриках «TengriTV» и «Новости вслух». Поликодовый характер новостей реализуется в рубрике «Фоторепортаж» на сайте informБЮРО. На данном сайте размещена ссылка-рубрика «Давайте разберемся», имеющая утилитарный и просветительский характер. В ней размещены полезные для читателей статьи в форме советов (рекомендаций) разнообразной тематической направленности. Заголовки рубрики преимущественно представлены предложениями с вопросительной семантикой (без знаков препинания), а тексты статей раскрывают содержание заголовков. Например: «Незаконная аренда: какое наказание грозит хозяину жилья» (24.11.2021), «Как майнят криптовалюту и зачем она нужна» (23.11.2021), «В Казахстане начинается ревакцинация. Зачем она нужна» (22.12.2021), «Что такое социальный кошелек и как им пользоваться» (10.11.2021) и др. Тексты данной рубрики имеют схожую архитектуру: материал структурируется в форме списка нумерованных вопросов с последовательными ответами на них.

Государственное агентство Казинформ имеет своей целью полномасштабно осветить все государственные программы и мероприятия, в результате чего страница сайта пестрит многочисленными рубриками-ссылками. Например, в рубриках *Власть*, *Госпрограммы*, *Спецпроекты* множество подрубрик-ссылок, связанных с государственной деятельностью: *Выступления Президента Республики Казахстан*, *Золотые цитаты Первого Президента РК Нурсултана Назарбаева*, *100 дней с момента инаугурации Президента РК*, *100 конкретных шагов в будущее* и др., посвященных важным историческим датам и юбилеям: *Великая Победа*, *Абу Наср аль-Фараби 1150 лет*, *175 лет Абай Кунанбайұлы*, *Алаш Орда – 100 лет: исторический репортаж* и др. Подробное освещение разных сторон исторической и современной жизни Казахстана, с одной стороны, нацелено на выполнение государственного заказа, с другой, имеет просветительскую направленность и отражает национальную специфику освещения казахстанских реалий.

Таким образом, ссылки-рубрики казахстанских сетевых изданий помогают структурировать контент, конструировать политику издания, а также выполняют аттрактивную функцию.

Текстовые ссылки представляют собой более обширную палитру. С.Г. Носовец классифицирует ссылки на внетекстовые и

внутритекстовые. Первые представляют собой ссылки в виде заголовков новостей на стартовых страницах изданий или в виде новостной ленты. Внутритекстовые ссылки в сетевых СМИ размещены непосредственно внутрикакого-либо новостного текста и классифицируются в зависимости от функции на ретроспективные, источниковые, референциальные и детализирующие [15, с. 129].

Внетекстовые ссылки в казахстанских сетевых изданиях представлены в виде заголовков статей, которые расположены на главных страницах изданий, и представляют собой наиболее интересные и важные новости. Ссылки сопровождаются иллюстративными фото по теме публикации. Заголовки расположены под ссылками-рубриками и в новостной ленте. Лента в изданиях может быть поделена на последние новости и популярные. Например, на сайте Tengrinews.kz популярные новости из общего списка новостей, нажимая на тумблер, выбирает читатель. На сайте informБЮРО популярные новости расположены не в обратном хронологическом порядке, а по принципу наибольшего количества просмотров: *Новорождённую девочку записали как мальчика в роддоме Алматы* (13505 просмотров); *Требующие списания кредитов люди попытались прорваться в здание АРРФР в Алматы* (7586 просмотров); *2 300 фермеров фигурируют в делах о хищениях субсидий* (5999 просмотров) и др. Такая тенденция направлена на выдвижение читательских интересов на первый план и служит рекомендательным ориентиром для других потенциально заинтересованных читателей, что в итоге послужит расширению аудитории и увеличению просмотров сайта.

В дизайнерском плане интересно представлена рубрика популярных новостей на сайте Azattyg Ruhy. Под ссылками-рубриками в виде историй социальной сети инстаграм размещены в красных кружках фото, а рядом ссылка-заголовок новости. Такой ассоциативный прием конвергенции с социальными сетями подталкивает читателей кликнуть на ссылку, что дополнительно увеличивает охват аудитории.

К внетекстовым можно отнести ссылки после новостей на схожие ранее опубликованные темы. Например, на сайте informБЮРО после новости *«Пенсионные накопления можно будет перевести на депозит в Отбасы банке с 16 декабря»* (10.12.2021) размещены ссылки:

Читайте также:

Токаев поручил продлить сроки действия прежних порогов достаточности в ЕНПФ до апреля 2022 года;

Повышение порога достаточности: зачем это делается и что будет дальше.

На сайте Newtimes.kz между текстом новости *«Казахстанцы запустили петицию против решения ЕНПФ о повышении порога достаточности»* (04.12.2021) расположены ссылки:

Читайте также: «Куплю квартиру в 40»: Молодые казахстанцы остались без права на досрочное снятие пенсионных накоплений

Читайте также: «Решили людям ничего не давать»: Почему в РК изменились правила снятия пенсионных.

Такого рода ссылки объединяют медиатексты по темам, помогают читателю ориентироваться в огромном потоке информации, предоставляют схожие материалы для лучшего понимания контекста новостного содержания, чем обеспечивают дополнительные просмотры публикаций интернет-издания.

Примерами внетекстовых ссылок в казахстанских интернет-СМИ могут быть ключевые слова или словосочетания (теги, хештеги, метки). Они являются тематическими маркерами и помогают группировать тексты по схожей тематике. В среднем на одну публикацию приходится 3-6 ключевых слов, которые расположены после статьи. В некоторых изданиях (Tengrinews.kz, informБЮРО, Казинформ) к гиперссылкам добавляют #хештег (англ. hashtag – решётка-метка) как узнаваемый по социальным сетям знак. Все они работают по одному принципу – выделение из новостного материала важных ключевых слов в гиперссылки, кликнув на них, читатель может найти все публикации по данной тематике. Чаще всего такие гиперссылки состоят из имен существительных не только нарицательных, но и собственных, указывающих на субъекты и место совершения действия, реже можно встретить атрибутивные словосочетания. Ключевые слова являются «семантическими доминантами» текста и служат коннекторами макроструктуры медиатекстов. Некоторые гиперссылки имеют постоянный характер. Например, на сайте Informburo.kz каждая новость сопровождается постоянными хештегами: #официально, #назаметку, #видео, #фото, #неонас, #кстати, #цифра, #прямая речь. Данные маркеры помогают классифицировать информацию по тематическому признаку. К примеру, хэштег #официально подразумевает, что новость включает в себя информацию о политике государства, деятельности властных структур и т.п.; хэштег #неонас относится к новостям зарубежья; хэштег #назаметку сопровождает утилитарную информацию, которая может заинтересовать читателя.

Все анализируемые интернет-СМИ используют внутренние ссылки, которые по ключевым словам направляют читателей к материалам своего издания, чем обеспечивают дополнительные просмотры новостной информации. Однако сайт Tengrinews.kz перед каждым блоком новостей размещает строку всех встречающихся там ключевых слов: такое стилевое оформление позволяет читателям вкратце ознакомиться с новостной тематикой и, кликнув гиперссылку, сразу перейти на нужную информацию.

Самый большой пласт, на наш взгляд, представляют внутритекстовые

ссылки. Вид таких гиперссылок и их количество зависит от общестилевой концепции подачи информации интернет-издания, а также от новостной тематики. Например, если новостная статья является непервичной, то внутритекстовые ссылки будут направлять читателя на предыдущую историю инфопопада, где, в свою очередь, может размещаться ссылка на более ранний материал «и так далее до тех пор, пока не вернемся к исходному материалу по ассоциативному кольцу. Со временем, подобные ассоциативные кольца расширяются по причине добавления новых материалов по сходной тематике» [13, с. 206].

В среднем каждый пятый новостной материал казахстанских интернет-СМИ оснащен внутренними гиперссылками. Из вышеуказанных интернет-СМИ нами были проанализированы 140 новостных заметок, опубликованных за один день. Такая выборка была проведена в связи с тем, что в одинаковый период тематика новостей в республике была схожей, и можно было выявить специфику применения гиперссылок каждого сетевого издания. Всего в анализируемых текстах было отмечено 255 внутритекстовых ссылок. Наиболее продуктивно использует внутритекстовые ссылки сайт Newtimes (в среднем 3-4 ссылки в новостном тексте), довольно редко использует гиперссылки Казинформ, в основном источники.

Наиболее часто сетевые издания используют референциальные ссылки – 82 (32,1%), когда переход осуществляется на главную страницу сайта, причем в большинстве случаев это может быть сайт самого издания. Часто отмечают гиперссылкой свой сайт Azattyg Ruhy и Tengrinews.kz. Такие ссылки, как правило, размещены в начале новости и используются, на наш взгляд, для удержания читателя на своей площадке. Языковая репрезентация таких ссылок нередко выражается в виде названия сайта: передает корреспондент *Tengrinews.kz.*, по данным *Kurs.kz*, передает ИА «*NewTimes.kz*» и др. Использование референциальных ссылок обусловлено тем, что СМИ обязаны ссылаться на первоисточник в соответствии с законом РК об авторском праве и смежных правах, а гиперссылки помогают визуально выделить источник сообщения.

Для того чтобы читатель как можно дольше находился в пространстве сайта, сетевые СМИ используют ретроспективные ссылки 76 (29,8%), которые отсылают читателей к ранее опубликованным материалам по теме новости. Данные ссылки часто расположены в середине или в конце текста и сопровождаются словами с временной семантикой прошлого (напомним, ранее сообщалось, на днях). Из анализируемых 76 ссылок большинство составляют глагольные конструкции (56 ссылок, 73,7%), состоящие из предикативной основы с зависимыми словами (14 ссылок, 18,42%), глагольные конструкции в составе сказуемого с зависимыми словами (16 ссылок, 21%), одиночные предикаты с глагольной основой (26 ссылок, 34,2%). Ссылки именного характера составляют всего 26,3% (20 ссылок), из них распространенные именные сочетания 21% (16 ссылок), одиночные имена существительные 2,63% и сочетания

числительных 2,63% (по 2 ссылки). Такое деление ретроспективных ссылок обусловлено тем, что они обладают событийной семантикой и направляют читателей к предшествующим событиям, в основном в рамках своего сайта. Таким образом, большинство ретроспективных ссылок имеют предикативный характер в отличие от референциальных и источниковых ссылок, представленных преимущественно именами существительными и аббревиатурами. Стоит также отметить, что каждый вид интернет-СМИ обладает своими стилистическими особенностями. Например, сайты Tengrinews.kz и Newtimes.kz часто выделяют гиперссылками сразу несколько слов: предикативную основу, глагольные и именные сочетания, такое применение ссылок визуально перегружает текст и затрудняет восприятие материала. Сайты informБЮРО, Казинформ и Azattyg Ruhy, напротив, чаще используют одиночные гиперссылки, выраженные глаголами. Такая дифференциация зависит от стилистической концепции интернет-СМИ, а также от авторской интенции обозначить наиболее релевантную информацию гиперссылкой.

Большинство новостных заметок черпают информацию из других источников. Источниковые ссылки часто размещены в начале и середине новости, обычно после референциальных, например: передает Tengrinews.kz со ссылкой на «*Стар Хум*», передает ИА «*NewTimes.kz*» со ссылкой на *КазТАГ*, передает МИА «Казинформ» со ссылкой на *ТАСС* и др. Благодаря источниковым гиперссылкам – 67 (26,3%) можно перейти на сайт-информатор и прочитать первичную информацию. Источниками могут быть как информационные агентства (региональные и республиканские, ближнего и дальнего зарубежья), телеканалы, газеты, так и сайты официальных органов власти, специализированные сайты, страницы из социальных сетей (Twitter, Facebook и др.).

Наименьшее количество в казахстанских интернет-изданиях представляют детализирующие ссылки – 30 (11,76%). На наш взгляд, такие ссылки представляют собой наиболее сложный вид гипертекстовых связей, так как автор, включающий их в свой текст, должен детально и глубоко изучить новостной материал, прежде чем предлагать дополнительную информацию для ознакомления читателей. Чаще всего такие ссылки носят рекомендательный характер, и языковая экспликация сопровождается маркерами именного характера: *смотри на сайте, опубликовано постановление, согласно уставу и др.* Детализирующие гиперссылки направляют читателя к материалам не новостного характера, находящимся вне сайта. Это могут быть ссылки на официальные документы, материалы энциклопедического характера, научные публикации и др.

Заключение

На современном этапе медиаречь является предметом активных дискуссий в научном сообществе, где ученые выявляют качественную

модификацию публицистического стиля в условиях перехода в среду конвергентных медиа.

Благодаря диверсификации интернет-СМИ казахстанская медиаречь активно интегрирована в мировое информационное пространство и массовый читатель переходит в сферу медиа. Одной из характерных черт медиаречи является гипертекстуальность, реализующаяся посредством гиперссылок, которые в новостных порталах казахстанских СМИ играют важную роль. Во-первых, они выступают как текстообразующие элементы интернет-издания и выполняют роль стилистических маркеров, во-вторых, способы их применения в каждом издании индивидуальны и зависят от целей и политики издания.

В казахстанских сетевых СМИ функционируют все виды контент-ссылок, однако их применение зависит от стилистической концепции изданий. Ссылки-рубрики сетевых СМИ имеют как перманентный, так и временный характер. Рубрики дифференцированы на универсальные топики и уникальные (авторские) разделы. Такое деление обусловлено стилистической концепцией и политикой издания. Например, государственные интернет-СМИ (Казинформ) имеют пеструю картину рубрик-ссылок, что напрямую связано с поддержкой и пропагандой интересов государства. Внетекстовые ссылки являются ориентирами в огромном инфопотоке и направлены на вовлечение и удержание читателя в СМИ. В казахстанских интернет-СМИ внетекстовые гиперссылки реализуются посредством заголовков статей, новостей по схожей теме и ключевых слов. Также некоторые издания (Tengrinews.kz, informБЮРО) ориентируются на читателя и его интересы, предоставляя информацию в зависимости от количества просмотров. Казахские интернет-СМИ часто используют внутритекстовые ссылки, которые формируют глобальное интертекстуальное пространство. Наиболее активно в медиаречи применяются референциальные и ретроспективные гиперссылки. При этом некоторые издания (Tengrinews.kz, Newtimes.kz) злоупотребляют их использованием, что внешне перегружает текст и вызывает читательскую «усталость», однако в целом внутритекстовые ссылки способствуют расширению кругозора читателей.

Таким образом, медиаречь в современных казахстанских интернет-изданиях пронизана межтекстовыми связями посредством гиперссылок, что позволяет удержать и расширить аудиторию читателей.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Солганик Г.Я. Современная языковая ситуация и тенденции развития русского литературного языка // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2010. – № 5. – С. 122-134.

[2] Вещикова И.А. Функционально-стилистические исследования в современной научной парадигме // Меди@льманах. – 2019. – № 6 (95). – С. 96-103.

- [3] Коньков В.И. Медиаречь: содержание понятия и принципы анализа // Мир русского слова. – 2016. – № 3. – С. 58-63.
- [4] Коньков В.И. Принципы описания актуальной медиаречи // Актуальные проблемы стилистики. – 2016. – № 2. – С. 106-114.
- [5] Вещикова И.А. Медиаречь в координатах функциональной стилистики // Актуальные проблемы стилистики. – 2020. – № 6. – С. 41-49.
- [6] Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: теория, методы, направления / Т.Г. Добросклонская. – М.: «КДУ», «Добросвет», 2020. – 178 с.
- [7] Казак М.Ю. Специфика современного медиатекста // Современный дискурс-анализ. – 2012. – № 1 (6). – С. 30-41.
- [8] Сайт Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.election.gov.kz/rus/sved-o-razm-opl/pech-smi.php> – (дата обращения: 25.09.21).
- [9] Сайт Liveinternet [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/rating/ru/media/#period=month;geo=kz;group=media> – (дата обращения: 30.11.2021).
- [10] Акопов А.И. Некоторые вопросы журналистики: история, теория, практика: (Публикации разных лет) / А.И. Акопов. – Ростов-на-Дону: Терра, 2002. – 367 с.
- [11] Дедова О.В. Лингвосемиотический анализ электронного гипертекста (на материале русскоязычного Интернета): автореф. ... дис. докт. филол. наук. – М, 2006. – 48 с.
- [12] Рязанцева Т.И. О категориях гипертекста // Медиалингвистика. – 2019. – №6 (3). – 327-340. DOI: 10.21638/spbu22.2019.304 URL: <https://medialing.ru/o-kategoriyah-giperteksta/> – (дата обращения: 03.12.2021).
- [13] Мыгаль М.С., Карпенко И.И. Журналистский гипертекст в системе массмедийной интернет-коммуникации // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. – 2011. – № 18 (113) (11). – С. 201-208.
- [14] Уланова М.А. Работа редактора над гиперссылками в материалах интернет-журналов // Известия высших учебных заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. – 2005. – № 3. – С. 103-107.
- [15] Носовец С.Г. Гипертекстовые ссылки в интернет-СМИ: опыт типологической характеристики // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 17 (232). – С. 127-131.

REFERENCES

- [1] Solganik G.YA. Sovremennaya yazykovaya situatsiya i tendentsii razvitiya russkogo literaturnogo yazyka // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10: Zhurnalistika (The current linguistic situation and trends in the development of the Russian literary language. Bulletin of the Moscow University. Episode 10: Journalism). 2010. № 5. pp. 122-134. [in Rus.]

[2] Veshchikova I.A. Funktsional'no-stilisticheskiye issledovaniya v sovremennoy nauchnoy paradigme // Medi@l'manakh (Functional and stylistic research in the modern scientific paradigm). 2019. № 6 (95). pp. 96-103. [in Rus.]

[3] Kon'kov V.I. Mediarech': sodержaniye ponyatiya i printsipy analiza // Mir russkogo slova (Mediaspeech: the content of the concept and principles of analysis. The world of the Russian word). 2016. № 3. pp. 58-63. [in Rus.]

[4] Kon'kov V.I. Printsipy opisaniya aktual'noy mediarechi // Aktual'nyye problemy stilistiki (Principles of the description of the actual media speech. Actual problems of stylistics). 2016. № 2. pp. 106-114. [in Rus.]

[5] Veshchikova I.A. Mediarech' v koordinatakh funktsional'noy stilistiki // Aktual'nyye problemy stilistiki (Mediaspeech in the coordinates of functional stylistics. Actual problems of stylistics). 2020. № 6. pp. 41-49. [in Rus.]

[6] Dobroslonskaya T.G. Medialingvistika: teoriya, metody, napravleniya / T.G. Dobroslonskaya (Media linguistics: theory, methods, directions / T.G. Dobroslonskaya). M.: «KDU», «Dobrosvet», 2020. 178 p. [in Rus.]

[7] Kazak M.YU. Spetsifika sovremennogo mediateksta // Sovremennyy diskurs-analiz (The specifics of the modern media text. Modern discourse analysis). 2012. № 1 (6). pp. 30-41. [in Rus.]

[8] Sayt Ministerstva informatsii i obshchestvennogo razvitiya Respubliki Kazakhstan [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <https://www.election.gov.kz/rus/sved-o-razm-opl/pech-smi.php> – (data obrashcheniya: 25.09.21).

[9] Sayt Liveinternet [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <https://www.liveinternet.ru/rating/ru/media/#period=month;geo=kz;group=media>. – (data obrashcheniya: 30.11.2021).

[10] Akopov A.I. Nekotoryye voprosy zhurnalistiki: istoriya, teoriya, praktika : (Publikatsii raznykh let) / A.I. Akopov (Some questions of journalism: history, theory, practice: (Publications of different years) / A.I. Akopov). Rostov-na-Donu: Terra, 2002. 367 p. [in Rus.]

[11] Dedova O.V. Lingvosemioticheskiy analiz elektronnoy giperteksta (na materiale russkoyazychnogo Interneta) (Linguosemiotic analysis of electronic hypertext (based on the Russian-language Internet)): avtoref. ... dis. dokt. filol. nauk. M., 2006. 48 p. [in Rus.]

[12] Ryazantseva T.I. O kategoriyakh giperteksta // Medialingvistika (About hypertext categories. Media Linguistics). 2019. №6 (3). pp. 327-340. DOI: 10.21638/spbu22.2019.304 URL: <https://medialing.ru/o-kategoriyah-giperteksta/> – (data obrashcheniya: 03.12.2021).

[13] Mygal' M.S., Karpenko I.I. Zhurnalistitskiy gipertekst v sisteme massmediynoy internet-kommunikatsii // Voprosy zhurnalistiki, pedagogiki,

yazykoznanıya (Journalistic hypertext in the mass media Internet communication system. Issues in journalism, education, linguistics). 2011. № 18 (113) (11). pp. 201-208. [in Rus.]

[14] Ulanova M.A. Rabota redaktora nad giperssylkami v materialakh internet-zhurnalov // Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Problemy poligrafii i izdatel'skogo dela (The work of the editor on hyperlinks in the materials of online journals. Bulletin of higher educational institutions. Problems of printing and publishing). 2005. № 3. pp. 103-107. [in Rus.]

[15] Nosovets S.G. Gipertekstovyye ssylki v internet-SMI: opyt tipologicheskoy kharakteristiki // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta (Hypertext links in Internet media: the experience of typological characteristics. Bulletin of Chelyabinsk State University). 2011. № 17 (232). pp. 127-131. [in Rus.]

ҚАЗІРГІ МЕДИАСӨЙЛЕУ ДАМУЫНЫҢ ҮРДІСТЕРІ ЖӘНЕ ДЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖЕЛЛІК БАСЫЛЫМДАРДА БЕЙНЕЛЕНУІ

Журавлева Е.А.¹, *Самсенова Г.С.²

¹филол.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕМУ,
Астана, Қазақстан, e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

*²докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕМУ, Астана, Қазақстан,
e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала қазіргі публицистикалық стильдің бір түрі ретінде медиасөйлеудің тән ерекшеліктерінің қарастыруына арналған. Зерттеуде «медиасөйлеу» ұғымының пікірталастық өзгешілік, көпмағыналық және де оның көпкодтық пен әртараптандырудың бағыты көрсетілген. Бұл медиасөйлеудің гипермәтіндік байланыстарда әсер етеді. Қазіргі қазақстандық медиасөйлеу гипермәтіндік қатынастарынан құрылып тұрған себебінен, бұл зерттеудің мақсаты – гипермәтіннің құрылымдау қағидаларын қарау және қазақстандық интернет басылымдарының гипермәтіндік кешенің өзіндік ерекшеліктерін анықтау. Мәліметтер Tengrinews.kz, informБЮРО, Казинформ, Azattyg Ruhy, Newtimes.kz әйгілі қазақстандық сайттардан алынған. Зерттеуде әдеби дереккөздердің критикалық талдау әдісі, бақылау әдісі және стилостатистикалық әдісі қолданылған. Зерттеушілер басылымның жалпы стильдік тұжырымдамасына сәйкес әрбір интернет-БАҚ гиперсілтемелерді қолданады деген нәтижеге келді. Мысалы, сілтемелер тараулар құрылымдауынан басқа басылымның саясатын қамтып көрсетеді. Мәтін сілтемелері ғаламдық кеңістік болғандықтан желілік басылымдарда жиі кездеседі. Сонымен қатар, мәтінсіз сілтемелері жаңалық сайттарда ақпараттық ағымдарының навигаторы болып табылады.

Авторлар, әрбір талқыланған қазақстандық интернет-басылым оқырмандарын өз ақпараттық аясында еліктіру және шектен шығармау мақсатпен, сол жерде гиперсілтемелері маңызды рөл атқарады, деген қорытындыға келеді. Бұдан бөлек, гиперсілтемелері медиа сөйлеуде мәтінтүзімдік және стилистикалық функцияны атқарады. Алайда әрбір интернет-БАҚ басылымның жалпы тұжырымдамаға және саясатына сүйеніп оларды әртүрлі сәйкестіктерде қолданылады.

Қазіргі БАҚ өзгеруінің шарттарында зерттеу интернет басылымдарға сапалы гипермәтіндік қатынастарының құрылысы болып практикалық басқару қызмет атқарады. Теоретикалық жағынан ғылыми нәтижелері медиаортада жаңалық мәтіндер қолданылған зерттеулерде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: медиамәтін, медиасөйлеу, гипермәтіндік, қазақстандық желілік басылымдары, гиперсілтеме, сілтеме-тарау, жаңалықтар, мәтіндік гиперсілтеме, мәтіннен тыс гиперсілтеме.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN MEDIA SPEECH AND THEIR REFLECTION IN KAZAKHSTANI ONLINE PUBLICATIONS

Zhuravleva Ye.A.¹, * Samsenova G.S.²

¹Doctor of Philology, professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

*² PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

Abstract. The article investigates characteristic features of the media language as a modern kind of journalistic style. The paper reveals the controversial nature of the concept of “media speech”, its polysemy, polycode and diversification orientation. This is reflected in the hypertext links of the media language. Since modern Kazakh media is permeated with hypertext relations, the purpose of this study is to consider the principles of hypertext structuring and identify the characteristic features of the hyperlink complex of Kazakhstani online publications. The research material was popular Kazakh websites Tengrinews.kz, inform BURO, Kazinform, Azattyg Ruhy, Newtimes.kz. The paper uses the method of critical analysis of literary sources, the method of observation, as well as the stylostatistical method of research. During the research, it was found that every online media uses hyperlinks in accordance with the general style concept of the publication. For example, category links, in addition to structuring content, reflect the policy of the publication. Text hyperlinks, which represent the global Internet space, are used most often in online publications. In addition, it was revealed that out-of-text links are navigators of information flows on news sites.

The authors conclude that each analyzed Kazakh online publication is aimed at involving and retaining the reader within its infocfield, where

hyperlinks play an important role. In addition, hyperlinks perform a text-forming and stylistic function in the media language, although each online media uses them in different proportions, based on the general concept and policy of the publication.

In the modern conditions of media transformation, the study can serve as a practical guide for online publications in building high-quality hypertext relations. In theoretical terms the results of scientific observations can be useful in studying the functioning of news texts in the media environment.

Keywords: media text, media speech, hypertextuality, Kazakhstani online publications, hyperlink, link-rubric, news, text hyperlink, out-of-text hyperlink.

Статья поступила 11.08.2022

ӘОЖ 81'373.45

XҒТАР 16.21.27

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.005

РАДИО, ТЕЛЕХАБАР ТІЛІНІҢ АНГЛИЦИЗМДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

***Жусубалина Ж.М.¹, Тлеубердиев Б.М.², Тасполатов Б.Т.³**

^{*1}докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан, zhusubalinazh@gmail.com

² ф.ғ.д., профессор, «Филология» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті»
кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан, tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

³ ф.ғ.к., доцент, «Филология» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті»
кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан, taspolatovbakyt@mail.ru

Аңдатпа. Мақала радио, телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлін зерттеуге арналған. Мақаланың басты өзектілігі, ағылшын тіліндегі сөздердің біздің отандық радио мен телехабар бағдарламаларында қолдануы мен әкелетін әсері жайлы айтылады. Мақала тақырыбына сәйкес, зерттеудің басты нысаны қазақстандық БАҚ-тың радио мен телехабар тарату мәтіндеріндегі англицизмдері болып табылады. Ал зерттеудің пәні қазақстандық радио және телехабар тарату мәтіндеріндегі англицизм терминдерінің рөлі мен әсері болып табылады. Осыған сәйкес, автор бұл мақаланың ғылыми маңыздылығы ретінде, англицизм терминдерінің қалыптасуындағы радио, телехабар тілінің әсері мен рөлін анықтауға ықпал етеді деп түсінеді. Өз кезегінде, мақаланың практикалық маңыздылығы ретінде,

жұмыстың нәтижелері осы мәселені әрі қарай зерттеуге серпін беретіндігінде. Мақаланың басты гипотезасы болып «англицизмдер» радио, телехабар тіліне көрерменнің немесе тыңдаушының назарын аудару үшін енгізіледі. Осыған байланысты англицизм терминдерінің қалыптасуы пайда болады» деп түсіндіріледі. Мақала тақырыбына сәйкес, мақаланың басты проблемасы болып радио, телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлін анықтау бойынша, қазақстандық ғылыми әдебиетте кеңінен ұсынылмағанын атап өтуге болады. Бұл тақырыпты жеткіліксіз зерттелуі аясында жұмыстың мақсаты мен міндеттері анықталды. Сәйкесінше, «англицизм» сөзінің мағынасына отандық және шетелдік анықтама берілді. Сонымен қатар, англицизмдердің тілдік ерекшеліктерін сипаттай отырып, сонымен қатар бұл сөздердің тілге сіңіп кетуі, оның грамматикалық қатары мен фонетикалық нормаларына сәйкестігі, мағынасының өзгеруі келіп енген тілдегі сөздік құрамға қандай өзгерістер әкелуі бойынша мәселелер ашылды.

Зерттеудің мақсаты: англицизм терминдерін қалыптастырудағы радио, телехабар тілінің рөлін анықтау болып саналады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы: бұл жұмыстың нәтижелері осы мәселені әрі қарай зерттеуге серпін береді.

Мақаланы жазу барысында теориялық материалдарды жинақтау, мәтіндерді талдау, саралау, салыстырмалы-тарихи әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері ретінде, Қазақстандық радио мен телехабар тілінің англицизмдердің қалыптастырудағы рөлі ашылды. Зерттеу нәтижесінде «англицизм» ұғымына кеңінен анықтама беріліп, оның радио, телебағдарламалар арқылы көрермендер мен тыңдармандарға ықпалы анықталды. Зерттеу нәтижелерін сараптауда М.Әуезов атындағы ОҚУ студенттері мен оқытушылары арасында сауалнама жүргізілді.

Тірек сөздер: радио, телехабар, тіл, англицизм, рөл, бұқаралық ақпарат, шет тілі, термин.

Негізгі ережелер

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының басты міндеті – әлемде болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік процестерді, табиғат құбылыстары мен мәдени оқиғаларды көрсету. Заманауи ақпараттық кеңістік журналистерге түрлі интернет - порталдардан баспа басылымдарының, теле және радиобағдарламалар мен таспалардың беттерін ұсынады. ХХІ ғасырдағы адамдардың қоғамдық өміріндегі БАҚ-тың маңызы жалпыға ортақ. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілдің дамуына әсері барған сайын байқалады. Журналистиканың арқасында сөйлеуге енген кейбір лексикалық бірліктер оның тамырына еніп, ана тілінің сөздік қорын толықтырады. Сәйкесінше, медиа- лексиканың едәуір қабаты басқа тілдерден алынған сөздерді жиі кездестіре аламыз.

Кіріспе

Қазіргі уақытта қазақ тілінде көптеген ағылшын лексикалық бірліктерін белсенді түрде алу жүріп жатыр. Инновациялық технологиялар жаңа англицизмдердің сөйлеуге енуіне әкеледі, онда олар бір дәрежеде немесе басқа дәрежеде ұзақ уақыт жұмыс істей алады, ағылшын тілінің көмегімен безендірілген. Көбінесе бұл тілдік өзгерістердің ең сезімтал көрсеткіші ретінде жаңа англицизмдердің тікелей бағыттаушылары болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары болып саналады. Ақпараттық ағындардың күшеюі, интернеттің ғаламдық компьютерлік жүйесінің пайда болуы, мемлекетаралық және халықаралық қатынастардың кеңеюі, әлемдік нарықтың, экономиканың, ақпараттық технологиялардың дамуы, олимпиадаларға, халықаралық фестивальдарға, сән көрсетілімдеріне қатысу осының бәрі қазақ тіліне жаңа сөздердің енуіне алып келді [1].

Англицизмдердің қазақ синонимдерінен артықшылығы бар, олар жоғарыда белгілі бір салаларда сөйлеушіні әлеуметтік тұрғыдан куәландырады, хабардарлық деңгейіне баса назар аударады және осы лексиканы қолданатын жастардың белгілі бір тобының артықшылығы туралы мәлімдейді. Біз бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндеріндегі англицизмдер, ең алдымен, ақпарат түрімен, нақты уақыт бағытымен, өзара әрекеттесу түрімен, байланыс түрімен анықталатын грамматикалық, тақырыптық, бағалау, прагматикалық және коммуникативті-функционалды міндеттерді құрылымдық түрде орындайды деп санаймыз. Соңғы жылдары түркі тілдері көптеген елдерге еніп келеді. Ұлт ағылшын тілінен алынған сөздер мен халықаралық терминдердің саны бойынша танылады. Өкінішке орай, осы англицизм сөздер мен терминдердің ассимиляциялану деңгейі әртүрлі. Ұлттық тілдің фонеморфологиялық модельдеріне сәйкес, қазіргі уақытта оларды игеруде, бейімдеуде және қолдануда көптеген осал жерлер бар.

Ағылшын тілінен шыққан көптеген шетелдік сөздердің пайда болуы, олардың мемлекеттік тілде тез жазылуы қоғамдық және ғылыми өмірдегі тез өзгерістермен түсіндіріледі. Ақпарат ағынының күшеюі, ғаламтордың жаһандық компьютерлік жүйесінің пайда болуы, мемлекетаралық және халықаралық қатынастардың дамуы, әлемдік нарықтың, экономиканың, ақпараттық технологиялардың дамуы, олимпиадаларға, халықаралық фестивальдарға, сән көрсетілімдеріне қатысу - осының барлығы мемлекеттік тілге жаңа сөздердің енгізілуіне әкеліп соққан жоқ. Бұл өз кезегінде осы зерттеу тақырыбының өзектілігі мен таңдауын анықтады [2].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

«Радио, телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлі» тақырыбындағы мақаланы жазу барысында келесідей әдістер қолданылды: нақты материалды жинау әдісі (бақылау, әдеби

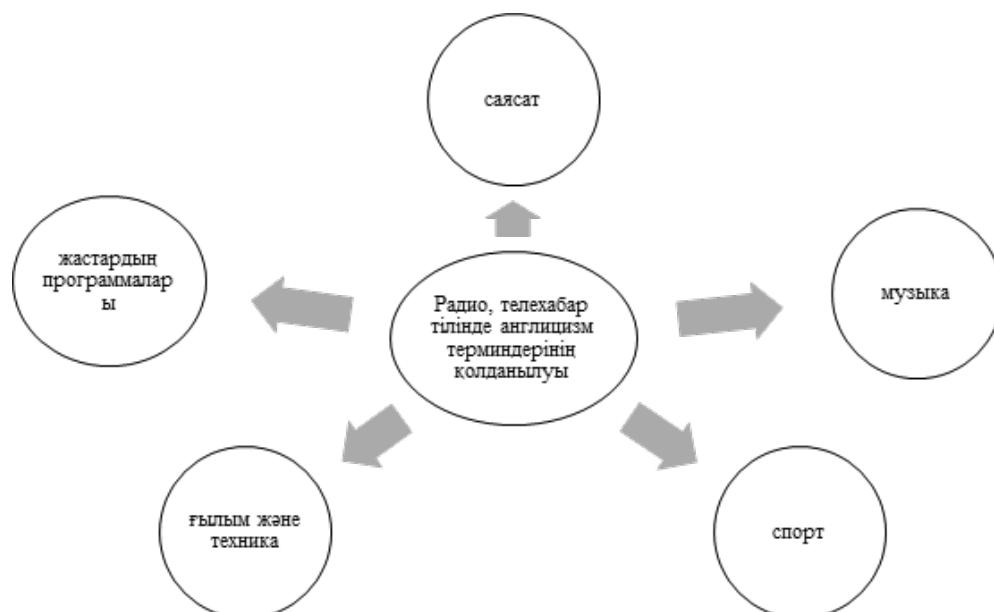
дереккөздерді зерттеу, нақты материалды жинау); нақты материалды өңдеу әдісі (талдау және синтездеу); нәтижелерді ұтымды ұсыну тәсілдері (мазмұны бойынша - сипаттау, нысаны бойынша - зерттеу мақалалары). Сондай-ақ осы мақаланы жазу кезінде қазақстандық баспасөздің радио-және телебағдарламаларының материалдары пайдаланылды.

Сонымен қатар, мақалада келесі зерттеу әдістері қолданылды: радио, телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлін зерттеуге қатысты ғылыми әдебиеттерді талдау түріндегі мәтінді талдау; зерттеу барысында алынған ақпаратты зерттеу және жалпылау түріндегі салыстырмалы талдау. Эмпирикалық зерттеудің көмекші әдістері ретінде: салыстыру, жіктеу, жалпылау қолданылады. Зерттеу материалы мақалалар мен БАҚ болды. Жұмыста зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келетін талдау әдістері мен тәсілдері қолданылды. Бұл мақаланы жазу кезінде тақырыптың маңызын ашу негізінде ғылыми әдістері жан-жақты ұтымды қолданылды. Мақалада тіл білімінің барлық өзекті материалдары талданды.

Талқылау

Англицизмдерді белсенді қолданудағы маңызды рөлдердің бірі – бұқаралық ақпарат құралдары. Қазіргі адам медиакөңістікте өмір сүреді және өзара әрекеттеседі. Бұқаралық ақпарат құралдары ең мобильді және әрдайым сұранысқа ие қоғам бола отырып, қоғамның барлық мүшелері қатысатын коммуникативті фон жасайды. Осылайша, телехабар мен радио тілі, бір жағынан, сөйлеу мәдениетін және оның даму тенденцияларын, көзқарастары мен әлеуметтік көңіл-күйін көрсетеді, екінші жағынан, тілдің дамуына айтарлықтай әсер етеді. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары тілге енгізілген басқа сөз тіркестері біздің сөзімізге мықтап еніп, оған тамыр жайған. Бұл хабар таратудың барлық салаларында, жастар бағдарламаларында да көрінеді, онда алынған сөздер жаргон немесе сән клишесі ретінде әрекет етеді, сонымен қатар ағылшын-американизмдер суррогат ретінде әрекет ететін немесе қазақ тілінде баламасы жоқ саяси және экономикалық салада көптеп көрінеді.

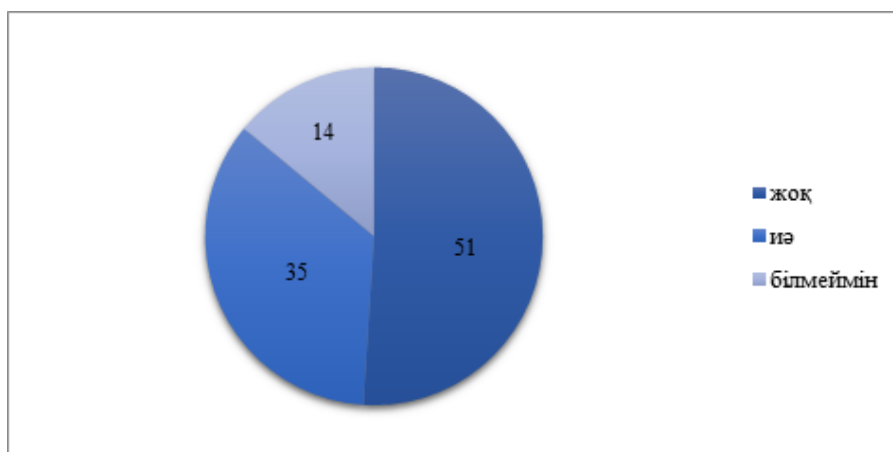
Мақала тақырыбына сәйкес, отандық телехабар мен радио бағдарламаларында «англицизмдердің» қолданылуын зерттеу арқылы, оның рөлін мен англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлін анықтау үшін төмендегідей зерттеу жұмыстар жүргізілді. Осы ретте бірқатар радио және телехабар бағдарламалары талданды (атап айтқанда, YouTube бейнелерін қолдандық) және көбінесе ағылшын тіліндегі сөздер бірнеше айдарларда қолданылатынын анықтадық (1-суретті қараңыз).

Сурет 1 – Радио мен телехабар тілінде англицизмдердің қолданылуы

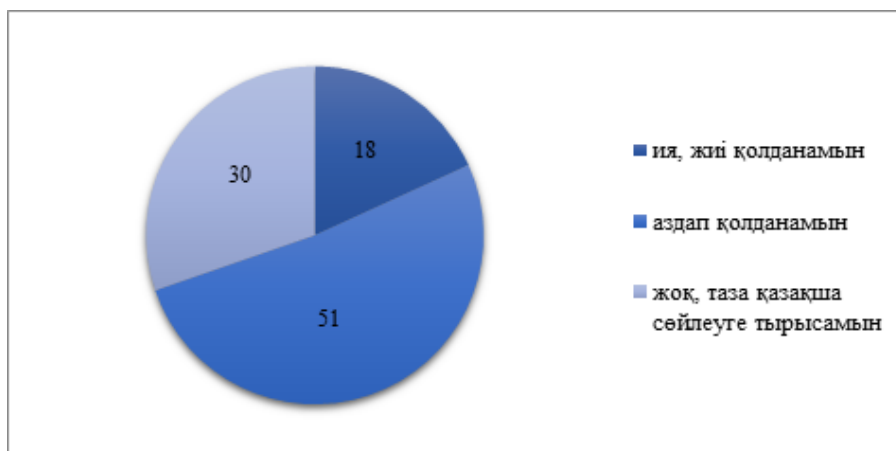
Келесі ретте, М.Әуезов атындағы ОҚУ 2 курс студенттері мен оқытушылары арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама еркін түрде жүргізілді. 100 адамнан сұхбат алынды. Сауалнама нәтижесі бойынша студенттер «Бұқаралық ақпарат құралдарында ағылшын сөздердің көптігі сізді қанағаттандырады ма?» деген сұрақ бойынша 51% - «жоқ», 35% - «иә», 14% - «білмеймін» деп жауап берді. (Кесте 1).

Кесте 1 – БАҚта кездесетін англицизмдерге адамдардың көзқарасы

Респонденттерге телехабар мен радио бағдарламаларында кездесетін 50 англицизм ұсынылып, «Сіз осындай англицизмдерді сөйлегенде қолданаңыз ба?» деген сұраққа 18% - «ия, жиі қолданамын», 51% - «аздап қолданамын», 30% - «жоқ, таза қазақша сөйлеуге тырысамын» деп жауап берді.

Кесте 2 – Англицизмдерді сөйлеуде қолдануы

Берілген нәтижелерге сәйкес, «англицизмдерді» түсіну мәселелесі студенттердің мектепте немесе университетте қандай шет тілін үйренетіні үлкен әсер етеді. Сауалнамаға қатысқандардың ішінде 47 адам ағылшын тілін оқиды. Олардың нәтижесі 50% құрады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында «англицизмдерді» қолдануға қарсы бірнеше түсініктемелер келтірілді. Олар келесідей: «барлық сөздер маған таныс емес», «отандық бағдарламалар тек мемлекеттік тілде жүргізілуі керек», «көптеген адамдар бұл сөздерді түсінбейді», «Қазақ сөздері шетелдіктерге қарағанда әлдеқайда әдемі», «ана тілі мен қазақ мәдениетінің нашарлауына ықпал етеді».

Ал «англицизмдерді» телехабар мен радио бағдарламаларында, тіпті күнделікті сөйлеу тілінде қолданылуын жақтаушылар, келесідей себептерді атап өтті: «жаңа сөздерді/нәрселерді үйренуге болады», «шет тілдік сөздермен таныса аламыз», «оқуға және айтуға қызықты», «телехабар мен радио бағдарламаларында англицизмдердің қолданылуы жастардың бұл бағдарламаларға қызығушылығын арттыра алады» және т.б.

Келесі ретте, «телехабар мен радио бағдарламаларының мәтінінде авторлар неге англицизмді пайдаланады деп ойлайсыз?» деген сұраққа студенттер келесідей жауап берді: «олар қызықты болғандықтан», «жастарды қызықты ету үшін», «жастар баспасөзі - жастар жаргоны», «бұл заманауи», «қазір бұл өзекті», «жастарды өз жұмысына қызықтыру/тарту», «телехабар мен радио бағдарламалары жастар арасында танымал болуы үшін, өйткені жастар барлық жаңа нәрселерді жақсы көреді»,

«жастарды ағылшын тілін үйренуге баулу», «жастарға жақын болғысы келеді», «жас аудитория болғандықтан», «заманауи, білікті көрінгісі келеді», «ағылшын тілі танымал болғандықтан», «кейбір ағылшын сөздері қазақ тілінде қысқа және оңай айтылады» деген жауаптар келтірілді.

Жастар заманауи бұқаралық құралдарды мықты қорғаушылар болып саналады. Олар англицизмдерді қолдану шетелдік (біздің жағдайда ағылшын) сөздердің көпшілікке таралуына және одан әрі енуіне өз септігін тигізеді. Бұл кейбір англицизмдердің мағынасы ағылшын тілін білмейтін студенттерге де түсінікті болатындығын түсіндіруі мүмкін. Алада, респонденттер арасында жастар БАҚ-та (көбінесе радио, телехабар) англицизмді қолдануға деген көзқарас екіұштылыққа ие. Олардың көпшілігі бұл жағдайды орынды деп санайды, бірақ олар кей жағдайда олардың мән мағынасын толық түсіндіріп бере алмайды. Респонденттердің төрттен үш бөлігі олар ұсынған сөздердің жартысынан астамының мағынасын түсінбейтінін ескере отырып, жастардың телехабар мен радио бағдарламаларында англицизм функциясының рөлін едәуір тарылту туралы қорытындыға келеді. Өйткені, мәтіндер өздерінің аудиториясына арнаулы жазылады және бұл жағдайда мәтінді оқырман дұрыс қабылдауы тиіс.

Айта кету керек, телехабар мен радио, сонымен қатар жарнамада және басқа да бұқаралық ақпарат құралдарында англицизмді шамадан тыс қолдану біздің ел халқының едәуір бөлігінде жағымсыз реакция тудырады, сондықтан англицизмдер арқылы оң коннотация жасау қазіргі уақытта даулы мәселе болып табылады.

Осы ретте, басқа авторлар ұсынған англицизмдердің қолданылуы себептерінің тізіміне сілтеме жасай отырып, біз жоғарыдағы түсіндірмелеріміздің расталғанын көрдік. Сондай-ақ, шетелдік лексиканы қолдану дәрежесін және сонымен бірге әлеуметтік аспектілерді атап өткен жөн:

1. Жаңа нәрсені, жаңа құбылысты және т. б. атау керек.
2. Ұқсас, бірақ әлі де әртүрлі ұғымдарды мағынасы бойынша ажырату керек. Сонымен қатар, нақты мақсатта, әрі орынды қолданылуы керек.
3. Англицизмдерді қолданудың арнайы әлеуметтік және психологиялық факторларының болуы керек [7].

Нәтижелер

«Англицизм» алынған лексиканың белгілі бір сипаттамалары мен коммуникативті функциялары негізінде осы ұғымды басқаша түсіндіруге мүмкіндік беретін көптеген аспектілерді қамтиды. Заманның дамуына қарамастан, бүгінде көптеген адамдар ағылшын тілін жетік біле қоймайды, сондықтан бұл сөздерді көргенде мағынасын түсіне қоймайды. Сонымен қатар, біршама қарт адамдар да, англицизмдердің

қолданылуын мақұлдамайды және ана тілінен синонимдерді қолдануды жөн көреді. Мұның не үшін болып жатқанын түсіну үшін англицизм сөздерінің рөлі мен мәнін түсіну керек. Өйткені, англицизм құбылысы – екі түрлі мәдениеттің байланыс процесі.

Қазақ тілінде ескі қазақ сөздері көп емес. Бұл халық арасында аз қолданылатын сөздер. Алайда қазақ тілінде басқа тілдерден алынған сөздер өте көп кездеседі. Бұл сөздердің көпшілігі ағылшын тілінен шыққан және англицизм деп аталады. Қазақ жастарының тілінде ағылшын сөздерін қолдануды дамыту тақырыбы қазіргі кезде өте өзекті. Ғалымдардың пайымдауынша, қазақ тілінің лексикасындағы өзгерістер әлеуметтік-мәдени, технологиялық өзгерістермен және қоғамдағы жаһандану үдерістерімен байланысты [3].

Соңғы уақытта жаһандық экономикалық, саяси және әлеуметтік процестер, ақпараттық-медиатехнологияның қарқынды дамуы және ақпараттың таралу жылдамдығының артуы жағдайында тіларалық өзара іс-қимылдың күшеюі байқалады. Қазақстан Республикасының әлемнің көптеген елдерімен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарының өсуі қазақ тілінің әлемнің басқа тілдерімен байланыстарының дамуына және кеңеюіне алып келеді. Кез келген құбылыс немесе оқиға газеттер мен журналдар беттерінде, теледидар экрандарында, радио мен телехабарда, интернет-порталдардың жаңалықтар ленталарында көрініс табады. Тілге енгізілген осы немесе басқа англицизмдер біздің дискурсымызға мықтап еніп, оған тамыр жайады [4].

Қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениеттің байланысы сөзсіз, өйткені тіл оның мазмұндық жағын құрайтын мәдениеттен бөлінбейді. Тіл мәдениетті көрсетіп қана қоймай, оның бұрынғы күйлерін жазып, мағынасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Тіл шектеулі кеңістікте өмір сүре алмайды, өйткені тілдік байланыс кез-келген тілдің дамуындағы маңызды жолдардың бірі болып табылады. Кез-келген тілдің сөздік қоры басқа тілдерден алынған сөздермен байытылған. Осыған байланысты, соңғы жылдары қазақ тілі шет тілдерінен, атап айтқанда ағылшын тілінен алынған көптеген сөздер мен терминдерді қабылдайтынын атап өткен жөн.

Бүгінде ғалымдар англицизмнің тікелей қарама-қарсы көз-қарастарды таба алады. Кейбір ғалымдар шетелдік кірме сөздер санының өсуі қазақ тіліне кедергі келтіреді деп санаса, басқалары англицизмдердің қазақ лексикасының құрамын кеңейтеді деп санайды. Сонымен қатар, англицизм тілдің жетілуіне және дамуына ықпал етеді, оған сөйлеудің дәлдігін, эмоционалды-экспрессивті және стилистикалық әртүрлілікті әкеледі. Осылайша, қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі жалпы пікір англицизмнің тілге зиян келтірмейді және тек шамадан тыс англицизмді қолдану зиян келтіруі мүмкін деп санайды. Жалпы, тілге кірме сөздердің енгізілуіне жол бермеудің белгілі бір тенденцияларына қарамастан, қазақстандық авторлардың көпшілігі бұл құбылысты тілдің

даму процесінің табиғи құрамдас бөлігі деп санайды [5].

Профессор Б.К. Момынованың айтуынша, қазақ тілі толерантты, ағылшын тілінен шетелдік кірме сөздерін қолдануғы мүмкіндік береді. Англицизм әдеби тілдің стилистикалық деңгейінде ғана емес, сонымен қатар тұрмыстық деңгейінде де байқалады. Англицизмді өмірдің барлық саласында көруге болады. Осылайша, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер қоғамдық-саяси лексикаға енген ағылшын тілінен алынған сөздердің пайда болуына әкелді. Мысалы: пиар – ақ және қара пиар; имидж-баламасыз; консенсус-келісім (баламасы бар болса да – келісім); рейтинг (танымал, танымалдық); офис (мекеме); пресс-конференция (сұхбаттасу, кездесу); парламент (мәжіліс). Қаржы-экономикалық салада: оффшорлық аймақ-оффшорлық аймақ, гиперинфляция және т.б.) [6].

Қоғамды компьютерлендіре отырып, осы саладағы терминдер кәсіби қолдану шеңберінен шыға бастады және осылайша қоғамның әр түрлі топтарына, ең алдымен жастарға компьютердің ең белсенді қолданушылары ретінде қол жетімді болды. Ағылшын тілінің кеңеюі шоу-бизнес, жарнама және спорт сияқты салаларда да орын алады. Осылайша, қазақ тіліне жаңа сөздер енеді: нанотехнология, ноу-хау және т.б. алайда терминдердің бір бөлігі шет тілінде қалады, өйткені оларды қазақ тіліне аударуда қиындықтар туындайды. А. Байтұрсынов, Н.Төрекүлұлы, Х. Досмұхамедұлы сияқты қазақ қоғам қайраткерлері басқа тілдерден алынған сөздерді шетел сөздерімен, араласулармен, кірме сөздермен атаған. Өмірзақ Айтбайұлының пікірінше, қазақ терминологиясында екі тәсілмен жасалған «жаңа сөздер» бар: ұлттық тіл байлығы және кірме сөздер. Кейбір терминдерді шет тілдерінен немесе дәлірек айтқанда, белгіленген аралық терминдерден аудару қажет емес, өйткені ғылымның сол саласында қолданылатын халықаралық терминдердің қазақша баламасын табу немесе қалыптастыру әрдайым мүмкін емес. Терминнің қалыптасуы елдің рухани, мәдени, әлеуметтік және басқа байлығы ретінде үлкен жауапкершілікке ие [7].

Англицизм мәселесін ғылыми негізде А. Мейе, Бодуэн де Куртенэ, Ф. Соссюр, А. А. Потебня, Л. В. Щерба және басқалар егжей-тегжейлі зерттеді. И. Р. Гальперин, Е. Б. Черкасский, В. А. Звегинцева, В. М. Алпатов, Ю. В. Рождественский, А. Е. Карлинский және т. б. олардың еңбектерін талдау бір тілдің екінші тілге әсер ету дәрежесі тек тілдік факторға ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесетін тілдердің жақындық дәрежесіне де байланысты екенін көрсетеді. Зерттеушілерді англицизмдердің пайда болуы мен көздерін, англицизмнің тарихи себептері мен шарттары қызықтырды.

Ғалымдар әртүрлі жолмен түсінетін және түсіндіретін шетелдік контекстегі «англицизм» ұғымын қарастырады. О. С. Ахманованың «лингвистикалық терминдер сөздігінде» англицизм екі бағытта анықталады (2-кесте).

Кесте3. «Англицизм» О. С. Ахманова бойынша

Жаңа ұғымдарды білдіру, бұрыннан бар және бұрын белгісіз заттардың атауларын одан әрі саралау үшін басқа тілдердің лексикалық қорын пайдалану.	Тиісті тілге англицизм алу арқылы енген сөздер, сөзжасамдық аффикстер мен құрылымдар.
--	---

Төменде «англицизм» туралы тағы бірнеше ұғымды қарастырамыз (3-кесте).

Кесте 4. «Англицизм» ұғымы

1	Потебня А.А.	Англицизм процесінде шығармашылық элементке назар аударды. «Англицизм» бұл адамзат мәдениетінің қазынасына сіз алғаннан көп нәрсені әкелу үшін алу керек. Англицизм мәселесіне мұндай көзқарас тілдің сөздік қорын дамытуды басқаратын заңдылықтарды анықтауға, сонымен қатар онда болып жатқан құбылыстарды түсіндіруге және олардың себептерін анықтауға, тарих арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік берді.
2	Р.С. Гинзбург	Англицизм себептері тек тарихи жағдайларға ғана емес, сонымен бірге қарастырылып отырған тілдердің генетикалық және құрылымдық жақындық деңгейіне де байланысты.
3	М. А. Брейтер	Ол англицизмнің келесі себептерін анықтайды: рецепторлық тілдің танымдық базасында тиісті тұжырымдаманың болмауы; рецептор тілінде тиісті атаудың болмауы; стилистикалық (эмфатикалық) әсерді қамтамасыз ету; рецепторлық тілдегі эквивалентті бірлігі жоқ оң немесе теріс коннотацияларды білдіру.
4	Л.И. Богданова	Ол англицизмнің келесі себептерін анықтайды: рецепторлық тілдің танымдық базасында тиісті тұжырымдаманың болмауы; рецептор тілінде тиісті атаудың болмауы; стилистикалық (эмфатикалық) әсерді қамтамасыз ету; рецепторлық тілдегі эквивалентті бірлігі жоқ оң немесе теріс коннотацияларды білдіру.

Сондықтан англицизм фактілерінің әртүрлілігі, олардың көптігі, қазіргі шындыққа байланысты, англицизмнің себептерін әртүрлі түсіндіруге әкеледі. Негізгі себептері ретінде, халықтардың тарихи байланыстары, жаңа пәндер мен тұжырымдамаларды номинациялау қажеттілігі, тілдік ресурстарды үнемдеу, бастапқы тілдің беделі, кейде бір тілден көптеген тілдердің алынуына, интернационализмнің пайда болуына әкеледі. Барлық осы себептер экстралингвистикалық деп аталады [8].

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының басты міндеті – әлемде болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік процестерді, табиғат құбылыстары мен мәдени оқиғаларды көрсету. Заманауи ақпараттық кеңістік журналистерге түрлі интернет - порталдардан баспа басылымдарының, теле және радиобағдарламалар мен таспалардың беттерін ұсынады. ХХІ ғасырдағы адамдардың қоғамдық өміріндегі БАҚ-тың маңызы жалпыға бірдей танылған (бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе заң шығарушы, атқарушы және сотпен қатар «төртінші билік» деп аталады).

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілдің дамуына әсері барған сайын байқалады. Журналистиканың арқасында сөйлеуге енген кейбір лексикалық бірліктер оған берік еніп, ана тілінің сөздік қорын толықтырады. Басқа тілдерден англицизм медиалексиканың маңызды қабатын құрайды. Көбінесе бұл тілдік өзгерістердің ең сезімтал көрсеткіші ретінде жаңа англицизмдердің тікелей бағыттаушылары болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары. Баспасөз әрдайым тілдік норманы көрсететін белгілі бір стандарттарды ұстанбайды (кез-келген жағдайда инновациялардың барлық түрлерін қолдану тұрғысынан), ол өзі осы стандарттарды жасайды [9].

Бүгінгі таңда тілдік материалдардың қайнар көздері дәстүрлі БАҚ (радио, теледидар және баспа БАҚ) ғана емес, сонымен қатар интернеттегі жарияланымдар бола алады, өйткені бүкіләлемдік ғаламтор ағылшын тілінің таралуында өте маңызды рөл атқарады. БАҚ тілін ағылшын-американизациялаудың лингвистикалық және экстралингвистикалық себептері көрсетіледі. Мұндай ауқымды англицизм тілішілік себептеріне, ең алдымен, соңғы жылдары қазақстандық негізде пайда болған жат шындықтарды, заттар мен ұғымдарды белгілеу үшін жаңа лексикалық бірліктерге бұрын-соңды болмаған қажеттілік жатады. Әлеуметтік-психоллингвистикалық күн тәртібінің экстралингвистикалық факторлары, атап айтқанда ағылшын тілінің қазіргі «бедел» факторы да маңызды. Нәтижесінде, жетекші және дикторлардың сөйлеуінде ағылшын ұғымдары, яғни англицизмдер жиі пайда болады [10].

Онлайн БАҚ (телехабар мен радио) ерекшеліктеріне келетін болсақ, олар, әрине, дәстүрлі БАҚ-тың даму үрдістерін жалғастыруда. Бірақ виртуалды әлемнің ерекшеліктері желіде жұмыс істейтін журналистерге де әсер етеді. Бір жағынан, интернеттегі тілді демократияландыруға

байланысты жағымды процестерді байқауға болады, бұл журналистік басылымдарда әртүрлі клерикализмдер мен клишелерді қолдануды азайтады. Екінші жағынан, материалды жеткізудегі сөйлесу стилінің күшеюі кейбір журналистерді Қазақстан әдеби тілінде нормадан тыс жалған тілдік құралдарды қолдануға итермелейді. Осылайша, жастар сленгінің элементтері журналистік мәтінге енеді, олар ағылшын тіліне тек лексикалық деңгейде ғана емес, сонымен қатар тілдің формасы мен жүйесі деңгейінде де әсер етеді, бұл қысқартулар сияқты жаңа қарым-қатынас формаларының пайда болуында көрінеді. Жаңа медианың басымдықтарын көрсететін соңғы ағылшын англицизмдердің тақырыптық жіктелуі орынды [11].

Англицизмдер барлық дерлік тақырыптық салаларда қолданылады. Алайда, егер адам қызметінің салалары туралы айтатын болсақ, онда соңғы онжылдықта экономика мен саясатта түбегейлі өзгерістер болды. Сондықтан, бұл қызмет салаларына сәйкес келетін лексика қабаттары, ертерек кезеңде жиі алынған англицизмнің ең үлкен ағымын бастан кешірді. Мысалы, президент, премьер-министр сияқты лексикалық бірліктер қазақ тілінде экзотикалық мәртебеге ие болды және падишах, әмір, раджа сөздерінің арасында кездесті. Алайда, соңғы жылдары бұл англицизмдер өкімет билігі құрылымындағы өзгерістерге байланысты функционалды тәуелсіздікке ие болды. Экономикалық мәселелер бойынша ағылшын англицизмдері дилер, дистрибьютор, инвестор, демпинг менеджері, инжиниринг, маркетинг, консалтинг, холдинг, бартер, оффшор, тренд, фьючерстер сияқты сөздер кіреді [12].

Телехабар мен радио тілінде электоралдық технологияларға байланысты саяси терминдер: праймериз, экзит-пулс, рейтинг кезең-кезеңімен жанданып отырады. Бұқаралық ақпарат құралдары сонымен қатар бұқаралық мәдениет пен өмір саласына (имидж, пейджер, ток-шоу, топ-модель) қатысты англицизмге назар аударады. Компьютер ұғымдарын білдіретін англицизмдер де орынды (сервер, сайт, браузер, патч, юзер). Спорттық терминология, әсіресе футбол да белсенді. Дәстүрлі қақпашылар мен жартылай қорғаушылардан басқа лайнмендер (желілік төреші) және гринкипер (футбол алаңының жағдайын тексеретін агроном) пайда болады. БАҚ тілінде кездесетін англицизмдер қазақ тілінде фонетикалық, грамматикалық және семантикалық жағынан әр түрлі дәрежеде ассимиляцияланған. Осылайша, интернет сөзі жиі өзгеріссіз қалады. «Интернет» мағынасында жоқ сөзі шын мәнінде қазақ тілінде қолданылмайды. Мүмкін, бұл сөздің дыбысы қазақтың теріс бөлшегінің дыбысына сәйкес келмейтіндігімен байланысты шығар. Жоғарыда аталған англицизм көбінесе бастапқы графикалық түрде болады (қоғаммен байланыс бөлімі, қоғаммен байланыс жөніндегі менеджер) [13]. Жалпы, функционалды және бейімделгіш сипаттамалары бойынша жаңа англицизмдер келесі негізгі таксономиялық топтарын бөлуге болады:

Қазақ тілінің көмегімен грамматикалық рәсімделген, ең көп таралған (киллер, пейджер, рейтинг) англицизмдер;

Мамандандырылған сипаттағы англицизмдер, жиі қайталанбайтын (плеймейкер, сайт, секьюрити);

Ағылшын немесе жартылай ағылшын графикасындағы англицизмдер, олардың тілге енуінің бастапқы кезеңін көрсетеді (PR қызметі, whipsaw, infotainment);

Бастапқы синтаксистік форманы сақтаған ағылшын тұрақты тіркесімдері (реалити-шоу, фейс-контроль, фаст-фуд).

Жақында радио мен телехабар бағдарламаларының тілін жаңа ағылшын лексикасымен толықтыруда біршама қалыпқа келтіру байқалды. Көптеген негізсіз англицизмдер біртіндеп алынып тасталады, ал жалпы стилистикалық залалсыздандырылады. Сонымен қатар, англицизм көбінесе тілдік ойынның элементі ретінде қолданылады, негізінен ақпараттық стильдің мәнін құрайтын тақырыптарда кездеседі. Бұл англицизмді бастапқы өңдеуді, алынған лексиканы одан әрі біріктіру үшін оларды алдын-ала жоюды жүзеге асыратын медиумдар бар [14].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, құрылымдық лингвистиканың ішінде тұтас және объективті процесс ретінде радио мен телехабар тіліне англицизмдердің кеңеюін түсіну бағытында әлі де сапалы өзгеріс болған жоқ деп айтуға болады. Өйткені, кейбір англицизмдердің радио мен телехабар бағдарламаларының жүйесіне енуінің айқын жеңілдігі елдегі социолінгвистикалық жағдаймен түсіндіріледі. Алайда, біз англицизмдердің кеңеюі уақытша процесс деп санаймыз, таяу жылдары ағылшын тіліндегі сөздердің қазақ тілдік жүйесіне ену динамикасы төмендеп, теңдестірілген болады [15].

Қорытынды

Қорытындылай келе, телехабар мен радио бағдарламалары бізді жаңа оқиғалар туралы хабардар етіп қана қоймай, айналамыздағы әлем туралы түсінігімізді қалыптастырады. Телехабар мен радио бағдарламаларының көбінесе шет тілімен және шет елдегі оқиғаларымен тығыз байланысты. Сәйкесінше, шет тілі мен бұқаралық ақпараттардың арасында тығыз байланыс орнайды. Осыған орай, бұқаралық ақпараттар, оның ішінде телехабар мен радио бағдарламаларының мәтінінде ағылшын тілінен кіріктірілген «англицизмдер» көптеп кездесе бастайды.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қазақ тіліндегі англицизм процесін зерттеу өзектілігін жоғалтпайды деп қорытынды жасауға болады, өйткені англицизмдер радио және телехабар тілінің сөздігіне енуді жалғастыруда. Бұл кезеңде осы процестің дамуын байқауға болады. Сондықтан жақын арада ол тек күшейе түседі деп болжауға болады. Бұл мақаланы жазу барысында, «англицизмге» түсініктеме беріліп, оның телехабар мен радио тілдерінде қолданылуы мен

англицизм терминдерінің қалыптастырудағы рөлі анықталды. Сонымен қатар, отандық телехабар мен радио тілдеріндегі англицизмдердің қолданылуын жан-жақты зерттеп, бүгінде оның қолданылуының жоғары деңгейде екендігіне көз жеткізілді. Осылайша радио мен телехабар тілінің англицизм терминдерін қалыптастырудағы рөлі жоғары.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дьяков А. И. Англицизмы: заимствование или сдогообразование // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2012. - № 5 (16). - 72-76 с.

[2] Должикова С. Н. Особенности проникновения англицизмов в язык масс-медиа // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. - 2011. - Выпуск 4. - 104-108 с.

[3] Коновалова Э. К. Проникновение англоязычных слов и устойчивых сочетаний в тексты русскоязычных СМИ // Современная филология: материалы междунар.заоч.науч.конф. - Уфа: Лето, 2011. - 248-250 бб.

[4] Савина Т.Т., Насыров К. В. Англоязычные заимствования в современных текстах Российских СМИ // Гуманитарные научные исследования, 2016. - № 7 [Электрондық ресурс] URL: <https://human.snauka.ru/2016/07/15709>.

[5] Рапишева Ж.Д., Жүнісова М. Қ., Сейдахметова З. Қ., Кишенова А. Ю. Терминологиялық лексиканың бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылу ерекшеліктері // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2015. - 9-14 бб.

[6] Прокутина Е. В. Бұқаралық ақпарат құралдарында ағылшын тіліндегі стандартты емес лексиканы қолдану / ЧМПУ хабаршысы. -2009. - № 8. -208-216 бб.

[7] Ибрагимова Д. Ш. Англицизмы на страницах печатных и электронных СМИ. // Молодой ученый. — 2016. — № 8 (112). —1117-1119 с.

[8] Апетян С. Г. Баспа және электронды БАҚ беттеріндегі англицизмдер // КубГАУ ғылыми журналы. - №58 (04). - 2010. -58-63 бб.

[9] Күзембаева Г. Н. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің проблемалары // Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының хабаршысы. - №4 (53). - 2018. -151-154 бб.

[10] Baidrakhmanov D., Doszhan G. Historical and sociolinguistic aspects of use of anglicisms in the Kazakh Language //Procedia-Social and Behavioral Sciences. - 2015. - Т. 190. - С. 346-352.

[11] Готтлиб Х. Англицизмдер мен аудармалар. Ағылшын тілінде және одан тыс жерлерде: жақсы, нашар үшін. - 2005. - 161-184 бб.

[12] Планшон Б. Англицизм және онлайн журналистика: жиілік және қолдану модельдері. Белас Инфейс, 2015. - 3(2). - 43-61 бб.

[13] Өтебеков Б., Мағжан С., Данияров Т.Ә. Бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі жаңа сөз қолданыстары мен лексикалық бірліктер. Перспективные научные исследования. – Москва: Руснаука, 2015. [Электрондық ресурс] URL: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Philologia/4_102201.doc.htm

[14] Момынова Б.К. Иноязычные заимствования в современном казахском языке. Сборник тезисов докладов международной научно-практической конференции «Основные направления разработки моделей межкультурных компетенций для языков СНГ. – Москва: «МГЛУ», 2007. – 64 стр.

[15] Алдашев Н. М. Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздердің игерілуі жайында. – Научный прогресс на рубеже столетия: Филологические науки. – Москва: Руснаука, 2015. – [Электрондық ресурс] URL: http://www.rusnauka.com/19_NPRT_2016/Philologia/7_213679.doc.htm

REFERENCES

[1] Dăkov A. I. Anglicizmy: zaimstvovanie ili sdovoobrazovanie (Anglicisms: introductory words or word formation) // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2012. № 5 (16). 72-76 pp. [in Rus.]

[2] Doljikova S. N. Osobennosti proniknovenija anglicizmov v jazyk mass-media (Features of the penetration of Anglicism into the mass media) // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 2: Filologija i iskusstvovedenie. 2011. 104-108pp. [in Rus.]

[3] Konovalova E. K. Proniknovenie anglojazychnyh slov i ustojchivyh sochetanij v teksty russkojazychnyh SMI (Inclusion of English words and regular expressions in Russian media texts) // Sovremennaja filologija: materialy mezhdunar.zaoch.nauch.konf. Ufa: Leto, 2011. 248-250 pp. [in Rus.]

[4] Savina T. T., Nasyrov K. V. Anglojazyчныe zaimstvovanija v sovremennyh tekstah Rossiskih SMI (English Loanwords in modern texts of Russian media) // Gumanitarnye nauchnye issledovanija. 2016. № 7 [Elektrondyq resurs] URL: <https://human.snauka.ru/2016/07/15709>. [in Rus.]

[5] Rapişeva J. D., Jünisova M. Q., Seidahmetova Z. Q., Kişenova A. İu. Terminologialyq leksikanyñ bұqaralyq aqparat qūraldarynda qoldanylu erekşelikteri (Features of using terminological vocabulary in mass media) // Qarağandy universitetiniñ habarşysy, 2015. 9-14pp. [in Kaz.]

[6] Prokutina E. V. Bұqaralyq aqparat qūraldarynda aғылшын тіліндегі standartty emes leksikany qoldanu (Use of non-standard English vocabulary in mass media) // CHMPU habarşysy. № 8. 2009. 208-216 pp. [in Rus.]

[7] İbragimova D. Ş. Anglicizmy na stranicah pechatnyh i jelektronnyh SMI (Anglicisms in print and electronic media) // Molodoj uchenyj. 2016. № 8 (112). 1117-1119pp. [in Rus.]

[8] Apetän S. G. Baspa jäne elektrondy BAQ betterindegi Anglisizmdler (Anglicisms on the pages of print and electronic media) // KubGAU ğylymi jurnaly. №58(04). 2010. 58-63 pp. [in Rus.]

[9] Küzembaeva G. N. Qazaq tılındegı kırme sözderdiñ problemalary (Problems of loanwords in the Kazakh language) // Qazaqstan Respublikasy Zañnama jäne qūyqytq aqparat institutynyñ habarşysy. №4 (53) 2018. 151-154pp. [in Kaz.]

[10] Baidrakhmanov D., Doszhan G. Historical and sociolinguistic aspects of use of anglicisms in the Kazakh Language //Procedia-Social and Behavioral Sciences. 2015. T. 190. 346-352pp.

[11] Gottlib H. Anglisizmder men audarmalar. (Anglicisms and translations. In and out of English: for better, for worse) Ağylşyn tılındä jäne odan tys jerlerde: jaqsy, naşar üşin. 2005. 161-184pp.

[12] Planşon B. Anglisizm jäne onlain jurnalistika: jıılık jäne qoldanu modelderi. (Anglicism and online journalism: frequency and application models) Belas İnfais. 3(2). 2015. 43-61pp. [in English]

[13] Ötebekov B., Mağjan S., Daniarov T.Ä.. Būqaralyq aqparat qūraldary tılındegı jaña söz qoldanystary men leksikalyq bırıkter (New word usage and lexical units in the language of mass media) [Elektrondyk resurs] URL: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Philologia/4_102201.doc.htm [in Kaz.]

[14] Momynova B.K. İnoiazychnye zaimstvovania v sovremennom kazahskom iazyke. (Foreign language borrowings in the modern Kazakh language) // Sbornik tezisev dokladov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii “Osnovnye napravleniia razrabotki modelei mejkulturnyh kompetensii dlä iazykov SNG. Moskva: MGLU. 2007. 64 pp. [in Rus.]

[15] Aldaşev N. M. Qazırğı qazaq tılındegı kırme sözderdiñ igerilui jaiynda (On the assimilation of loanwords in the modern Kazakh language) [Elektrondyk resurs] URL: http://www.rusnauka.com/19_NPRT_2016/Philologia/7_213679.doc.htm [in Kaz.]

РОЛЬ ЯЗЫКА РАДИО, ТЕЛЕВИДЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ АНГЛИЦИЗМОВ

*Жусубалина Ж.М.¹, Тлеубердиев Б.М.², Тасполатов Б.Т.³

¹докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан, zhusubalinazh@gmail.com

² доктор филологических наук, профессор кафедры “Казахский
язык и литература”, факультета “Филология”, Южно-Казахстанский
университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан,
tleuberdiyevb@mail.ru

³ к. ф. н., доцент кафедры “Казахский язык и литература”, факультета
“Филология”, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан, taspolatovbakyt@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли языка радио и телевидения в формировании англицизмов. Актуальность статьи заключается в том, что английские заимствования используются в наших

отечественных программах радио и телевидения, что влияет на их распространение. Объектом исследования являются англицизмы в текстах казахстанских СМИ. Предметом исследования являются роль англицизмов в казахстанских текстах радио и телепередач и влияние этих каналов СМИ на их распространение в языке. Практическая значимость статьи заключается в том, что результаты работы дают толчок для дальнейшего изучения данной проблемы. Гипотезу исследования можно сформулировать следующим образом: англицизмы используются в языке радио и телевидения с целью привлечения внимания зрителя или слушателя. Таким образом происходит формирование англицизмов. Тема определения роли языка радио, телевидения в формировании англицизмов, к сожалению, недостаточно изучена и не получила широкого распространения в казахстанской научной литературе. В результате исследования было дано широкое определение понятию "англицизм", раскрыта его роль в языке радио и телевидения. Также, описывая языковые особенности англицизмов, были раскрыты вопросы увоения этих слов в языке, их соответствия грамматическим и фонетическим нормам, искажения значения слов и, кроме того, изменений, которым подвергаются иногда англицизмы в словарном составе языка реципиента. При анализе результатов исследования было проведено анкетирование студентов и преподавателей ЮКУ им. М. Ауэзова.

В статье были использованы методы сбора теоретического материала, анализа текстов радио и телепередач, дифференциации, сравнительно-исторический метод и др.

Ключевые слова: радио, телепередача, язык, англицизм, роль, средства массовой информации, иностранный язык, термин.

THE ROLE OF THE LANGUAGE OF RADIO AND TELEVISION BROADCASTING IN THE FORMATION OF ANGLICISMS

* Zhussubalina Zh. M.¹, Tleuberdiev B. M.², Taspolatov B. T.³

^{*1} PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, zhusubalinazh@gmail.com

² Doctor of philology, professor of the Department of "Kazakh language and literature", Faculty of "Philology", South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, tleuberdievb@mail.ru

³ Ph.D., Associate Professor of the Department of "Kazakh language and literature", Faculty of "Philology", South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, taspolatovbakyt@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of the role of the language of radio and television in the formation of Anglicisms. The relevance of the article lies in the fact that English words are used more intensively every year in domestic radio and television programs. The purpose of this article is to determine the role of the language of radio and television in the formation of Anglicisms. The main object of the study is Anglicisms in radio and television

texts. The subject of the study is the role and influence of Anglicisms in the texts of Kazakh radio and television programs. The scientific value lies in the fact that this research contributes to determining the influence and role of the language of radio and television programs in the formation of Anglicisms. The practical significance of the article lies in the fact that the results of the work give impetus to further study of this problem. The main hypothesis of the article is that Anglicisms are introduced into the language of radio, TV shows in order to attract the attention of the viewer or listener. In this regard, Anglicisms are being formed. In the course of writing the article, the main problem in the study of determining the role of the radio language, theology in the formation of Anglicisms, is not sufficient knowledge and dissemination of this topic in the Kazakh scientific literature. As part of the insufficient study of this topic, the purpose and objectives of the work were determined. Accordingly, the definition of the meaning of the word “Anglicism” is given. At the same time, describing the linguistic features of Anglicisms, questions were revealed about the assimilation of these words in the language, their compliance with grammatical and phonetic norms, changes in meaning, what results can lead to in the vocabulary of the recipient’s language. The results of the study include the definition of the role of the Kazakh language of radio and television in the formation of Anglicisms.

Keywords: radio, television, language, Anglicism, role, mass media, foreign language, term.

Статья поступила 19.08.2022

УДК 81’42

МРНТИ: 16.01.11

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.006

ПОЛИДИСКУРСИВНОСТЬ КАК ХАРАКТЕРНЫЙ ПРИЗНАК ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ А. КЕКИЛЬБАЕВА

***Искакова К.А.¹, Евтюгина А.А.², Кушкарлова Г.К.³**

***¹докторант PhD, Актюбинский региональный университет им. К.**

Жубанова, г. Актобе, Казахстан,

e-mail: kuralay2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

² д.пед.н., профессор, Российский государственный профессионально-педагогический университет, г. Екатеринбург, Россия,

e-mail: alena.seven@mail.ru,

³к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный университет

им. К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан, e-mail: gulmira-alihan@mail.ru,

ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

Аннотация. Статья посвящена исследованию языковой личности Абиша Кекильбаева с точки зрения ее полидискурсивной реализации

в рамках антропоцентрической парадигмы языкознания. Цель работы состоит в изучении характерного признака языковой личности А. Кекильбаева – полидискурсивности. Актуальность исследования данного вопроса в лингвистике подтверждается устойчивым интересом со стороны ученых к феномену «языковая личность». Вместе с тем, вопрос реализации языковой личности в различных типах дискурса пока еще не изучен в полной мере. Научная новизна работы заключается в том, что впервые предпринимается попытка выделить полидискурсивность как характерный признак языковой личности писателя Абиша Кекильбаева. Мы полагаем, что внимание к понятию «языковая личность» в целом и к языковой личности Абиша Кекильбаева в частности, а также связанный с этим анализ дискурсивной деятельности расширяют представление о языковой личности писателя. В ходе научного исследования применяются общенаучные и специальные методы: дискурсивный анализ, стилистический анализ, семантический анализ, концептуальный анализ, интерпретационный анализ. В рамках метода комплексного лингвистического описания используются приемы классификации, обобщения, интерпретации языковых фактов. В статье приводится обзор казахстанских и зарубежных исследований языковой личности, а также различные подходы к изучению и классификации типов дискурса.

Представленный в данной статье анализ привел к следующим выводам: выбор в качестве объекта исследования языковой личности Абиша Кекильбаева был определен тем, что личность писателя уникальна, исторически значима. Созданные им произведения занимают особое место в художественной литературе Казахстана, их успех и ценность не в последнюю очередь достигаются за счет языковых средств, индивидуальное творческое своеобразие которых представляет несомненный интерес в плане изучения реализации этой личности средствами языка.

Полидискурсивность определяется нами как один из основных признаков языковой личности писателя. Первичный анализ всего корпуса текстов наглядно демонстрирует разнообразие используемых типов дискурса, что является, по нашему мнению, следствием экстралингвистических факторов – разноплановая деятельность самой личности писателя. Приведенный анализ позволяет нам определить полидискурсивный характер языковой личности и дает основание считать полидискурсивность характерным признаком языковой личности Абиша Кекильбаева и расширить границы изучения в целом феномена языковой личности в языкознании.

Ключевые слова: языковая личность, модель языковой личности, дискурс, классификация типов дискурса, дискурсивная деятельность, дискурсема, полидискурсивность, полидискурсивная языковая личность.

Основные положения

В статье приводится ряд подходов к изучению феномена «языковая личность». Авторы исследования придерживаются теории, разработанной Ю.Н. Карауловым. Определение понятия «языковой личности», данное Ю.Н. Карауловым, приводится в статье.

Языковая личность А. Кекильбаева реализуется в различных типах дискурса, что является следствием разноплановой деятельности самого писателя и дает основание полагать, что языковая личность писателя полидискурсивна. Первичный анализ всего корпуса текстов А. Кекильбаева демонстрирует наличие таких типов дискурса, как художественный, политический, научный или научно-популярный, публицистический. Анализ позволил создать модель полидискурсивного пространства языковой личности А. Кекильбаева и дает основание считать полидискурсивность ее характерным признаком.

Введение

Современному состоянию развития как зарубежной, так и отечественной лингвистической науки характерно стремление исследовать язык в связи с человеком в его речевой деятельности. Эта идея – идея «человеческого фактора» – не нова для науки. Гуманитарное знание изначально ставит человека в центре сферы своих исследований. Идеи антропоцентризма впервые были изложены В. фон Гумбольдом, далее нашли свое продолжение в работах Ф. де Соссюра, А.А. Потебни, Э. Бенвениста, В.В. Виноградова и др. Антропоцентрический подход в науке дал возможность для появления таких междисциплинарных наук, как этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, социолингвистика, лингвострановедение и др. Данный факт связывают с особым положением лингвистики среди гуманитарных наук, так как язык является одним из самых важных источников знаний о человеке.

Как было отмечено выше, сущность антропоцентризма в науке о языке заключается в изучении человека с его личностными качествами и индивидуальной манерой использования языковой системы и ее возможностей. Во многих лингвистических исследованиях отмечается, что термин «языковая личность» был введен академиком В.В. Виноградовым. Ученый выделяет системообразующий характер данного понятия, включающий в себя индивидуальные и коллективные параметры. В.В. Виноградов считает целесообразным рассмотрение индивидуального речевого опыта (*parole*) как сферы творческого раскрытия языковой личности. Человек в соотношении с его языком получает статус языковой личности (по Караулову Ю. Н.).

В западном языкознании идеи соотношения языка и речи, языка индивида и коллективные признаки языка нашли свое отражение в трудах В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, Э. Сепира, Бодуэн де Куртенэ, Й. Л. Вейсгербера и др.

Казахстанская наука о языке имеет уже свою историю по изучению индивидуальных особенностей использования языковых средств для выражения авторского видения, идей или того, что сегодня в науке рассматривается под понятием «языковая личность». Этот аспект впервые стал широко обсуждаться в работах видных ученых Казахстана, таких как Р. Сыздыкова «Язык произведений Абая», Е. Жанпейисов «Язык эпоса М. Ауэзова «Путь Абая». В исследованиях ученых был сделан вывод, что особенности языка и стиля писателя (использование метафор, сравнений, эпитетов и др.), богатство лексики опираются на структурную систему языка произведения. Эти фундаментальные труды положили начало целому ряду исследований в рамках антропоцентрического направления современной науки о языке. Исследователи фокусируют основное внимание на личности писателя, его познавательной (творческой) деятельности и интерпретируют язык как результат его речевой деятельности. Были проведены исследования языковой личности, а также связанных с этой проблематикой явлений: дискурсивные характеристики, отражение индивидуальной и национальной картина мира, модель языковой личности. Для примера приведем такие исследования, как: «Языковая личность К.К. Жубанова» Ф. Теректовой, «Дискурсивный характер языковой личности Турмаганбета Изтилеуова» Ф. Кожахметовой, «Языковая картина мира в контексте национальной культуры» А. Ислам, «Языковые релеванты национальной культуры в художественном тексте (по роману Г. Мусрепова «Қазақ солдаты») Ш. Елемесовой, «Языковая личность Махамбета» Ш. Ниятовой, «Языковая личность Магжана Жумабаева» Ж. Ермаковой, «Языковая личность Абая: дискурсивный анализ и концептуальная система» Г. Муратовой, «Языковой образ Вселенной в произведениях Миржақыпа Дулатұлы» Г. Имашевой. Наряду с вышеперечисленными были проведены исследовательские работы филологами Ж.А. Манкеевой, Н.И. Гайнуллиной, Т. Пшениной, Б.С. Каримовой, О.Ф. Кучеренко, А.Б. Жуминовой, Н. Жумагуловой и др.

Современный этап разработки феномена «языковая личность» российскими учеными демонстрирует еще более глубокий и всесторонний подход. Создаются типология и модели языковой личности. Известны работы Г. И. Богина, С. Г. Воркачева, Ю. Н. Караулова, М. К. Канчер и др.

Языковая личность имеет междисциплинарный характер и изучается с точки зрения лингвокультурологии, социолингвистики, психолингвистики, лингвоперсонологии, когнитивной лингвистики. Однако, несмотря на тот факт, что уже сформировалась солидная теоретическая база по разработке теории языковой личности, в теоретическом языкознании до сих пор нет единой, принятой всеми исследователями дефиниции феномена «языковая личность». Более того, существует мнение, что словосочетание «языковая личность» является терминологически неточным, неопределенным [1, с. 53]. В своем

исследовании мы придерживаемся иной точки зрения, и, вслед за Ю.Н. Карауловым, рассматриваем языковую личность как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов)» [2, с. 3-8]. Автор различает тексты, созданные определенной языковой личностью, по степени структурно-языковой сложности, по глубине и точности отражения действительности и по определенной целевой направленности.

Рамки нашей статьи не предусматривают более полный анализ подходов к определению «языковая личность» (на эту тему уже существует ряд исследований, некоторые из них представлены в списке источников). Отметим, что в своей статье мы принимаем точку зрения В.В. Красных о том, что человек в реальной коммуникации выступает как совокупность языковой, речевой и коммуникативной личностей [3, с. 151-152], и предлагаем рассматривать термин «языковая личность» как более общее и отражающее суть явление. Как было указано выше, при анализе структуры языковой личности мы опираемся на уже принявшую хрестоматийный статус теорию моделирования языковой личности, представленную Ю.Н. Карауловым. Разработанная ученым модель языковой личности представляет собой трехуровневую структуру, включающую 1) вербально-семантический уровень (лексикон), 2) лингво-когнитивный уровень (тезаурус) и 3) мотивационный (прагматикон).

Как показывает анализ, исследования языковой личности с точки зрения ее дискурсивных проявлений имеют место на современном этапе, тем не менее, именно этот аспект еще недостаточно изучен в отечественной науке о языке. На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что в современном языкознании вопрос исследования языковой личности остается актуальным. Данный факт и определил наш выбор в качестве объекта дискурсивного исследования языковой личности писателя А. Кекильбаева. Более того, нами впервые предпринята попытка изучения языковой личности писателя с точки зрения ее полидискурсивности.

Материал и методы

Общее направление исследования сопрягается с анализом языковой личности конкретного носителя языка. Данное исследование базируется на анализе дискурсивного пространства Абиша Кекильбаева с целью выявления лингвоментального пространства его языковой личности. В рамках научной работы применяются общенаучные и специальные методы исследования. Наиболее адекватными для нашего исследования среди частных филологических методов являются следующие: жанровый анализ, реконструкция дискурса в письменных текстах, дискурсивный анализ, стилистический анализ, семантический анализ, концептуальный анализ, интерпретационный анализ. В рамках метода комплексного лингвистического описания используются приемы классификации, обобщения, интерпретации языковых фактов. В качестве материала

исследования используются тексты художественных произведений Абиша Кекильбаева, представленные в полном собрании сочинений писателя, тексты интервью, публикации в СМИ, напечатанные тексты выступлений в газетах и сборниках статей.

Результаты и обсуждение

Как было отмечено выше, анализ научной литературы по проблеме языковой личности показывает, что тема сохраняет свою актуальность, более того, охват вопросов, связанных с исследованием языковой личности, постоянно расширяется.

Опираясь на точку зрения Иванцовой Е.В. о том, что выбор в качестве объекта исследования реальной языковой личности из исторической ретроспективы определяется ее масштабностью, значимостью [4, с. 27-43], мы выбрали объектом нашего исследования личность выдающегося мыслителя, писателя и общественного деятеля Абиша Кекильбаева. На наш взгляд, для казахстанского языкознания представляется не только интересным, но и важным изучение языковой личности писателя, который внес неоценимый вклад в развитие и обогащение национального языка и литературы. Абиш Кекильбаев – личность многогранная. Абиш Кекильбаевич (каз. Әбіш Кекілбайұлы) – мыслитель, писатель, переводчик, историк, обладающий широкими энциклопедическими знаниями, видный государственный и общественный деятель, Герой Труда Казахстана. Абиш Кекильбаев является лауреатом Государственной премии, академиком Академии социальных наук, почётным профессором Казахского национального университета имени аль-Фараби и Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва.

В первую очередь Абиш Кекильбаев известен миру как писатель. Он – признанный мастер литературной прозы и художественной критики. Созданные им произведения (романы, повести, рассказы, эссе) по праву считаются явлением национальной культуры и составляют классику казахской литературы. Творения автора переведены на разные языки мира. Вместе с этим, А. Кекильбаев достиг вершин государственной службы. В разное время занимал посты Государственного Секретаря РК, заместителя министра культуры, неоднократно избирался депутатом Сената Парламента РК и др. Как точно отметил Адольф Арцишевский: «В нем соединилось, казалось бы, несоединимое. Публичность государственного деятеля и потаенный жар уединения, сопряженного с писательским творчеством. Он занимал высокие государственные посты и писал книги, в которых дышала история и содержались пророчества о грядущих днях» [5].

В существующих научных исследованиях представлены литературоведческие статьи о произведениях Абиша Кекильбаева, издана энциклопедия «Әбіш Кекілбаев. 1 том. Шығармашылығы» (2018),

в которой описываются стилистические особенности его творчества, его философские взгляды. В 1995 году была защищена кандидатская диссертация на тему «“Автор” и “Герой” в прозе А. Кекильбаева (на материале цикла повестей “Степные легенды”)» Исиной Н.У. Исследователь анализирует проблемы автора и героя произведения, раскрывает творчество А. Кекильбаева с точки зрения жанровой принадлежности произведений, а также особенности литературного перевода с казахского языка на русский [6]. Тогда же, в 1995 году, Губайдуллин Сандибек изучает «Язык прозы Абиша Кекильбаева» (Әбіш Кеңілбаев прозасының тілі). Автор проводит лингвостилистический и лингво-литературный анализ произведений писателя, исследует этимологию отдельных лексических единиц [7]. В 2009 году была подготовлена и защищена докторская диссертация «Исторические личности в произведениях А. Кекильбаева и художественное воплощение». Автор диссертации – Дюсенбаева Ж. У. В исследовании были обобщены итоги полувекового творчества Абиша Кекильбаева, глубоко проанализированы идейно-художественные особенности лучших произведений выдающегося писателя. Художественность и язык произведений Абиша Кекильбаева представлены в одноименной статье Тукбаева А.К., Садыкбаева Т.Т. [8].

На наш взгляд, обстоятельства судьбы писателя, его взгляды на жизнь, специфика стиля произведений вызывают интерес к Абишу Кекильбаеву как к полидискурсивной языковой личности и побуждают рассмотреть лингвистический аспект его произведений с точки зрения дискурсивной принадлежности, выделяя особенные характеристики различных типов дискурса. В своем исследовании мы впервые предпринимаем попытки выделить полидискурсивность как характерный признак языковой личности писателя Абиша Кекильбаева. Мы полагаем, что внимание к понятию «языковая личность» в целом и к языковой личности Абиша Кекильбаева в частности, а также связанный с этим анализ дискурсивной деятельности расширяют представление о языковой личности писателя.

Считаем, что термин «дискурс» является одним из центральных понятий современного языкознания. Дискурс (с французского «discourse» – речь) – это связный текст в совокупности с экстралингвистическими, социокультурными, прагматическими, психологическими и другими факторами [9, с. 136-137].

В настоящий момент нет однозначного понимания разницы между текстом и дискурсом. В своем исследовании мы согласны с точкой зрения, что дискурс – это максимальная единица текста, «который понимается с учётом социальных, ситуативных, коммуникативных, культурных и иных условий его порождения и функционирования» [10, с. 20-21]. Исходя из этого, дискурс-анализ основывается на анализе текста с учетом его дискурсивных характеристик.

Рассмотрим дискурсивные характеристики текста на примере анализа фрагмента из очерка «Бессмертие красоты и памяти народной» из книги «Заманмен сұхбат ой толғамдар» (Разговор со временем: мысли, размышления – подстрочный перевод ИК), изданной в 1996 году в издательстве «Жазушы».

«И как никогда очевидно сегодня, что человек общественно значимым и полезным всеобщему прогрессу становится, лишь умея сверять свое любое деяние с уроками прошлого и интересами будущего, а не слепо угождая диктату сиюминутных выгод. В этом и суть полноценного историзма мышления, без которого нельзя рассчитывать на желаемый результат при даже самых благородных начинаниях». (В книге представлены тексты на русском и казахском языках. Для примера представлен текст на русском языке).

Приведенный текст зафиксирован в письменной форме (печатной), что соответствует письменному дискурсу. Данный пример представляет собой обобщенное высказывание, без явных маркеров адресации, что относит его к монологическому дискурсу. Тематика текста выявляется при анализе ключевых слов и словосочетаний (человек, уроки прошлого, деяние, историзм мышления), которые соотносятся и с заголовком статьи (Бессмертие красоты и памяти народной). Тематика, форма (обобщенное умозаключение), эксплицитная оценочность, назидательный тон, направляющий на определенные действия, квалифицируют текст как публицистический дискурс. Коммуникативная структура (убедить, побудить к действиям) предполагает интерпретацию анализируемой единицы по законам публицистического дискурса.

Существует множество подходов к классификации дискурсов.

Учитывая всю сложность данного вопроса, мы принимаем за основу предложенную Карамовой А.А. «унифицированную классификацию, по принципу которой можно рассмотреть каждый из основных (тематически-содержательных) типов дискурса, дополняя, развивая ее сообразно специфике конкретных типов» [11, с. 365-366]. Автор предлагает следующие критерии: по тематике (частным темам); по жанровому критерию: а) по иллокутивной характеристике: информативные, этикетные, императивные, оценочные жанры; б) по форме передачи информации: письменные, устные жанры; в) по внешней форме: монологические, диалогические жанры; г) по месту в полевой структуре: прототипные, маргинальные жанры; д) по способу выражения: вербальные, паралингвистически осложненные жанры; е) по характеру субъекта: институциональный дискурс и индивидуальный (личностный дискурс); ё) по временному плану; ж) по национально-культурному параметру: русский (российский) дискурс, американский дискурс и тд.

Вслед за лингвистом Корниенко Е.В., под дискурсивной личностью мы понимаем личность, чья деятельность направлена на порождение и/

или восприятие дискурса, т.е. личность, осуществляющая дискурсивную деятельность [12].

В последнее десятилетие XXI века лингвисты активно обсуждают явление, связанное с понятием «дискурс», – «полидискурсивность», исследуя феномен с различных точек зрения. К примеру, Кожина М.А. изучает языковые маркеры полидискурсивности в художественном тексте на материале романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» в рамках лингвоперсонологии, Сулеменко Н.Е. анализирует полидискурсивность в проекции разножанровых текстов СМИ, Коломийцева О.Ю. выделяет особенности категории полидискурсивности как одного из способов реализации категории интерсемиотичности на основе анализа прессы Германии и США и др. Проведенный нами критический анализ существующих на настоящий момент исследований демонстрирует стойкий интерес лингвистов к данному феномену.

Наше исследование предполагает изучение индивидуальных особенностей дискурсивной практики языковой личности писателя.

Существуют различные критерии дифференциации, применяемые при анализе индивидуального дискурса. К ним относятся, например, доминирующий конструктивный прием, функционально-стилевой тип речи, соотнесение содержания дискурсивных практик с уровнями языковой личности. Для нашего исследования мы применяем анализ индивидуального дискурса писателя с фокусировкой внимания на его деятельности как экстралингвистической доминанте, т.е. с точки зрения прагматических причин порождения дискурса.

По критериям направленности или сферы деятельности А. Кекильбаева мы классифицируем деятельность писателя как литературную, общественно-политическую, патриотическую, просветительскую, общественно-педагогическую, публицистическую, научно-исследовательскую, переводческую. Необходимо отметить, что указанные виды деятельности или социокультурные практики взаимосвязаны и зачастую пересекаются в рамках одного текста.

В Таблице 1 приведем соотношение деятельности или социокультурной практики* (термин заимствован из культурологии, который обозначает любую форму активности, проявляющейся в социокультурной системе) и типа дискурса с продуктом деятельности, которые совпадают с дискурсемой. Мы согласны с учеными, которые считают, что «дискурсема» представляет собой единицу дискурса, подводящую к сложному языковому выражению «кванта текущего пространства дискурса» (*current discours espace*) [13], определяемого Р. Ленекером как «ментальное пространство, которое включает элементы и отношения, представляющие собой совместно конструируемую говорящим и слушающим основу коммуникации в данный момент развития дискурса» [14]. На данном этапе исследования такой подход к решению проблемы, при котором выделение единицы дискурса ставит

в центр внимания субъектов коммуникации, а не используемые ими языковые средства, вполне оправдан для целей анализа.

Таблица 1. Соотношение деятельности и типа дискурса

№	Деятельность	Дискурс	Продукт деятельности
1	Литературная деятельность	Художественный Поэтический Персонажный Философский Биографический	Романы Рассказы Новеллы и т.д. Эссе Стихи Поэмы
2	Литературно-переводческая	Художественный	Переведенные произведения
3	Драматургическая	Художественный Персонажный	Театральная пьеса
4	Общественно-политическая	Политический Национально-патриотический Полемический	Выступления Обращения Статьи на политические темы Выступления в СМИ
5	Научно-исследовательская, литературоведческая	Научный Документальный Философский Литературоведческий	Статьи Заметки Рецензии
6	Общественно-педагогическая	Педагогический Воспитательный	Статьи Публикации в СМИ Выступления в университетах

Из корпуса текстов А. Кекильбаева приведем для примера дискурсы, которые входят в тот или иной дискурс.

1) Художественный:

а) дискурс литературных произведений: романы и рассказы – *Елеңалаң, Аңыздың ақыры, Үркер, Историш: Бір шөкәм бұлт, Автомобиль, Құм қанаты, Бәсеке* и др;

б) дискурс произведений, переведенных на казахский язык писателем: *«Ромео мен Джульетта», «Король Лир», «Кориоланы» У. Шекспира, «Үрейі» Г. Ибсена, «Туранбике ханшайымы» К. Гоцци, «Ваня ағай» А. Чехова, «Өмір» Ги де Мопассана;*

в) дискурс драматических произведений: *пьеса Абылай хан;*

г) поэтический дискурс: сборники стихов *Алтын шуақ, Дүние жапыл – Абайла, бауырым, абайла..., Ақын, Баллада, Батырлар, Теңіз жағасындағы ой* и др;

2) социально-политический/политический: *Пусть планета станет всеобщим мирным домом (Выступление на заседании комиссии «А» Женевского совещания СБСЕ по национальным меньшинствам), Взвешенность и целеустремленность – стиль подлинного парламентаризма, Совет да согласие – смысл нашей жизни (Заключительное слово, произнесенное при закрытии II сессии Верховного Света Республики Казахстан XIII созыва – 27.12.1994) и др.;*

3) научный/научно-популярный: *«Шандоз», «Талайғы Тараз», «Тіл және тәуелсіздік», рецензия «Слово об Ауэзове» и др.;*

4) публицистический: *«Ұйқыдағы арудың оянуы», «Ұя мен жебе», «Тырау-тырау тырналар», «Азат елге айғайын көп», «Бессмертие красоты и памяти народной», Перед нами единственный путь – путь добровольной интеграции с остальным миром (интервью), Этот нелегкий парламентский хлеб (интервью), Создать пространство доброжелательности (статья в газете «Советы Казахстана», «Скрывая беду, не увидит победу» (статья в газете «Ленинская смена»), Слово утешающее и наставляющее (статья в газете «Казахстанская правда») и др.;*

5) биографический: *Әйтеке би, Саңлақ и др.;*

6) литературоведческий: *Самғау мен құлдырау, Құдрет, Быть сыном народа, Воспоминание о будущем и др.*

В данной классификации границы дискурсы совпадают с границами литературного текста. Однако, как мы отмечали выше, тот или иной тип дискурсы может присутствовать в рамках одного дискурса, или текста литературного произведения. Но рассмотрение подобных случаев не входит в задачи нашей статьи.

Мы подчеркиваем, что выделение перечисленных выше дискурсов обусловлено дискурсивными практиками самого писателя А. Кекильбаева.

Дискурсивное пространство автора для наглядности может быть представлено в виде модели. (Рисунок 1).

Рисунок 1. Модель полидискурсивного пространства языковой личности А. Кекильбаева

В перспективе исследование предполагает изучение индивидуальных особенностей каждого типа дискурса языковой личности писателя.

Заключение

Объектом нашего исследования является языковая личность классика казахской литературы, выдающегося политического деятеля Абиша Кекильбаева. Созданные им произведения занимают особое место в художественной литературе Казахстана, их успех и ценность достигаются за счет языковых средств, индивидуальное творческое своеобразие которых представляет несомненный интерес в плане реализации этой личности средствами языка.

Как один из основных признаков языковой личности писателя мы определяем полидискурсивность. Первичный анализ всего корпуса текстов наглядно демонстрирует разнообразие используемых типов дискурса, что является, по нашему мнению, следствием экстралингвистических факторов – разноплановой деятельности самой личности писателя.

Перспективы исследования предполагают дальнейший анализ каждого представленного дискурса с выделением лингвистических и экстралингвистических параметров языковой личности с целью построения модели полидискурсивной личности А. Кекильбаева с определением основных концептов, отражающих не только языковую картину мира писателя, но и национальную языковую картину в целом.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Краев В.Л. Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание – М.: Наука, 1991. – 350 с.
- [2] Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.
- [3] Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: курс лекций – М.: Гнозис, 2001. – С. 151-152.
- [4] Иванцова Е.В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии // Вестник Томского гос. ун-та. –2008. –№ 3 (4). – С. 27–43
- [5] Ойшибаева Ж. Безграничная Вселенная Абиша Кекилбаева [Электрон. ресурс] – 2019. – URL: <https://liter.kz/10304-bezgranichnaya-vselennaya-abisha-kekilbaeva>
- [6] Илина Н. У. «Автор» и «Герой» в прозе А.Кекильбаева (на материале цикла повестей «Степные легенды» // Автореф. ...дисс.на соискание уч. степ. канд. филол. наук. – Алматы, 1995. – 26 с.
- [7] Ғұбайдуллин С. Әбіш Кекілбаев прозасының тілі // Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 1995. – 21 б.
- [8] Тукбаев А.Қ., Садақбаев Т.Т. Әбіш Кекілбаевтың шығармаларының көркемдігі мен тілі. –Хабаршы. Филология сериясы. –№4 (168). –2017. – С. 39-43
- [9] Арутюнова Н. Дискурс // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 136–137
- [10] Васильев Л.М. Общие проблемы лингвистики: теория и методы: учебное пособие. –Уфа: РИЦ БашГУ, 2012. – 206 с.
- [11] Карамова А.А. Типологический аспект дискурса // Культура и цивилизация. – 2017. –Том 7. –№ 1А. – С. 361-370.
- [12] Корниенко Е.Р. Полидискурсивный портрет языковой личности: когнитивно-стилистический аспект (на материале корпуса текстов Н. И. Новикова): Автореф. дис. ... доктора. филол. наук. – Архангельск: «Северный (Арктический) федеральный университет имени М.В. Ломоносова», 2021. – 39 с.
- [13] Langacker R.W. Grammar and conceptualization. – Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2000. – p. 262-263.
- [14] Langacker R.W. Discourse in cognitive grammar // Cognitive Linguistics. – 2001. – Vol.12, №2.– P. 144

REFERENCES

- [1] Kraev V. L. Psiholingvistika i mejkülturnoe vzaimoponimanie (Psycholinguistics and intercultural understanding). M. Nauka, 1991. 350 s. [in Rus]

[2] Karaulov İu.N. Predislovie. Russkaia iazykovaia lichnost i zadachi ee izucheniia (Preface. The Russian language personality and the tasks of its study). // İazyk i lichnost. M., Nauka, 1989. S. 3-8. [in Rus.]

[3] Krasnyh V.V. Osnovy psiholingvistiki i teorii komunikatsii : kurs leksi (Fundamentals of psycholinguistics and theory of communication: a course of lectures. M. : Gnozis, 2001. S. 151-152. [in Rus.]

[4] İvansova E. V. Problemy formirovaniia metodologicheskikh osnov lingvopersonologii (Problems of formation of methodological foundations of linguopersonology) // Vestnik Tomskogo gos. un-ta. 2008. № 3 (4). S. 27–43 [in Rus.]

[5] Oışıbaeva J. Bezgranichnaia Vselenaiia Abısha Kekilbaeva [Elektron. resurs] – 2019. [Abish Kekilbayev's Boundless Universe]. <https://liter.kz/10304-bezgranichnaya-vselennaya-abisha-kekilbaeva> [in Rus.]

[6] İsina N. U. «Avtor» i «Geroi» v proze A.Kekilbaeva (na materiale sikla povestej «Stepnye legendy») («Author» and «Hero» in prose A.Kekilbayeva (based on the material of the cycle of the novella “Steppe Legends”)) // Avtoref. kand. diss. Almaty, 1995. 26 s. [in Rus.]

[7] Ğubaidullin S. Äbiş Kekilbaev prozasynyñ tılı (Language of prose Abish Kekilbayev). // Filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan diss. avtoreferaty. Almaty, 1995. 21 b. [in Kaz.]

[8] Tukbaev A.Q. Sadaqbaev T.T. Äbiş Kekilbaevtyñ şyğarmalarynyñ körkemdigi men tılı. (Art and language of Abish Kekilbayev's works). Habarşy. Filologia seriasy. №4 (168). 2017. S. 39-43. [in Kaz.]

[9] Arutünova N. Diskurs [Discourse] /N. D. Arutünova // İazykoznanie. Böļşoi ensiklopedicheski slovär (Linguistics. The Great Encyclopedic Dictionary)/Gl. red. V.N. İarseva. 2-e izd. M.: Böļşaiia Rosiskaia ensiklopedia, 1998. S. 136–137. [in Rus.]

[10] Vasilev L.M. Obşie problemy lingvistiki: teoria i metody: uchebnoe posobie (General problems of linguistics: theory and methods: textbook). Ufa: RİS BaşGU, 2012. 206 s. [in Rus.]

[11] Karamova A.A. Tipologicheski aspekt diskursa (Typological aspect of discourse) // Kültura i sivilizatsia. 2017. Tom 7. № 1A. S. 361-370. [in Rus.]

[12] Kornienko E.R. Polidiskursivnyi portret iazykovoı lichnosti: kognitivno-stilisticheski aspekt (na materiale korpusa tekstov N. İ. Novikova) (Polydiscursive portrait of a linguistic personality: cognitive and stylistic aspect (based on the corpus of texts by N. I. Novikov)): Avtoref. dis. ... doktora. filol. nauk. Arhangel'sk: «Severnii (Arkticheski) federäl'nyi universitet imeni M.V. Lomonosova», 2021. [in Rus.]

[13] Langacker R.W. Grammar and conceptualization. Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter. p. 262-263 p.

[14] Langacker R.W. Discourse in cognitive grammar // Cognitive Linguistics. Vol.12, №2.– P.144

ПОЛИДИСКУРСИВТІЛІК Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫНА ТӘН БЕЛГІ РЕТІНДЕ

*Искакова К.А.,¹ Евтюгина А.А.,² Кушкарлова Г.К.³

¹PhD докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университеті, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: kuralay2008@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

²Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей
мемлекеттік кәсіптік педагогикалық университеті,
Екатеринбург, Ресей, e-mail: alena.seven@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университеті, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: gulmira-alihan@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

Андатпа. Мақала Әбіш Кекілбаевтың тілдік тұлғасын тіл білімінің антропоцентрлік парадигмасы аясында полидискурсивті жүзеге асырылуы тұрғысынан зерттеуге арналған. Көрнекті қоғамдық-саяси қайраткер, жазушы, біздің замандасымыз Әбіш Кекілбаевтың тілдік тұлғасын лингвистикалық зерттеу объектісі ретінде тандаудың бірқатар негіздері ұсынылды. Әбіш Кекілбаевтың туындылары Қазақстанның көркем әдебиетінде ерекше орын алады, олардың жетістігі мен құндылығына тілдік құралдар есебінен қол жеткізілмейді, олардың жеке шығармашылық ерекшелігі осы тұлғаны тіл арқылы жүзеге асыруды зерттеу тұрғысынан сөзсіз қызығушылық тудырады. Мақалада тілдік тұлға мәселесіне арналған жаңа қазақстандық және шетелдік зерттеулерге шолу, сондай-ақ дискурс түрлерін зерттеу мен жіктеудің әртүрлі тәсілдері келтірілген. Отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге шолу ғалымдардың “тілдік тұлға” феноменіне үлкен қызығушылығын көрсетеді. Жазушының тілдік тұлғасының негізгі белгілерінің бірі ретінде біз полидискурсивтілікті анықтаймыз. Мәтіндердің бүкіл корпусын алғашқы талдау, біздің ойымызша, экстралингвистикалық факторлардың нәтижесі – жазушының жеке басының әр түрлі әрекеті болып табылатын дискурстың қолданылатын түрлерінің алуан түрлілігін айқын көрсетеді. Келтірілген талдау бізге тілдік тұлғаның полидискурсивті сипатын анықтауға мүмкіндік береді және Әбіш Кекілбаевтың тілдік тұлғасының белгісі ретінде полидискурсивтілікті есептеуге негіз береді.

Тірек сөздер: тілдік тұлға, тілдік тұлғаның моделі, дискурс, дискурс типтерінің жіктелуі, дискурсивті қызмет, дискурсема, полидискурсивтілік, полидискурсивтік тілдік тұлға.

**POLYDISCURSIVITY AS A FEATURE
THE LINGUISTIC PERSONALITY OF A. KEKILBAYEV**

*Iskakova K.A.,¹ Evtyugina A.A.,² Kushkarova G.K.³

*¹PhD student, Aktobe Regional University named after. K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan,

e-mail: kuralay2008@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

² Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Russian State Vocational
Pedagogical University, Yekaterinburg, Russia, e-mail: alena.seven@mail.ru

³ cand.of Fil.Sc., associate professor, Aktobe Regional University named
after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,

e-mail: gulmira-alihan@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-8362-6997

Abstract. The article is devoted to the study of the linguistic personality of Abish Kekilbayev from the point of view of its polydiscursive realization within the framework of the anthropocentric paradigm of linguistics. A number of reasons are put forward for choosing the linguistic personality of the writer, a prominent socio-political figure, our contemporary Abish Kekilbayev as an object of linguistic research. The works created by him occupy a special place in the fiction of Kazakhstan, their success and value are not least achieved through linguistic means, the individual creative originality of which is of undoubted interest in terms of studying the realization of this personality by means of language. The article provides an overview from textbook to the latest Kazakh and foreign studies of linguistic personality, as well as various approaches to the study and classification of types of discourse. The review of scientific domestic and foreign literature demonstrates the great interest of scientists in the phenomenon of "linguistic personality". As one of the main features of the writer's linguistic personality, we define polydiscursivity. The primary analysis of the entire corpus of texts clearly demonstrates the diversity of the types of discourse used, which, in our opinion, is a consequence of extralinguistic factors – the diverse activity of the writer's personality itself. The above analysis allows us to determine the polydiscursive nature of the linguistic personality and gives reason to consider polydiscursive as a sign of the linguistic personality of Abish Kekilbayev.

Keywords: linguistic personality, model of linguistic personality, discourse, classification of types of discourse, discursive activity, discourse system, polydiscursivity, polydiscursive linguistic personality.

Статья поступила 06.10.2022

ӨӨЖ 81'373
ХҒТАР 16.21.51
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.007

**ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІ
ДИСКУРСЫНДАҒЫ «АҚЫЛ/MIND» КОНЦЕПТІСІНІҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ**

Қартжан Н.Е.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³, Алтайбекова К.Т.⁴

¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kowka-95@mail.ru

^{*2}ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³ф.ғ.к., аға оқытушы, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік
технологиялар мен инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ технология және бизнес
университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясына талдау жасалады. Зерттеудің теориялық негізіне қазіргі когнитивтік лингвистиканың бір саласы болып саналатын лингвоконцептология тұжырымдары алынады, әсіресе оның салғастырмалы аспектісіне назар аударылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты — қазақ және ағылшын ертегі дискурсындағы ақыл/mind концептісі арқылы аталған тілдердегі дүниенің әмбебап бейнесі мен ұлттық ерекшелікті көрсету. Зерттеу материалы ретінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінде («Ер Төстік» ертегісі, «The Three Heads of the Well» ертегісі) кездесетін ақыл/mind концептісі және олардың синонимдері алынды. Зерттеудің негізгі әдістері ретінде сипаттау, типологиялық әдіс, компоненттік талдау әдісі, өріс әдісі, оппозиция әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, сөздіктерден түгелдей теру әдісі, сандық-статистикалық талдау әдістері қолданылды. Ертегі дискурсы дискурстың бір жанры ретінде әр ұлттың өзіндік болмысын бейнелейді. «Ақыл/mind» концептісінің сөздік мақалалары мен ертегі дискурсындағы лексикалық және семантикалық көрінісі, синонимдік қатары, ертегі кейіпкерлерінің менталды қабілеттері тұрғысынан талданды. Зерттеу нәтижелері жалпы адамзатқа тән ақыл-ой әрекетінің әмбебап сипаттары мен әр ұлттың дүние бейнесінің өзіндік ерекшелігін айқындады. Қазақ тіліндегі «Ер Төстік» ертегісі мен ағылшын тіліндегі «The Three Heads of the Well» ертегісіндегі ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау ең алдымен ақыл-ой әрекетінің адамзатқа тән ортақ қасиеттерін анықтады: адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі; түйінді

ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір. Зерттеу нысанына алып отырған ертегі дискурсына тән айырмашылықтар мысалы, қазақ ертегі дискурсында ақыл басты кейіпкерлердің зеректігін, тапқырлығын бейнелесе, ағылшын ертегі дискурсында басты кейіпкердің шешім қабылдауынан көрініс табады. Ақыл концептісі қазақ ертегі дискурсында амал табу, айла табу мағыналарында жиі байқалса, ағылшын ертегі дискурсында оң пікір білдіру, дұрыс жөн көрсету мағыналарында жиі қолданылады. Қазақ және ағылшын ертегі дискурсында ақыл/mind концептісінің түрлі қолданысына қарамастан, аталған екі лингвомәдени қауымдастықта ақыл интеллектімен, пайымдаумен, тәжірибемен, ақыл-ойдың даралығымен ассоциацияланады деп қорытынды жасалады. Зерттеу нәтижесінде жасалған ғылыми тұжырымдар когнитивті лингвистика саласының дамып қалыптасуына септігін тигізеді. Сондай-ақ лингвомәдениеттану, прагматикаға, салыстырмалы-салғастырмалы тіл біліміне байланысты зерттеулерді толықтыруға әрі тереңдетуге өзіндік үлесін қосады.

Тірек сөздер: ақыл, ертегі, қиял-ғажайып ертегі, дискурс, ертегі дискурсы, лингвоконцептология, когнитивті лингвистика, концепт.

Негізгі ережелер

Мақала адамның өмірі мен қызметіндегі маңызды салалардың бірі – менталды салаға, атап айтқанда, қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика -семантикалық репрезентациясына арналады. Адамның менталды саласындағы тірек концептілерге ақыл/ mind лексемалары жатады. Олар аталған екі лингвомәдени ортаға тән негізгі концептілер және қазақ тілдік санасы мен ағылшын тілдік санасында ұлттық ерекшелікке ие концептілер болып саналады. Соңғы жылдары когнитивтік зерттеулер тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, тіл мен этнос мәселелерін қамтып отыр. Адам өзінің қабілетімен, ойлауымен, адамгершілік қасиеттерімен ғылыми танымның нысанына айналды. Адам табиғатының рухани сипатының маңызды құрамдас бөліктерінің біріне оның интеллектуалды әлеуеті жатады. Ақыл шындықты тану, қоршаған дүниені қабылдау, түсіну қабілеті ретінде адам қарым-қатынасында ертеден-ақ көрініс тапқан. Адам өмірі мен қызметінде ақылдың бағасы немесе адамның ақымақтығы кездеспейтін сала жоқ деп айтуға болады. Білім мен даналық, ақылдылық барлық кездерде, барлық лингвомәдени қауымдастықта жоғары бағаланған, ал ақылды адамдар үнемі сый-құрметке ие болған. «Ақыл» концептісінің құрылымы мен мазмұнын және оның ұлттық мінез-құлықпен байланысын анықтауға тек қана тілші ғалымдар емес, мәдениеттанушылар, философтар, психолингвистер, психологтар (Э. Кассирер, А.Ф. Лосев, Ю.М. Лотман, А.Р. Лурия және т.б.) қызығушылық танытып отырғаны бекер емес. Концепт басқа тілдік бірліктер сияқты мәдени дәстүрлермен байланысты тілдік ұжымның рухани және тарихи

тәжірибесін бейнелейтіні анық. Осы мақалада «ақыл/ mind» концептісі қазіргі ғылымдағы ең белсенді және ғалымдар қызығушылық танытатын лингвомәдениеттану ғылымы тұрғысынан қарастырылады.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде концептілерді зерттеу әр түрлі білім саласын қамтиды. Жалпы тіл біліміне концепт ұғымының өзі когнитивті лингвистикадан келгенін айта кету керек. Зерттеуші Е.С. Кубрякова концептіні былай түсіндіреді: «...адам санасындағы белгілі бір идея, жекелеген мағына; осындай ой адамның ойлау үдерісінде оперативті бірлік ретінде өмір сүреді» [1, 316 б.]. Ғалымның пікірінше, концепт дегеніміз адам санасындағы қандай да бір идея, ой, пікір болып шығады.

С.А. Аскольдов-Алексеев концепт ұғымын адам санасымен байланыстыра отырып, ойлау процестерінен тұратын концептінің мәнін түсіндірудің қиындығын атап көрсетеді [2, 29 б.].

А.П. Бабушкин өзінің концептіге берген анықтамасында осындай байлынысты мойындай отырып, концепт ұжымдық сананың бірлігі деген ойды баса айтады, ол тіл сөйлерменінің ұлттық жадында вербалды формада сақталады деп атап көрсетеді [3].

Бірқатар лингвистер концептіні категоризация ұғымымен байланыстырады. Мәселен, А. Вежбицкаяның еңбектерінде концепт нақты категориялардың жиынтығы ретінде анықталады, бұл тілге тәуелді емес тілдік әмбебап құбылыстар сияқты өмір сүретін жалпыадамзаттық әмбебап ұғым [4].

Л.В. Бабина С. Сломанның, Б. Лав пен В. Ахнның еңбектеріне сілтеме жасай отырып, концептіні метафора мен категоризацияны талдау теориясы шеңберінде зерттеу мүмкіндігін айтады, ол концептінің құрылымын талдауға назар аударады [5].

Концептінің құрылымы – когнитивтік лингвистиканың көрнекті өкілдерінің (Бабушкин 2001; Стернин 2001; Бабина 2003; Болдырев 2001; Кубрякова 2004 және т.б.) еңбектерінде қарастырылған заманауи зерттеулердің пәніне айналды.

Салғастырмалы тіл білімінде туыс және туыс емес тілдердің концептілерінің вербалдануын салғастырмалы талдауға ерекше назар аударылады. Концептілердің лексикалық өзектелуін салғастырмалы аспектіде зерттеуге деген көзқарастар әр түрлі. Бірақ барлық еңбектерден зерттеліп отырған лексика-семантикалық өріс түріндегі концептілерді бейнелейтін лексикалық бірліктердің семантикасын талдауды байқауға болады (Летуновская 2005; Шатилова 2006 және т.б.).

«Лексикалық өріс» және «ұғымдық өріс» ұғымдарын тіл біліміне енгізген Й. Трир (Щурдың сілтемесі бойынша 1974). Өріс ұғымын анықтауды М.М. Гухман ұсынды, ол өрісті тілдік құрылымда шынайы өмір сүретін қатынастар мен байланыстарды бейнелейтін белгілі бір сызба ретінде қарастырады (Гухман 1971).

З.Н. Вердиеваның пікірінше, лексикалық өріс бір ұғымды бейнелеудегі ортақтықпен біріктірілген әр түрлі сөз таптарының жиынтығын құрайды (Вердиева 1984).

Л.М. Васильев семантикалық өріс құрылымын зерттейді. Ол лексикалық бірліктерді өріске жіктеуде оларға мағыналық белгілеріндегі ұқсастыққа назар аудару қажет деп санайды (Васильев 1971).

Тілдің лексикасын өріс түрінде жүйелі берудің мүмкіндігі В. Гумбольдттың тілдің ішкі формасы туралы ілімімен байланысты. Бұл туралы В.Г. Гак тілді өріске жіктеу идеясы тілдің ішкі формасы теориясынан бастау алады деп атап көрсетеді (Гак 1969).

Осы орайда В. Гумбольдттың тілдің мәнін түсіну, зерттеу дүниенің тілдік бейнесін салыстыра отырып, оны басқа тілдермен салғастыра зерттеу арқылы жүзеге асуы мүмкін деген пікірінің маңызы зор (Гумбольдт 1984). Осыдан дүниенің тілдік бейнесін концептілердің лексика-семантикалық репрезентациясын талдаудың көмегімен зерттеуге деген салғастырмалы көзқарастың дұрыстығы мен маңыздылығы туралы сенімді айтуға болады.

Кез келген тілде адамның ойлау үдерісін және оның ақыл-ой қабілетін бейнелейтін тілдік бірліктер маңызды рөл атқарады. Адамның менталды іс-әрекетін бейнелейтін тілдік бірліктер ірі семантикалық және тақырыптық топтар аясында, сондай-ақ лексика-семантикалық өрістің бір бөлігі ретінде қарастырылды және жан-жақты зерттелді. Мысалы, адам мінез-құлқын бейнелейтін фразеологизмдер [Арсентьева 1983, 1989], жеке тұлғаның қабілеттері [Рябова 2007], тұлғаның эмоционалды және интеллектуалды күйі [Самедов 2006], білім үдерістері [Свиридова 2008] және т.б. Дегенмен қарастырылған әрбір зерттеу жұмысында мәселенің қандай да бір аспектісіне назар аударылады. Қазіргі тілшілер тарапынан аталған құбылысқа қызығушылықтың басымдығына қарамастан, адамның өмірі мен қызметіндегі интеллектуалды үдерістерді концептуалдауға арналған зерттеулер аяқталды деп айтуға болмайды, оның үстіне құрылысы әр түрлі тілдердің ертегі дискурсындағы менталды үдерістерді салғастырмалы зерттеу өте өзекті әрі бұрын-соңды қарастырылмаған мәселелер қатарына жатады. Әсіресе қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «ақыл/ mind» концептісіне салғастырмалы талдау бұрын жүргізілген жоқ. Ұсынылып отырған зерттеудің ерекшелігі ертегі дискурсын лингвомәдени және когнитивтік зерттеулер шеңберінде қарастырумен, аталған концептінің ұлттың дүние бейнесін анықтауымен, әрбір тілге тән ортақ және айырым белгілерді анықтауға мүмкіндік беретіндігімен түсіндіруге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Ер Төстік» және «The Three Heads of the Well» ертегілеріндегі ақыл/mind концептісі және олардың синонимдері зерттеу материалдары ретінде алынды. Зерттеуде төмендегі әдістер қолданылды: сипаттау,

типологиялық әдіс, компоненттік талдау әдісі, өріс әдісі, оппозиция әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, сөздіктерден түгелдей теру әдісі, қазақ және ағылшын ертегілерін салғастырмалы талдау, сандық-статистикалық талдау әдістері.

Нәтиже

Қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын анықтау үшін ең алдымен энциклопедиялық, түсіндірме сөздіктерде берілген сөздік мағыналарды анықтаймыз, зерттеу нысанына алынып отырған «Ақыл/mind» концептісінің синонимдік қатарларын көрсетеміз. Содан кейін қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің бейнеленуін қарастырамыз, оларды сөздік мағыналарымен салыстырамыз.

Т.Жанұзақовтың басқаруымен жарыққа шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Алматы, 2008) **АҚЫЛ** 1. Адамның сана-сезімі; ойлау қабілеті. 2. Түйінді ой, пайдалы кеңес [6, б.34] деген түсінік беріледі. Зерде – ақыл-ес, сана, зейін [6, б.345] деген түсінік беріледі. А.Ысқақовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» ақыл ұғымының екі анықтамасын кездестіруге болады:

1. Адамның сана-сезімі, ойлау қабілеті.
2. Пайдалы кеңес, шешімді ой [7, б.113].

Мұқағали тілі сөздігінде (Алматы, 2019) [8, б.57-58] ақыл сөзінің негізгі екі мағынасы көрсетілген: **АҚЫЛ** /132/ зат. 1. Адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі. 2. Түйінді ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір.

Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде ақыл сөзінің ес, сана, парасат деген синонимдері берілген [9]. Ағылшын тілінде бұлар – consideration, mentality, thought деген синонимдер арқылы көрінеді [10]. «Ақыл»/«mind» лексемаларының синонимдік өрісін салыстыру аталған екі тілдегі ақыл/mind лексемаларының өзегіне жақын «ойлай алу қабілеті» деген мағына жағынан ұқсас екенін көрсетті.

Енді қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «Ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясына талдау жасайық. «Ер Төстік» ертегісінде берілген төмендегі мәнмәтінге назар аударайық. Мысалы, «*Көш Сорқұдықтың басына қонысымен, Кенжекей үйді тездетіп тігіп жіберіп, атасын қонаққа шақырады. Кенжекейдің зерделі жан екенін атасы сол сәтте түсінеді. “Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екен”, - деп өкінеді. Сол күні тұман болады. Кенжекей өз әкесінің айтқаны ойына түсіп, көз ілмей жатады*» [11, 17 б.]. Берілген мәнмәтінде Ерназардың келінінің зерделі екенін аңғарғанын көрсетіп тұрған сөйлемдегі зерделі сөзі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Т.Жанұзақов, Алматы, 2008) берілген ақылды, саналы, зейінді, есті [6, 345 б.] деген түсіндірмелермен толық сәйкес келеді. Кенжекейдің зердесі ашық, яғни білгені мен көргені көп, тоқуы көп, аңғарғыш, есті жан екенін атасы Ерназар

түсінеді. *“Келінім **ақылды** екен, тілін бекер алмаған екем”* деген сөйлемде Кенжекейдің ойлау қабілеті мен сана-сезімінің жоғары екенін бейнелеп тұр. Осы тұста қазақ даналығындағы «Ақылдыдан сөз алған қалмас бекер» деген мақал еске түседі, өйткені Ерназар келіні Кенжекейдің Сорқұдықтың басына көшті қондырмасын деген ақылын тыңдағанда, жалмауыз кемпірдің торына түспеген болар еді. Ерназар келінінің ақылына құлақ асуы қажет еді, демек тыңдап, айтқанын мақұл көріп, айтқанын істегенде [12, 61 б.] Ер Төстік қиыншылықтарға тап болмас еді. Бірақ қазақтың ежелгі салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында келіні атасына ақыл айтпас болар деген түсінік қалыптасқан, оның үстіне жаңа түскен келін атасына ақыл айту деген қазақ танымына мүлде жат нәрсе екенін, айтқан жағдайда да оны ескермейтінін осы ертегі дискурсынан анық көруге болады. Осы бір ертегі мәнмәтіні дәстүрлі қазақ отбасындағы қарым-қатынасты бейнелеп тұр. *«Кенжекей өз әкесінің айтқаны **ойына түсіп**, кірпігін ілмей жатады»* деген сөйлемде *ойына түсіп* тіркесі *ойына оралып, ойына ұмытқаны қайта түсіп* [6, 623 б.] деген мағыналарды білдіріп тұр.

Ертегідегі өлең жолдарына назар аударар болсақ, Ерназар жалмауыз кемпірдің қолына түсіп, одан қалайда құтылудың амалын ойластырғандағы кіші келіні Кенжекейді берейін, мені босат деген жалбарыну сәті бейнеленген. Ерназар жалмауыздан құтылу үшін мал-мүлкін, үлкен сегіз ұлын беруге дайын болады, бірақ жалмауыз оған көнбейді. Амалы құрыған бай әрі ақылды, әрі сұлу, өзі жас, шаңырақты жаңа аттаған, ақылы елден асқан дана келінін беруге де дайын болады.

Осы өлең жолдарында Кенжекейдің ақылдылығын суреттеуде «ақылы асқан ол дана» тіркестері қолданылып тұр. Қазақ сөздігінде берілген тіркес (Н.Уәли және т.б., 2013) Ақылы атасынан асқан. Ақылы оза туған, ақылы көп [12, 61 б.] деген мағынаны береді. Осы сөздікте Дана. 1. Көпті көрген, тәжірибесі мол, оқыған-тоқығаны көп, ақыл-парасатын халық, жұрт мойындаған [12, 350 б.] деп анықталады. Мәнмәтінде Кенжекейдің ақылы басқалардан ерекше екенін, тәжірибесі мен көрген-білгені, көңілге түйгені көп екенін бейнелеп тұр.

Ер Төстік ертегісіндегі мына мәнмәтіннен *ақыл тап* тіркесін кездестіреміз.- *Төстік батыр, енді екеуміздің жанымыз бір, қандай пәле болса да, бірдей көреміз. Менің мына айтқан сөздерім есіңде болсын. Егеуіңнің қасында жалмауыз кемпір сені күтіп отыр, сен егеуіңді ала бергенде, ұстап алмақ. Егеуге жақындаған кезде кемпірді алдайтын бір **ақыл тап**. Кемпір алдана бергенде, мен бетегеден биік, жусаннан аласа бола берейін, сол кезде сен егеуді іліп ал да жөнел, артыңа қараушы болма,- дейді* [11, 21 б.]. Қазақ сөздігінде берілген тіркес (Н.Уәли және т.б., 2013) Ақыл тапты. Ретін, жөнін келтірді, амалын тапты [12, 61 б.] деген мағынаны білдіреді. Т.Жанұзақовтың басқаруымен жарыққа шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Алматы, 2008) **Ақыл тапты** – істің жөнін келтірді [6,34 б.] деген анықтама беріледі. Сөздіктерде берілген істің жөнін келтіру, ретін табу, амалын табу

мағыналары ертегіде қолданылған ақылын табу тіркесімен толық сәйкес келеді деп айтуға болады, өйткені Шалқұйрық Ер Төстікке жалмауыз кемпірден құтылудың бір ретін, жөнін, амалын табуды тапсырады.

Ертегіде берілген өлең жолдарынан тек ертегі кейіпкерлері ғана ақылды, парасатты, зерделі емес, ондағы жануарлар да адамға тән ақылдылыққа ие. Бұл ертегі дискурсының ғажайыпқа, сиқырға құрылатынын анық көрсетіп тұр. Мысалы, жалмауыз кемпірдің жанына Ер Төстік жақындағанда, тұлпары бетегеден биік, жусаннан аласа болып, ептейленіп, иесінің жерде жатқан егеуді алуына ыңғай береді. Одан кейін жалмауыз артынан қуып, үлкен қара таспен ұрғанда жер астына түсіп кетеді. Жер астына түскенде Шалқұйрық Ер Төстікке жөн сілтеп, не істеу керектігін айтады.

Осындағы *«Ептейлендің, Шалқұйрық!»* тіркесіндегі *ептейлендің* етістігі Қазақ сөздігінде (Н.Уәли және т.б., 2013) Ептейлен=ет. Ыңғайлану, икемделу, тырысу. Ептейтелену Ептейлен етістігінің қимыл атауы [12, 417 б.] деп анықталады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (Т. Жанұзақов, Алматы, 2008) **Ыңғай I** Бір нәрсенің реті, жөні. **Ыңғайла** Ретке, жөнге келтіру, оңтайлау [6, 944 б.] деген мағынаны білдіреді. Көріп отырғанымыздай, бір нәрсенің жөнін табу үшін, ретін келтіру үшін ақыл, амал, айла керек. Ептілік пен икемділік те осындай сана-сезімнің жоғарылығын, тапқырлықты қажет етеді. Ертегіде берілген өлең жолдарында Ер Төстіктің тұлпарының жалмауыз кемпірге жақындағанда ерекше ептілікпен ыңғайланып, иесіне егеуді жерден іліп алуға көмектескенін көруімізге болады. Сондықтан ертегі дискурсындағы Шалқұйрықтың өзінің иесін жалмауыздан құтқару үшін жерге де кіргенін, яғни жер астына түсіп кетуін, тіл де бітіп, сайрап кетуін, еріне жөн сілтеп, ақыл айтқандығын көруімізге болады. Батырдың қатты қиналғанда ақыл сұрап серігі болғандығы да осы мәнмәтіннен анық көрінеді. Оған дәлел ретінде жоғарыда келтірілген өлең жолдарындағы *«Жерге де кірдің, Шалқұйрық!, Тіл бітіп саған, Шалқұйрық, Жөн білдірдің еріңе, Сасқанымда ақылым болған, Шалқұйрық!»* тіркестерді айтуға болады. Бұдан халықтың «Ат– ер қанаты», «Жылқы– малдың патшасы», басқа да даналық нақылдарда жылқының қадір-қасиетіне ерекше назар аударғаны көрінеді. Адамгершілігі мол, сабырлы да салмақты адамды «жылқы мінезді» деп дәріптеуінде үлкен мән бар. Кез келген ертегі халық өмірінің айнасы екенін жоғарыда берілген мысалдардан анық көруге болады. Қазақ дүниетанымында батыр болу үшін оның өзіне сай тұлпары болатынын, ол тұлпардың батырға лайық қасиеттері болатынын, ер жігіттің сенімді серігі ақылды да епті тұлпар екені аңғарылып тұр.

Ағылшын тілінде mind [maind] з.е. лексемасының үш сөздік мағынасы берілген: 1. Brain(ум), reason(пазум), consciousness(рассудок, сознание), psyche (психика). 2. View (взгляд), opinion(мнение). 3. Thought(мысль) [13]. «Коллинз ағылшын тілі сөздігінде» Mind зат есіміне

төмендегідей анықтамалар беріледі: 1. Сіз өз ойыңызды жеткізу үшін, біреудің ақылына сілтеме жасайсыз. Мысалы, егер сіз өз ақылыңызда бір нәрсе бар десеңіз, демек сіз ол туралы не ойлайтыныңызды айтасыз, ал егер сіз ішкі түйсігіңізде бір нәрсе бар десеңіз, онда сіздің ол нәрсені терең ұғынғаныңызды білдіреді. *I'm trying to clear my mind of all this. There was no doubt in his mind that the man was serious. I put what happened during that game to the back of my mind. He spent the next hour going over the trial in his mind. She found herself thinking thoughts that would never have entered her mind until now.* **Synonyms:** memory, recollection, remembrance, powers of recollection. 2. Your **mind** is your ability to think and reason (Сіздің ақылыңыз сіздің ойлау және пайымдау қабілетіңіз). *You have a good mind. Studying stretched my mind and got me thinking about things.... an excellent training for the young mind.* **Synonyms:** intelligence, reason, reasoning, understanding.

Сонымен, Mind концептісінің сөздік мағыналары адамның ойлау қабілеті, түйсік, пайымдау, көзқарас, пікір, психика, сана дегенді білдіретіні анықталды. Енді ағылшын қиял-ғажайып ертегілеріндегі көрінісін талдайық. «The Three Heads of the Well» ертегісінде төмендегідей мәнмәтін кездеседі. «*But in the midst of his glory his dear Queen died, leaving him with a daughter just touching woman's estate; and this maiden was renowned, far and wide, for beauty, kindness, grace. Now strange things happen, and the King of Colchester, hearing of a lady who had immense riches, had a mind to marry her, though she was old, ugly, hook-nosed, and ill-tempered; and though she was, furthermore, possessed of a daughter as ugly as herself*»[14]. Берілген мәнмәтінде Колчестер патшасының бай әйелге үйленгені туралы баяндалады. Жоғарыда келтірілген сөйлемдегі *had a mind* тіркесі «Коллинз ағылшын тілі сөздігінде» **to have a mind to** деп беріліп, *If you have a mind to do something, you want, intend, or choose to do it* (Егер бір нәрсені істеуге сізде ақыл болса, оны жасағыңыз келеді, жасауға ниеттенесіз, жасаймын деп шешесіз) деп анықталады. Берілген мысалда **mind** лексемасы **to have a mind to** фразеологизмінің құрамында келіп, патшаның ақылын емес, оның үйленем деп шешім қабылдағанын бейнелеп тұр.

Осы ертегідегі берілген төмендегі сөйлемге назар аударалық. Мысалы, «*Now the very first thing she did was to poison the King's mind against his own beautiful, kind, gracious daughter, of whom, naturally, the ugly Queen and her ugly daughter were dreadfully jealous*» [14]. Осындағы «**to poison the King's mind**» тіркесі патшаның ақылын улау үшін деп аударылады. Ағылшын тілінің академиялық аударма сөздігінде **poison smb.'s mind** 1. Біреудің санасын улау, біреуді ақылынан адастыру; 2. Біреуді біреуге немесе бір нәрсеге қарсы қою, біреуді немесе бір нәрсені жек көрсету деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыда берілген сөйлемде патшаның әйелі оның ақылын улап, өз қызына қарсы қояды. Ағылшын тілінде **mind** зат есімі тұрақты тіркестердің құрамында келіп, тек қана

ақыл-парасат, сана, ой, зердені ғана бейнелеп қоймай, сонымен бірге жек көрсету, қарсы қою деген мағыналарды да білдіретінін сөздік мақалалар мен ертегі дискурсындағы қолданысы анықтап отыр.

Аталған ертегідегі мына мысалдан **mind** концептісінің синонимі **thought** екенін байқау қиын емес. Мысалы, «*To this they agreed; so she put them back. And when they had thanked her for her kind **thought** and said good-bye, she went on her journey*». Берілген сөйлемде ертегі кейіпкерінің біреуінің екіншісіне айтылған жақсы ойы, пікірі үшін алғыс білдіргені туралы баяндалады. Демек, ертегі дискурсында ақыл концептісі ой, пікір мағыналарын білдіріп, адамның менталды қасиеттерін бейнелейді.

Мына берілген мысалда да **mind** концептісі пікір мағынасында жұмсалып тұр. Мысалы, «*So she went on her way, and after a time came to the thick thorny hedge, and seeing what she **thought** was a gap in it, she tried to pass through; but no sooner had she got well into the middle of the hedge than the thorns closed in around her so that she was all scratched and torn before she won her way*» [14].

Жоғарыда талданған ақыл/mind концептісінің сөздік мағыналарын 1-кестеде ұсынамыз:

1-кесте. Ақыл/mind концептісінің сөздік мағыналары

Сөздік мағыналары	Ақыл	Mind
Адамның сана-сезімі	+	-
Пайдалы кеңес	+	-
Ойлау қабілеті	+	+
Brain (ум),	-	+
View (взгляд)	-	+
Thought (мысль)	-	+
Reason (разум),	-	+
Consciousness (рассудок, сознание),	-	+
Psyche (психика).	-	+
Opinion (мнение).	+	+
Түйінді ой	+	-

Талдау

«Ақыл/mind» концептісінің лексикографиялық дереккөздер мен қиял-ғажайып ертегі мәтіндеріндегі мазмұны мен ерекшелігін талдау нәтижесі зерттеліп отырған екі халықтың тілдік санасын айқындау тәсілі деп айтуға болады. Концептінің сөздік мағыналары мен ертегі дискурсындағы көрінісі аталған концептілерді әр ұлттың мәдени

кодын ашудың кілті деп санауға жетелейді. Зерттеу нәтижелері жалпы адамзатқа тән ақыл-ой әрекетінің әмбебап сипаттары мен әр ұлттың дүние бейнесінің өзіндік ерекшелігін айқындады. Қазақ тіліндегі «Ер Төстік» ертегісі мен ағылшын тіліндегі «The Three Heads of the Well» ертегісіндегі ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау ең алдымен ақыл-ой әрекетінің адамзатқа тән ортақ қасиеттерін анықтады: адамның ойлау қабілеті, сана-сезімі; түйінді ой, пайдалы кеңес, жөнді пікір. Зерттеу нысанына алып отырған ертегі дискурсына тән айырмашылықтар мысалы, қазақ ертегі дискурсында ақыл басты кейіпкерлердің зеректігін, тапқырлығын бейнелесе, ағылшын ертегі дискурсында басты кейіпкердің шешім қабылдауынан көрініс табады. Қазақ ертегі дискурсында ақыл амал табу, айла табудан жиі байқалса, ағылшын ертегі дискурсында оң пікір білдіру, дұрыс жөн көрсету мағыналарында жиі қолданылады. Ағылшын ертегілерінде ақылды адамның психикасымен байланысты қарау басымдық танытады. Қазақ ертегілерінде басты кейіпкердің тұлпары епті, қиналғанда иесіне ақылшы болады, тіл бітіп сөйлейді.

«Ақыл/mind» концептісін талдау барысында төмендегідей мәдени кодтарды ажыратуға болады: заттық код – байлық, құндылық; кеңістік код – жол; рухани код – ұлттық мінез-құлық.

«Ақыл/mind» концептісі адамгершілік өлшемдер ретінде анықталады: оң пікір, жөнді пікір білдіру, ақылға қонымды нәрсе айту, ойланып сөйлеу, оң іс-әрекет, дұрыс шешім қабылдау, мінез-құлық парасаты.

Қорытынды

Қазақ-ағылшын тілдеріндегі ақыл/mind концептісінің сөздік мақалаларын талдау олардың ұқсас жақтарының басымдығын көрсетті. Қазақ тілінде ақыл адамның ойлау қабілеті, сана-сезім, түйінді ой, пайдалы кеңес, зерде, сана, зейін, жөнді пікір деген мағыналарды білдіреді. Ағылшын тілінде mind сана, ой, пайым, психика, көзқарас, пікір деген мағыналарды білдіреді. Көріп отырғанымыздай, қазақ тілінде ақылды психика, көзқарас деп анықтау кездеспейді. Ағылшын тілінде ақылды пікірмен теңестіру байқалады, бұл жерде қандай пікір екені нақтыланбайды, қазақ тілінде жөнді пікір, яғни оң пікір, дұрыс пікір деген мағына беретіндігі анық көрсетілген.

Зерттеу материалы ретінде қазақ және ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінде («Ер Төстік» ертегісі, «The Three Heads of the Well» ертегісі) кездесетін ақыл/mind концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясын талдау төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді. «Ер Төстік» ертегісінде ақыл өзінің тура мағынасында жұмсалып, адамның ақыл-ой қабілетін, көрген-түйгенін, зеректігін, алғырлығын бейнелесе, «The Three Heads of the Well» ертегісінде mind концептісі жеке қолданылмай, тұрақты тіркестің құрамында кездесіп, шешім

қабылдау, қарсы қою мағыналарын бейнелейді. Қазақ ертегісінде ақыл концептісі амал табу, айла табу мағынасында жұмсалғаны анықталды. Ағылшын тілінде пікір, жақсы ой мағынасында жиі қолданылады. Қазақ ертегілеріне тән ерекшеліктердің бірі тек басты кейіпкер ғана ақылды болмайды, оның тұлпары ақылды, епті, тіл бітіп сөйлейтін, жөн сілтейтін, қиналғанда иесіне ақылшы болады. Зерттеу нысанына алып отырған ағылшын ертегісінен батыр мен оның тұлпарына тән менталды қасиеттерді суреттеу кездеспеді. Оның себебі ертегі әр ұлттың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің айнасы екендігі, әр халық өзінің ауыз әдебиетінде, оның ішінде қиял-ғажайып ертегілерінде сол ұлттың ұлттық болмысын дәл бейнелейді.

Сонымен, когнитивті лингвистика аясында қарастырылатын тіл мен мәдениеттің, адамның сабақтастық жүйесі – адамзат санасында қалыптасқан ғаламға деген танымдық көзқарастың нәтижесі. Барша адамзат қауымы тіл арқылы дамып, көркейіп, өркендеп келеді. Демек, әрбір адамның қарым-қатынас құралы – тілде ұлттың күллі әдет-ғұрпы мен салт-санасы, ділі мен діні, тарихы, мәдениеті мен өркениеті сақталған. Яғни, тілдегі әрбір мағыналы сөздің астарында ұлттық сарын, ұлттық болмыс-бітім, кешегісі мен бүгінгісі жатыр. Сол секілді біздің қарастырып отырған *ақыл/mind* концептісінің түп негізінен адамға тән *менталды қабілеттерді*, оның адам өмірінде алатын *рөлін* көруге болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль яз. в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004 (ППП Тип. Наука). – 555 с.

[2] Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово//Русская речь. Вып. II. – Ленинград, 1928. – 28-44 с.

[3] Бабушкин А.П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка. –Воронеж, 2001. –189 с.

[4] Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах// THESIS, 1993, вып. 3. – С.185-206.

[5] Бабина Л.В. Когнитивные основы вторичных явлений в языке и речи: Монография / Л.В. Бабина. – Тамбов-Москва: Изд-во ТГУ им.Г.Р.Державина, 2003. – 264 с.

[6] Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Жазушы, 2008. –893 б.

[7] Ысқақов А.Ы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974. – 157 б.

- [8] Мұқағали тілі сөздігі./ Б.Қ. Қалиев, Ж.Қ. Түймебаев, Ш. Құрманбайұлы, С.С. Исакова. –Алматы, Сардар, 2019. –1064 б.
- [9] Синонимдер сөздігі. Жауапты ред.Ә.Болғанбаев, С.Бизақов. – Алматы, 2001. – 312 бет.
- [10] World-English. Cambridge: University Press, 2003. 876 p.
- [11] Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2011.Т.75: Батырлық ертегілер. –424 бет.
- [12] Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі)/Құраст.: Н.Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. –1488 б.
- [13] URL: <https://translate.yandex.ru/dictionary/en-ru/Mind> 1.06.2022.
- [14] URL:https://www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale_109.html#gsc.tab=0;11.04.2022.

REFERENCES

- [1] Kýbráková E.S. Iazyk ı znanie: Na pýtı polýchenia znaniı o iazyke: chasti rechı s kognitivnoi tochkı zrenia. Rol iaz. v poznanıı mıra (Language and knowledge: On the way to gaining knowledge about language: parts of speech from a cognitive point of view. The role of yaz. in the knowledge of the world) / E.S. Kýbráková. M.: Iaz. slaván. kúltýry, 2004 (PPP Tıp. Naýka). 555 p. [in Rus.]
- [2] Askoldov-Alekseev S. Konsept ı slovo//Rýsskaıa rech (Concept and word//Russian speech). Vyp. II. Leningrad, 1928. pp.28-44[in Rus.]
- [3] Babýshkin A.P. “Vozmojnye mıry” v semanticheskom prostranstve iazyka 9”Possible worlds” in the semantic space of the language). Voronej, 2001. 189 p. [in Rus.]
- [4] Vejбіskaıa A. Semantika, kúltýra ı poznanie: obshchelovecheskie ponátia v kúltýrospesıfichnyh kontekstah (Semantics, culture and cognition: universal concepts in culture-specific contexts)// THESIS, 1993, vyp. 3. pp.185-206. [in Rus.]
- [5] Babına L.V. Kognitivnye osnovy vtorichnyh iavlenuı v iazyke ı rechı: Monografıa (Cognitive foundations of secondary phenomena in language and speech: Monograph) / L.V. Babına. Tambov-Moskva: Izd-vo TGÝ ım.G.R.Derjavına, 2003. 264 p. [in Rus.]
- [6] Janūzaqov T. Qazaq tılınıń túsındırme sózdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language.). Almaty, Jazuşy, 2008. 893 p. [in Kaz.]
- [7] Ysqaqov A.Y. Qazaq tılınıń túsındırme sózdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Almaty, 1974. 157 p. [in Kaz.]
- [8] Mūqaǵalı tılı sózdıǵı (Mukagali language dictionary) / B.Q. Qaliev, J.Q. Tūimebaev, Ş. Qūrmanbaiūly, S.S. İsakova. Almaty, Sardar, 2019. 1064 p. [in Kaz.]
- [9] Sinonimder sózdıǵı (Dictionary of synonyms). Jauapty red.Ä.Bołǵanbaev, S.Bizaqov. Almaty, 2001. 312 p. [in Kaz.]
- [10] World-English. Cambridge: University Press, 2003. 876 p.

[11] Babalar sözi: Jüz tomdyq (The word of ancestors: one hundred volumes). Astana: «Foliant», 2011. T. 75: Bатырлық ертегілер. 424 p. [in Kaz.]

[12] Qazaq sözdıǵı (Qazaq tılınıń bır tomdyq ülken túsındırme sözdıǵı) (Kazakh dictionary (one-volume large Explanatory Dictionary of the Kazakh language) /Qūrast.: N. Uäli, Ş. Qūrmanbaiūly, M. Malbaqov, R. Şoibekov. Almaty: «Däuir» baspasy, 2013. 1488 p. [in Kaz.]

[13] URL: <https://translate.yandex.ru/dictionary/en-ru/Mind> 1.06.2022.

[14] URL: https://www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale_109.html#gsc.tab=0; 11.04.2022.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА “УМ / MIND” В КАЗАХСКО-АНГЛИЙСКОМ ВОЛШЕБНОМ ДИСКУРСЕ

Картжан Н.Е.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³, Алтайбекова К.Т.⁴

¹докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан, e-mail: kowka-95@mail.ru

²д.ф.н., профессор, Актюбинский региональный университет им.
К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³к.ф.н., старший преподаватель, Каспийский государственный
университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский университет технологии
и бизнеса, Астана, Казахстан, e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется лексико-семантическая репрезентация концепта «акыл/ mind» в казахско-английском сказочном дискурсе. Теоретической основой исследования являются выводы лингвоконцептологии, считающейся одной из ветвей современной когнитивной лингвистики, при этом особое внимание обращено на ее сопоставительный аспект.

Цель исследовательской работы – посредством концептов акыл/ mind в казахском и английском сказочном дискурсе показать всеобщую картину мира и национальную самобытность в этих языках. В качестве материала исследования были взяты концепт акыл/ mind и их синонимы, встречающиеся в казахских и английских волшебных сказках (сказка «Ер Тостик», сказка «The Three Heads of the Well»). В качестве основных методов исследования были использованы описательный, типологический метод, метод компонентного анализа, полевой метод, метод оппозиции, сравнительно-сопоставительный метод, метод сплошной выборки словарей, методы количественно-статистического анализа. Сказочный дискурс как один из жанров дискурса отражает своеобразие каждого народа. Проанализированы словарные статьи концепта акыл/ mind и лексико-семантическое выражение в сказочном дискурсе, синонимический ряд, ментальные способности сказочных героев.

Результаты исследования выявили общечеловеческие универсальные черты мыслительной деятельности и своеобразие картины мира каждой нации. Анализ лексико-семантической репрезентации концепта ум/mind в сказке «Ер Тостик» на казахском языке и сказке «The Three Heads of the Well» на английском языке выявил, прежде всего, общие для человечества свойства умственной деятельности: мышление, сознание человека; ключевые мысли, полезные советы, мнение. В казахском сказочном дискурсе ум отражает чуткость, смекалку главных героев, а в английском сказочном дискурсе - решительность главного героя. Концепт разума в казахском сказочном дискурсе часто используется в значениях поиска пути решения, поиска уловки, а в английском сказочном дискурсе - в значениях выражения положительного мнения, показа правильного пути. Несмотря на различное использование концепта акыл/mind в казахском и английском сказочном дискурсе, в двух указанных лингвокультурных ассоциациях ум ассоциируется с интеллектом, суждением, опытом, индивидуальностью ума. Научные выводы, сделанные в результате исследования, способствуют развитию сферы когнитивной лингвистики. Также вносят свой вклад в дополнение и углубление исследований, связанных с лингвокультурологией, прагмалингвистикой, сравнительно-сопоставительным языкознанием.

Ключевые слова: ум, сказка, волшебная сказка, дискурс, сказочный дискурс, лингвоконцептология, когнитивная лингвистика, концепт.

LEXICO-SEMANTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT «MIND / MIND» IN KAZAKH-ENGLISH MAGIC DISCOURSE

Kartzhan N.E.¹, *Issakova S.S.², Issakova A.S.³, Altaibekova K.T.⁴

¹doctoral student, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kowka-95@mail.ru

²doctor of philology, professor, Aktobe Regional University named after
K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³ candidate of Philology, Senior Lecturer, Yessenov University,
Aktau, Kazakhstan, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

⁴ candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh University of
Technology and Business, Astana, Kazakhstan,
e-mail: kyaka.kz@gmail.com

Abstract. The article analyzes the lexical and semantic representation of the concept "akil / mind" in the Kazakh-English magic discourse. The theoretical basis of the study is based on the conclusions of linguoconceptology, which is considered one of the branches of modern cognitive linguistics, especially attention is paid to its comparative aspect.

The purpose of the research work is to show the general picture of the world and national identity in these languages through the concept of akil/

mind in Kazakh and English magic discourse. The concept of mind and their synonyms found in Kazakh and English fairy tales (the fairy tale “Er Tostik”, the fairy tale “The Three Heads of the Well”) were taken as the research material. The main research methods used were descriptive, typological method, component analysis method, field method, opposition method, comparative method, continuous dictionary sampling method, quantitative and statistical analysis methods. Fairy-tale discourse as one of the genres of discourse reflects the uniqueness of each nation. The dictionary articles of the *akil*/mind concept and lexico-semantic expression in fairy-tale discourse, synonymic series, mental abilities of fairy-tale heroes are analyzed. Despite the different use of the *akil*/mind concept in Kazakh and English fairy-tale discourse, in these two linguistic and cultural associations, the mind is associated with intelligence, judgment, experience, and individuality of the mind. The results of the study revealed universal features of mental activity and the uniqueness of the worldview of each nation. The analysis of the lexico-semantic representation of the mind/mind concept in the fairy tale “Here is Toast” in Kazakh and the fairy tale “The Three Heads of the Well” in English revealed, first of all, the properties of mental activity common to mankind: thinking, human consciousness; key thoughts, useful tips, opinion. In the Kazakh fairy-tale discourse, the mind reflects the ingenuity, the ingenuity of the main characters, and in the English fairy-tale discourse-the determination of the main character. The concept of reason in Kazakh fairy-tale discourse is often used in the meanings of finding a solution, finding a trick, and in English fairy-tale discourse - in the meanings of expressing a positive opinion, showing the right way. The results of the research contribute to the development of the field of cognitive linguistics. It also contributes to the replenishment and deepening of research related to linguoculturology, pragmalinguistics, and comparative linguistics.

Keywords: mind, fairy tale, fairy tale, discourse, fairy-tale discourse, linguoconceptology, cognitive linguistics, concept.

Статья поступила 14.06.2022

UDC 81`23

SRSTI 16.21.29

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.008

**"HEALTHCARE" VOCABULARY IN PRINT MEDIA: A
COMPARATIVE ANALYSIS OF FREQUENCY AND READERS'
PERCEPTION BEFORE AND AFTER THE
COVID-19 PANDEMIC OUTBREAK**

*Kuzembayeva G.¹, Matveyas A.², Arystanova A.³

*¹PhD, Associate professor, Aktobe Regional University named after
K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

^{2,3}Master's student, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: morozova-av@hotmail.com,
e-mail: arystanova1989@internet.ru

Abstract. This paper aims to examine the "healthcare" vocabulary in the print media, its usage frequency in the periods before and after the outbreak of the COVID-19 pandemic, and public perception of the news containing this vocabulary. The research methodology includes comparative, content, and diachronic analyses of the news articles and the newspaper Instagram-page followers' comments. The sentiment analysis for measuring the tone of the newspaper followers' comments was conducted to identify the changes in the public perception of the news containing the "healthcare" vocabulary.

The study revealed a high frequency of the "healthcare" vocabulary in the news articles in both studied periods and a rapid growth of the articles containing the "healthcare" vocabulary in March, 2020 with the differential of 640 articles (12% rise). The content analysis showed a significant difference in the usage of particular "healthcare" vocabulary units. The comparative analysis of the "healthcare" vocabulary in the articles published in 2019 and 2020 revealed the most and the least frequently used words. The sentiment analysis of a random sample of the followers' comments on the articles containing the "healthcare" vocabulary showed the general tone and polarity of opinions of the citizens of the Aktobe region. The prevailing negative tone of the comments on the news articles describing healthcare issues in both periods demonstrates the emotional significance of the topic

The significance of the study is confirmed by the fact that it contributes to developing knowledge in the field of study and understanding of the impact of the COVID-19 pandemic on human lives. The novelty of research is grounded on the findings of the comprehensive diachronic analysis of "healthcare" vocabulary in the print media and readers' comments representing the collective psychology and conveying the direct perception of the COVID-19 pandemic issues.

Keywords: print media, "healthcare" vocabulary, COVID-19, pandemic, comparative analysis, frequency of usage, public perception, sentiment analysis.

Basic provisions

Considering the mass media as a crucial social institution and presenter, we agree that it not only reflects but also shapes culture, politics, and social life [1; 2; 3]. News reports recent facts, and focuses on the event itself, so news requires to be objective and true. However, media news reports and comments on the COVID-19 pandemic expose the hidden psychological messages and ideologies behind the words [4]. Thomas et al. [5] highlight that “global pandemics are likely to increase in frequency and severity, and media communication of key messages represents an important mediator of the behavior of individuals in response to public health countermeasures”.

The high interest of people or society in the mass media reports during the pandemic is confirmed by the study of the “corona” keyword search [6]. Despite the existence of viruses throughout the history of mankind, the dynamic of the so-called “healthcare” vocabulary usage changed with the advent of SARS-CoV-2. In this regard, the literature review suggests that the concept of the COVID-19 pandemic was examined from the perspectives of various aspects: linguistic, linguacultural, axiological, sociological, lexicological, psycholinguistic, psychological, and medical.

From the linguacultural perspective, the difference in the conceptualization of the COVID-19 pandemic in the Russian and English languages is explained by 1) linguistic reasons (typological differences in word formation), 2) political and ideological factors, and 3) differences in the scenarios of the spread of diseases. The comprehensive linguistic analysis of the lexeme “COVID-19” in the English mass media discourse proves its acquisition of additional connotations and serves to form an informational picture of the world that reflects the national-cultural characteristics of worldview and the system of axiological relations [7].

The analysis of the “healthcare” discourse vocabulary, i.e. words naming phenomena, processes, objects associated with the COVID-19 pandemic and spread of the coronavirus, made it possible to identify the semantic content of language units, the nature of use in speech (oral and written), the derivational features of lexemes, as well as their graphic and spelling development [8]. The 2020 year can be identified “with some paradigm that took communication stage. “If to speak in words, they were COVID-19 or coronavirus, pandemic, epidemic, quarantine, lockdown, infodaemia, zoonosis, virologist, lockdown, social distance and masks” [9].

Another key point is the tone analysis of comments concerning the COVID-19 pandemic on social networks. Kaur and Sharma (2020) analyzed the tone of Twitter messages and determined the attitude of people toward the coronavirus disease [10]. Medford et al. (2020) compiled a list of COVID-19 hashtags that were used to distribute messages on social networks and blogs, the tone analysis of which determined the emotional significance of each message and identified the prevailing emotion [11].

Introduction

The outbreak of the COVID-19 pandemic at the end of 2019 has attracted the attention of scholars worldwide arousing the necessity to study its impact on all spheres of life [12]. In line with the attention of the mass media to the issue [1], many scholars reviewed the virus regarding its epidemiology, origin, ability to infect human cells, diagnosis and safety issues, focused on the available therapies to fight COVID-19, the development of vaccines, the role of artificial intelligence in the management of the pandemic and limiting the spread of the virus, the impact of the COVID-19 epidemic on humans' lifestyle, and preparation for a possible wave [13]. The topic of COVID-19 became central among the linguists worldwide that study the influence of the pandemic on their language, people's reflection, attitude and perception, mass media, and human lives in general [14]. Though, there are gaps in the studies, especially from the point of view of the psycholinguistic approach.

In this respect, this research aims to study the "healthcare" vocabulary in the print media for identifying and specifying its usage frequency in the periods before and after the outbreak of the COVID-19 pandemic, measuring the tone of the newspaper followers' comments, and changes in their perception of the news reports containing the "healthcare" vocabulary. We hypothesize that Aktobe region citizens have a positive attitude towards the encouraging news and express negative opinions towards the distressing news.

Findings of the comprehensive study of "healthcare" vocabulary in the print media will provide insight into the specifics of collective psychology, expressed in the comments that convey the direct perception of the COVID-19 pandemic issues by the news readers. The results of the study will help to understand the public perception of the COVID-19 pandemic and the "healthcare" vocabulary related to it diachronically analyzed before and after the COVID-19 outbreak, thereby contributing to the understanding of the current situation and offering implications for overcoming it.

According to the goal of the present study, the following research questions were addressed:

1. What is the usage frequency of "healthcare" vocabulary in the print media and are there any changes in the pre- and post-COVID-19 pandemic outbreak periods?
2. Is the newspaper readers' perception of the news on healthcare issues (either encouraging or distressing) rather positive or negative?

Materials and methods

The comparative analysis of news on the healthcare issues in two synchronous periods (before and after the outbreak of the COVID-19 pandemic) was conducted to study the change in the usage frequency of the "healthcare" vocabulary usage in the mass media, and newspaper readers' (citizens of the Aktobe region) perceptions of it. The newspaper of the Aktobe region "Diapazon" was chosen for the current study. The selected news articles

were distributed into two groups: the first group of articles (N=3494) was published from January to December 2019, and the second group of articles (N=4419) included those published from January 2020 to December 2020.

The corpus of “healthcare” vocabulary included the lexemes *болезнь* (disease), *врач* (a doctor), *доктор* (a doctor), *больница* (a hospital), *помощь* (aid/help), *постановление* (enactment), *здоровье* (health), *больной* (sick), *вирус* (virus), *вакцина* (vaccine), *вакцинация* (vaccination), *вакцинировать* (vaccinate), *прививка* (vaccine), *укол* (jab), *эпидемический* (epidemic), *зона* (zone). The corpus of the comments provided by the followers of the selected newspaper account in the social network “Instagram” was made.

The “healthcare” vocabulary was examined by employing the content, cognitive, and diachronic analyses of the corpus. The usage frequency of “healthcare” vocabulary in the print media was analyzed, and the tone of the followers’ comments was measured utilizing the sentiment analysis via the “Text Analyzer” mobile application.

Results and discussion

The analysis of articles selected from the Instagram page of the “Diapazon” newspaper revealed that 3494 articles were published in 2019, 164 of which contain the “healthcare” vocabulary *болезнь* (disease), *врач* (a doctor), *доктор* (a doctor), *больница* (a hospital), *помощь* (aid/help), *постановление* (enactment), *здоровье* (health), *больной* (sick), *вирус* (virus), *вакцина* (vaccine), *вакцинация* (vaccination), *вакцинировать* (vaccinate), *прививка* (vaccination), *укол* (jab), *эпидемический* (epidemic), *зона* (zone). In 2020, after the outbreak of the COVID-19 pandemic, 4419 articles were published, 804 of which contain the lexemes under study. In 2019 the percentage of articles containing the “healthcare” vocabulary was equal to 4.7% of the annual number of articles, whereas in 2020 it made 18.2%. The differential in the studied periods proved to be 640 articles showing a rise of 13.5% in the number of printed news on healthcare issues due to the social events concerning the global pandemic.

Based on the analysis of frequency of the “healthcare” vocabulary usage in the print media, it was found that it amounted to 749 words in 2019, and 2559 words in 2020, which showed the rise in the “healthcare” vocabulary by nearly 3.5 times. The ratio of the “healthcare” vocabulary words in the newspaper articles of the two selected periods is stated in Table 1.

Table 1. The “healthcare” words in the print media before and after the outbreak of the COVID-19 pandemic

Target words	2019 - N (%)	2020 - N (%)
болезнь/disease	95 (12.7)	356 (13.9)
больница/hospital	190 (25.4)	381 (14.9)
больной/sick	13 (1.7)	57 (2.2)

вакцина/vaccine	2 (0.3)	44 (1.7)
вакцинация/vaccination	15 (2)	21 (0.8)
вакцинировать/vaccinate	5 (0.7)	2 (0.08)
вирус/virus	6 (0.8)	569 (22.2)
врач/doctor	276 (36.8)	365 (14.3)
доктор/doctor	5 (0.7)	21 (0.8)
здоровье/health	33 (4.4)	122 (4.8)
зона/zone	2 (0.3)	278 (10.9)
помощь/aid	77 (10.3)	218 (8.5)
постановление/enactment	3 (0.4)	52 (2)
прививка/vaccine	13 (1.7)	67 (2.6)
укол/jab	7 (0.9)	1 (0.04)
эпидемический/epidemic	7 (0.9)	5 (0.2)
Total	749 (100)	2559 (100)

*Source: authors' elaboration based on the analysis of the print media

The most frequent "healthcare" words in the print media of 2019 are *врач/doctor*, *больница/hospital*, *болезнь/disease*, and *помощь/aid*, and the least frequently used "healthcare" words are *вакцина/vaccine*, *зона/zone*, *постановление/enactment*, *вакцинировать/vaccinate*, *доктор/doctor*. The most frequently used "healthcare" words in the newspaper articles published in 2020 are *вирус/virus*, *больница/hospital*, *врач/doctor*, *болезнь/disease*, *зона/zone*, *помощь/aid*, *здоровье/health*, and the least frequently used "healthcare" words are *укол/jab*, *вакцинировать/vaccinate*, and *эпидемический/epidemic*.

There is a sharp growth in the usage of the words *вирус/virus* and *зона/zone* in 2020. The notable growth is detected with the words *больница/hospital*, *врач/doctor*, *болезнь/disease*, *помощь/aid*, *здоровье/health*, *больной/sick*, *постановление/enactment*, *прививка/vaccination*, *вакцина/vaccine*. Proving the hypothesis these changes in the usage frequency of the "healthcare" vocabulary in the articles published before and after 2019 are caused by the outbreak of the COVID-19 pandemic, and its significance as a social phenomenon.

The publishing frequency rating of the articles containing the "healthcare" vocabulary is demonstrated in Figure 1.

Figure 1. Dynamics of publishing frequency of the articles with the “healthcare” vocabulary

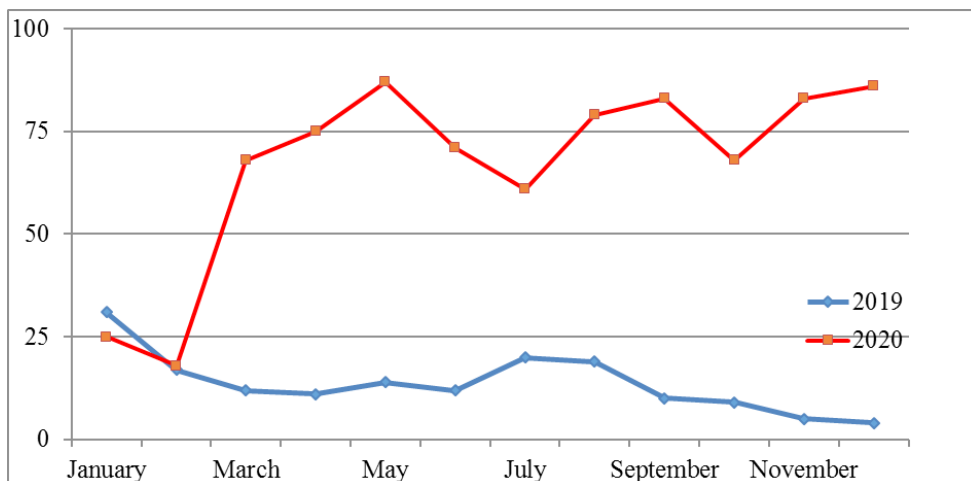

Figure 1 shows the growth of news articles in January 2019. The notable rise is also seen in July and August 2019. These articles contain the lexemes *больница/hospital*, *болезнь/disease*, *больной/sick*, *врач/doctor*, *доктор/doctor*, *помощь/aid*, *здоровье/health*, *постановление/enactment*, and *укол/jab*.

There is an obvious difference in the number of articles containing the “healthcare” vocabulary in 2020. A rapid growth is seen in March 2020 with a stable rise in April and May due to the coronavirus outbreak. The 2020 diachronic curve line tracks the coronavirus outbreaks in the Aktobe region. The rising point in August testifies to the new outbreak of the coronavirus, limitations and a lockdown caused by it.

The content analysis being a research tool for determining the presence of certain words, themes, or concepts within some given qualitative data, i.e. text, and “that can be used either independently or in conjunction with other forms of inquiry to analyze data, verify and underpin claims that arise out of analysis” [15] was conducted with the corpus of seventeen randomly selected news articles. The articles with the “healthcare” vocabulary were graded into those describing the distressing news, and those describing the encouraging news. It was revealed that 47% of the news articles describes the distressing news, whereas 53% of the news articles state the encouraging news.

Using a random sampling one hundred comments on the news articles in each of the periods under study (50 comments in 2019 and 50 comments in 2020) were selected from the newspaper Instagram page. The tone of comments was proved by a sentiment analysis via the “Text analyzer” mobile application. The sentiment analysis of the selected comments showed the general tone and polarity of the Aktobe region citizens’ perceptions of the COVID-19 pandemic issues described in the print media. The sentiment

analysis results demonstrated the prevailing negative tone of the comments on the news in both periods demonstrating the emotional significance of the published articles with the "healthcare" vocabulary. The negative comments on the news articles on healthcare consider the COVID-19 pandemic metaphorically as an enemy or threat, the image of war with the enemy due to the use of the words denoting swearwords, denials and negations:

"Теперь все актюбинцы поняли на сколько они не защищены никакими законами" / Now all Aktobe residents understand how much they are not protected by any laws;

"Кошмар какой-то, а облздрав в курсе что творится в ЖД больницы, отвратительное отношение к больным, и какая там у них антисанитария, и за что люди платят мед страховки?" / It's some kind of nightmare, is the regional health department aware of what's going on in the Railway hospital, the disgusting attitude towards patients, and what kind of unsanitary conditions they have there, and why do people pay medical insurance?;

"Сволочи. Нужно поголовное тестирование. А эти «врачи» приходят к больным и говорят, нет, нет, это у вас не корона, просто похоже на корону." / Bastards. Total testing is needed. And these "doctors" come to the sick and say, no, no, it's not corona, it just looks like corona.

There was a sharp increase in readers' interest in articles on the COVID-19 pandemic issues in connection with the vaccination of the population. Words related to the "COVID-19" pandemic began to cause a negative relation among most readers as they formed a certain level of fear, as well as the fear of infection or vaccination:

"Да, действительно, ненужная вакцина" / Yes, indeed, an unnecessary vaccine;

"Вакцина- то некачественная, ее запретили. Вот что самое интересное, раз запретили, то значит было что-то серьезное, о чем умалчивают" / The vaccine is of poor quality, it was banned. That's the most interesting thing, since it was banned, it means there was something serious that they are silent about;

"Не верю в их вакцины, и она не казахстанская скорее всего" / I don't believe in their vaccines, and it's most likely not from Kazakhstan;

"Сильно болят руки, нехватка воздуха бывает вслед и зевота" / Hands hurt a lot, a lack of air happens after and yawning.

The relationship between the news articles' tone and the tone of the readers' comments is presented in Table 2.

Table 2. Correlation of the comments' tone and news articles' tonality

Tone of comments	2019		2020	
	Distressing news N (%)	Encouraging news N (%)	Distressing news N (%)	Encouraging news N (%)
Positive	74 (4.3)	539 (30.4)	345 (13.4)	691 (37.5)
Negative	1411 (82)	1071 (60.4)	2038 (79.1)	999 (54.2)
Neutral	236 (13.7)	163 (9.2)	193 (7.5)	153 (8.3)
Total	1721 (100)	1773 (100)	2576 (100)	1843 (100)

*Source: authors' elaboration based on the analysis of print media

The distressing news in 2019 made 49.3% while the encouraging news made 50.7%. In 2020 the amount of distressing news (58.3%) was much higher than the amount of encouraging news (41.7%). The study revealed that in both periods the negative tone of the comments was high and amounted to 82% on the distressing news and 60.4% on the encouraging news in 2019, and 79.1% and 54.2% respectively in 2020.

The correlation in the percentage of negative comments was approximately equal. The number of negative comments was stable throughout both periods regardless of the tone of the news. A higher percentage of the neutral tone of the comments on the articles describing the distressing news was stated in 2019. Comments on the articles describing the distressing news were mostly negative and neutral in 2019, whereas in 2020 they were mostly negative and positive. The comments on the articles describing the encouraging news were mostly negative and positive both in 2019 and 2020. The positive tone of the comments in 2020 on both distressing and encouraging news was higher than in 2019.

Conclusion

The current study revealed the high frequency of the "healthcare" vocabulary in the news articles selected from the "Diapazon" newspaper Instagram page in periods before and after 2019, the year of the outbreak of the COVID-19 pandemic, and the rapid growth of the articles containing the "healthcare" vocabulary in March, 2020. The content analysis showed a significant difference in the usage of particular "healthcare" vocabulary units in the print media. The amount of distressing news in 2020 was much higher than those in 2019.

The sentiment analysis exposed the prevailing negative tone of the comments on the news in both periods demonstrating the emotional significance of the published articles on healthcare issues. Notably, more than 50% of all comments on the articles describing both distressing and

encouraging news are negative in both periods, consequently the "Diapazon" newspaper Instagram-page readers tend to express negative feelings more likely than positive ones on the pandemic issues. The comments on the news articles on healthcare consider the COVID-19 pandemic metaphorically as an enemy or threat, the image of war with the enemy due to the use of the words denoting swearwords, denials and negations in all the comments selected and evaluated as negative. A sharp increase in readers' interest in articles on the COVID-19 pandemic issues was noticed related to the start of the population vaccination. The "COVID" lexis caused negative feelings in most readers forming a certain level of fear of infection and/or vaccination.

REFERENCES

- [1] Lin Y., Hu Z., Alias H., Wong L. P. (2020). Influence of Mass and Social Media on Psychobehavioral Responses Among Medical Students During the Downward Trend of COVID-19 in Fujian, China: Cross-Sectional Study. *J Med Internet Res*, 22(7): e19982. Retrieved from <https://www.jmir.org/2020/7/e19982/>
- [2] Zhumaliyeva Zh.K., Islam A. (2022). Translation strategies of political mediadiscourse. *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series "Philological Sciences"*, 66 (3), 265–276.
- [3] Jana M. (2015). Trends in Environment Reporting of Indian Print Media: A Content Analysis of Three English Language Newspapers. *Amity communication review*, 2, 25–31.
- [4] Zhang Y., Akhtar N., Farooq Q., Yuan Y., Khan I. U. (2021). Comparative Study of Chinese and American Media Reports on the COVID-19 and Expressions of Social Responsibility: A Critical Discourse Analysis. *J Psycholinguist Res.*, 9, 1–18.
- [5] Thomas T., Wilson A., Tonkin E., Miller E. R., Ward P. R. (2020). How the Media Places Responsibility for the COVID-19 Pandemic – An Australian Media Analysis. *Front. Public Health*, 8: 483. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.00483> Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00483/full>
- [6] Jung J. H., Shin J. I. (2020). Big Data Analysis of Media Reports Related to COVID-19. *International journal of environmental research and public health*, 17(16), 56–88.
- [7] Katermina V., Yachenko E. (2020). Axiology of COVID-19 as a Linguistic Phenomenon in English Mass Media Discourse. *Advances in Journalism and Communication*, 8, 59–67.
- [8] Gromenko Ye. S., Pavlova A. S., Priyemysheva M. N. (2021). On the covid-coronavirus processes in the Russian language of 2020. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 65 (1), 51–70. DOI: <https://doi.org/10.1556/060.2020.00005>
- [9] Spulber D. (2020). COVID-19 and mass-media: the weight of the words. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*, 3(2), 53–64.

[10] Kaur C., Sharma A. (2020). Twitter Sentiment Analysis on Coronavirus using Textblob. Retrieved from [https://easychair.org/publications/preprint_open/Fd5m](https://easychair.org/publications/preprint/open/Fd5m).

[11] Medford R. J., Saleh S. N., Sumarsono A., Perl T. M., Lehmann C. U. (2020). An “infodemic”: leveraging high-volume Twitter data to understand early public sentiment for the coronavirus disease 2019 outbreak. Open Forum Infectious Diseases, 7. DOI: <https://doi.org/10.1093/ofid/ofaa258> Retrieved from <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.04.03.20052936v1>

[12] Smith S., Ajayi A. (2020). Content analysis of mass media reportage on coronavirus-19 (COVID-19) in Nigeria from six widely circulated Nigerian newspapers. Journal of Studies in Social Sciences and Humanities, 3(6), 88–99.

[13] Angulo F. J., Finelli L., Swerdlow D. L. (2020). Reopening Society and the Need for Real-Time Assessment of COVID-19 at the Community Level. *JAMA*, 323(22), 2247–2248.

[14] Abdikerimova G.S. (2022). Politicheskij mediadiskurs kak prostranstvo, retranslirujushhee lingvokul'turologicheskie intertekstual'nye smysly (Political media discourse as a space retransmitting intercultural meanings of the linguocultural nature). Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series “Philological Sciences”, 65(2), 11–29.

[15] Prior L. (2014). Content analysis. The Oxford Handbook of Qualitative Research. In: Patricia Leavy (ed.), 359–379. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199811755.013.008> Retrieved from <https://academic.oup.com/edited-volume/38166/chapter-abstract/333004506?redirectedFrom=fulltext>

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНА ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ ОДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕРДЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЖИІЛІГІН ЖӘНЕ ОҚЫРМАНДАР ҚАБЫЛДАУЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

*Кузембаева Г.А.¹, Матвеяс А.В.², Арыстанова А.С.³

^{*1}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, PhD,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

^{2,3}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранты,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: morozova-av@hotmail.com,
e-mail: arystanova1989@internet.ru

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – бұқаралық ақпарат құралдарындағы денсаулық сақтау лексикасын, оның COVID-19 пандемиясының басталуына дейінгі және одан кейінгі кезеңдердегі қолданылу жиілігін, сондай-ақ осы лексиканы қамтитын жаңалықтарды қоғамның қабылдауын зерттеу. Зерттеу әдістемесіне газеттің жаңалық

мақалалары мен Instagram парақшасына жазылушылардың пікірлерінің салыстырмалы, диахрондық және контенттік талдаулары кіреді. Денсаулық сақтау лексикасы бар жаңалықтарды қоғамдық қабылдаудағы өзгерістерді анықтау үшін газет оқырмандары пікірлерінің көңіл-күйіне талдау жүргізілді.

Зерттеу екі кезеңдегі жаңалықтар мақалаларындағы денсаулық сақтау лексикасының жоғары жиілігін және 2020 жылдың наурыз айында денсаулық сақтау лексикасы бар мақалалар санының 640 мақала айырмашылығымен (12% өсім) жылдам өсуін анықтады. Мазмұнды талдау жеке лексикалық бірліктерді қолдануда айтарлықтай айырмашылықты көрсетті. 2019 және 2020 жылдары жарияланған мақалалардағы денсаулық сақтау лексикасының салыстырмалы талдауы жиі және сирек қолданылатын сөздерді анықтады. Парақша жазылушыларының денсаулық сақтау лексикасы бар мақалаларға жазған пікірлерінің көңіл-күйін талдау Ақтөбе облысы тұрғындарының пікірлерінің жалпы реңі мен полярлығын көрсетті. Екі кезеңде де денсаулыққа қатысты жаңалықтарға түсініктеме берудің жағымсыз реңктері тақырыптың эмоционалды маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу кезеңдерінде алаңдататын және жігерлендіретін жаңалықтарды сипаттайтын мақалаларда жағымсыз реңк жоғары болды.

Зерттеудің маңыздылығы оның COVID-19 пандемиясының адамдардың өміріне әсерін зерттеу және түсінудегі білімнің дамуына ықпал ететіндігімен расталады. Зерттеудің жаңалығы баспа басылымдарындағы денсаулық сақтау лексикасын және ұжымдық психологияны айқындап, COVID-19 пандемиясының мәселелерін тікелей қабылдауды білдіретін оқырман пікірлерін кешенді диахрондық талдау нәтижелеріне негізделген.

Тірек сөздер: баспа БАҚ, денсаулық сақтау лексикасы, COVID-19, пандемия, салыстырмалы талдау, қолдану жиілігі, қоғамдық қабылдау, көңіл-күйді талдау.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЧАСТОТЫ И ЧИТАТЕЛЬСКОГО ВОСПРИЯТИЯ ЛЕКСИКИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ПЕЧАТНЫХ СМИ ДО И ПОСЛЕ ВСПЫШКИ ПАНДЕМИИ COVID-19

*Кузембаева Г.А.¹, Матвеев А.В.², Арыстанова А.С.³

¹PhD, доцент, Актюбинский региональный университет им. К.

Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

^{2,3}Магистрант, Актюбинский региональный университет им.

К.Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: morozova-av@hotmail.com,

e-mail: arystanova1989@internet.ru

Аннотация. Целью данной статьи является изучение лексики области здравоохранения в печатных СМИ, частоты ее использования в периоды до и после вспышки пандемии COVID-19, а также

общественного восприятия новостей, содержащих данную лексику. Методология исследования включает сравнительный, диахронический и контент-анализы новостных статей и комментариев подписчиков Instagram-страницы газеты. Сентимент-анализ для измерения тональности комментариев читателей газеты проводился для выявления изменений в общественном восприятии новостей, содержащих лексику области здравоохранения.

Исследование выявило высокую частотность лексики здравоохранения в новостных статьях в изучаемых периодах и быстрый рост количества статей, содержащих лексику здравоохранения в марте 2020 г. с разницей в 640 статей (рост на 12%). Контент-анализ показал существенную разницу в употреблении отдельных лексических единиц. Сравнительный анализ лексики здравоохранения в статьях, опубликованных в 2019 и 2020 годах, позволил выявить наиболее и наименее часто употребляемые слова. Анализ настроений случайной выборки комментариев подписчиков страницы к статьям, содержащим лексику здравоохранения, показал общий тон и полярность мнений жителей Актюбинской области. Преобладающий негативный тон комментариев к новостным статьям, посвященным вопросам здравоохранения, в оба периода свидетельствует об эмоциональной значимости темы. В исследуемых периодах негативный тон был высок в новостных статьях, описывающих как тревожные, так и обнадеживающие новости.

Значимость исследования подтверждается тем, что оно способствует развитию знаний в области изучения и понимания влияния пандемии COVID-19 на жизнь людей. Новизна исследования основана на результатах комплексного диахронического анализа лексики здравоохранения в печатных СМИ и читательских комментариях, репрезентирующих коллективную психологию и передающих непосредственное восприятие проблем пандемии COVID-19.

Ключевые слова: печатные СМИ, лексика здравоохранения, COVID-19, пандемия, сравнительный анализ, частотность употребления, общественное восприятие, анализ настроений.

Статья поступила 07.09.2022

ӘОЖ 81.42

ХҒТАР 16.21.33

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.009

**TRIPADVISOR САЙТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ ОНЛАЙН
ПІКІРЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ*****Куркимбаева А.М.¹, Дүйсеева Л.А.², Базарова Д.А.³**

***¹PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru**

²ағылшын тілі кафедрасының лекторы, Satbayev University, Алматы, Қазақстан, e-mail: duyseeval@mail.ru

³аударма ісі магистр Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемдік туристік нарықта өз орнын тапқан белгілі TripAdvisor сайтында жарияланған Қазақстанға қатысты туристтердің онлайн пікірлері қарастырылады. TripAdvisor–американдық көптілді туристік веб-сайт. Аталмыш сайтта туристтер әлемнің кез келген еліне сапарларын жоспарлау мүмкіндігіне ие бола алады. Мақалада қарастырылатын туристер пікірінің лингвистикалық тұрғыдан талдануы, трэвел блог-дискурста қолданылатын тілдік құралдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Батыс мемлекеттері алғаш рет онлайн пікірлердің прагматикалық әлеуетін жиырма бірінші ғасырдың алғашқы онжылдығында зерттеуді қолға алса, отандық лингвистикада аталмыш сала жаңа болып табылады. Осыған орай елімізге келген туристердің TripAdvisor сайтында жарияланған онлайн пікірлері алғаш рет зерттеу нысанына айналып отыр. Мақала *мақсаты*- TripAdvisor сайтында қолданылатын онлайн пікірлердің адресаттарды иландыруға бағытталған іс-әрекеттері қандай лингвистикалық және экстралингвистикалық құралдар арқылы берілетінін анықтау болып табылады. Аталмыш мақсатқа жету үшін келесі *міндеттер* қойылды: «трэвел блог», «TripAdvisor» ұғымына қатысты лингвистикалық, прагматикалық аспектілерді қарастырырып белгілерін анықтау және талдау, туристік мәтінді анықтау, көптілді туристік сайттың тілдік ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу жұмысының *ғылыми маңыздылығы* туристік дискурстың жанры ретінде трэвел блог-дискурстың зерттеу аясын кеңейтеді. *Практикалық маңыздылығы*: зерттеу нәтижелерін туристік дискурс бойынша оқылатын лекциялар, кейстер дайындауға арналған материалдар ретінде пайдалануға болады.

Мақалада TripAdvisor сайтында жарияланған онлайн пікірлерге медиалингвистика тұрғысынан талдамалы шолу жасалды. Бұл зерттеудің әдіснамасын құрады. *Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі*: Tripadvisor сайтындағы оқырмандардың онлайн пікірлері трэвел блог-дискурсты

ауқымды ақпараттардан тұратын, адресаттарды сендіру, иландыра білу деңгейі жоғары, тиімді тілдік құралдар екендігін дәлелдеді.

Тірек сөздер: TripAdvisor, Қазақстан, трэвел блог, туристік дискурс, адресант, онлайн пікір, прагматикалық әлеует, пікірдің тілдік ерекшелігі.

Негізгі ережелер

TripAdvisor-трэвел блог-дискурстың жанры ретінде отандық тіл білімінде алғаш рет зерттелуде. Аталмыш сайтта жарияланған онлайн пікірлерді лингвистикалық тұрғыдан зерделеу синергетикалық жағынан оңтайлы. Жаһандық нарықта туристік өндірістің өркендеуі әлеуметтік желілердің көмегімен жүзеге асып отырғандығына куәміз. Сондай бір танымал ғаламдық сайт-TripAdvisor, онлайн сторителлинг жанрының виртуалды ортасы болып табылады. Туристік индустрия қызметкерлері нарықтық кезеңде өздерінің қызметтері мен туристік өнімдерін, қызметтерін осы аталмыш тұғырнамаға сүйене отырып, ілгерілете алады. Қарастырып отырған сайтта адресаттар осы тұғырнамада қалдырылған басқа туристердің жазбаларын оқи отырып, болашақ саяхаттары барысында қандай қонақүйге тұрақтауларын, қандай саяхат нысандарын тамашалаулары секілді мол ақпараттарды сүзгіден өткізе алады. Осындай танымал туристік тұғырнамадағы адресант пен адресат арасындағы вербалды қарым-қатынастың қандай аттрактивті құралдардың көмегімен жүзеге асырылатынын саралау маңызды. Қарастырып отырған туристік тұғырнаманың өзіне тән сөйлеу стилі адресаттардың сенімді атмосфераға енулеріне және сәтті коммуникация орнатуларына мүмкіндік береді.

Кіріспе

Соңғы онжылдықта TripAdvisor туристік индустрияны түбегейлі өзгерткенін байқауға болады. Аталмыш тұғырнама-әлемдегі ең ірі туристік сайт. Осы бір әлемдегі ең ірі туристік қауымдастықта орналасқан 5,3 миллионнан астам туристік нысандар, мейрамханалар, көрікті жерлер туралы 290 миллионнан астам ұсыныстар мен пікірлерді 350 миллион адресаттар оқитыны белгілі болды [1]. Туристік өнімді тұтынушыларға аталмыш ақпараттық-коммуникативтік ортаның тигізіп жатырған аффективті әсері өте жоғары деңгейде. Осы аралықтар кезінде адресаттардың сайтта жазбаша түрде қалдырған пікірлері аталмыш сайтты тұтынушылар мен туроператорлар арасындағы микрокоммуникативтік ортаға айналдырып үлгерді. Бүгінгі таңда тұтынушылар белгілі бір туристік қызметті тұтынар алдында міндетті түрде өздері тандаған туристік нысан немесе қызмет түрі бойынша сайтта жарияланған пікірлерді оқып барып шешім қабылдайды. Батыс лингвистикасында нақты бір адресаттардың белгілі бір қонақ үй, қызмет түрі бойынша жазылған пікірлерін адресат аузынан естіген

ұсыныстар дейміз. Осы сайтта жарияланған пікірлер мен ұсыныстар отандық филология саласында алғаш рет зерттелуде. Қазақстан Республикасы бойынша туристтер қалдырған пікірлер мен ұсыныстарды лингвистикалық, мәтіндік, прагматикалық қырынан талдау туристік блог-дискурстың ресми тілдік әлеуетін анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан 2022-жылы туристер үшін ең танымал дестинация болды.

Біздің пікірімізше, онлайн пікірлер мәтіндік жанрды құрайды. Мақалада мәтіндік жанрдағы адресаттардың спонтанды сөйлеу әрекетін лингвистикалық, прагматикалық, мәтіндік аспектіден зерделеуге талпыныс жасаймыз. Онлайн пікірлерді әр түрлі қырынан зерделеу тіл мамандарының алдында тұрған негізгі зерттеу нысанына айналууда.

Қазақстан бойынша осы сайтта жарияланған туристердің пікірлерін талдауға талпынысымыздың негізгі себептері: біріншіден, осы уақытқа дейін аталмыш сайттағы туристер пікірлері бұрын соңды зерттелмеген, екіншіден, онлайн пікірлердің лингвистикалық аспектісіне көңіл бөлінеді. Осы уақытқа дейін отандық ғалым Куркимбаева А.М. Инстаграм әлеуметтік желісінде жарияланған трэвел блогерлердің пост-мәтіндерін зерттеп, өзінің ғылыми еңбектерінде туристік дискурс саласы бойынша бірнеше жаңа коммуникативті стратегиялар мен тактикаларды ғылымға енгізді [2]. Туристік коммуникация бойынша онлайн пікірлер әлеуметтік желіде жарияланған дәстүрлі объективті жанрмен субъективті бағалау жанрлары арасындағы гибриді жанр түрі.

Спонтанды түрде дайындалған адресаттардың онлайн пікірлері, ұсыныстары, комментарийлары белгілі бір туристік нысан немесе туристік қызмет түрі бойынша ойларын білдірумен шектелмейді. Сонымен қатар олар саяхатқа бағытталған жеке нарративті, эмоциялық мазмұнды қамтиды. Әрбір онлайн пікірдің тақырыбы болады. Осы аталған тілдік ерекшеліктер онлайн пікірлерді басқа жаңа медиатүрлерінен ерекшелендіреді. Бұл алдымен коммуникативті динамикаға қол жеткізудің ерекше тәсілі. Дәстүрлі жазбаша қарым-қатынас аталмыш сипатқа ие емес.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде TripAdvisor туристік сайтында жарияланған онлайн пікірлер алынды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысы барысында Қазақстан Республикасына 2021 жылдың қаңтарынан 2022 жылдың тамызына дейін саяхаттап келген туристердің онлайн пікірлері талданды. Зерттеу барысында Қазақстанның ең танымал Rixos Алматы қонақүйі мен Үлкен Алматы көліне қатысты жарияланған онлайн пікірлер зерделенді. Практикалық материалдарды талдау синергетикалық, прагматикалық тұрғыдан зерделеу әдістері арқылы қарастырылды.

Нәтижелер

Бірнеше жылдар бойы адресаттар саяхатқа қатысты болуы мүмкін кез келген нысанға, мысалы, мейрамханаларға, іс-шараларға, ескерткіштерге және қонақ үй, саяхатқа байланысты ақпараттарды бір-біріне ауызша жеткізсе, веб 2.0 ақпараттық тұғырнаманың пайда болуына орай, саяхатшылар туристік сайттарда, блогтарда және басқа әлеуметтік желілерде үлкен көлемдегі ақпарат қалдыру мүмкіндігіне ие болып, бұқаралық туризмге әсер етуде.

Ғалымдардың арасында TripAdvisor туристік сайтының дискурстық қырын зерттеумен айналысып жүрген тіл мамандары: Burnett R., Marshall D. [3], O'Conner [4], Yoo & Gretzel [5], Черепова Л.Б. [6], Куркимбаева А.М. [2], Говорунова Л.Ю. [7], Cenni, I. [8], Боровикова К.В. [9] және т.б.

Туристік индустрия бойынша жүргізген зерттеулерді саралап қарағанда, бүгінгі күні әлемде саяхатшылардың 80%-дан астамы саяхатқа шықпас бұрын туристік сайттарға жүгінеді. Бұндай құбылыс туристік сайттарда, блогтарда жарияланған тұтынушылардың пікірлерінің күші әлеуетті сатып алушыларға әсер ететінін білдіреді. Адресаттар онлайн пікірлерін басқа туристерге көмектесу, кеңес беру немесе басқаларды жағымсыз, денсаулықтарына қауіпті жағдайлардан сақтандыру мақсатында он/теріс пікірлерімен бөліседі.

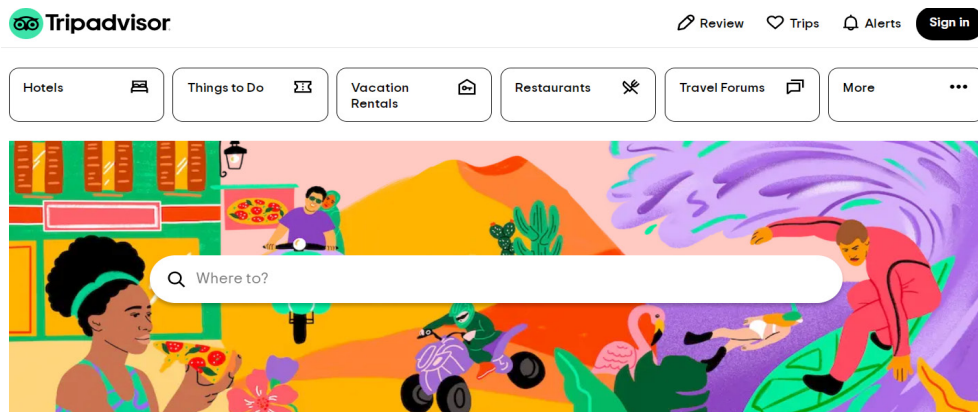
Сонымен, трэвел блог гипермәтіндік, интерактивтілік, асинхрондылық және арнайы мәтіндерді қолданумен сипатталатын өзіндік ерекшеліктерге ие қалыптасқан дискурс түрі болып табылады. Саяхат блогының мәтіндері өзіне тән бірегей лингвистикалық, экстралингвистикалық және стилистикалық құралдарды кең көлемде қолданумен ерекшеленеді. Онлайн пікірлерді графикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық деңгейде талдауға болады.

Талқылау

TripAdvisor сайтында хабарламалар төмендегі ұсынылған тәртіппен орналасқан:

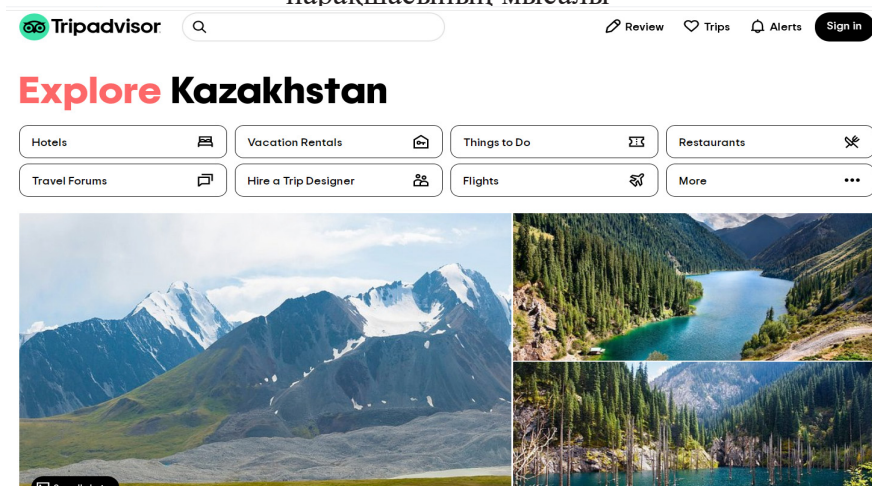
- 1) Hotels
- 2) Things to do
- 3) Vacation. Rentals
- 4) Restaurants
- 5) Travel Budget
- 6) Travel Forums
- 7) More (Airlines, cruises, flights, help center, hire a trip designer etc.)

Сурет 1 – TripAdvisor сайтының басты парақшасы

Зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты туризм саласы бойынша әлемдік ақпараттық кеңістікте үлкен сұранысқа ие, танымал TripAdvisor сайтынан Қазақстанға қатысты адресаттардың қалдырған онлайн пікірлерін тілдік тұрғыдан талқылау болғандықтан, алдымен Қазақстан деп сайтқа жазған бойда біздің елімізге келуді жоспарлаған туристерге Қазақстанға қатысты барлық ақпараттар легі шығады. Жалпы сайтта Қазақстанға қатысты 82545 онлайн пікірлер қалдырылғаны белгілі болды. Осы жерден әлеуетті туристер әрбір туристік нысан жөнінде толық ақпарат ала отырып, елімізде болып кеткен туристердің онлайн пікірлерін оқи алады. Аталмыш ақпараттық тұғырнамадан оқырмандар біздің елімізде орналасқан әлемдік стандартқа сай қонақүйлер, саяхат форумдары, саяхатты ұйымдастыратын мамандар қызметіне жүгіну т.б.мәлімет алады.

Сурет 2 – TripAdvisor сайтының Қазақстан Республикасына арнаған парақшасының мысалы

TripAdvisor сайтында жарияланған онлайн пікірлер басқа пікірлерден ерекшеленетін тұсы, әр жарияланған онлайн пікірге адресанттар тақырып қою әдісін пайдаланады. Бұл құбылыс TripAdvisor сайты секілді әлеуметтік желіге жаңалық болып табылады. Пікір қалдырушылар өз онлайн пікіріне тақырып таңдауы керек. Адресант пікірді жазу барысында оның мазмұнына көңіл бөледі. Тақырыптың негізгі функциясы пікірді қорытындылау болып табылады. Онлайн пікірлердің тақырыптарында көп жағдайда сын есімдер көп қолданылады. Үлкен Алматы көлі туристердің сүйікті орны екенін сайтта қалдырылған 789 онлайн пікірден көруге болады. Зерттеу барысында Алматы қаласында орналасқан Үлкен Алматы көліне қатысты онлайн пікірлердің тақырыптарын мәтіндік-прагматикалық функциясына қарай төмендегідей жіктедік:

а) **бағалауыш сипаттағы тақырыптар:** бағалауыш сын есімі бар бір сөзден тұратын тақырыптар: *Amazing, Stunning, Breathtaking, Excellent, Wonderful, Magnificent.*

Адресаттар пікірлерінен Үлкен Алматы көліне байланысты оң пікірлерінен метафоралар: *wonderful milky blue lake, prettiest sights my two eyes, breathtakingly beautiful* және эпитеттер: *fresh air, sublime views, beautiful landscape, snow clad mountains, friendly relaxed approach* секілді тілдік әсерлеуші құралдардың қолданысын көре аламыз. Тақырып атауының үлкен қаріппен және леп белгісін қолдана отырып жазылуы, адресаттың туристік нысаннан алған ішкі әсерін, эмоциясын көрсетеді.

ә) Тақырып атауында эпитеттердің қолданысы: *Stunning view, Amazing Place!, Romantic place, Simply beautiful, Absolutely Beautiful!, Beautiful scenery, Sky resort, Nice location.*

Fantastic colour of water

Келесі мысалда адресат Үлкен Алматы көлінің ғажайып тұмса келбетін суреттеуде бірден үш эпитетті қолдану техникасы арқылы берген. Бұл жерде саяхатшы болашақта Алматыға келген шетелдік қонақтардан Үлкен Алматы көлін міндетті түрде көруге кеңес береді. Адресат ағылшын тілінде маңыздылықты білдіретін *must* модальды етістігімен аталмыш нысанның бірегейлігін көрсеткен. Пікір толығымен жағымды коннотациялы тілдік бірліктермен берілген. «*Spectacular breathtaking and outstanding view. Must see. Unforgettable. The lake has absolutely amazing colour*» (tripadvisor.com).

Зерттеу барысында адресаттар Үлкен Алматы көліне қатысты болашақ туристерге туристік нысанның артықшылығымен қатар кемшілік тұстары бойынша да шынайы пікірлерін сайтта қалдырғанын анықтадық. Мысалы, келесі пікірде елімізге келген саяхатшылар Үлкен Алматына көліне қатысты оң пікірді *nice landscape, crystal clear water, nice scenery, a real natural wonder, worth a visit, Alpine reservoir, picturesque, fantastic sight, great scenery, just wow* секілді сөз тіркестерімен бейнелеген.

Үлкен Алматы көліне қатысты жағымсыз пікірлердің көпшілігі туристік нысанның инфрақұрылымына қатысты қалдырылғаны анықталды.

Бұл мысалдардан Үлкен Алматы көліне қатысты кемшілік тұстар *a drop toilet, some poor roads, narrow road, difficult parking* секілді сын есім+зат есім және стилистикалық қайталау құралы арқылы беріліп тұрғанын көреміз *No cafe, no wc, no restaurant*.

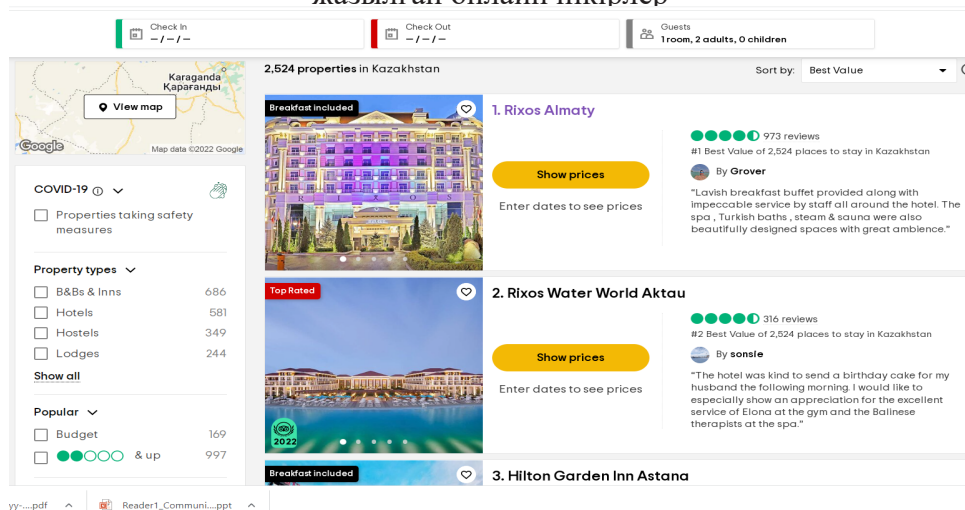
Келесі кезекте қарастырып отырған сайтта еліміздің қонақүйлеріне қатысты адресаттар тарапынан қалдырылған онлайн пікірлерді зерделеп кетуді жөн санадық. Жалпы сайтта Қазақстанның барлық өңірлерінде орналасқан қонақүйлер саны басымдылыққа ие. Біз зерттеу барысында шетелдік туристер көп тоқтайтын қонақүйлерді қарастырдық.

№	Қонақүй атауы	Қалдырылған онлайн пікірлер саны
1	Rixos Almaty	972 пікір
2	Rixos Water World Aktau	316 пікір
3	Hilton Garden Inn Astana	589 пікір
4	Kazzhol Hotel Almaty	506 пікір
5	Rixos Borovoe	240 пікір
6	Rixos President Astana Hotel	484 пікір
7	Rixos Khadisha Shymkent	276 пікір
8	Ramada by Wyndham Almaty	303 пікір
9	Ibis Astana	500 пікір
10	Grand Hotel Tien-Shan	318 пікір

Кесте 1 – TripAdvisor сайтындағы Қазақстан Республикасы қонақүйлеріне қалдырылған пікірлер көрсеткіші

Қонақүйлерге қатысты жазылған онлайн пікірлердің тақырыптары құрылымдық және семантикалық жағынан талдай келе, біз Грайстың сөйлеу актісі теориясын басшылыққа ала отырып зерделедік. Онлайн пікірлердің тақырып атауларынан адресанттың адресаттармен байланыс орнату интенциясын айқын байқауға болады. Жарнамалық сипаттағы онлайн пікірлердің тақырып атаулары адресаттарды иландыруға бағытталған лингвистикалық элементтерді қолданатыны белгілі болды.

Сурет 3 – TripAdvisor сайтында Rixos Almaty қонақүйіне жазылған онлайн пікірлер

Әлемдік стандартқа сай Rixos Almaty қонақүйі бойынша аталмыш сайтта адресанттар 972 онлайн-пікір қалдырған.

Танымал қонақүйге келуші қонақтардың Қазақстанға келу себептері төмендегідей категорияға бөлінетіні анықталды:

- 1) Traveled with family (Жанұясымен саяхаттау)
- 2) Traveled on business (Бизнес саяхат)
- 3) Traveled as a couple (Жұбайымен саяхат)
- 4) Traveled with friends (Достарымен саяхат)
- 5) My birthday trip to almaty (Туған күніме орай Алматыға саяхат)

Туристер қалдырған әрбір онлайн пікір нақты бір тақырыппен сайтта жарияланады:

а) *сипаттамалық-бағалауыш тақырыптар*:

Көп жағдайда тақырып сипаттаманы және бағалауды да қамтиды.

Мысалы:

- 1) Luxurious comfort;
- 2) Correct and professional;
- 3) Excellent stay at the Rixos;
- 4) My favourite!;
- 5) very good hotel
- 6) Great hospitality in Almaty;
- 7) Authentic Stay;
- 8) a real 5*;
- 9) A GREAT PLACE FOR OUR EVENTS;
- 10) Say YES to this hotel!;
- 11) Welcome Lady - MADINA!.

ә) *Перлокутивті әсер ететін тақырыптар*: тақырып атауында соңғы ұсынысты немесе уәдені білдіретін етістіктерді кездестіруге болады:

- 1) Definitely worth a visit;
- 2) Nice place with amazing people!;
- 3) My best experience in Almaty;
- 4) Great hotel and even greater reception staff;
- 5) Wonderful Hotel - Attentive Staff
- 6) Almaty - City of Apples and great service
- 7) Wonderful Stay in Almaty
- 8) We could live here. Room service, spa, and service all top notch.

Rixos Almaty қонақүйі бойынша оң пікірлердің тілдік белгілері:

- жағымды эмоционалды экспрессивті бояуы бар лексемалар қатарын көп жағдайда сын есімдер, үстеулер құрайтыны белгілі болды (*Very impressive, comfortable, clean, really good, wonderful, fantastic, beautiful, outstanding and friendly, great, pretty comfortable, firm enough*).

- қонақтардың қонақүй қызметкерлеріне деген оң көзқарасын білдіру келесі тіркестер арқылы жүзеге асады: *staff was courteous, always helpful, never flustered, exceptionally helpful, knowledgable, friendly*. Қонақүй ұжымына алғыстарын білдірген саяхатшы-қонақтардың талданған онлайн пікірлерінде антропонимдер қолданысы кеңінен қолданылады. Сондай ақ, пікірлерде күшейтпелі сын есімдер және гиперболалардың қолданылуы автор мен адресаттар арасындағы әлеуметтік бірлікті білдіреді.

- Әрбір сипаттаған позиция бойынша пікірде оң бағаның болуы және саяхатшылардың ризашылық пейілі адресаттарды бей-жай қалдырмайды. Бұл құбылыс келесі мысалдардан көрініс табады: **тағамдарға қатысты** *international buffets, delicious, varied dining menus, great restaurants, wide spread breakfast, lavish dinner etc.* **Қонақүйдің орналасқан жерін суреттеу** келесідей тілдік бірліктермен жүзеге асады: *convenient location, easy reach, good location, city center, amazing location etc.*

- Көп жағдайда оң пікірлер тұрақты тілдік клишелермен аяқталады: *my special thanks, definitely I'll stay again, highly recommend RIXOS ALMATY, certainly recommend, definitely recommend*. Лепті сөйлемдердің көп қолданылуы қонақүйге байланысты оң пікірлердің ықпалын күшейте түседі.

- Аталмыш қонақүй бес жұлдызды екені белгілі. Туристік нысан туристерге өте қатты ұнаған жағдайда демалушылар пікірлерінің тақырыптарын болашақ туристерге әсер ету мақсатында майлы қаріппен жазатыны байқалды. Сонымен қатар, қонақүй бес жұлдызды болса, алты жұлдызды деп сан есіммен беруі аттрактивті тілдік құрал деп түсінуге болады. Мысалы, *RIXOS ALMATY, EXCELLENT, 6 STARS!!*

- Онлайн пікірлерде қонақүйдің даяшылары мен қызметкерлерінің есімдері жиі жазылатыны және олардың оң жұмыстары ерекше бағаланады: *A special thanks to Ms. Meri Ussentay, Rixos Event Sales Executive, for her ongoing support over 5 months in organising the event in detail, you made our event something to remember! Perfect service and great*

support of managers Alya, Kamilla and driver Murat! Super team, no doubt. Сайтта қалдырылған ой пікірлерде антропонимдер қолданысын жиі көруге болады. Мысалы, жоғарыдағы пікірде адресат бизнес іс-шараны жоғары деңгейде ойластырып ұйымдастырған Риксос қызметкерлеріне ерекше ықыласын қалдырған. Бұл пікірді оқыған бизнес өкілдері өз іс-шараларын ұйымдастыруды қонақүй ұжымына сенімділікпен тапсыра алады деуге болады.

TripAdvisor сайтында қарастырып отырған қонақүйге қатысты жағымсыз пікірлер келесідей тілдік белгілер арқылы сипатталады:

- Тақырып атауларынан адресанттардың бір мезетте қонақүйге бағалауыш сын есімдер және астарлай отырып теріс баға қалдырғаны анықталды.

- 1) No service standards
- 2) Expensive but, overall, it's worthwhile'
- 3) Luxurious but...
- 4) Never again
- 5) Disappointing! Not 5* anymore
- 6) Bad service
- 7) Bad experience
- 8) Comfortable but quite old
- 9) All show no service.

- Аталмыш туристік нысанға қатысты жағымсыз онлайн пікірлерде *no, not* және *жағымсыз* экспрессивті бояулы эмоционалды лексика қолданылады: *bad, extremely disappointed, below average, outdated, exaggerated expensive, very high, not excellent, very upset, absolutely unprofessional, disappointing, overpriced, not-so-pleasant.*

Келесі онлайн пікірде адресат аталмыш қонақүйдің әлемдік нарықта сән-салтанатты қонақүй қатарында тұрғанымен, қонақүйдің талғамсыз архитектурасын *bad taste architectural style* тілдік құралдары арқылы сынағандығын көреміз. Қонақүй бөлмелерінің бес жұлдызды қонақүй стандартына сай еместігін *room was not spacious enough* және көрпелерінің жұмсақ еместігін *the mattress was harder* көрсетеді. Қонақүй бағасының жоғарылығын *price was competitive* деп тұжырымдайды.

Зерттеу барысында туристердің қалдырған барлық пікірлеріне қонақүй тарапынан кері байланыс орнатылған. Қонақүй қызметкерлері әрбір онлайн пікірге жауап жазып, кемшілік тұстарын болашақта түзетуге жұмыстанатынын жазады. Мысалы, туристке сапалы қызмет көрсетілмеген жағдайда қонақүй тарапынан кешірім келесі тілдік бірліктер арқылы вербалданады: *sorry, fail expectations, sincere apology, once again, accept apologies etc.* Қонақүй менеджерлері барлық пікірлерге тиянақты жауап беруді жақсы жүйеге қоя білген.

Қорытынды

Қорытындылай келе, TripAdvisor сайты бүгінгі күні әлемдегі ең ауқымды ақпараттық кеңістік. Осы ақпараттық кеңістікте Қазақстанға қатысты туристік дестинациялар мен нысандардың болуы, отандық ғалымдар тарапынан оны зерттеу нысанына айналдыруы сөзсіз орынды. Біздің тарапымыздан TripAdvisor сайтындағы онлайн пікірлерді зерделеуге деген алғашқы талпыныс жасалды.

Онлайн пікірлер – оқырмандардың кең аудиториясына бағытталғандықтан, полиадресатты кеңістік болып табылатындығы белгілі болды. Барлық пікірлер ағылшын тілінде қалдырылған. Онлайн пікірлерді талдау кезінде толық емес сөйлемдерді қолдану, тақырыптарда есімдіктердің болмауы және жағымды эмоционалды-экспрессивті бояуы бар лексемаларды қолдану секілді ерекшеліктер анықталды. TripAdvisor сайтына пікір қалдырушылардың Rixos Almaty қонақүйіне тоқтаған қонақтардың басым бөлігі оң баға бергендігі анықталды. Жалпы алғанда елімізге қатысты оң пікірлердің басымдыққа ие екендігін байқауға болады. Онлайн пікірлерде сирек кездесетін кейбір кемшіліктерге қарамастан, авторлар туристік нысан бойынша жағымды жақтарды көрсетіп, пікірлерін оң нотада аяқтауға тырысатындығы белгілі болды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Көптілді интернет портал TripAdvisor. – Режим доступа: <https://www.tripadvisor.com>

[2] Куркимбаева А.М. Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде). – 6D021000: философия док. (PhD) ...дис. – Алматы, 2021. – 214 б.

[3] Burnett R., Marshall D. Web Theory: An Introduction. London – New York: Routledge, 2003. – 256 p.

[4] O'Connor, P. User-Generated Content and Travel. A Case Study on Tripadvisor // Information and Communication Technologies in Tourism. – 2008. – Springer, Vienna.

[5] Yoo, Kyung H., Gretzel, Ulrike. Antecedents and impacts of trust in travel-related consumer generated media. In: Information Technology and Tourism. –2009. – 12 (2). –P. 139–152.

[6] Черепова Л.Б. Многоязычный туристический сайт: перевод в координатах глобализации (анализ контента ресурса TripAdvisor) // Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых ученых. – 2017. – №15. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-perevoda-informatsionnyh-tekstov-turisticheskogo-internet-diskursa> (дата обращения: 20.10.2022).

[7] Говорунова Л.Ю. Отзыв туриста как новый речевой жанр Интернет-дискурса // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2013. Вып. 73. – №

1. – С. 198–203. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otzyv-turista-kak-novyy-rechevoy-zhanr-turisticheskogo-internet-diskursa> (дата обращения: 15.10.2022).

[8] Cenni, I. Positive reviews on TripAdvisor: a cross-linguistic study of contemporary digital tourism discourse. ONOMÁZEIN | Special Issuea VII – Tourism Discourse, Languages and Translation. – P.18-40.

[9] Боровикова К.В., Семилетова А.А. Тревел-блог как жанр интернет-дискурса // Амурский научный вестник. – 2020. – №4. – С. 15-21. URL: https://www.amgpgu.ru/upload/iblock/fd8/borovikova_k_v_semiletova_a_a_trevel_blog_kak_zhanr_internet_diskursa.pdf (дата обращения: 15.10.2022).

REFERENCES

[1] Multilingual Internet portal TripAdvisor.-Access mode: <https://www.tripadvisor.com>.

[2] Kurkimbayeva A.M. Turistik bloging: kommunikativtik strategiyalar men taktikalar (agilshin jane qazaq tilderi materialdarı negizinde) (Travel Blogging: Communicative Strategies and Tactics (based on materials of English and Kazakh languages). – 6D021000: filosofia dok. (PhD)... dis. Almaty, 2021. 214 b. [In Kaz.]

[3] Burnett R., Marshall D. Web Theory: An Introduction. London – New York. Routledge, 2003. 256 p.

[4] O'Connor P. User-Generated Content and Travel. A Case Study on Tripadvisor // Information and Communication Technologies in Tourism. 2008. Springer, Vienna.

[5] Yoo, Kyung H. Gretzel, Ulrike. Antecedents and impacts of trust in travel-related consumer generated media. In: Information Technology and Tourism. 2009. 12 (2). P. 139–152.

[6] Cherepova L.B. Mnogoyazychnyy turisticheskiy sayt: perevod v koordinatakh globalizatsii (analiz kontenta resursa TripAdvisor) (Multilingual tourism website: localization aspect of translation (on the example of the tripadvisor website) // Vestnik VolGU. Seriya 9: Issledovaniya molodykh uchenykh. 2017. №15. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-perevoda-informatsionnyh-tekstov-turisticheskogo-internet-diskursa> (Accessed: 20.10.2022). [In Rus.]

[7] Govorunova L.YU. Otzyv turista kak novyy rechevoy zhanr Internet-diskursa (Tourist reviews as a new Speech genre of Internet Discourse) // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskuststvovedeniye. 2013. Vyp. 73. № 1. S. 198–203. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otzyv-turista-kak-novyy-rechevoy-zhanr-turisticheskogo-internet-diskursa> (Accessed: 15.10.2022). [In Rus.]

[8] Cenni I. Positive reviews on TripAdvisor: a cross-linguistic study of contemporary digital tourism discourse. ONOMÁZEIN | Special Issuea VII –

Tourism Discourse, Languages and Translation. P.18-40.

[9] Borovikova K.V., Semiletova A.A. Travel-blog kak zhanr internet-diskursa (Travel blog as a genre of Internet discourse) // Amurskiy nauchnyy vestnik. 2020. №4. S. 15-21. URL: https://www.amgpgu.ru/upload/iblock/fd8/borovikova_k_v_semiletova_a_a_trevel_blog_kak_zhanr_internet_diskursa.pdf (Accessed: 15.10.2022). [In Rus.]

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ОНЛАЙН ОТЗЫВОВ О КАЗАХСТАНЕ НА САЙТЕ TRIPADVISOR

*Куркимбаева А.М.¹, Дүйсеева Л.А.², Базарова Д.А.³

^{*1} PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru

² лектор кафедры английского языка, Satbayev University, Алматы, Казахстан, e-mail: duyseeval@mail.ru

³ магистр переводческого дела, Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются онлайн-отзывы адресантов о Казахстане, опубликованные на известном сайте TripAdvisor, нашедшем свое место на мировом туристическом рынке. TripAdvisor - это американский многоязычный туристический веб-сайт. На этом сайте туристы могут спланировать свою поездку в любую страну мира. Лингвистический анализ онлайн-отзывов туристов, осуществленный в статье, позволяет выявить языковые средства, используемые в тревел-блог-дискурсе.

В то время как западные страны впервые начали изучать прагматический потенциал онлайн-обзоров в первом десятилетии XXI века, для казахстанской лингвистики эта область все еще является новой. В связи с этим впервые объектом исследования являются опубликованные на сайте TripAdvisor онлайн-отзывы туристов, посетивших Казахстан. *Цель статьи* - выявление лингвистических и экстралингвистических средств выражений, используемых в онлайн-отзывах на TripAdvisor. Для достижения поставленной цели были определены *следующие задачи*: рассмотреть лингвистические подходы к концепции «TripAdvisor» с учетом лингвистического и прагмалингвистического аспектов, определить туристический текст и выявить языковые особенности многоязычного туристического сайта. *Научная значимость* исследования заключается в расширении сферы исследования тревел-блог-дискурса как жанра туристского дискурса. *Практическая значимость* обуславливается тем, что результаты исследования могут быть использованы в качестве материалов для подготовки лекций и кейсов по туристическому дискурсу.

В статье представлен аналитический обзор онлайн отзывов, опубликованных на TripAdvisor, с точки зрения медиалингвистики, что составляет методологию исследования. *Основным результатом исследовательской работы* является установление того, что при анализе онлайн-отзывов туристов на сайте TripAdvisor блог-дискурс выявлен как особая гипертекстовая среда с определенными лингвокогнитивными и лингвопрагматическими характеристиками, с высоким уровнем эмоционально-аффективного воздействия с выраженным коммуникативным эффектом.

Ключевые слова: TripAdvisor, Казахстан, тревел блог, туристический дискурс, адресант, онлайн-отзывы, прагматический потенциал, языковая специфика отзыва.

VERBALIZATION OF ONLINE REVIEWS ABOUT KAZAKHSTAN ON TRIPADVISOR

*Kurkimbayeva A.M.¹, Duisseyeva L.A.², Bazarova D.A.³

¹PhD, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizhan--k@mail.ru

²lecturer of the English language department, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: duyseeval@mail.ru

³master of translation studies, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Bazarova_Dinara85@mail.ru

Abstract. This article examines online reviews of tourists about Kazakhstan, published on the well-known TripAdvisor website, which has found its place in the world tourism market. TripAdvisor is an American multilingual travel website. On this site, tourists can plan their trip to any country in the world. A linguistic analysis of the online reviews of tourists, which is discussed in the article, will allow to identify the language tools used in travel blog-discourse.

While the Western countries first began to study the pragmatic potential of online reviews in the first decade of the twenty-first century, for domestic linguistics this field is still new. In this regard, for the first time, online reviews of tourists who have visited our country, published on the TripAdvisor website, have become the object of the research. *The purpose* of the article is to identify linguistic and extralinguistic means used in online reviews on TripAdvisor. In order to achieve the purpose, the *next objectives are taken*: to consider linguistic approaches to the concept of “TripAdvisor” considering the linguistic and pragmlinguistic aspects, to determine the tourist text and to identify the linguistic features of a multilingual tourist site. *The scientific significance of the research* work expands the research scope of travel blog-discourse as a genre of tourist discourse. *Practical significance*: research results can be used as materials for preparing lectures and cases on tourism discourse.

The article presents an analytical review of online reviews published on TripAdvisor from the perspective of media linguistics. This constitutes the methodology of the study. The main result of the research work: it was found that the online reviews of the tourists on the TripAdvisor site distinguish the travel blog-discourse as a hypertext environment with certain linguocognitive and linguo-pragmatic characteristics with a high level of emotional and affective influence with a clear communicative effect.

Keywords: TripAdvisor, Kazakhstan, travel blog, tourism discourse, addressee, online reviews, pragmatic potential, language specificity of the review.

Статья поступила 25.10.2022

UDC 811.161.1
SRSTI 16.01.09
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.010

**PROBLEMS OF RUSSIAN LANGUAGE LEARNING IN THE
CORRESPONDENCE BETWEEN
M.M. KOPYLENKO AND L.A. SHEIMAN**

**Lazaridi M.I.¹*

**¹Doctor of Philology, Professor of the Kyrgyz-Russian Slavic University,
Bishkek, Kyrgyzstan, lazaridi_milana@mail.ru*

Abstract. The article is devoted to the luminaries of Russian studies, great experts in the Russian word, teachers who educated worthy students, professors Lev Avrumovich Sheiman (Kyrgyzstan) and Moisei Mikhailovich Kopylenko (Kazakhstan).

Scientists managed to develop science to a new level. L.A. Sheiman did a lot to study the work of A.S. Pushkin in Kyrgyzstan. He was the author of classic articles about the poet's work, one of the authors of the book "Kyrgyz, Kazakhs and other people of the East in the world of Pushkin. Essays" [1] (co-authored with G. U. Soronkulov). L.A. Sheiman is the creator and editor of the journal "Russian Language and Literature in the Kyrgyz School", which he led for fifty-one years. Professor M.M. Kopylenko is a prominent scientist, specialist in the development of general and Russian linguistics, comparative linguistics, and phraseology.

A polyglot who spoke a dozen languages, including classical ones, organized teaching languages (ancient Greek and Latin) in scientific circles; the scientist also initiated the publication of scientific journals in Kazakhstan. "The road will be mastered by the walking one" - the motto of M.M. Kopylenko became a guiding light for his associates and students.

The scientific significance of the article lies in a certain contribution to the history of Russian linguistics, to the development of questions about the role of personalities in linguistics. The practical significance of the work is that the conclusions of the analysis can be used in teaching the course of the history of linguistics, in various special courses and seminars on the history of Russian linguistics, in the creation of reference books and encyclopedias dedicated to great philologists, etc. The work uses a predominantly descriptive research method, as well as methods of observation, analysis and synthesis.

Keywords: luminaries of Russian studies, friendship, education, professionals, the study of the Russian language, sincere generosity, beloved teacher, the development of science.

Basic provisions

The article is devoted [2] to the correspondence of two luminaries, representatives of science, who devoted their entire lives to studying, understanding laws and teaching the Russian language. These are Professor L.A. Sheiman and Professor M.M. Kopylenko, who demonstrated not only a model of service to science, but also showed how you can build your life according to the laws of beauty, according to the canons of nobility, always supporting each other.

Introduction

In one of the first books presented by M.M. Kopylenko to his friend and colleague L.A. Sheiman, the inscription in Latin: “Ad professorem philologiae purae – donum parvum (To the confessor of pure philology is my humble gift) attracts attention. The correspondence of the great scholars continued for decades, from 1957 to 1997, until the death of M. M. Kopylenko. The letters of M.M.Kopylenko to L.A.Sheyman (at the Kyrgyz-Russian Academy of Education) have been preserved, the answers are probably lost. There is no exact information.

Materials and methods

Thus, the letters of M.M. Kopylenko and L.A. Sheiman from 1957 to 1997, memoirs of colleagues, students, and scientific works of great scientists are used as research material. The author made a selection of quotes from the letters of Kopylenko and Sheiman, their systematization, description in terms of subject matter, chronology, the place of certain ideas in the general linguistic research of each scientist.

Results and discussion

It should be emphasized that the works of both scientists are written in a classical manner, in compliance with all the canons of the scientific style. And in this sense, they serve as a role model for us, not to mention the breadth of outlook, the choice of topic, the skill of translating content into words. Letters to M.M. Kopylenko is also memories of a difficult but wonderful time of communication, the opportunity to get advice on scientific problems, learn

how to build relationships between teacher and student, man and woman, husband and wife, father and children in other words, how to show humanity in life.

It is impossible to overestimate their attention to students. You will never forget such care in your life! I think that science will go easier and more successfully if you receive lessons of love and understanding from your teachers as a reward.

To characterize scientists more clearly, let's say a little about the object of study and those traditions, according to the laws of which they built their life in science.

We will give only one quote about the Russian language, but the thought belongs to A.S. Pushkin - and that says it all. Here is what A.S. Pushkin - a genius poet and a great patriot - about the richness and expressiveness of the Russian language: "As a material of literature, the Slavic-Russian language has an undeniable superiority over all European ones: its fate was excessively happy. In the 11th century, the ancient Greek language suddenly opened to its lexicon, a treasury of harmony, gave it the laws of its deliberate grammar, its beautiful turns of phrase, the majestic flow of speech; in a word, adopted it, thus saving it from the slow improvements of time.

It is itself already sonorous and expressive, from now on it has acquired flexibility and correctness. The grass-roots language had to be separated from the bookish one but subsequently they have come together, and such is the element given to us for the communication of our thoughts" [3, p. 118].

It is a broad erudition, high professional knowledge in a large halo of related sciences, command of languages belonging to different types according to genealogical and other classifications, a great love of science, a selfless commitment to upholding the truth and the interests of the student body.

Statement by A.S. Pushkin once again gives us the opportunity to recall the origins of the Russian language and once again think about the fate of that priceless gift that we are destined to preserve and increase.

What qualities did the Russian scientist possess?

They are wide erudition, high professional knowledge in a large halo of related sciences, mastery of languages belonging to different types according to genealogical and other classifications, great love for science, selfless commitment to defending the truth and the interests of students.

His phenomenal intellectual abilities, multiplied by his spiritual talent and excellent knowledge of foreign languages, led to brilliant results, the fruits of which we still use.

Perhaps the spiritual generosity of a scientist is the highest value that we got thanks to the selfless work of generations of scientists who devoted their whole lives to the noble idea of enlightenment, that is, to familiarize the young generation with the light of knowledge

Among the scientists - Russianists who educated many generations of students who literally breathed love and devotion to the language into them,

one can name outstanding Soviet scientists, our teachers, whose love and care contributed to our ascent in science - M.M. Kopylenko, A.N. Tikhonova, L.A. Novikova, V.V. Morkovkina, A.E. Suprun, P.I. Harakoza, L.A. Sheiman, E.K. Ozmitel, I.A. Sherstyuk, F.A. Krasnov, G.S. Zenkova, A.I. Vasiliev, S.L. Savchenko, P.N. Denisov and many others who devoted their whole lives to the noble cause of teaching. You can't learn a language without such a sacrifice.

In the scientific world, there have long been associations of scientists connected by a common idea, one leader, who is a generator of ideas and leads a whole cohort of young researchers. Scientific communities of this type were called scientific schools, with members referred to as "ink brothers and sisters" as a joke, of course.

In our region (Kazakhstan), such a school was led by one of the luminaries of modern Slavic studies and general linguistics, Moisey Mikhailovich Kopylenko. The bibliographic index, dedicated to the life and work of the scientist, contains a whole list of branches of linguistics in which he fruitfully worked: "These are: Paleo-Slavistics, textology, general linguistics (the correlation of language and consciousness, sociolinguistics, bilingualism, language contacts and interference, structural typology of language) ; comparative linguistics (phraseology, word formation, syntax,); lexicography, linguodidactics; culture of speech, etc." [4, p.7]

Among the languages and sciences related to the field of "and others", we will name the classical languages of which he was an expert: Ancient Greek and Latin and culture. M.M. Kopylenko was a translator of the "History" by Leo Deacon, a major Byzantine figure. M.M. Kopylenko was also an expert in all major European languages, many Slavic languages, knew his native language Yiddish and studied Hebrew, as well as the Kazakh language.

M.M. Kopylenko was an excellent organizer of conferences, where brilliant scientists from various regions of the country were invited, such as professor Miloslavsky, professor Shelyakin, professor Chanturishvili, professor. Asfandiyarov and others. The very presence of great scientists with whom young researchers could meet "live" was a great incentive for people who also aspired to become among the "celestials", servants of pure science.

Cheerful, erudite, brilliantly educated - he was a real representative of the high Renaissance - in our opinion - and a model for students. M.M. Kopylenko prepared 70 candidates and 5 doctors of science (the list of students written in his large characteristic handwriting is kept by his favorite student, Professor A.K. Kairzhanov).

It is appropriate to recall what kind of leader he was - caring and strict, not tolerating sloppiness. He made comments to the students, demanded high quality, did not tolerate hack work, did not make compliments in the presence of the applicant, and at the same time very persistently and consistently supported them in all instances where they could be supported, not sparing kind words addressed to the students.

A few years after his death, his students K.K. Akhmedyarov and the author of these lines defended their doctoral theses. Nowadays, when the need to create scientific associations, the names of the luminaries of Soviet science are remembered, among which the scientific school of M.M. Kopylenko occupies a worthy place.

The scholar's excellent library in Almaty was made available to the applicants. The library of Moisey Mikhailovich was bequeathed to the Institute of Foreign Languages (now Kazakh Abylai Khan University of International Relations & World Languages). In describing the size and value of the collection, it should be noted that about 1,500 copies of the abstracts were handed over to the university.

The addressee of the correspondence is Professor Lev Avrumovich Sheiman, a legend of Russian studies in Kyrgyzstan, a Pushkinist, a classical scholar, a talented methodologist, the creator of the doctrine of the methods of teaching Russian literature in the Kyrgyz school, an intelligent, thoughtful leader, an educated person, whose communication was inspiring.

The creator of one of the best magazines on the Russian language in the Soviet Union, which was called "Russian language and literature in the Kyrgyz school." This work was carried out on a voluntary basis for 17 years. In total, Lev Avrumovich was the editor and soul of the magazine for fifty-one years, until his untimely death. Already in the hospital, shortly before leaving, he verified the proofs of the magazine. Unforgettable nobility and devotion to the chosen path!

The book collection of 13,000 volumes was bequeathed to the National Library and given to the institution by the scientist's loyal companions Valentina and Nina Kamenetsky, talented Russianists, creators of Russian language textbooks.

Let's move on to the description of events in letters. As follows from the content of the correspondence, M.M. Kopylenko (hereinafter M.M.) and L.A. Sheiman (hereinafter L.A.) in Odessa; soon a letter was sent from Frunze to Odessa. The first letter was lost, but the postcard (dated December 25, 1957), which L.A. Sheiman sent to Odessa M.M. Kopylenko, having come a long way - Frunze-Odessa-Alma-Ata - found the addressee.

By this time, M.M. had become an Almatian and was already working at the Institute of Foreign Languages, delivering "Old Slavonic syntax". L.A. Sheiman was looking for materials on the Kazakh scientist Levshin (looking ahead, let's say that his works will be published in Kazakhstan in 160 years). In these searches, M.M. Kopylenko could not help in any way as a scientist, but he advised whom to contact and gave a recommendation.

It is surprising that the letter, written at the very end of 1957, did not contain congratulations on the New Year. Of course, there will be congratulations on the holidays from both sides, but this was not the main thing in their community. It is significant that the answer was sent on January 1, 1958 (but the envelopes indicate when the answer was sent to Alma-Ata.

This is how Professor Sheiman worked with information). Letter to M.M. Kopylenko was so warm, filled with impatient expectation of something bright. The main idea is when and how the meeting will take place. Joyful meeting. The letter ends with a detailed plan - graphic and textual, with a list of streets (Lenin, Stalin, Chernyakhovsky), means of transport (bus.14, trolly 2.4), specifying the time en route and the stopover to the house.

What united two great people who would carry friendship through the years and decades, until the death of M.M. Kopylenko in 1997 - 40 years ... *"We have something to talk about, and we can help in some ways. After all, you and I started on the path of scientific service at the same time and in the same place"* That was encouraging and gave hope.

They say friendship is love without wings. But many believe that friendship is the ultimate feeling that brings people together. *"I will be very glad to see you", "if you are in Alma-Ata, come straight to my place"*... These are not just words. The house of Moisey Mikhailovich and his devoted wife Polina Isaakovna was a shelter for people who were in love with science. There the post-graduate students and applicants lived, received consultations, used a unique library, wrote their dissertations, drank tea in the kitchen (no one went hungry from home), found shelter and protection in the territory of Polina Isaakovna after meeting in the study with a strict teacher.

In the letter dated February 6, 1958, M.M. Kopylenko in detail states the reason of moving from Odessa (which he missed *"incredibly"*) to Alma-Ata: *"I decided to take this step only because I did not feel the desire to end my life as a teacher of Latin in a provincial university. I was treated with respect there, but not allowed to take courses; from time to time I only got 2-3 theses in the correspondence department. But they harnessed me firmly to the university newspaper in the Scientific Notes and gave me up to 800 hours a year. I was engaged in science in fits and starts, at night, and there was no particular incentive for studies"*.

One has to know what energy M.M. Kopylenko possessed, what a craving for science he had in order to understand how hard it was for him to live. In Alma-Ata, he *"plowed his way through brutal preparation for lectures, reports, scientific consultations, etc."*

There is a discussion about L.A. Sheiman's work in the Russian language sector of the Research Institute of Pedagogy, about the need for pedagogical work for a scientist, which is accompanied by thoughts about Kyrgyz scientists, highly valued by M.M. Kopylenko: *"You have wonderful linguists there. The surname of one is Yudakhin, and the second is Batmanov. If you know, ask them what their opinion is about the presence of an aspect in a Turkic verb."*

As we can see from the letter, the problems of Turkicology were among M.M. Kopylenko's interests. It should be said that in honour of M.M. Kopylenko's 70th birthday, a conference was held at which the jubilee greeted the participants in the Kazakh language. Shortly before that,

M. M. Kopylenko told me that he attends lectures in Kazakh and that he has sufficient knowledge, and he himself wondered why he does not speak Kazakh. But M.M. Kopylenko managed to overcome difficulties and win the hard battle of changing consciousness in the process of learning a foreign language. In addition to his knowledge of Slavic, Germanic, Romanic and Semitic languages, he could speak Turkic language that is not genetically related to the previous languages.

Vividly interested in the problems of world culture: literature - *"I console myself with Babel. I am known here as a first-class reader of "Odessa Stories" ... "I have developed a taste for him (Pasternak). He (M.A. Cherkassky) has a volume, and we often read it ... "a copy of "Christ at Emmaus" from the Rothschild collection"*, this copy was needed by L.A. Sheiman, but it was difficult to find it from -for M.M. Kopylenko's move to Kazakhstan; literary criticism - *"I saw your (L.A. Sheiman) reflections on Belinsky in the Proceedings of the Kyrgyz Academy - they make a powerful impression"*. M.M.Kopylenko admired oriental culture.

The same letter (dated 21.02.1958) informs us of the visit of M.M.Kopylenko to a conference of phraseologists in Samarkand, where he delivered a report on the phenomena of phraseology in the monuments of translated literature in the 10th-12th centuries. There is no doubt that Samarkand, a centre of high education and culture from ancient times, could not leave indifferent such a lover of beauty as M.M.Kopylenko. By the way, the great lexicographer A. A. Tikhonov studied in Samarkand, and there was the strongest school of linguistics in those years. *"Here is the real Central Asia. I have tasted of antiquity - I visited the tomb of Timur, the observatory of Ulugbek and other venerable ruins of the 15th century"*.

Here, M.M. Kopylenko's thoughts about the purpose of art, about its essence, matured: *"My views on art: I believe that at the next meeting ... I will be able to convince you that art was not born as a means of propaganda, that this is an attribute of its later origin, that it is not mandatory, although it may be present and even enhance the effect of beauty on your senses ... "*

In Samarkand, being at one of the linguistic conferences organized by A.N. Tikhonov, I "tasted from antiquity", seeing the greatest cultural values. But what was most striking of all and what has not been forgotten, despite the years. In the observatory of Ulugbek, I saw a portrait of the ancient scientist - the encyclopedist Aristotle. It was here, in a second of enlightenment, that I realized that all differences - temporary, national, confessional - pale before the power of knowledge, before the brotherhood of scientists. The past has much to teach the grateful student.

Language proficiency is a powerful factor in intellectual development, especially in ancient languages (ancient Greek and Latin). No wonder the outstanding philologists of Kyrgyzstan Evgeny Kuzmich Ozmitel and Adam Evgenievich Suprun were going to go to Alma-Ata to study ancient Greek under the guidance of M.M. Kopylenko. (I know about this from a conversation with E.K. Ozmitel).

M.M. Kopylenko received an excellent education, linked primarily to the study of classical languages. He knew and loved not Latin, which he knew perfectly well, but the most complex ancient Greek. The pronunciation was divine. The great Hellenist A. Beletski was M.M. Kopylenko's favourite teacher. I once asked M.M. Kopylenko if he had the Iliad of Homer, to which M.M. showed me a shabby volume, as I think, without a cover, and said a remarkable phrase: "Eh! You were born at the wrong time!"

One of M.M. Kopylenko's long-awaited meetings with L.A. Sheiman did not take place, and the reason was his work in the Ancient Greek circle. Here is how M. M. Kopylenko writes about it in a letter (dated 21.02.1958): *"A complication has arisen - a doublet circle for the study of the Greek language. This club consists of 5 people; I need to bring them up to the level of the main group (8 people) during the winter break in order to unite them. Otherwise, I would have to spend 8 hours a week on the club instead of 4. I am a victim of the institute teachers' zeal to learn Greek and cannot leave the city for at least 2-3 days"*.

I would like to describe M. M. Kopylenko's own zeal to study ancient Greek. When the Hellenist S.D. Lurie arrived in the city, on his way from Leningrad, where the Department of Classical Languages had been smashed, to Lvov, M.M. Kopylenko went to him the next day to study the language. Professor Lurie happily conducted the class, concerned that the language might begin to be forgotten. As is well known, S.D. Lurie translated into Russian all the works of Democritus, the ancient Greek scholar-encyclopaedist, who introduced the system of sciences before Aristotle.M.M.

M.M. Kopylenko I worked with a circle, in which, after a certain time, there was one student, or rather, a student. Professor Tatyana Aleksandrovna Tulina, whom I met in Ufa at the All-Union Conference (1985), told me about this. Needless to say, everything was carried out on sheer enthusiasm.

Such is the colossal interest, giftedness of friends. People of this magnitude are distinguished by extraordinary diligence, nobility, a desire to give, not to take. It seems that a worthy assessment of their work would facilitate, and, perhaps, extend their life. But the path of a creative person is not strewn with roses under any system, and what friends were doing is called «the arduous path of knowledge.»

Conclusion

It's time to return to the roots. Guided by the experience gained not only in terms of the development of intelligence, but also human warmth and decency, you can set off on a journey to comprehend the truth.

"The one who walks will master the road" - "Viam supervadet vadens" - this is M.M. Kopylenko. Only on this path can success be achieved in the noble cause of studying science, understanding the world and culture through the medium of language.

REFERENCES

- [1] Shejman L.A., Soronkulov G.U. Kyrgyz, Kazakhs and other peoples of the East in the world of Pushkin. Essays. Bishkek, 1996 (1997, 2004). 112 p.
- [2] Confessors of pure philology (Reading the letters of M.M. Kopylenko from the archive of L.A. Shejman). Russian language and literature in schools in Kyrgyzstan. 2014. №1. P.81-86.
- [3] Pushkin A.S. About the preface of Mr. Lemonte to the translation of fables by I.A. Krylov. Essays. T.XI.S.31.(1825)// Russian writers about language. Reader. Edited by A.M. Dokusova. L., 1955. P.118.
- [4] Karlinskij A.E., Bushuj A.M. Moisej Mihajlovich Kopylenko// Bibliographic index on phraseology, Slavic and general linguistics. Samarkand, 1987. P.7.

М.М. КОПЫЛЕНКО МЕН Л.А.ШЕЙМАННЫҢ ХАТ АЛМАСУЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Лазариди М.И.¹

*¹ф.ғ.д, Қырғыз-Ресей Славян университетінің профессоры,
Бішкек, Қырғызстан, lazaridi_milana@mail.ru

Андатпа. Мақала орыстану ғылымының көрнекті қайраткерлері, орыс тілінің тамаша білгірлері, лайықты шәкірттер тәрбиелеген ұстаздар, профессорлар Лев Аврумович Шейман (Қырғызстан) мен Моисей Михайлович Копыленко (Қазақстан) жайында.

Ғалымдар ғылымның дамуын жаңа деңгейге көтере білді. Л.А. Шейман-Қырғызстанда А.С.Пушкиннің шығармашылығын зерттеуде көп еңбек сіңірген, ақын шығармашылығы арналған мақалалардың авторы. Сонымен қатар, «Пушкин әлеміндегі қырғыздар, қазақтар және басқа да шығыс халықтары. Очерктер» кітабының авторларының бірі болып табылады (Ғ. У. Соронқұловпен бірлесіп жазған) [1]. Л.А.Шейман елу бір жыл басқарған «Қырғыз мектебінде орыс тілі мен әдебиеті» журналының авторы және редакторы. Профессор М.М. Копыленко – көрнекті ғалым, жалпы және орыс тіл білімінің, салыстырмалы тіл білімінің, фразеологияның дамуының маманы. Ғылыми ортада тілдерді (ежелгі грек және латын) оқытуды ұйымдастырған, классикалық тілдерді қоса алғанда, ондаған тілде сөйлейтін полиглот, және Қазақстанда ғылыми журналдар шығаруға да бастамашы болған жан. «Жолды жүретін адам игереді» - М.М. Копыленко әріптестері мен шәкірттері үшін жол көрсетуші «шам» болды.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы орыс тіл білімінің тарихына, тіл біліміндегі тұлғалардың рөлі туралы мәселелердің дамуына белгілі бір үлес қосуында. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – зерттеу қорытындыларын тіл білімі тарихы курсын оқытуда, орыс тіл білімінің тарихы бойынша әртүрлі арнайы курстар мен семинарларда, ұлы филологтарға арналған анықтамалықтар мен энциклопедияларды жасауда және т.б. пайдалануға болады.

Жұмыста негізінен сипаттау әдісі, сондай-ақ бақылау, талдау және синтез әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: орыстану көрнектілері, достық, білім, кәсіпқойлар, орыс тілін үйренушілер, ақ көңіл, аяулы ұстаз, ғылымды дамыту.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПЕРЕПИСКЕ М.М.КОПЫЛЕНКО И Л.А.ШЕЙМАНА

*Лазариди М.И.¹

*¹д.ф.н., профессор Кыргызско-Российского Славянского университета, Бишкек, Кыргызстан, lazaridi_milana@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена корифеям русистики, великим знатокам русского слова, педагогам, воспитавшим достойных учеников, профессорам Моисею Михайловичу Копыленко (Казахстан) и Льву Аврумовичу Шейману (Кыргызстан).

Ученым удалось поднять на новую ступень развитие науки. Л.А. Шейман сделал многое для изучения творчества А.С.Пушкина в Кыргызстане, он был автором классических статей о творчестве поэта, одним из авторов книги «Кыргызы, казахи и другие народы Востока в мире Пушкина. Очерки» [1] (в соавторстве с Г. У. Соронкуловым). Л.А.Шейман – создатель и редактор журнала «Русский язык и литература в киргизской школе», которым руководил пятьдесят один год. Профессор М.М. Копыленко – крупный ученый, специалист в области развития общего и русского языкознания, сопоставительной лингвистики, фразеологии. Полиглот, владеющий десятком языков, в том числе классических, организовал обучение языкам (древнегреческому и латыни) в научных кружках; ученый также инициировал выпуск научных журналов в Казахстане

«Дорогу осилит идущий»-девиз М.М. Копыленко стал путеводной звездой для его соратников и учеников.

Научная значимость статьи состоит в определенном вкладе в историю русского языкознания, в разработку вопросов о роли персоналий в языкознании. Практическое значение работы в том, что выводы проведенного анализа могут быть использованы в преподавании курса истории языкознания, в различных спецкурсах и семинарах по истории русского языкознания, в создании справочников и энциклопедий, посвященных великим ученым-филологам и др. В работе использован преимущественно описательный метод исследования, а также методы наблюдения, анализа и синтеза.

Ключевые слова: корифей русистики, дружба, образование, профессионалы, изучение русского языка, душевная щедрость, любимый учитель, развитие науки.

Статья поступила 01.12.2022

UDC 81'27
SRSTI 16.21.27
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.011

**TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE
SITUATION IN AKTOBE REGION (ON THE MATERIAL OF THE
LANGUAGE SKILLS LEVEL AMONG POPULATION)**

Biray N.¹, Kurmanova B.Zh.², *Utegenova A.³

¹Doctor PhD, Professor, Pamukkale University, Denizli, Turkey,
e-mail: nbiray@pau.edu.tr

²Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov ARU,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: baktigul_2001@mail.ru

*PhD Student, K. Zhubanov ARU, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Abstract. The article deals with issues related to the national composition of the population of Aktobe Region, including the proportion of different nationality representatives, the choice of the native language by the people of the region and the level of proficiency in it, the proficiency level in Kazakh, Russian, English, and which of them plays a predominant role.

The purpose of the work is to examine in detail the linguistic situation in the western part of the Republic of Aktobe region, in particular in connection with the peculiarities of its geographical location, ethnic and linguistic diversity, as well as recent trends in the linguistic situation and dynamic criteria.

The scientific significance of the work lies in the study of the trends in the development of the language proficiency level, reflecting the nature and characteristics of the language situation in Aktobe Region. The possibility of using the results of the analysis in the implementation of language policy, drawing up strategic plans can be noted as the practical significance of the research.

The research was carried out using methods of collecting and analyzing of statistical data. The results of the National Population Censuses of the Republic of Kazakhstan in 1999 and 2009, reported by the Statistics Agency, were taken as the research material.

The value of the study is to determine the nature of the language situation in Aktobe Region, the level of language proficiency of its population.

The data obtained as a result of the study leads to the conclusion that increased interest in the state language is a natural process associated with a number of factors, including the growing number of Kazakhs in the population, the increasing number of schools with the Kazakh language of instruction.

Keywords: language situation, language processes, National Population Census, social linguistics, language policy, statistical data, sociolinguistic research, linguistic principles.

Basic provisions

Experience shows that the increasing processes of globalization and integration in the context of bilingualism and multilingualism raise problems such as the preservation of languages, changes in their status, and the narrowing

of the communicative system. Linguistic realities also testify to the intensification of positive ethno-linguistic processes opposite to them. As in most CIS countries, the process of globalization of socio-cultural transformations in the Republic of Kazakhstan stimulates processes of ethnic identification and ethno-preservation motives.

A detailed consideration of the language situation in our country, especially the language situation in the western part of the republic due to its geographical location and ethno-linguistic diversity, current trends and dynamic dimensions is important when planning language policy in the future.

Introduction

In examining the linguistic situation of each region and identifying its characteristics and problems, attention is paid to many problems of sociolinguistic research. It begins by showing the uniqueness and peculiarities of the region, then the national composition of the population of the region, their share in the total population, the level of choice and knowledge of their native language, the level of knowledge of the Kazakh, Russian and English languages of the region, which population has a priority language use, the results of language development in the region, the need to learn Kazakh, Russian and English languages and problems of development of these languages in modern times, the question of the expectations of the population from the language policy and language planning, the issues of the state language, such as negative stereotypes and negative concepts in the sphere of use, the reasons that prevent learning languages, their opinion on the need, what types of work and methods should be used by local authorities in implementing language policy to increase interest in learning the state language should be taken into account [1]. In this regard, as the results of recent studies show, on the one hand, there is a process of classification in the use of Russian and Kazakh; on the other hand, there is an increase in the volume of communication, which expands its public services in each language. This demonstrates the sustainability of bilingualism in the republic.

Sociolinguists, focusing on the latest achievements of linguistics and sociolinguistics, relied mainly on the works of Soviet-era correspondents, written in the 1920s-30s, as well as on the works of American sociolinguists, which entered into scientific circulation on the basis of the publications of A. D. Schweitzer.

In particular, he has repeatedly emphasized that the field of sociolinguistic research includes the study of the influence of social factors on the functional use of language in the process of speech communication, the analysis of the influence of these factors on the structure of language, and their manifestation in the language structure. Also studied not only the connection of language with objective social factors, for example, various elements of the social structure, but also the expression of subjective social factors, such as social attitudes and social values, in language and speech [2, p. 69].

Y.D. Desheriev proposed a functional-typological classification of the languages of the peoples of the Soviet Union, reflecting the place and role of each native speaker and other peoples. As one of the official languages of the United Nations, Russian has served as a language of inter-ethnic communication in virtually all spheres of life, and during the Soviet Union it performed the maximum amount of government services. After the Russian language, the main languages of the Union states performed most of the social activities. However, these languages were not the language of interethnic and international communication, the correspondence of

the Union republics with central institutions was not carried out, and they did not perform the language function in all areas of science and technology, as the Russian language [3, p. 126].

Three main trends can be traced from the linguistic processes of that period:

1) the development of ancient and newly created written languages in connection with the growth of the material and spiritual culture of the peoples of the USSR;

2) widespread use of Russian as the language of inter-ethnic relations;

3) the development of bilingualism, including national-Russian bilingualism.

The analysis of the language situation in Russia and the CIS countries, the causes of language conflicts and their neutralization are reflected in the works of V. M. Alpatov, L. L. Ayupova, A. N. Baskakov, M. N. Guboglo, V. Y. Mikhailchenko, V. N. Neroznak, V. M. Solntsev and others.

Problems related to the study of the linguistic situation are considered at every stage of the development of sociolinguistics. In the last decade, sociolinguistic studies of the linguistic life of various regions have been conducted, and valuable information has been gathered as a result. The linguistic situation of the following republics was studied: in Bashkortostan (L. L. Ayupova, 1998), in Tatarstan (L. K. Bayramova, 2001), in Tuva and Altai (N. V. Ekeev, N. M. Yekeeva, 2000; T.G. Borgoyakova, 2002), in Khakasia (M. A. Kislakova, 1999), in Karakalpakstan (O. D. Nasyrova, 1998), in Kazakhstan (E. D. Suleimenova, 1997; S. V. Dmitrzh, 2000; A. N. Baskakov, 1992; Z. K. Akhmetzhanova, 2005; D. D. Shaybakova, 2006), in North Ossetia (T. T. Kambolov 2002), in the North Caucasus (V. A. Kharchenko, L. L. Khoperskaya, 1999; B.A. Khomyakov, 2000), in Ukraine (V.G. Gorodnyanenko, 2000), in Belarus (J. B. Koryakov, 2002), in Latvia (B. Zeba, 2000).

An urgent task today is to examine in detail the latest trends and dynamics of the language situation in our country, especially the language situation in the western part of our republic due to its geographical location and ethno-linguistic diversity. An urgent task today is to examine in detail the recent trends and dynamic criteria of the language situation in the western part of the republic, especially in connection with the geographical location and ethnic and linguistic heterogeneity of the language situation in the country. Among other things, we are interested not only in correlations reflecting the objective language situation, but also in subjective criteria of a particular language situation, such as the evaluation and perception of language by ethnophores [4].

Research methods and materials

In sociolinguistic analysis, the level of language proficiency is determined by various methods: tests, questions assessing individual skills in a particular language, etc. And we received the final results of the National Census of the Republic of Kazakhstan, presented by the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics in 1999 and 2009 to analyze the language situation in the Aktobe Region. In the second volume of collections "National census of the population of the Aktobe Region, Republic of Kazakhstan" in 1999 and 2009 are presented indicators on the level of education, marriage status, national composition and knowledge of languages, religion [5, 6]. Having collected and analyzed the data from these collections, we determined the nature of the linguistic situation in the region.

Results and discussions

The following set of symbols is usually used to describe the language situation in the regions:

- peculiarities of language policy, nature of language legislation, official status of languages (state or officially used, as well as approval of special and other statuses);

- history of the emergence of the specified language situation, external factors influencing the current language situation (for example, the western and northern parts of Kazakhstan are located on the border with Russia, there are close historical economic and cultural relations between the regions, and the Russian and Kazakh languages of citizens of Russia and Kazakhstan its use is also realized through close cross-border language relations). In addition, in the early 1990s, there was an “open” border between Russia and Kazakhstan, with 22,444 thousand Russians and 542 thousand Kazakhs living in 10 regions and one region of Russia bordering Kazakhstan, and 2,540 thousand Kazakhs and 2,935 thousand Russians living in 9 regions of Kazakhstan bordering Russia;

- quantitative composition of languages used in the regions (often different languages prevail in urban and rural diasporas; languages used and studied in everyday life, such as foreign languages, etc., functional languages are shown separately);

- the demographic power of languages, determined by the number of speakers (often the boundaries of a language group do not correspond to the boundaries of an ethnic (national) group);

- functional power of languages, their functional ratio and the number of functionally dominant languages;

- language attitudes (language orientation of speakers, language loyalty, prestige of the language, readiness to learn it, etc.);

linguistic affinity of languages included in a given language situation, their structural and functional state (availability and sustainability of functional styles for use in the respective spheres: availability of terminological systems, written traditions; resource and institutional provision of language functioning, i.e. dictionaries, linguists, teaching aids, availability of trained teaching staff and their training and retraining system, etc.) [7, p. 33].

The vast majority of the above-mentioned attributes are given importance in the part of the National Census that differentiates the national composition of the population and the level of language proficiency. Below we have analyzed the statistical indicators of the National Census data depending on the linguistic situation. We can observe the following pattern based on statistical data collected over a two-year period. Table 1 shows a slight decrease in the number of Kazakhs who speak Kazakh in the Aktobe Region, according to the results of the 2009 national census. Table 1 shows a slight decrease in the number of Kazakhs who speak Kazakh in the Aktobe region, according to the results of the 2009 National Census. According to the

1999 census, 99.5% of Kazakhs, 68% of Russians, 27% of Ukrainians, 32% of Germans, 76% of Tatars, and 49% of other ethnic groups spoke Kazakh; this figure changed in 2009. In particular, among those who speak Kazakh, oral comprehension is 98%, free reading is 95%, and including free writing is 91%. And 43% of the Russian population can speak orally, 12% can read fluently, and 9% can write fluently. 40% of Ukrainians understand orally, 10% show they can read fluently, 8% can write fluently, 82% of Tatars understand orally, 47% can write fluently, and 40% can write fluently. As for the German population, 43% showed that they understand Kazakh orally, 14% showed that they can read, and 11% showed that they can write fluently. According to the indicators of representatives of other ethnic groups in the region, 55% understand Kazakh orally, 12% read fluently, and 23% write fluently.

Table 1. Level of the Kazakh language proficiency of residents of Aktobe Region

Ethnic groups	Level of the Kazakh language proficiency					
	1999		2009			
	Total number of representatives of this nation	People mastered Kazakh	Total number of representatives of this nation	Who understand orally	Who read fluently	Including: who write freely
Kazakhs	482285	480227	448448	439977	426500	407757
Russians	114416	33123	85881	36793	10553	7747
Ukrainians	46848	12739	22336	9019	2364	1740
Tatars	11675	8902	8186	6736	3895	3258
Germans	10721	3435	4441	1931	612	478
Other ethnic groups	16613	8182	10485	5775	1242	2367

The following table shows the level of Russian language proficiency of the population of Aktobe Region using the comparative results of the two-year national population censuses. Based on the data in Table 2, according to the results of the national census of 1999, 69% of Kazakhs in Aktobe Region speak Russian, and about 100% of Russians and Ukrainians speak Russian. The same pattern can be seen in the census of Tatars, Germans, and other ethnic groups. According to the results of the 2009 national census, Kazakhs who have an oral understanding of the Russian language are 92%, who can read freely is 82%, and who can write freely is 75%. Russians and Ukrainians have very similar indicators, 98% can understand verbally; 96-97% respectively can read fluently, 94-95% showed that they can write fluently. 98% of Tatars

and Germans can understand orally, 95% of Tatars can read fluently, 91% can write fluently. While 97% of Germans can read Russian fluently, 95% can write fluently. As for representatives of other ethnic groups, 97% showed that they could understand orally, 93% could read fluently, and 90% could write fluently in Russian.

Table 2. Level of the Russian language proficiency of residents of Aktobe Region

Ethnic groups	Level of the Russian language proficiency					
	1999		2009			
	Total number of representatives of this nation	People mastered Russian	Total number of representatives of this nation	Who understand orally	Who read fluently	Including: who write freely
Kazakhs	482285	327266	448448	415353	366248	338811
Russians	114416	114415	85881	84067	82501	80679
Ukrainians	46848	46837	22336	22011	21710	21281
Tatars	11675	11449	8186	8036	7756	7491
Germans	10721	10713	4441	4374	4300	4203
Other ethnic groups	16613	16514	10485	10213	9726	9407

As for English proficiency in the region, we see the following picture in Table 3, based on the census data. In comparison with the results of the national census of 1999, the indicator for 2009 has slightly changed. In particular, according to the results of the 1999 census, only 0.3% of Kazakhs knew English, while in 2009 just 20% of Kazakhs understood it orally, fluent readers were 13%, and 9.6% were fluent writers. As for the Russians, according to the 1999 census only 0.00007% knew English, but in 2009 this figure has changed, 18% understood orally, 10.5% read fluently, and 7.5% were found to be fluent in writing. According to the results of the 1999 census, English had been learned by only 0.35% of Ukrainians, and according to the results of the 2009 census, 11% could understand orally, 6.4% could read fluently, and 4.6% could write fluently. In 1999 only 0.7% of Tatars mastered English but in 2009 this figure increased significantly: 18% can understand verbally, 11% can read freely, and 8% can write freely. As for Germans and representatives of other nationalities, only 0.2-0.3% of them knew English, but in 2009, this indicator changed, and 12.5% of Germans and 17% of other ethnic groups could speak English. 7% of the representatives of the German

nationality, 17% of the other ethnic groups are those who can read freely, 5% of the Germans, 8% of the representatives of the other nationalities are those who can write freely.

Table 3. Level of the Russian language proficiency of residents of Aktobe Region

Ethnic groups	Ағылшын тілін меңгеру деңгейі					
	1999		2009			
	Total number of representatives of this nation	People mastered Russian	Total number of representatives of this nation	Who understand orally	Who read fluently	Including: who write freely
Kazakhs	482285	1645	448448	88908	59668	43086
Russians	114416	833	85881	15199	9005	6452
Ukrainians	46848	166	22336	2386	1435	1030
Tatars	11675	84	8186	1471	922	682
Germans	10721	30	4441	559	294	216
Other ethnic groups	16613	30	10485	1791	1154	819

Conclusion

Finally, based on the given data, according to the results of the National Census of two years, we observe the development trend of the language situation in the Aktobe region, which is located in the western part of the Republic of Kazakhstan. It should be noted that the Kazakh language is mainly developed among the Kazakhs, but it is not developed at its level among the representatives of other ethnic groups. The Kazakh language is also developed among other Turkic-speaking peoples. The reason is probably due to the fact that they are familiar with their mother tongue, which is related to the Kazakh language. Almost all residents of the region are fluent in Russian. We would like to note that the level of mastery of the English language has also increased. It can be seen that all ethnic groups started paying attention to learning this language. And the increase in interest in the state language is a natural trend due to several factors, including: the increase in the number of Kazakhs among the population, the increase in the number of schools providing education in the Kazakh language. Linguistic planning in the country should be based on census materials, statistical data and the results of sociolinguistic research conducted in the regions.

REFERENCES

- [1] Kurmanova B.Zh. Socio-linguistic problems of functioning of the state language in the western region of the Republic of Kazakhstan: abstract of the dis. ... Cand. of Phil. Sci. Almaty, 2002. P. 28.
- [2] Shveitser A. D. Modern sociolinguistics. Theory, problems, methods. M.: Nauka, 1976. P. 176.
- [3] Desheriev Ju.D. The language of international communication. Alma-Ata: Nauka, 1976. P. 95.
- [4] Hassanov B.H. Languages of the peoples of Kazakhstan and their interaction. Alma-Ata: Nauka, 1976. P. 216.
- [5] Results of the national census of the Republic of Kazakhstan in 2009. – Access mode URL: https://stat.gov.kz/for_users/national/2009/region. – (qaralǵan kúni: 15.05.2022 zh.).
- [6] Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 1999– Access mode URL: https://stat.gov.kz/for_users/national/1999. () – (qaralǵan kúni: 15.05.2022 zh.).
- [7] Altynbekova O.B. Ethno-linguistic processes in Kazakhstan. Almaty: Ekonomika, 2006. P. 416.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЙДЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ (ХАЛЫҚТЫҢ ТІЛДЕРДІ МЕНҒЕРУ ДЕҢГЕЙІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Нергиз Бирай¹, Курманова Б. Ж.², *Утегенова А.³

¹Доктор PhD, профессор, Памуккале Университеті, Денизли, Түркия,
e-mail: nbiray@pau.edu.tr

²Д.п.н., доцент, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: baktigul_2001@mail.ru

^{*3} Докторант, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысы халқының ұлттық құрамы, әрбір этностың басқа этностар арасындағы үлес салмағы, облыс тұрғындарының ана тілін таңдау және меңгеру деңгейі, қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру деңгейі, солардың ішінде аймақ тұрғындарының қай тілді үстемдікпен қолданытыны туралы мәселелер қарастырылады.

Жұмыстың мақсаты – республикамыздың батыс бөлігінде орналасқан Ақтөбе облысының тілдік жағдайын, әсіресе географиялық орналасуы мен этникалық және тілдік әркелкілігіне байланысты тілдік жағдайдың, соңғы тенденциялары мен динамикалық өлшемдерін егжей-тегжейлі қарастыру.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы Ақтөбе облысының тілдік жағдайының өзіндік сипаты мен ерекшелігін көрсетіп, тілдерді меңгеру деңгейінің даму тенденциясын зерттеуде болып отыр. Талдау

нәтижелерін тілдік саясатты жүргізуде стратегиялық жоспарлар құрастыруда қолдануға болатындығын зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы ретінде атауға болады.

Зерттеу статистикалық мәліметтерді жинақтау және талдау әдістерін пайдалана отырып жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде 1999 жылғы және 2009 жылғы Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі ұсынған Қазақстан Республикасының Ұлттық санақтарының қорытынды нәтижелері алынды.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде Қазақстан Республикасының батыс бөлігінде орналасқан Ақтөбе облысындағы тілдік жағдайдың даму тенденциясы байқалады. Қазақ тілі қазақ халықының арасында үстемдікпен дамығандығы, ал басқа халықтар арасында өз дәрежесінде дамымағандығы анықталған. Қазақ тілі басқа түркі тілдес халық өкілдерінің арасында да дамыған. Себебі олардың ана тілдері қазақ тілімен туыстас болғанына байланысты болса керек. Аймақтың барлық тұрғындары дерлік орыс тілін жетік білетіндігі, ағылшын тілін меңгеру деңгейінің де өскендігі байқалып, аталмыш тілді меңгеруге барлық этностардың көңіл бөле бастағанын көруге болады.

Зерттеудің құндылығы Ақтөбе облысындағы тілдік жағдайдың сипатын халықтың тілдерді меңгеру деңгейі бойынша анықтау болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерге сәйкес мемлекеттік тілге деген қызығушылықтың артуы – бірнеше факторларға байланысты, оның ішінде: тұрғындар арасында қазақтар санының өсуі, қазақ тілінде білім беретін мектептер мен балабақшалар санының көбеюіне байланысты табиғи үрдіс деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: тілдік жағдай, тілдік үдерістер, Ұлттық санақ, әлеуметтік лингвистика, тіл саясаты, статистикалық мәліметтер, әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулер, тілдік ұстанымдар.

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНФОРМАЦИИ ОБ УРОВНЕ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКАМИ НАСЕЛЕНИЯ)

Нергиз Бирай¹, Курманова Б. Ж.², *Утегенова А.³

¹Доктор PhD, профессор, Университет Памуккале, Денизли, Турция,
e-mail: nbiray@pau.edu.tr

²Д.п.н., доцент, АРУ им.К.Жубанова, Ақтобе, Казахстан,
e-mail: baktigul_2001@mail.ru

³Докторант, АРУ им. К. Жубанова Ақтобе, Казахстан,
e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся национального состава населения Актюбинской области, в том числе вопросы о доле представителей разных национальностей, выборе

родного языка народом региона и уровне владения им, уровне владения казахским, русским, английским языками, а также о том, какой из них превалирует.

Цель работы – детальное рассмотрение языковой ситуации Актюбинской области, расположенной в западной части республики, обусловленной в частности особенностями ее географического расположения, этнического и языкового разнообразия, а также последними тенденциями языковой ситуации и динамических критериев.

Научная значимость работы заключается в исследовании тенденции развития уровня владения языками, в выявлении характера и особенностей языковой ситуации Актюбинской области. Возможность использования результатов анализа в проведении языковой политики, составлении стратегических планов можно отметить как практическую значимость исследования.

Исследования проводились с использованием методов сбора и анализа статистических данных. В качестве материала исследования были взяты итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 1999 и 2009 гг., представленные Агентством РК по статистике.

В результате исследования отмечается тенденция развития языковой ситуации в Актюбинской области, расположенной в западной части Республики Казахстан. Выявлено, что казахский язык развивается преимущественно среди казахов, среди представителей же других этносов – не на должном уровне. Казахский язык распространен среди других тюркоязычных народов, что объясняется, возможно, хорошим уровнем владения ими своими родными языками, родственными казахскому. Заметно, что большая часть жителей региона свободно владеет русским языком, наблюдается рост уровня владения английским и внимания к нему среди представителей всех этносов.

Ценностью исследования является определение характера языковой ситуации в Актюбинской области, уровня владения языками ее населения.

Данные, полученные в результате исследования, подводят к выводу о том, что повышение интереса к государственному языку – естественный процесс, связанный с рядом факторов, в том числе с ростом численности казахов среди населения, увеличением количества школ с казахским языком обучения.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковые процессы, Национальная перепись населения, социальная лингвистика, языковая политика, статистические данные, социально-лингвистические исследования, лингвистические принципы.

Статья поступила 09.08.2022

UDC 81.119
SRSTI 16.21.33
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.012

PRECEDENT PHENOMENA IN THE TEXTS OF THE KAZAKH PRESS

*Nurbaeva A.N.¹

*¹doctoral student in the specialty Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru

Abstract. The given article presents a linguoculturological analysis of the concept of «precedent text» based on the press texts in the Kazakh language. The aim of the research is to analyze the linguistic peculiarities of precedent phenomena in the texts of the Kazakh media.

On this occasion, focusing on the study and definitions of the concept «precedent text» it was made a review to the opinions of scientists who made research about this concept. The article deals with the precedent phenomena in Kazakh Periodical Press on the basis on the research of the scientists who carried out investigations into the concept of a precedent text. The examples of precedent phenomena such as a precedent name, a precedent case (situation) and a precedent statement in the texts of the press in the novel are analyzed. The purpose of using precedent phenomena in press texts is determined.

The methods which were used in the research are description, compilation, lexical and semantic analysis, classification and grouping.

Scientific and practical significance of the study: the results of the study are a contribution to the study of the phenomenon of precedence in the Kazakh language, and can also be used in research in the field of text linguistics, media linguistics.

To conclude precedent phenomena can be a means of uniting people within the framework of cultural and spiritual values and being the only means of transmitting values in the memory of the people from generation to generation. The variety of precedent phenomena is a reflection of the originality of our national language. The author concludes that the precedent phenomena in the texts of the Kazakh press represent not only linguistic, but also cultural processes taking place in society and language consciousness.

Keywords: precedent text, precedent name, precedent case (situation), precedent statement, precedent phenomenon, text, ethno-cultural information, cultural process.

Basic provisions

The term «precedent text» firstly was introduced into modern linguistics by the Russian scientist Yu. N. Karaulov. The linguistic term was created in accordance with the term «case law» in jurisprudence. Thus, the word «precedent» is explained in the dictionary of foreign words (the

word «*praecedens*» is translated from Latin as «precedent, predecessor») as follows: 1) the situation that took place in the past and serves as an example or justification; 2) right. A court decision or decisions of other state bodies issued in connection with a specific case and necessarily related to homogeneous cases [1, p.18]. In the explanatory dictionary of the modern Russian language, the following definition is given: a precedent («*praecedens*» in Latin - previous, earlier) is the situation that took place in the past, served as an example for the people, is remembered by people or underlies such actions at the present time [2, p.58].

Introduction

Precedent phenomena of culture can be defined as attitudes towards the environment, social and personal interaction, moral and spiritual values that have developed in the minds of a linguistic and cultural society which is a characteristic of a certain period. Such texts as precedent texts are considered as one of the most important means of representing the linguistic picture of the world, which is an integral part of the linguistic and cultural community. Precedent texts can contribute to the creation of a meaningful and clear picture of the world. Such texts have big opportunities for expressing the emotional and evaluative attitude of a person to his environment. That is the reason why the concept of precedent has become a research theme for many native, foreign linguists and also for philologists.

Description of materials and methods

There were used methods such as description, compilation, lexico-semantic analysis, classification and grouping during the study.

The precedent text is considered as one of the most important tool that reflects the linguistic picture of the world, which is an integral part of the linguistic and cultural community. Having big opportunities for expressing the emotional and evaluative attitude of a person to his environment, the precedent texts can contribute to the creation of a meaningful and clear picture of the world. Therefore, currently the concept of precedent has become a research issue for native and foreign scientists. The concept of «precedent» was introduced into Russian linguistics at the end of the XX century by scientists Yu.N. Karaulov, V.G. Kostomarov, D.B. Gudkov, I.V. Zakharchenko, V.V. Krasnykh and others. Among these meanings, the one that corresponds to the concept of the term «precedent» introduced into linguistics is the definition of this word that took place in antiquity, served as an example for the people and was remembered by the people. Yu.N. Karaulov refers to precedent texts any cultural phenomena: literary and philosophical texts, theatrical productions, cinematography, television programs, advertising, songs and musical works and etc. At the same time works can be verbal and non-verbal that make up elements of «national memory» [3, p.44]. The scientists who investigate the issue of precedent names in Kazakh linguistics are T. Zhanuzakov, T. Konyrov,

G.B. Madiyeva, E. Kerimbaev, G.A. Kazhigaliyeva [4], S.K. Imanberdieva [5], V.I. Zhumagulova and etc. There are several works of scientists dedicated to the issue of precedent phenomena in Kazakh linguistics. They are: G.B. Madiyeva and her work on precedent proper names and the role of precedent names as a referential element in intercultural communication; E.A. Zhuravleva and her work about the activity of Russian precedent texts based on Kazakhstan periodicals; K.K. Rysbergen and his work about the mastery of a compressed linguo-cultural code in precedent units; G.K. Ikhsangaliyeva [6] and her work about the precedent phenomena in newspaper article titles.

Results

The main purpose of this article is to analyze the linguistic features of precedent phenomena in the texts of the Kazakh press. Precedent phenomena are divided into four according to the structural-semantic type: precedent names, precedent statements, precedent texts and precedent situations. These precedent phenomena can be divided as verbal (they are stored and live in the memory of a person in the form of a finished word, phrase, sentence) and verbalized (a linguistic personality does not take them from memory in their entirety, but only their various differential features and uses them in their speech and text with or without their permanent features). The precedent names and precedent statements are considered as verbal precedent phenomena, as far as precedent texts and precedent situations are considered as verbalized phenomenon. There is an invariant perception of each of precedent phenomena that is people living in a certain linguistic society will be familiar with the sign formed by them in this society. That is why he can remember the most basic and the most important, as well as the simplest and shortest signs that quickly recognize precedent phenomena, and if necessary use them for his purpose. The verbalization of these precedent phenomena will never be the same depending on the intent and consituation of each user. Each person whether he is a reader or a writer adds his own perception, understanding, and coloring to this invariant perception and interprets it in his own way. A linguistic personality receives the necessary vocabulary and text fragments from precedent phenomena familiar to any member of the linguistic and cultural community in which he lives, so the cognitive and pragmatic potential of intertexts is always high. Consequently, when every writer includes precedent phenomena in his work regardless of their origin he certainly adds his national mentality, in this way expanding, supplementing and enriching the semantics of pretexts. Each nation has its own precedent texts.

Discussions

Precedent phenomena are defined as cultural phenomena that can be distinguished by the representatives of a particular language and culture. V.V. Krasnykh points out several types of precedent phenomena: - community-precedent phenomena –that is the phenomenon which is known to the average representative of a certain society (social, professional and etc.) and they are regarded as part of the collective cognitive space: these phenomena can

exist in a certain extra-national framework, which is common to lawyers of different countries (professional community); - national precedent phenomena – it is the phenomena known to a certain national linguocultural group, or in other words any average representative of the nation; - universal precedent phenomena that is the phenomena which is known to any person [7]. Precedent text is a finished independent product of thinking and speaking. Generally such kinds of texts are well known to any average member of national-cultural community and can be used several times in the course of communication. Literary works, words of poems, advertisements and legends are referred to precedent texts [8]. Hence, precedent phenomena can be a way of uniting the people in the framework of cultural and spiritual values being the only means of transmitting the values in the people's memory from generation to generation. The variety of precedent phenomena is characterized as a reflection of the uniqueness of our national language. The relationship between people, culture and language is clearly visible at this point. Under the influence of changes in the life ideology of the nation the corpus of national precedent phenomena is constantly changing, old phenomena are replaced by new ones.

«Most of these phenomena are collected in historical works. The consideration of historical works as a precedent text has its own importance by reason of they contain ethno-cultural information about the life and way of life of the people. Therefore, we consider that this information should be conveyed and explained to the reader» [9].

The constitution of precedent phenomena is constantly changing. Some precedents become obsolete and invalid, while others take additional meanings and thus facilitates to the emergence of new precedent phenomena. The development of the society and the change of moral values also affects to the changes in practice. Some precedent phenomena of national deterministic minimized views had changed during the historical process. In accordance with the passage of time, qualities that were valued in the past are negatively perceived by subsequent generations and vice versa. The qualities that were valued in the past in accordance with the passage of time are negatively perceived by subsequent generations and vice versa. Great political figures in the history can serve as an example of this.

Precedent phenomena are classified according to their distribution and social significance:

1) Social precedent – phenomena is known to any average representative of a particular society. In its turn, social precedent - phenomena are divided into macrogroup and microgroup.

Macrogroup phenomena are phenomena that belong to a large group of people. Microgroup phenomena are phenomena characteristic of a small group of people (for example it can be a family group).

2) National-precedent phenomenon. This is a phenomenon known to any average representative of a certain national-linguistic-cultural community;

The smaller the ethnic group the smaller the number of its representatives outside the national framework, but at the same time attitude of the population towards them has more positive value.

3) Universal precedent phenomena

Taking into account the wide scope of the concept of «precedent text» researchers such as D.B. Gudkov, V.V. Krasnykh, I.V. Zakharenko, D.V. Bagaeva [7] consider the precedent phenomena dividing it into four groups: 1. precedent name; 2. precedent case (situation); 3. precedent statement; 4. precedent text. Precedent name is a well-known name in a precedent text which is known to the translators as a precedent case.

For example, if the legends about Asankaygy in Kazakh literature refer to a precedent text, then its hero Asankaygy is a precedent name.

According to Yu.N. Karaulov's research, «The intention and goals of a native speaker and his active life position, i.e. his pragmatic level reflecting the dynamics of his worldview are determined by precedent texts and stable stereotypes as well as through his personal behavior» [10, p.67]. Thereby the reporter who used the precedent text uses the names of historical figures, because the journalist has consciously set himself a certain pragmatic or stylistic goal.

There are such precedent names in the Kazakh periodical press such as Aldarkose, Shyk Bermes Shigaybay, Kodar, Karabay, Kozhanasyr. For example, Bir karaganda shyk bermes Shygaibailar kisiltayan shakta memlekettin, ekonomikanin zhayin oilap tagatsizdandy deude de bolar.

Aldarkose is a precedent name and a legendary person in the form of a prankster who cares about the ordinary people and the person who deceived the rich many times, he was distinguished as cunning, intelligence and wit hero. The language units such as exaggeration, denunciation and ridicule are widely used in periodicals for pragmatic purposes.

Shendi-shekependiler bir birin aldap, kurikka tusirudin amalin izdegen zaman bul. Atkaminerlerdin oyina karasan, Aldarkosenin ozin shan kaptirip kete me dep kalasin (newspaper «Zhas Alash» March 11, 2021).

The image of Aldarkose was formed as a cunning, sly and arrogant person, he was a fighter type for justice due to the worsening of the social situation after the abolition of the khanate.

Rukhani kundiliktardi zhogary koigan akindi Rukhani astanadagi kozhanasirlar kurtip bitetin boldi (newspaper «Zhas Alash» April 14, 2021).

Kozhanasyr is the hero of anecdotes which is common among the Turkic peoples. Kozhanasyr is described as a cunning, naive or sharp-tongued joker in the stories.

Each such image in precedent texts complements a number of precedent names. They can be divided into the following groups:

- 1) precedent names representing historical figures in the text: and etc.;
- 2) precedent names denoting geographical places: Zhetysu, Volga, Zhaiyk, Karatau, Irtys, Shu, Arys, Saryarka, Sozak, Turkestan and etc.;

3) precedent names representing the Kazakh worldview: Allah, Prophet, Earth-Mother, Water-Mother, Adam-Ata and etc.;

4) precedent names representing social categories: president, official, mayor, people and etc.

Precedent statements are complete independent units of thought and speech. Proverbs, idioms, phraseological units, catch phrases and poems are considered as precedent statements.

Such uses can be found in the texts of the Kazakh periodical press.

For example: «Erdin basi-tauekel», «Zhayaudin shani, zhalgyzdin yni shikpas», «zhani ashymaittinnin kasinda basyn auirmasyn» (newspaper «Zhas Alash» 26.07. 2022) «altyn korse perishte zholdan tayady», «zhaudi ayagan zharali», «zhaksini zhattai sila» (newspaper «Zhas Alash» 15.07. 2022)

The research material indicates that the process of updating proverbs and sayings is actively developing on the pages of modern newspapers both directly in the text and in the titles. The title, being an integral part of the article, primarily performs the function of saving the reader's efforts in the process of finding events of interest to him. But even the most boring material can be read thanks to the spectacular title. That is why various proverbial and proverbial parodies are actively used in modern journalism. Titles that represent a modified proverb or saying are catchy, specific (since the title is a condensation of the content of the article) and expressive.

The language of a newspaper is a living and constantly evolving system that requires constant creative tension from journalists. Hence the specifics of the selection of language tools on the pages of newspapers. A newspaper, as one of the mass media, occupies an important place in a person's life. It is in the press that events that take place in the world are covered, public opinions and worldviews are reflected. The effectiveness of a newspaper text is largely determined by its title. We can say that it occupies a stylistically strong position. Prefixing the text, the title carries certain information about the content of the article.

The title is a construction of words, phrases and sentences, which is formed from special semantic elements. Semantic elements, in turn, are intended to attract attention to the material, indicate the main content of the publication, indicate the author's position and form a certain mood for the reader to accept the publication.

The desire to attract as many readers as possible leads to the fact that modern journalists are looking for the most vivid ways to express their thoughts. One of the most common techniques is the use of precedent text in newspaper headlines.

Conclusion

We have shown that precedent phenomena found in Kazakh press texts can be divided into 3 groups as follows: 1. Precedent names; 2. Precedent case (situations); 3. Precedent statements. During the study, we found out that

precedent names in contemporary Kazakh press texts consist of four groups: 1) precedent names in texts; 2) precedent names related to geographical place-names; 3) precedent names representing the Kazakh worldview; 4) precedent names representing social categories.

In any language, precedents convey the understanding, culture and history of this nation. The author of the newspaper article uses precedent names to be guided by the national specifics inherent in the Kazakh people, and these names should be well known to the readership. In this case, precedent names in their semantic content bring the reader closer to the provided information. Within the same topic, it automatically serves to concentrate the Knowledge Fund and transmits a message from the addressee's intention

Proverbs also play the role of a precedent text. They give a short version of what I mean. So, having studied the precedents found in Kazakh-language publications, having analyzed them, we came to the following conclusions::

- precedents are a form of cultural vocabulary reflecting the history of the nation, its language, traditions, customs, expressing national knowledge;
- precedents-a form of pronunciation reflecting the "whole epoch", based on famous historical figures and historical events, informing the past and present of the country;
- precedents are a powerful means of influencing a person's feelings and emotions;
- precedents-a word, phrase or text made up of inflections (proverbs, sayings, winged expressions, folk wisdom, proverbs, aphorisms).

To sum up, precedent texts are a collection of information about the world and the image of the world in the linguistic culture of a certain people. Particularly, precedent texts represent the language fund of the national-cultural and historical memory of a certain people. The precedent phenomena that make up ethno-cultural information in the texts of the modern Kazakh press are not only linguistic, but also cultural processes that are constantly taking place in society and linguistic consciousness.

REFERENCES

- [1] Chudinova A.N. Dictionary of foreign words included in the Russian language. St. Petersburg, 1910. 676 p.
- [2] Modern explanatory dictionary of the Russian language. St. Petersburg . M., Ripoll-Norint, 2008. 960 p.
- [3] Karaulov Yu.N. Some features of the functioning of precedent statements // Bulletin of the Moscow State University. Series Philology. 1997. No. 4. pp. 73-78.
- [4] Kazhigalieva G.A. Linguoculturological analysis of a literary text. Almaty: Aikos, 1999. 104 p.
- [5] Imanberdieva S. K. Names of restaurants in the city. Philol. science. kand. ... abstract. Almaty: kaznu, 2001. 23 p.
- [6] Ihsangalieva G.K. Functional and pragmatic analysis of headlines

(based on the material of Kazakhstani newspapers and TV programs). Abstract ... Candidate of Philology. sciences. Almaty: KazNU, 2000. 28 p.

[7] Krasnykh V.V. Ethnopsycholinguistics and linguoculturology: A course of lectures. M.: Gnosis. 2002. 284 p.

[8] Cognitive base and precedent phenomena in the system of other units and in communication / D. V. Bagaeva, D. B. Gudkov, I. V. Zakharenko, V. V. Krasnykh. Bulletin of the Moscow University. Series 9: Philology. 1997. No. 3. pp. 62-85.

[9] Adilova A.S. Functioning of precedent names in national literature: Problems of regional onomastics. Proceedings of the All-Russian Conference . Maykop, 2006. P. 229-231.

[10] Gudkov D.B., Krasnykh V.V., Zakharenko I.V., Bagaeva D.V. Some features of the functioning of precedent statements. Bulletin of Moscow State University. Series 9. Philology. 1997, No. 4. pp. 106-118.

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТТІ ҚҰБЫЛЫСТАР ТУРАЛЫ

***Нұрбаева А.Н.¹**

***¹ Phd докторант, Әлихан Бөкейхан университеті,
Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі баспасөз мәтіндерін негізге ала отырып «прецеденттік мәтін» ұғымына лингвомәдени талдау жасалады. Зерттеудің мақсаты - қазақ баспасөз мәтіндеріндегі прецедентті құбылыстардың лингвистикалық ерекшеліктерін талдау болып табылады.

Осы орайда прецеденттілік ұғымының зерттелуіне, анықталмауына тоқталып, «прецеденттік мәтін» ұғымын зерттеген ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалды. Прецеденттік мәтін ұғымын зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі тұжырымдарға сүйене отырып, қазақ тіліндегі прецедентті феномендер зерделенеді. Баспасөз мәтіндеріндегі прецедентті есім, прецедентті оқиға (ситуация) және прецедентті айтылым сияқты прецеденттік феноменнің мысалдары талданды. Баспасөз мәтіндеріндегі прецедентті феномендердің қолданылу мақсаттары айқындалады.

Зерттеу барысында сипаттау, жинақтау, лексика-семантикалық талдау, жіктеу, топтастыру сияқты әдістер қолданылды.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы: зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі прецеденттілік құбылысының зерттелуіне қосылған үлес болып табылады, сонымен қатар мәтін лингвистикасы, медиалингвистика салаларындағы зерттеулерде пайдалануға болады

Қорыта келе, прецедентті феномендер халықтың жадындағы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің бірден-бір құралы бола отырып, халықты мәдени-рухани құндылықтардың шеңберінде біріктіру тәсілі бола алады. Прецедентті феномендердің сан-алуандығы ұлттық тіліміздің ерекшелігінің көрінісі болып табылады. Қазақ баспасөз

мәтіндеріндегі прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сонымен қатар қоғам мен тілдік санада болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді деген тұжырым жасалды.

Тірек сөздер: прецеденттік мәтін, прецедентті есім, прецедентті жағдай (ситуация), прецедентті айтылым, прецедентті феномен, мәтін, этномәдени ақпарат, мәдениеттанулық үдеріс.

О ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНАХ В ТЕКСТАХ КАЗАХСТАНСКОЙ ПРЕССЫ

*Нурбаева А.Н.¹

*¹Phd докторант, Alikhan Bokeikhan University,
г. Семей, Республика Казахстан,
e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru

Аннотация. В статье проводится лингвокультурологический анализ прецедентных текстов СМИ на казахском языке. Целью исследования является анализ лингвистических особенностей прецедентных явлений в текстах казахских СМИ.

В этой связи был дан обзор исследований понятия прецедентности, мнений ученых, обращавшихся к этой теме, а также определений рассматриваемого понятия. На основе выводов, содержащихся в работах ученых, изучаются прецедентные феномены в казахском языке. Проанализированы примеры прецедентных феноменов в текстах прессы, таких как прецедентное имя, прецедентное событие (ситуация) и прецедентное высказывание. Определяются цели применения прецедентных феноменов в печатных текстах.

В ходе исследования использовались такие методы, как описание, лексико-семантический анализ, классификация, группировка.

Научная и практическая значимость исследования: результаты исследования являются вкладом в изучение феномена прецедентности в казахском языке, а также могут быть использованы в исследованиях в области лингвистики текста, медиалингвистики.

Прецедентные феномены могут быть способом объединения народа в рамках культурно-духовных ценностей, являясь единственным средством передачи ценностей в памяти народа от поколения к поколению. Многообразие прецедентных феноменов является отражением специфики национального языка. Сделан вывод, что прецедентные феномены в текстах казахских СМИ представляют собой отражение культурологических процессов, происходящих не только в языке, но и в обществе и языковом сознании.

Ключевые слова: прецедентный текст, прецедентное имя, прецедентная ситуация, прецедентное высказывание, прецедентный феномен, текст, этнокультурная информация, культурологический процесс.

Статья поступила 02.08.2022

ӨОЖ 81'42
ХҒТАР 16.21.33
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.013

ДИСКУРСТЫҢ ИДЕОЛОГИЯМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Садирова К.Қ.¹, *Әбдірова Ш.Г.²

¹филол. ғ.д., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

^{*2}гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: abdirova_83@mail.ru

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада дискурс пен идеологияның өзара қатынасы, дискурсологиядағы осы мәселеге қатысты қалыптасқан тұжырымдар талданады. Мақаланың мақсаты – идеология мен дискурстың өзара тығыз байланысын, идеологияның таралуы дискурста жүзеге асатынын, идеологияның таңбалардың тұрақталған мағыналар жиынтығы болатынын зерделеу, дискурстық бірліктермен дәйектеу. Мақаланың ғылыми маңыздылығы дискурсологияда идеология мен дискурстың өзара тығыз байланыстылығына қатысты теориялық тұжырымдарды өзара салыстырып, практикалық деңгейде деректерді талдау арқылы негіздеуінен көрінеді. Мақалада көтерілген мәселелерді талдауда дискурсты автоматты талдау мектебінің, дискурс теориясы мен дискурсты сыни талдау бағыттарындағы зерттеулер тұжырымдары негізге алынды. Зерттеу дискурстық талдау, мәтінді лингвистикалық талдау әдісі арқылы жүргізілді. Мақаланың негізгі қорытындысында идеология мен дискурстың тығыз байланыстылығы, қандай сөз айтылса да ол белгілі бір әлеуметтік топтың (сөйлеушінің не адресант пен адресат тиесілі) өмір ұстанымдарына сай құрылатындығы, дискурстың идеологияны тасымалдаушы, оның материалдық қабы екендігі, идеологияның әлеуметтік топтардың таным-түсініктеріне сай орныққан, тұрақтанған мағыналар жиынтығы сапасында ұғынылатындығы, дискурста идеологиялық мақсатқа сай арнайы бірліктер халық танымына сәйкес таңдалып жұмсалуды, дискурсқа қатысушы санасына әсер ету үшін түрлі тәсілдер мақсатты түрде қолданылуы берілді. Қазақстандағы Президенттік кезектен тыс сайлау мәселесіне қатысты дискурстық формацияларға, Абайдың қара сөздерінің бүгінгі заман талабына сай идеологиялық мақсатта қолданылуына талдаулар жасалды. Дискурстық формация, идеология, интрадискурс, интердискурс түсініктеріне берілген анықтамалар келтіріліп, оның дискурсты талдаудағы нақты үлгісі мысалмен түсіндірілді.

Мақаланың құндылығы мазмұны мен негізгі тұжырымдарының дискурсология бағытындағы зерттеулерге материал бола алатындығымен анықталады. Практикалық маңыздылығы талдау үлгілерінің көрсетілуімен байланысты.

Тірек сөздер: дискурс, идеология, дискурстық формация, тіл, интердискурс, дискурстық құрылым, ауызша дискурс, жазбаша дискурс.

Негізгі ережелер

Дискурсологияда дискурс талдау тәсілдері мен бағыттары әр түрлі қалыптасқанын байқаймыз. Солардың ішінде дискурсты автоматты талдау мектебі, дискурс теориясы, дискурсты сыни талдау бағыттары дискурстың құрылымы мәселесін ғана қарастырмайды, сонымен бірге идеология мен дискурстың (тілдің) өзара ықпалдастығын да зерттеу нысанына алады. Олардың негізгі өкілдерінің, атап айтқанда, М.Пешё, Р.Робен, П.Серио т.б., пайымдауынша, дискурс пен идеология тепе-тең болмайды, дискурс идеологияның материалдық түрдегі көрінісі болып табылады [1,100 б.], біз оны идеологияның қабы деп атауға да болады деп ойлаймыз.

Кіріспе

Дискурсты автоматты талдау мектебінің өкілдері «дискурстық формация» түсінігін енгізген. Дискурстық формация түсінігіне «қандай да бір жағдайда нақты ұстанымға сай айтылуға тиісті мен айтылуға болатын жайттар» енеді [2,107 б.]. Қарапайым түсінікке сәйкестесек, өзінің кімді және қалай жақтайтындығына сай сөзді таңдау, дискурс түзу. Бұл қазақтың танымындағы «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген қағидаға сай түседі. Немесе «әр заманның тұсында бір сұрқылтай» деген айтылым мазмұнынымен сабақтасады дейміз.

Аталған мектеп өкілдері дискурстың қызметіне қатысты «интердискурс», «интрадискурс» терминдерін ұсынған. Бұл тұста интрадискурс дискурстың өзіне қатысты айтылса, интердискурс – қандайда бір тірек дискурсқа қатысты түрлі дискурстық формациялардың өзара әсері мен ықпалдасуы. Бұл айтылған мәселелерді мысалмен түсіндіріп көрейік. Ел Президенті Қ.Ж.Тоқаев бұқаралық ақпарат құралдары арқылы 2022 жылдың күз айында кезектен тыс Президент сайлауы өткізілетіндігін хабарлаған сөзінен соң-ақ, оған қатысты түрлі пікірлер (қолдаған, қолдамаған) жариялана бастады. Сол пікірлердің әрқайсысындискурстықформациядеугеболады. Алолдискурстарғатірек болған – ел Президенттігіне кезектен тыс сайлау жарияланатындығын хабарлаған Президенттің дискурсы. Ал түрлі дискурстық формациялар – сол дискурсқа түрлі әлеуметтік топтардың әр қилы көзқарастарын білдірген дискурсы. Осы дискурстық формациялардың өзара әсері – интердискурс. Тірек дискурс (Ел Президентінің сөзі) интрадискурсқа жатады. Интердискурс парафраздар арқылы, цитаталар арқылы, астарлы сөз арқылы көрініс табады. Сонда дискурстың идеологиямен байланысын зерттеу дегенді біз дискурстың идеологиялық негізін зерттеу деп түсінеміз.

Идеологияның материалдық қабы ретінде дискурс әлеуметтік құрылымдардың қатынасын қалыптастыру мен өзгертуге қатысады. Біз келтіріп отырған мысалда Президенттікке кезектен тыс сайлау жүргізуді қолдаушылардың дискурсы президенттікті 7 жылға ұзарту қазіргі ел басшысының Жаңа Қазақстан құруға, өз идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік пен уақыт беру қажеттігін уәжде, қарсы дискурстық формация – ел басшылығында отырған жылдардың аз болмағанын, Қаңтар оқиғасына, тілсіз жауларға (Қостанайдағы өрт, су тасқыны т.б.) дайын болмағанын, уақыт созудың қажетсіздігін алға тартады. Қолдаушылардың дискурсы ел басшысы идеологиясының дұрыстығына елді сендіруді көздесе, қарсыластардың дискурсы әлеуметтік құрылымдарды өзгертуді талап етеді. Қолдаушылардың бірі Президенттікті 7 жылға созудың дұрыстығын уәждеуде 7 санына қатысты қазақ танымындағы түсініктерді алға тартады. Идеологияны субъект өзге субъектілер үшін нақты бір мақсатты көздеп ойлап табады, таратады, жоспарлы түрде жүзеге асырады. Идеологиялық өндіріс өрісі әлеуметтік топтардың дискурсында көрініс табады. Қандай әлеуметтік топ болса да, олардың мүшелерінің өмір сүру стилі ұқсас, мақсат-мүдделері ортақ болады. Ал әр түрлі әлеуметтік топтардың мүдделері мен мақсаттары тоғыспауы мүмкін. Әлеуметтік әлемді немесе шындықты қабылдауы да олардың қандай идеологияны ұстанатынымен, қолдайтынымен анықталады. Соған сай дискурстық бірліктері де өзгеше тұрақталады. Дискурста идеологияға сай белгілі бір тіл бірліктерінің мағыналары анықталып, тұрақтанады. Дискурс пен идеологияның байланысын зерттеу - тұрақтанған мағыналар жиынтығын зерттеу дегенге әкеледі. Дискурс пен идеологияның байланысында дискурстық емес элементтер де орын алады.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Т.ван Дейктің түсіндіруінде, идеология – топтың ұжымдық түсінігінің когеренттілігін туғызатын аксиомалар жүйесі. Оның ойынша, идеология жекелеген тұлғалардың түсінігі емес, бірақ сол топтың мүшелерінің бірыңғайлығын танытатын іргелі категория [3, 139 б.].

Идеология ұжымдық түсініктің негізі болады, әлеуметтік құрылымдар мен дискурстың арасын жалғастыратын көпір іспеттес болады (жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады, тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады), билік құрылымына қарсылықты не билікті қолдауды туғыза алады. Бұл туралы Т.ван Дейк идеологияның дискурс арқылы көрінетіндігін әрі дискурс арқылы, яғни ауызша немесе жазбаша қарым-қатынаста өзара әрекетке түсетіндігін атайды [4, 121 б.].

Идеологияның өз мақсатына жетуі дискурстың, яғни ауызша не жазбаша қарым-қатынастың әлеуметтік топ мүшелерінің санасында қаншалықты терең сіңуімен байланысты. Идеологиялық мақсатта дискурстың барлық түрі мен жанрлары қолданыла береді: көркем

дискурс, оның ішінде көркем әдебиет дискурсы, кино дискурсы, көркем өнер дискурс т.б.

Біз өз мақаламызда келтірілген тұжырымдарды басшылыққа ала отырып осы материалдарға дискурстық талдау жасаймыз. Дискурстық талдау дегеніміз – бұл қоғамдық-тарихи, мәдени-тарихи жағдаятта жүзеге асқан түрлі мәтіндерді зерделеудің аналитикалық әдістерінің жиынтығы, біздің зерттеу нысанымызға сәйкестесек, әр қолданылған сөздің не дискурстың идеологиялық негізін анықтау, сипаттау.

Нәтижелер

Автордың белгілі бір уақытта дүниеге әкелген туындысы кейін заман талабына сай немесе жеке дискурсқа түсушінің танымына, сол сәттегі әлеуметтік өзгерістерге орай дискурсқа түсушінің әлеуметтік статусына сәйкес идеологиялық құралға айналуы мүмкін, яғни дискурстық формацияға айнала алады. Мысалы, ұлы Абайдың қарасөздерін де дискурстық формация сапасында қарастыруға болады. Өйткені Абай қара сөздерінің мағынасы мен мәні бүгінгі заман талабымен ұштасып, қазіргі заманауи әлеуметтік мәселелермен қабысып, идеологиялық құралға айналды. Нақты айтқанда, қазіргі ел идеологиясын жүзеге асыру дискурсын құрған кезде Абай шығармаларына, оның ішінде қара сөздеріне көңіл аударып, өз идеологияларының дұрыстығына уәж етеді. Абай ақынның өзі де өз заманындағы саяси, идеологиялық дискурстың қатысушысы, мысалы, әлеуметінің қиындығы мен қызығын бөлісушісі, жаны ашып, оқу-білімге үндеуші, өз заманының сыры мен сынын ажыратушы дискурстық тұлға. Абай заманының дискурсы мен идеологиясы ақынның туындыларында көрініс тапқан. Абай сол заманның билік өкілдерін сынаған, ол Абай туындыларында кей сөздердің дискурстық мәнінің тұрақтануынан көрінеді. Мысалы, *бейнет* сөзі. Абайдың сегізінші қара сөзінде би мен болыс тірлігін бейнетке балайды. Олардың жағыну, амал тірлікке жұмсаған уақытының заялығын өзі қолдамай, би, болыстың өмірін сарказм арқылы ашу үшін *қолы тимейді* тіркесін қолданған. Оны қайта интерпретациялау арқылы талдап көрсеткен. Ал би, болыстың тірлігі тұспалдау арқылы суреттелген. Таратып көрсек, *ұлығымызға жазалы боп қаламыз ба* – жоғарыдағы басшыларға жақпай қалмаймыз ба деген, яғни жағыну, солардың жағдайын ойлау, *елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба* – ел ішіндегі билікке қарсы тұрар азаматтардың ашуына тиіп, олардың бас көтеріп кетпеуін қадағалау. Бұл мәселе Абай заманынан бері әлі орын алып отыр деуге болады. «Халықты еститін үкімет» тіркесінің қазіргі тілде орнығуына осы мәселенің шешімін табу жолын іздеуінен көрінеді, дискурс пен идеология әсерінің тілдік таңбалардың мағыналарын тұрақтандыратынының бір дәлелі болып табылады. Ақынның қолданысындағы *бұзақы* сөзі би, болыстың түсінігі арқылы беріліп тұр. Ал қара халық тарапынан ол – кедейлер қамын ойлаушылар, әділетсіздікпен күресушілер.

Абайдың қара сөздерінде қолданылған дискурс қатысушысына әсер ететін тәсілдің бірі – сарказм. Әдебиетте сарказм автордың тақырып мазмұнын ашу мақсатында, шығарманың көркемдік құралы ретінде талданатын болса, дискурста сарказм – дискурстық әсер тудырушы амал. Сарказмды тиімді қолдануды Абай дискурсынан көруге болады. Мысалы сегізінші қара сөзінде: «Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға да сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланады. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. «Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де қолы тие ме»? Осы ой бөлігінде Абай сарказмы мына тізбектерге телінген: *Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға да сайланып та жүрмес еді. ... елді түзерлігі-ақ қалған, ... қолы тие ме?* Ойшыл өз пайымдауында ақыл үйренейін, насихат тыңдайын десе, ол орынға сайланып та жүрмес еді деп, би, болыстың сол заманда ақыл мен насихаттың ауылынан алыстап кеткендігін, әділдіктен қол үзгендігін баяндайды. *Ол не қылып тыңдасын, тыңдайын десе де қолы тимейді* деп би, болыстың ұсақ-түйек мардымсыз іспен айналысып, уақытты бос өлтіріп жүргендігін айтады. Осы сөйлемде сарказм реңін ашып тұрған дискурстық бірлік – **-ақ** шылауы. *Ел түзету* тіркесіне жалғанып, **-ақ** шылауы олардың әбден оқу-тоқу, кемелденуге жеткендігін күшейткіш ұғымда көрсетіп тұр. Аңғарып отырғанымыздай, Абайдың интрадискурсында (*Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға да сайланып та жүрмес еді. Басында өзіндік жұмысы бар. ... ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді*) интердискурстар жиынтығы (үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз, ұлығымызға жазалы боп қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба?) кіріктірілген.

Яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба – байлығын үнемдеу, шығын шығармауды ойлау. Әрі қарай қара сөзде ... *енді ұры-залым, сұм-сұрқия өзі де тыңдамайды. Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. «Аналар анадай болып тұрғанда білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім-ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ.» «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдыңғы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек* [5, 21 б.] деп беріледі.

Абай бұл ой үзегінде ел ішіндегі ұры-залымға, кедей-кепшіктің біліммен ісі жоқтығына ашу-ызасын баяндайды. Ол үшін тағы да сарказмды қолданады. Бұған дәлел ретінде *Аналар анадай болып тұрғанда білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім-ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ. Соңғы сөйлемде кедейге білім керегі жоқтай-*

ақ деу арқылы кедейдің де білімге ұмтылу керектігін айтқан. Бұл тағы да көсемше формалы етістікке—ақ шылауы жалғануы арқылы берілген. Абай сонымен қатар тұспалдап жеткізуді шебер қолданған. Бұл дискурсологияда жасырын түрде (имплицитті) түрде жеткізу деп айтылады. Сөзді ұғарлық адамдар – әлеуметтік статусы жоғары би, болыстар болса, қой жүнді қоңыршалар – кедей, қарапайым шаруалар. Дискурстық айналымда соңғы тіркес ұлттық танымға байланысты кодталған сөздерге таңылған. Қой жүнді дегені – мінезі жуас, қарапайым халық, қоңырша дегені - әлеуметтік деңгейі бойынша орта шаруалар.

Талқылау

Идеологиялық дискурста адресанттың танымына байланысты ой түйіні кілт сөздерге байланады. Сол кілт сөздер ұлттық таным негізінде қалыптасқан кодталған сөздер болуы тиіс. Себебі ол сөздердің әсер ету күші әлдеқайда күштірек. Кілт сөздер дискурстың ядросы іспетті. Адресатқа жеткенде кілт сөздер адресатты дискурстық айналымға жетелейді. Дискурстық айналым дегеніміз – адресаттың дискурсты игеруі, өзгелерге таратуы, осы дискурстық айналымда идеология да әлеуметтік топтардың санасында орнығады, өзгеріс енгізіп, белгілі бір нәтижеге қол жеткізеді.

Идеологиялық мәселелер билікпен тікелей байланысты, сондықтан да ол, негізінен, саяси мәселелер қатарына жатқызылады да, ол ғылыми зерттеулерде саяси дискурс терминінің айналасына шоғырланады. Саяси дискурстың негізгі қатысушылары – саясаткерлер, олардың дискурс түзу, дискурстық формация құру ерекшеліктері бар. Ол ғылыми зерттеулерде талданып та жүр. А.Ю.Мазаеваның айтуынша, саясаткерлердің дискурсы әрқашан эмоционалды бояуға ие, өйткені оның мақсаты – тыңдаушыларын өз ойына сендіру, өзін қолдаушылар қатарын молайту, сондықтан арнайы лексиканы таңдайды, саясаткер алдын-ала жасанды дискурс дайындайды, ол дискурс күнделікті дискурсқа ұқсамайды. Саяси мәтіндердің өзіне тән белгісі оның мақсаттылығына орай түзіледі, ол адамдардың сезіміне әсер етуге оларды нақты бір әрекет жасауға итермелеуге құрылады. Бұл экспрессия идеологиялық құндылықтарды қайта бағалауға, сөз тіркесімдерін талғауға тікелей байланысты болады. Сондықтан саяси мәтіндерге талдау жасауда тек экстралингвистикалық факторларды ғана емес, ең алдымен, лингвистикалық факторларды ескеру керек [6, 85 б.].

К.Қ.Садирова саяси дискурсқа тән тілдік ерекшеліктер ретінде клише мен штамптарды пайдалану, аксиологиялық лексика мен терминдер дефинициясын қолдануды көрсетеді. Сонымен қатар кейбір зерттеушілердің бұл қатарға қазіргі саяси дискурста өз семантикасында ашу-ызаны, кекесін мен мұқатуды, ренішті, ирония мен сарказмды ұстайтын тілдің экспрессивтік элементтерінің молынан жұмсалуды да жатқызып жүргендігін айтады. Бұл дискурстық әсер ету тәсілі, көріп

отырғанымыздай, Абай заманынан бері, мүмкін, онан да әріден келе жатқанын байқауға болады.

Жалпы идеология мен дискурстың арақатынасын зерделегенде идеологиялық дискурс тіркесі қолданылады. Тіл білімінде идеологиялық дискурс саяси дискурстың құрамдас бөлігі ретінде танылып келеді. Біз идеологиялық дискурстың өзіндік ерекшеліктері мен өзінің зерттеу нысанының айқын болуына орай, әрі адресатқа әсер ету заңдылықтарының қалыптасқанын негізге алып дискурстың бөлек түрі сапасында зерттелген дұрыс деп санаймыз.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды былайша қорытындылаймыз:

- 1) Идеология мен дискурс өзара тығыз байланысты.
- 2) Айтылған сөз сөйлеушінің не адресант пен адресат тиесілі белгілі бір әлеуметтік топтың өмір ұстанымдарына сай құрылады.
- 3) Дискурс – идеологияны тасымалдаушы, оның материалдық қабы.
- 4) Идеология – әлеуметтік топтардың таным-түсініктеріне сай орныққан, тұрақтанған мағыналар жиынтығы.
- 5) Дискурста идеологиялық мақсатқа сай арнайы бірліктер халық танымына сәйкес таңдалып жұмсалады да, дискурсқа қатысушы санасына әсер ету үшін түрлі тәсілдер мақсатты түрде (біз тек сарказмге мысал бердік) қолданылады, ол тілде орнығады, қажетті сәтті дискурстық айналымға түседі.

Дискурс теориясының болашақта зерттеуді қажет ететін нысандарына дискурс түрлерінің жіктелуін, дискурстық кеңістік, дискурстық тұлға, дискурстық тәжірибе мен әлеуметтік тәжірибе байланысы, дискурстың зерделену мәселелерін жатқызып келеміз [6, 130 б.]. Соның ішінде қазақ тіл біліміне дискурстың ұлттық ерекшеліктерінің өзіндік сипатын талдау, идеология мен дискурстың арақатынасын зерделеу, Абай шығармаларын идеологиялық дискурс құралы ретінде тану мәселелерін де қарау қажет деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Серио П. О языке власти: критический анализ / П.Серио // Философия языка: в границах и вне границ / Харьков: 1993. – С.100.
- [2] Серио П. О Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / П.Серио. – Москва: Наука, 1999. – 107 с.
- [3] Dijk van T.A. Ideological discourse analysis / T.A. Dijk van // New Courant. –1999. – p. 138-140
- [4]] Dijk van T.A. Ideological discourse analysis / T.A. Dijk van // Journal of political ideologies. – 2006. – p.121
- [5] Абай. Қара сөздер / Абай. – Алматы: Өнер баспасы, 2019. – 124 б.
- [6] Садирова К.К. Дискурсология мәселелері / К.К.Садирова. – Ақтөбе: Колибри, 2019. – 200 б.

REFERENCES

- [1] Serio P. O jazyke vlasti:kriticheski analiz (About the language of power: a critical analysis) // Filosuflja jazyka:v granicakh i vne granic. Kharkov,1993.P.100 [in Rus.]
- [2] Kvadratura smysla: Francuzkaja shkola analiza diskursa (Quadrature of Meaning: The French School of Discourse Analysis). M.,1999. P.107 [in Rus.]
- [3] Dijk van T.A. Ideological discourse analysis//New Courant.1995, 4.P.138-140
- [4] Dijk van T.A. Ideology and discourse analysis// Journal of political ideologies.2006.11(2). P.121
- [5] Abai. Qara sozder (Kara sozder). Almaty: Oner baspasy,2019. 124 p. [in Kaz.]
- [6] Sadirova K.Q. Discursologija maseleleri (Problems of discursology). Aqtobe, «Kolibri» baspasy, 2019. 200 p. [in Kaz.]

ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИСКУРСА И ИДЕОЛОГИИ

Садирова К.К.¹, *Абдирова Ш.Г.²

¹доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

^{*2}магистр гуманитарных наук Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: abdirova_83@mail.ru

Аннотация. В предлагаемой статье анализируется взаимосвязь дискурса и идеологии, имеющиеся в дискурсологии положения о данной проблеме. Цель статьи – изучение тесной взаимосвязи идеологии и дискурса, осознания того, что распространение идеологии осуществляется в дискурсе, что идеология представляет собой стабилизированный набор значений символов, аргументированный дискурсивными единицами. Научная значимость статьи заключается в анализе сведений дискурсологии на практическом уровне при сопоставлении теоретических положений, относящихся к тесной взаимосвязи идеологии и дискурса. При анализе исследуемых в статье проблем за основу были взяты положения о школе автоматического анализа дискурса, теории дискурса и критического анализа дискурса. Исследование было проведено при помощи методов дискурсивного анализа, лингвистического анализа текста. Основной вывод статьи состоит в том, что идеология и дискурс неразрывно связаны, так как они строятся в соответствии с жизненными принципами определенной социальной группы (говорящего, либо адресанта и адресата). Дискурс является носителем идеологии, ее материальной оболочкой. Идеология является совокупностью смыслов, закреплённых, стабилизированных в соответствии с познаниями социальных групп, так как в дискурсе единицы выбираются и расходуются в соответствии с мировоззрением

народа. Показано, что для воздействия на сознание участника дискурса целенаправленно используются различные подходы. Проведен анализ дискурсивных формаций по вопросу внеочередных президентских выборов в Казахстане, использования слов назидания Абая в идеологических целях, отвечающих современным требованиям. Приведены определения таких понятий, как дискурсивная формация, идеология, интрадискурс, интердискурс, на конкретных примерах обоснована конкретная модель в анализе дискурса.

Ценность статьи определяется тем, что ее содержание и основные выводы могут служить материалом для исследований в области дискурсологии. Практическая значимость связана с показом образцов анализа.

Ключевые слова: дискурс, идеология, дискурсивная формация, язык, интердискурс, дискурсивная структура, устный дискурс, письменный дискурс.

THE RELATIONSHIP BETWEEN DISCOURSE AND IDEOLOGY

Sadirova K.K.¹, *Abdirova Sh.G.²

¹ Doctor of Philology, Professor of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

^{*2} Master's of Arts of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: abdirova_83@mail.ru

Abstract. The article analyzes the relationship between discourse and ideology, formulated conclusions on this issue in discursology. The purpose of the article is to study the close relationship between ideology and discourse, the realization that the spread of ideology is carried out in discourse, that ideology is a stabilized set of symbol meanings, reasoned by discursive units. The scientific significance of the article is manifested in the fact that theoretical conclusions concerning the close relationship of ideology and discourse are substantiated in discursology by means of mutual comparison and analysis of data at the practical level. In analyzing the problems raised in the article, we relied on the conclusions of the school of automatic discourse analysis, research in the field of discourse theory and critical discourse analysis. The main conclusion of the article is that ideology and discourse are inextricably linked, since they are built in accordance with the life principles of a certain social group (of speaker, or addressee and addresser). Discourse is the carrier of ideology, its material shell. Ideology is a set of meanings fixed and stabilized in accordance with the knowledge of social groups, since in discourse units are selected and spent in accordance with the worldview of the people, it is shown that various approaches are purposefully used to influence the consciousness of the participant in the discourse. The analysis of discursive formations on the issue of early presidential elections in Kazakhstan, the use of the words of edification of Abai for ideological purposes that meet modern requirements

is carried out. Definitions of such concepts as discursive formation, ideology, intradiscourse, interdiscourse are given, its specific model in the analysis of discourse is substantiated by concrete examples.

The value of the article is determined by the fact that its content and main conclusions can serve as material for research in the field of discursology. The practical significance is associated with the display of analysis samples.

Keywords: discourse, ideology, discursive formation, language, interdiscourse, discursive structure, oral discourse, written discourse.

Статья поступила 20.09.2022

ӘОЖ 81'373

XҒТАР 16.21.47

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.014

СӨЗ БАЙЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘСЕРЛІК: МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

***Сейдамаат Ә.Қ.¹, Алдаш А.²**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD студент,
Алматы, Қазақстан, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

²Филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы
атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,
e-mail: aimank51@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ тіл біліміндегі лексикология, семасиология, лексикография, тіл мәдениеті салаларына қатысты зерттеулерде «тіл байлығы» және «сөз байлығы» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Тіл байлығы мен сөз байлығын танытатын тілдік қабаттардың бірі – синонимдер. Бір-біріне мағыналас немесе мағыналары жақын сөздер қатарын құрайтын тілдегі синонимия – универсалды құбылыс ретінде жазба нұсқаларда номинациялық және көріктеуіш құрал қызметін атқарады. Өткен ғасырлардағы зерттеулерде қазақ тілі жүйесіндегі синонимдер негізінен құрылымдық-жүйелі лингвистика аспектілерінде қаралды, сөйтіп, лексикографиялық еңбектер арқылы өзара мағыналас сөздердің доминант қатарынан шеткергі аймаққа дейін бір сызық бойында орналасатын тізбесі анықталды, бірқатар еңбектерде жекелеген синонимдерге семантикалық талдау жасалды. Алайда қазақ тілінің қазіргі динамикасында контекстуалды (семантика-стилистикалық) синонимдер байқалады, олар жазарманның/сөйлеушінің ойлау қабілетін, тілді меңгеруін, тілге саналы көзқарасын және осы арқылы сөзді әсерлі ету мақсатынан туындайды. Осыған байланысты қазақ тілінің сөз байлығын көрсететін, сөзді байытатын, қарым-

катынас барысында берілетін ақпаратты барынша әсерлі етуге қабілетті контекстуалды синонимдерді талдау өзекті болып табылады.

Алайда тіл дамуының қазіргі кезеңінде синонимдерді қазақ тілінің сөз байлығын танытатын және сөз әсерлілігін арттыратын маңызды құрал ретінде талдау жұмысы функционалдық жағынан қарастырылуы қажет. Жазба нұсқалардың типтік, жанрлық үлгілері аса молайған қазіргі кезеңде тіл жүйесінде құрылымдық жүйе түзетін синонимдермен қатар семантикалық-стистикалық синонимдердің қолданысын талдау да маңызды.

Мақалада қазіргі қазақ жазба коммуникациясының доминант үлгілерінің бірі – қазақ мерзімді баспасөзіндегі стилистикалық синонимдердің ерекшеліктері тіл байлығын және сөз әсерлілігін таныту, ұғымдар мен түсініктерді әртүрлі бағалау тұрғысынан қарастырылады.

Жұмыста жаппай іріктеу, жинақтау, семантикалық, контекстуалды талдау, функционалды-семантикалық талдау және сипаттамалық әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: тіл байлығы, сөз байлығы, тіл мәдениеті, жазба коммуникация, синонимдік қатар, перифраз, сөз әсерлілігі, контекстуалды синонимдер.

Негізгі ережелер

Қазақ тіл біліміндегі лексикология, семасиология, лексикография, тіл мәдениеті салаларына қатысты зерттеулерде тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Тіл байлығы – ауызша және жазбаша ақпаратты жеткізуші тіл жүйесіндегі түрлі тілдік бірліктердің (номинациялар, грамматикалық құрылымдар, образдар, көріктеуіш құралдар, синонимдер) жиынтығы. Ал сөз байлығы – осы тілдік құралдардың коммуникативтік қарым-қатынасқа түсуіндегі көрінісі. Жалпы тіл білімінде тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдары сөз қолданушының ана тілі қазынасын ұтымды, шебер, көркем пайдалана білуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар сөз байлығы коммуникация теориясындағы стереотип, клише, стандарт, сөздің әсерлілігі құбылыстарымен бірлікте талданады. Мұның басты себебі, сөз байлығы ұғымы тіл байлығынан бастау алады, бірақ сөз байлығының көрінетін тұсы – коммуникативтік акт, ауызша және жазба коммуникация, тіл жүйесі байлығының қолданысқа түсуі.

Тіл жүйесі байлығының негізгі қабаттарының бірі – синонимдер. Зерттеулерде семантикалық синоним, стилистикалық синоним және семантика-стилистикалық синоним типтері ажыратылатыны белгілі. Семантикалық синонимдер тіл жүйесіндегі семантикасы жақын өзара мағыналас сөздер қатарын құрайтын болса, стилистикалық синонимдер жүйедегі өзара мәндес лексемалардың әрқайсысының мағыналық реңктерінің коммуникативтік жағдаятқа қарай ұтымды қолданысы болып табылады. Ал семантика-стилистикалық синоним

– белгілі бір ұғымдар мен құбылыстардың, заттар мен бұйымдардың қасиет-сапасын сипаттайтын тіл жүйесіндегі категория ретіндегі синонимдердің шеткергі қатарларының стильдік мақсатта жұмсалуды (мысалы, *әдемі – бәденді*) және тілді қолданушы тарапынан тың бағалауыш тілдік бірліктердің жасалуы. Соңғысы – сөйленіс тіліне (речь) тікелей қатысты. Сондықтан бірқатар еңбектерде жазарманның / сөйлеушінің менталды санасындағы білімі, тілді меңгеруі арқылы пайда болатындықтан, олар авторлық, индивидуалды синонимдер деп аталады. Алайда тілдік бірліктердің осындай түрлерінің сөйленіс тілінен (речь) тіл жүйесіне қарай ығысуы байқалатындықтан, мәтінге байланысты қаралып, контекстуалды синонимдер деп аталуы орныққан. Тіл жүйесіне ығысуын екі бағытта қарастыруға болады: а) стильдік реңкі күшті контекстуалды синонимдердің құрамындағы сыңарларының мағыналары мен мағыналық реңктері ұғымдар мен заттар, құбылыстар мен түсініктерді беруде және синтагматикалық байланысы валенттілігі жағынан нақты қасиет-сапаны бағалауда айқын; ә) коммуникацияда сөз әсерлілігін күшейтеді.

Контекстуалды синонимдер – белгілі бір ұғымдар мен құбылыстарды, заттар мен бұйымдарды бағалау үшін тіл қорындағы тілдік бірліктердің мағыналық реңктерін және бірнеше лексеманың мағыналық реңктерінің синтагматикалық қарым-қатынасы арқылы тыңнан жасалатын тілдік бірліктер.

Контекстуалды синонимдер қазіргі жазба коммуникацияда, оның ішінде мерзімді баспасөз жанрларында кеңінен қолданыла бастады. Бұл жайттың объективті себептерін былайша анықтауға болады. Мерзімді баспасөздің атқаратын негізгі функциялары – ақпарат беру және ықпал ету қызметі. Әлемдік лингвистикадағы және қазақ тіл біліміндегі өткен ғасырлардағы зерттеулерде мерзімді баспасөздің ақпарат беру функциясын талдауға басымдық берілгені, ал әсер ету функциясының алдыңғы басым қызметіне бағындырыла қарастырылғаны байқалады. Ал қоғам дамуының соңғы кезеңдеріндегі елеулі өзгерістерге байланысты мерзімді баспасөздің ықпал ету (иландыру, өзіне тарту) функциясы күшейді. Сонымен қатар ақпарат беру функциясы мен ықпал ету функциясы қатарлас деңгейде. Ақпаратты ықпал ете отырып жеткізуде мерзімді басылым жанрлары тіл байлығының және сөз байлығының мүмкіндіктерімен қатар контекстуалды синонимдерді кеңінен пайдаланады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» [1, 6 б.] деген пікірі қазіргі мерзімді баспасөздің әсер ету функциясына қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Профессор Қ.Жұбанов айтар сөз бен жазар сөздің дұрыстығы жайында: «Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сипатын білу керек. Білмесе, мұнда да

темірді желімдеп, ағашты пісіргендегідей нәтиже шыға береді» [2, 149 б.] деген тұжырымы контекстуалды синонимдерге қойылатын талаптарды анықтайды.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі синонимдердің семантикалық қыры, прагматикалық қызметімен рөлі қаншалықты екендігі, біздегі лексикографиялық еңбектер мен ғылыми зерттеулерде көрсетілген. Соның ішінде қазақ тіліндегі синонимия құбылысының ғылыми-теориялық мәселелерін қарастыруға арналған іргелі зерттеулер қатарында Ә. Болғанбаев, С. Бизақов, Ф. Оразбаева, М. Серғалиев, Ф. Мұсабекова, А. Ә. Османова сынды т.б. тілші ғалымдардың еңбектері аталады. Жүйелі-құрылымдық бағытта қарастырылған синонимдердің табиғаты, әдетте, синонимдер қатарында белгілі бір синоним стильдік бейтараптылығымен және сөзқолданыста жоғары жиілігімен доминат болғанымен, коммуникативтік жағдаятқа қарай қосымша реңкке де ие болады дегенге саяды. Бұл пікір, тұтастай алғанда, синонимия құбылысының негізгі белгілерінің анықталуы үшін аса маңызды болып саналады.

Синонимдік қатарлар – тіл байлығы және сөз байлығы, сонымен бірге қолданысқа түскенде ақпарат берудің әсерлілігін, яғни сөз әсерлілігін күшейтетін прагматикалық қуаты күшті арна. Осыған орай синоним қатары тіл жүйесіндегі көлемімен шектеле ме, әлде тіл динамикасындағы қозғалыстардың ықпалымен синоним жүйесі толығымен ала ма, доминант сыңардың мағынасына сәйкес келетін жаңа тілдік бірлік пайда бола ма деген сұрақ туындайды. Осы себепті соңғы кезеңдерде әлемдік лингвистикада синоним категориясын «ұқсату, теңдестіру арқылы жеке адамның санасында жүретін теңеулер» деп анықтайтын тұжырым, нақты айтқанда, сөйлеуші мен жазарманның діттеміне, санасындағы ойлау үдерісінің нәтижесіне байланысты пайда болатын күрделі құбылыс деген пікір айтыла бастады [3, 114 б.]. Осындай тұжырымның айтылуына негізгі себеп – қазіргі жазба нұсқалардағы контекстуалды синонимдердің пайда болуы. Бұл бірінші кезекте, ауызша және жазба коммуникацияда синонимдерді қолдану тәсілдері мен синонимнің қызметіне қатысты ерекшеліктермен тікелей байланысты. Контекстуалды синонимдердің пайда болуына ықпал жасайтын түрткі жайттар: а) мәтін мазмұнының, ақпарат мазмұнының әсерлілігін арттыру; ә) прагматикалық-стилистикалық міндеттің ілгері шығарылуы; б) семеманың немесе семаның мағыналық өрісінің кеңеюі.

Контекстуалды синонимдерді қарастыру барысында өзара тіркесіп, тың мағына түзетін тілдік бірліктердің әрқайсысының мағыналық өзгеруін, экспрессивті-эмоционалды күші мен қуатын талдау маңызды. Бұл мәселе қазақ тіл білімінде әдеби тілдің нормалануы мен қалыптануы, тіл байлығының жазба тілде қолданысқа түсуі, сондай-ақ сөз мәдениеті мәселелерінің жайы тарапынан қарастыруды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Негізгі нысананы талдау және тұжырымдар жасау үшін қазақ тіл біліміндегі және әлемдік лингвистикадағы синонимика құбылысына байланысты зерттеу еңбектердегі пікірлер сараланды. Синонимдердің сөз қолданысы тұрғысынан ерекшеліктерін айқындау мақсатында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов, Н.Уәли, А.Алдаш, Б.Момынова, Д.Әлкебаева, Ю.С. Степанов, С.В. Лебедева, Г.К. Трофимова сынды ғалымдардың ғылыми пікірлеріне сүйеніш жасалды.

Жұмыста жаппай іріктеу, жинақтау, семантикалық, контекстуалды талдау, функционалды-семантикалық талдау және сипаттамалық әдістері қолданылды.

Тілдік фактілер «Егемен Қазақстан» газетінің 2017-2022 жылдар аралығындағы сандарынан жинақталды. Тілдік фактілердің жалпы көлемі – 82 тілдік бірлік.

Нәтижелер

Қазақ тіл білімінде контекстуалды синонимдер тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдарымен тығыз байланысты. Академик Р.Сыздық қазақ әдеби тілінің лексикалық мүмкіндіктері, тілдік бірліктердің мағыналарының қазақтілді оқырман мен жазарманның коммуникацияда ақпараттың қай түрін беруде де мұқтаждықтарын өтей алатын дәрежеде екендігіне айрықша назар аударған болатын [4, 78 б.]. Тіл байлығының сөз байлығына негіз болатынын ескерсек, ғалым Н.Уәли берілген пікірді келесідей тұжырымымен толықтыра түседі: «Тілдің морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдері, лексикалық қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды» [5, 30 б.]. Олай болса қазақ тілінің сөз байлығы қолданыста тіл жүйесіндегі лексика-фразеологиялық қабатымен шектелмей, ана тілінің синтаксистік, морфологиялық жүйелерін қамту арқылы жасалған тың лексема, соны тіркестер жасауға қабілетті. Шындығында да жазарманның / сөйлеушінің сана, таным, білім деңгейінен, әрі адресатқа ықпал ету мүддесінен туындаған тың тілдік бірліктер, оның ішінде контекстуалды синонимдер сөз байлығын құнарландыра түседі.

Әлемдік лингвистикада сөз мәдениеті саласына және тілдің коммуникативтік сапасына арналған бірқатар еңбектерде: «Тілдік құралдарды игеру немесе тілдің байлығы – адамның ойлау қабілеті мен қарым-қатынасын дамытудың қажетті шарты» екендігіне баса тоқталған [6, 15 б.].

Бұл ретте екі мәселе назар аудартады. Ең алдымен тіл байлығының басты көрсеткіштерінің бірі – семантикалық синонимдерге біршама тоқталу керек болады. Мәселен, тіл жүйесіндегі квантитативті көлемі мол синоним қатарларына «әдемі» доминант сыңарынан басталатын тілдік бірліктер жатады. Басқа өзара мәндес сыңарларына қарағанда «әдемі» сөзі мағынасы жағынан әрі бейтарап сипаттаушы (әдемі қыз,

әдемі көйлек, әдемі табиғат), әрі экспрессивті. Соңғы мағынасы қазіргі баспасөзде тіл жүйесіндегі синтагматикалық валенттіліктен тыс жаңа тіркестер түзеді, осы арқылы ақпараттың әсерлілігі күшейтіледі. Бұған мерзімді баспасөздің спорт тақырыбына арналған жанрларында қолданыс жиілігі байқала бастаған *әдемі соққы жасау, әдемі гол салу, әдемі бокс көрсету, әдемі жүгіру, допты әдемі қабылдау, әдемі комбинация* ұйымдастыру фактілері дәлел бола алады. Бұлар – тіл жүйесіндегі тілдік бірліктің семантикасының валенттілік арқылы өзгеруінен жасалған контекстуалды синонимдер.

Екіншіден, контекстуалды синонимдер тілдегі перифраз / парафраз құбылысымен де байланысты. Дәстүрлі анықтама бойынша перифраз – зат пен бұйымның, ұғым мен құбылыстың нақты бір қасиет-сапасын образды суреттеу, сипаттау. Бірақ суреттеу, сипаттау үшін алынған тілдік бірлікте сөз тіркесінде сипатталатын заттың, құбылыстың жалпы белгісі айқын көрінуі керек (*дала кемесі, темір тұлпар*). Бұдан перифраз мәтінге тәуелді, кейде тәуелсіз екендігі байқалады.

Үшіншіден, зерттеулерде синонимдік қатарлар мен перифразды жақындастыру туралы да пікірлер кездеседі.

Перифраздың прагматикалық ерекшеліктеріне және мақсатты стильдердің мәтіндік базасында синонимияның көрінісіне қатысты ұқсастықтарын анықтаған ғалым Ю.С. Степанов «синонимияның басты белгісі – мағына жақындығы екендігін ескерсек, кең мағынада кез-келген синонимдік топтарды перифраздық топтарға жатқызуға болатындығы жайында пікір білдіреді [7, 201 б.]. Шын мәнінде бұл пікір контекстуалды синонимдерге қатысты.

Бүгінгі таңда контекстуалды синонимнің қызметі әртүрлі. Олардың жасалатын өрісі – біріншіден, мерзімді баспасөздің жанрлық бөліністеріне байланысты. Яғни контекстуалды синонимдердің пайда болу аймағы – ақпараттық-танымдық, насихаттау, дәлелдеу, таныстыру мазмұнындағы жанрлар. Осындай мақсаттарда жазарман мәтінтүзуші тілдік бірліктерді іріктейді, коммуникативтік діндегі жету үшін тілдің мүмкіндіктеріне сүйене отырып, жаңа ізденістерге барады. Бұл ретте денотат мағынаның семаларының бірі негізгі алынады да, тілде бар номинацияның контекстуалды варианты-синонимі жасалады. Мысалы, қазақ тілінің синонимдер сөздігінде көрсетілген азамат /жігіт / сабаз қатарларының соңғы сыңарының бір ғана мәнмәтінде номинациялық вариант жасауына және түсуіне алдыңғы доминанттардың «ер адам, елге сүйеніш болатын, мықты, күшті, батыр» деген семалары тірек болған. Бұл күрделі мәселе а) мәтінтану теориясы тұрғысынан; ә) синонимия жүйесінің мәтін ішіндегі ерекшеліктері тұрғысынан; б) сөз әсерлілігін туғызу қызметі тұрғысынан зерттелуі керек деп ойлаймыз.

Сөз байлығын әсерлі қолдануда синонимияның рөлін айқындау мақсатында бүгінгі қоғамның ақпарат ағынын игеру тетігінің бірі – газет публицистикасы тілін алуды көздедік. Газет лексикасы немесе мерзімді

баспасөз тілі – сөздік құрамы тұрғысынан көп түрлі және қоғамдағы өзгерістер мен жаңалықтарды, шаруашылық, мәдени өмірді түгелдей қамтып жазуға, оны бар әлінше көрсетуге, халық әдеби тілінің бар қоры мен жазу дағдыларын пайдалануға ұмтылады [8, 27 б.]. Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының оқылатын, (визуальды) қабылданатын түріне жататын газет публицистикасы тілінің даму динамикасын зерделеу, қазіргі қазақ әдеби тілі лексикасы дамуының қазіргі сипатын болжауға мүмкіндік береді. Ал қазақ әдеби тілі лексикасы дамуының қазіргі сипатын зерделеудің маңызын ғалым А.Алдаш: «тілді тұтас жүйе ретінде танып-бағалау үшін мерзімнің синхронды бөліктерінде (ғасырлар, онжылдықтар, бірнеше жыл аралығы), әсіресе лексика қабаттың көрінісін – лексикадағы толқулар мен тербелістерді, тілдің өміршендігін дәлелдейтін әрқашанда ілгерілеушілікті (толығы, жаңару) деркесінде талдау аса маңызды және өзекті» [9, 25 б.] деп көрсетеді. Осыған орай газет тіліндегі синонимдердің қолданыстық ерекшеліктерін, соның ішінде жазба публицистикасының (газет тілі) әсер ету қызметіне байланысты туындаған контекстуалды синонимдердің рөлін айқындау, қазақ әдеби тілінің лексикалық қабатын толықтыру және сөз байлығын ұтымды қолдану тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Функционалдық стильдердің ішіндегі газеттік публицистикада біршама синонимдердің қолданылу жайы айрықша. Нақтылай түссек, газет тіліндегі синонимия құбылысы, тілдік жүйедегі синонимдік қорды ұтымды қолданумен ғана шектелмейді. Сонымен қатар коммуникативтік діттемге жету үшін тілдің мүмкіндіктеріне сүйене отырып, жаңа қолданыстар түзуге де қабілетті. Газет лексикасында синоним сөздердің пайда болу ерекшеліктерінің бірі ретінде ғалым Б.Момынова: «тілдегі сөздердің екінші деңгейдегі мағыналарының дамуы арқылы синонимдік жұптардың қолданыста бір мезгілде, қатар пайда болуын» [10, 193 б.] көрсетеді. Осыған орай, қазақ баспасөз тілінің синонимдік қатар түзу мүмкіндігі, контекстуалды синонимдердің молдығынан да байқалады. Газет тілінде саяси және экономикалық терминологиялық лексиканың синонимі ретінде қолданылатын перифраз (бейнелі оралымдар) немесе контекстуалды синонимдердің пайда болуы және қолданылуы кең өріс алған. Мысалы: *мұнай – қара май, қара алтын; мақта – ақ алтын, ақ ұлпа; дәрігер – ақ халатты абзал жан, бейбіт күннің батыры; коронавирус – тәж вирус, тәжтажал* т.б.

Контекстуалды синонимдер газет тілінде публицистикалық стильдің әсер ету қызметін іске асыратын аса жоғары эмоционалды, экспрессивті, әсерлі қолданыстар болып табылады. Сөзімізді дәлелді дәйектермен негіздеу мақсатында белгілі республикалық маңызы бар басылымдарда жиі кездесетін қала атауларының перифраз тәсілімен берілген контекстуалды синонимдерін талдаймыз.

Сурет 1 - Астана қаласының атауын перифраздау тәсілі арқылы жасалған контекстуалды синонимдер

Қазіргі жазба коммуникацияда, мерзімді басылымдарда жиі ұшырасатын Астана – Елорда сөздерін доминант синоним сыңарлар деп есептеуге болады. *Елорда* сөзі алғашында астана сөзінің образды, контекстуалды баламасы ретінде пайда болған. Алайда бірнеше фактордың негізінде: 1) тілді пайдаланушының санасында бар ұлттық кодқа айналған Алтын орда, Алашорда сөздеріне құрылымдық-мағыналық жақындығы; 2) символ ретінде тілді пайдаланушыға әсері; 3) ең бастысы – қолданыс жиілігінің жоғары болуы нәтижесінде *Елорда* сөзі бейтараптана түсті, сондықтан оның тың контекстуалды баламалары жасала бастады. Атап айтқанда, *бас шаһар*, *жаңа астана*, *тұңғыш астана*, *жас қала*, *арман қала*, *жасарған шаһар*, *жаңарған шаһар*, *еліміздің жүрегі* т.б.

Аталмыш контекстуалды синонимдер мәтін ішінде бейтарап мағынадағы доминант синонимді ауыстыру арқылы жоғары экспрессиялы қолданыстар ретінде жұмсалады. Мысалы: *Ол қысылтаяң шақтың кедергілеріне қарамастан, бас шаһардың даму динамикасы сақталып тұрғанын айтты* (1 Шілде, 2021 ЕК); *Әрине, тәуелсіз еліміздің тұңғыш астанасы жайлы бүгінге дейін айтылған әңгімелер аз емес* (4 Шілде, 2021 ЕК); *Тәуелсіздіктің айтулы жетістіктерінің бірі – Сарыарқаның төрінде шолпан жұлдызындай жарқыраған жаңа астананы салу* (4 Шілде, 2021 ЕК). Берілген перифраздық контекстуалды синонимдерді *Елорда* доминант синонимімен алмастырсақ, мәтіннің негізгі ақпараттық мазмұнына нұқсан келмейді. Алайда сөйлемнің экспрессиялық және әсерлілік қуаты кемиді. Сондай-ақ мәтін ішіндегі *бас шаһар*, *тұңғыш астана*, *жаңа астана* контекстуалды синонимдері жоғары экспрессиялы, әсерлі қолданыстар ретінде оқырманның қабылдауына әсер етіп қана қоймай, негізгі сөзге тән кейбір қасиет, сипаттарын даралап, бастапқы доминант синонимнің мағыналық

аясын кеңейтіп тұрғандығын байқаймыз. Бұдан қорытатынымыз, газет публицистикасындағы контекстуалды синонимдер – мәтінде дәл лексикалық синонимдер секілді, бір рет пайдаланылған сөзді қайталамау үшін және ақпараттың әсерлілік қуатын арттыру үшін қолданылады. Соңғы қызметі контекстуалды синонимдердің мерзімді баспасөз тілінде жұмсаудың ерекшеліктерін айқындайды.

Қазіргі мерзімді баспасөз тілінде мемлекеттік маңызы бар Астана, Алматы, Түркістан қалалары атаулары ақпараттық хабарлармен қатар түрлі очерк, фельтон жанрында жазылған мақалаларда жиі ұшырасады. Аталмыш жанрда жазылған мақалалардағы қала атауларының контекстуалды синонимдерінің қолданысы, сөз әсерлілігіне бірден-бір мысал бола алады. Атап айтқанда, *Еліміздің жүрегі – елордамыз* көркейе берсін (4 Шілде, 2021 ЕҚ); *Түркілер төрі – Түркістан* түлей берер (6 Сәуір, 2021 ЕҚ) т.б. Берілген сөйлемде автор контекстуалды синоним мен бейтарап мағынадағы доминант синонимді қатар қолдану арқылы бірінің мағынасын екіншісі толықтыратындай, оқырманға айрықша әсер ететін бейнелі қолданыстар ретінде жұмсап тұр. Бұл автордың сөз қолдану шеберлігін танытады.

Контекстуалды синонимдердің әсерлі қолдануының тағы бір тәсілі – градациялық үлгіде бірінен соң бірін жұмсау. Тіл білімінде тілдік бірліктерді градация (дамыту) үлгісінде жұмсау – алдыңғы сөзден соңғы сөздің, әдепкі құбылыстан екінші құбылыстың екпін қуатының күшейіп, өсіп отыруымен түсіндіріледі. Бұл көркемдік тәсіл құрылыс, жүйесі ұқсас бірыңғай сөйлемдердің іріктеліп шығуына, ой-пікірдің өткір, әсерлі айтылуына әрі мағыналық өрістің кеңеюіне кең өріс ашады [11]. Мысалы: *Сарыарқа төсінде XXI ғасыр ғажайыбы, әлемдік мегаполис, арман қала* бой көтерді (4 Шілде, 2021 ЕҚ); *Мың бояулы қаланы «Оңтүстік астана»* деп те атайды, арасында *жастардың қаласы* деп жатады (20 Қыркүйек, 2020 Алаш айнасы); *Түркі елінің атажұрты, қасиетті қарашаңырақ, киелі Түркістанда* өткен Түркітілдес елдер Парламенттік Ассамблеясы Кеңесінің отырысы бауырлас елдердің бірлігін бекемдей түскені анық (29 Қыркүйек, 2021 ЕҚ). Берілген сөйлемде контекстуалды синонимдердің бірінен соң бірі мағыналық дамуы ретімен жұмсалуды, сөз мәнерлілігін, әсерлілігін тудырып қана қоймай, негізгі сөздің мағыналық дерегін кеңейтіп, сипаттамасын толықтыра түседі. Ал газет тілінің жалпыхалықтық сипаты, әдеби тілдің толығына, баюына, тілдік процестің дамуына, жаңаруына ықпал ететінін ескерсек, әсерлілігі жоғары контекстуалды синонимдер газет тілінің клише санатын толықтыруы әбден мүмкін. Алматы қаласының перифразалық контекстуалды синонимдері ретінде *оңтүстік астана*, *оңтүстік шаһар*, *жастар қаласы* қолданыстары бүгінгі таңда тұрақты дайын клише формалар ретінде жиі жұмсалады. Атап айтқанда, Алматы қаласының әкімі *оңтүстік астана* тұрғындарын Жаңа жылмен құттықтады (1 қаңтар, 2014 ҚазАқпарат); *Оңтүстік шаһардағы* оңды

оқиғаның бірі – Алматыдағы Ахмет Байтұрсыновтың мұражай-үйі қала меншігіне қайтарылды. **Жастар қаласы:** Ұлттық домбыра күнін алматылықтар ерекше атап өтті (18 Қазан, 2019 Қазақстан);

Қазіргі жазба коммуникацияда, мерзімді басылымдарда жиі ұшырасатын Астана қаласы атауының синонимдері *елорда/бас қала* және Алматы қаласы атауының синонимі *оңтүстік астана* мағыналық жағынан қала атауларының абсолютті синонимдеріне айналған. Атап айтқанда, аталмыш синонимдердің алғашқы қолданыста қайталауды болдырмау секілді функциясынан бөлек, оқырманның санасына әсер ету функциясының басым болғандығы айқын білінеді. Алайда публицист мамандардың ресми басылымдарда берілген синонимдерді ұдайы әрі тұрақты қолдануынан, бара-бара синонимдердің әсерлілік функциясы төмендеп, штамп құбылысына айналғандығын байқатты.

Мерзімді баспасөз тілінің динамикалы, өзгермелі сипатын ескерсек, тілдік бірліктердің жиі қолданысы нәтижесінде штамп құбылысына айналуы және әсерлілікке қайта ұмтылу салдарынан туындаған жаңа күрделі фразалы бейнелі оралымдардың қолданысқа енуі бірін-бірі алмастырып отыратын үздіксіз үдеріс. Бұқаралық ақпарат құралдарына жататын газет тілінің ерекшелігі де осында. Мерзімді баспасөз тілінің әсерлілікке ұмтылысы қазақ тіл байлығының қорын мүмкіндігінше молынан пайдалануды мақсат етеді. Сонымен қатар, синонимдік қатар түзуде ұтымды бейнелі оралымдардың оқырман ассоциациясымен сәйкес келуі публицист маманның тілдік тұлғасымен де тығыз бірлікте қарастырылуы тиіс. Автор шеберлігі кез келген мақала, очерк тағы да сол сияқты жанрларда белгілі стильдік сапаны тереңдету үшін оқырман сезімін дәл басып, көпшілік жүрегіне ұялату үшін сөз іздейді... [12, 74 б.]. Соңғы кезде Түркістан қаласына мемлекет тарапынан айрықша көңіл бөлініп, қала өмірінде болып жатқан өзгерістер публицистер назарынан да тыс қалмады. Қала атауына қатысты түрлі бейнелі оралымдар және перифраздық контекстуалды синонимдер қалыптасты. Мысалы: *Түркі әлемінің рухани астанасы, көне шаһар, түркі дүниесінің тұғырлы бесігі, түркілер төрі* т.б. Аталмыш бейнелі оралымдардың әсерлілігі өте жоғары. Алайда публицист мамандардың тұрақты қолдануларының нәтижесінде әсерлі қолданыстардың уақыт өте келе таптаурын, штампқа айналу мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Аталмыш мәселелер қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениеті, стилистика сынды ғылымдардың бірқатар мәселелерін қамтиды. Және алдағы уақытта мерзімді баспасөз тіліндегі «әсерлілік» мәселесі кеңінен зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Бүгінгі қазақ тілді қоғамда жазба коммуникацияның рөлі, соның ішінде ақпарат тарату құралы әрі қоғамдық пікір қалыптастыру, ықпал ету тетігіне айналған мерзімді баспасөз тілінің маңызы ерекше. Себебі мерзімді баспасөз тілі, әдеби тілдің толығы, қалыптануы

және нормалануы үдерістеріне әсер етуші күшке ие. Ал тіліміздегі синонимдік қатарлар ана тілі байлығының бірден бір көрсеткіші. Орнымен дәл қолданылған синонимдер оқырманның сөз талғау әрі сөз талғам қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, шығарманың көркін келтіреді. Осы тұста қазіргі мерзімді баспасөз тілінде, публицист мамандардың сөз қолданысында әсерлі қолданыстардың артуын байқаймыз. Әсіресе газет тіліндегі контекстуалды синонимдердің қолданысы айтылмақ пікірді мәнді-мағыналы етіп, құбылта түседі. Мерзімді баспасөз тіліндегі бірқатар қала атауларына қатысты контекстуалды синонимдерді талдай отырып, газет публицистикасында контекстуалды синонимдерді оқырманға әсер ету мақсатында қолданудың келесідей тәсілдері анықталды: а) бейтарап мағынадағы доминант синоним мен контекстуалды синонимді қатар жұмсау; ә) әсерлілікті күшейту мақсатында контекстуалды синонимдерді бірінен соң бірін градациялық үлгіде жұмсау. Қоғамдағы тіл қолданысының қазіргі жайы бұқаралық ақпарат құралдарындағы тілдің ахуалымен тығыз бірлікте. Мерзімді баспасөз тіліндегі контекстуалды синонимдердің жасалуы, фразеологиялық және бейнелі оралымдардың синонимдік қатар түзуі мәселелеріне мән беру бүгінгі стилистика және тіл мәдениеті ғылымдарының негізгі міндеттерінің бірі. Сонымен қатар, қазіргі толассыз ақпарат ағынының үздіксіз алмасу үдерісінде бұқаралық ақпарат құралдары ұсынатын мәліметтердің барынша ақпараттық танымдық мазмұнын сақтап, оқырманға ұтымды, әсерлі етіп жеткізе алуы тілші мамандар тарапынан тереңірек зерделеуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.
- [2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 608 б.
- [3] Лебедева С.В. Близость значения слов в индивидуальном сознании: Дис. д-ра филол. наук. –Тверь: 2002. – 311с.
- [4] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп томдық шығармалар жинағы, Т.8. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 292 б.
- [5] Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
- [6] Трофимова Г.К. Русский язык и культура речи: Курс лекций. 8-е изд., стер. – М.: Флинта, 2017. – 160 с.
- [7] Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семасиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – 3-е изд., стереот. – М. : Едиториал URSS, 2004. – 360 с.
- [8] Әбілқасымов Б., Мажитаева Ш. Қазақ әдеби тілінің тарихы (ХҮ-XX ғғ.). Оқулық. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009. – 209 б.
- [9] Алдаш А. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 236 б.

- [10] Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 2003. – 228 б.
[11] Дамыту (градация). // URL: <https://kk.wikipedia.org>
[12] Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 247 б.

REFERENCES

- [1] Baitürsynūly A. Tıl-qūral (Language Manual). Almaty, «Sardar» baspasy, 2009. – 348 p. [in Kaz.]
[2] Jūbanov Q. Qazaq tılı jōnindegi zertteuler (Research on the Kazakh language). – öñd., 3-bas. Almaty: «Atamūra», 2010. 608 p. [in Kaz.]
[3] Lebedeva S.V. Blizost' znachenija slov v individual'nom soznanii (The proximity of the meaning of words in individual consciousness): Dis. d-ra filol. nauk. Tver': 2002. 311p. [in Rus.]
[4] Syzdyq R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiyası) (language norm and its codification.) Köp tomдық шығармалар жинағы, Т.8: Almaty, «El-şejire», 2014. 292 p. [in Kaz.]
[5] Uāli N. Sōz mādenietı (Culture of words). – Almaty: Mektep, 1984. – 75 p. [in Kaz.]
[6] Trofimova G.K. Russkij jazyk i kul'tura rechi (Russian language and culture of speech): Kurs lekcij. 8-e izd., ster. M.: Flinta, 2017. 160 p. [in Rus.]
[7] Stepanov Ju. S. Imena, predikaty, predložhenija (semasiologičeskaja grammatika) (Names, predicates, sentences (semiological grammar)) / Ju. S. Stepanov. 3-e izd., stereot. M.: Editorial URSS, 2004. 360 p. [in Rus.]
[8] Äbılqasymov B., Majitaeva Ş. Qazaq ädebi tılınıñ tarihy (XY-XX ğğ.) (History of the Kazakh literary language (XV-XX centuries.) Oqulyq. Qarağandy: QarMU baspasy, 2009. 209 p. [in Kaz.]
[9] Aldaş A. Sōz mādenietı (Culture of the word.). Almaty: «Arys» baspasy, 2015. 236 p. [in Kaz.]
[10] Momynova B. Gazet leksikasy (jüiesı men qūrylymy) (Newspaper vocabulary (system and structure)). Almaty : Arys, 2003. 228 p. [in Kaz.]
[11] Damytı (gradasia). // URL: <https://kk.wikipedia.org> (Damytu (graduation). // URL: <https://kk.wikipedia.org>)
[12] Älkebaeva D. Qazaq tılınıñ pragmastilistikasy: oqulyq (Pragmastilistics of the Kazakh language: textbook). Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 247 p. [in Kaz.]

БОГАТСТВО СЛОВА И ЭФФЕКТИВНОСТЬ: УПОТРЕБЛЕНИЕ СИНОНИМОВ В ЯЗЫКЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

*Сейдадат А.К.¹, Алдаш А.²

*¹ PhD студент, Казахского национального университета имени
Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

² Доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания
имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан, e-mail: aimank51@mail.ru

Аннотация. В казахской лингвистике, в исследованиях по лексикологии, семасиологии, лексикографии, культуре речи понятия «языковое богатство» и «богатство слова» рассматриваются в тесной взаимосвязи. Одним из языковых слоев, демонстрирующих богатство языка и богатство слова, являются синонимы. Синонимия в языке как универсальное явление, представляющее собой ряд слов, имеющих общую семантику или близкие значения, функционируют в речи как номинационный ресурс и выразительное средство. В исследованиях прошлых веков синонимы в системе казахского языка рассматривались в основном в аспектах структурно-системной лингвистики, и, таким образом, через лексикографические труды был определен перечень близких по значению слов, расположенных по одной линии от доминантной лексемы до периферической зоны, а также в ряде работ был проведен семантический анализ отдельных синонимов.

Однако в современной динамике казахского языка наблюдаются контекстуальные (семантико-стилистические) синонимы, они характеризуют мыслительную способность, знание языка, сознательное отношение к речи говорящего / пишущего, отражают познавательно-категоризирующие особенности человека и возникают с целью выражения познавательно-категоризирующих особенностей мыслительно-языковой деятельности человека. В связи с этим актуальным становится рассмотрение контекстуальных синонимов, которые способны разнообразить, обогатить речь, сделать ее более выразительной в процессе общения.

В статье рассматриваются особенности контекстуальных синонимов как образцов выразительных средств, дающих различную оценочную характеристику обозначаемого объекта, в современной казахской периодической печати – одной из доминирующих типов современной казахской письменной коммуникации.

В работе использовались методы сплошной выборки, семантического, контекстуального анализа, функционально-семантического анализа и описательный методы.

Ключевые слова: богатство языка, богатство слова, культура речи, письменная коммуникация, синонимический ряд, перифраз, эффективность слова, контекстуальные синонимы.

THE RICHNESS OF THE WORD AND EFFICIENCY: THE USE OF SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF PERIODICALS

*Seidamat A.K.,¹ Aldash A.²

^{*1}PhD student, al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aimank51@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, professor, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

Abstract. In Kazakh linguistics, in studies on lexicology, semasiology, lexicography, speech culture, the concepts of “linguistic wealth” and “word wealth” are considered in close relationship. Synonyms are one of the language layers that demonstrate the richness of the language and the richness of the word. Synonymy in language as a universal phenomenon forming a number of words having a common semantics or similar in meaning, function in speech as a nominative resource and expressive means. In the studies of the past centuries, synonyms in the Kazakh language system were considered mainly in the aspects of structural and systemic linguistics, and, thus, through lexicographic works, a list of words close in meaning, located along the same line from the dominant lexeme to the peripheral zone, was determined, as well as a semantic analysis of individual synonyms was carried out in a number of works.

However, in the modern dynamics of the Kazakh language, contextual (semantic-stylistic) synonyms are observed, they characterize the thinking ability, knowledge of the language, conscious attitude to the speech of the speaker / writer, thereby cognitive-categorizing features of a person and arise with the aim of reflecting cognitive-categorizing features of human mental and linguistic activity. In this regard, it becomes relevant to consider contextual synonyms that can diversify, enrich speech, make it the most expressive in the process of communication.

The article examines the features of contextual synonyms in the modern Kazakh periodical press, one of the dominant types of modern Kazakh written communication, as examples of expressive means that give different evaluative characteristics of the designated object.

The methods of continuous sampling, semantic, contextual analysis, functional-semantic analysis and descriptive methods were used in the work.

Keywords: language richness, word richness, speech culture, written communication, synonymic series, periphrasis, word effectiveness, contextual synonyms.

Статья поступила 02.07.2022

УДК 81`42

МРНТИ 16.21.33

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.015

АТТРАКТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ УНИВЕРСИТЕТСКИХ ВЕБ-САЙТОВ

*Талыбова Я.С.¹, Монгилева Н.В.²

¹докторант «Иностранная филология» (английский язык),
Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
Костанай, Казахстан, e-mail: montana-kst@mail.ru

²канд. филол. наук, ассоциированный профессор кафедры иностранной
филологии, профессор, Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан,
e-mail: 77772456222@mail.ru

Аннотация. Одной из современных мировых тенденций является развитие сектора образования как сферы услуг, что является частью так называемой политики маркетинга образования. Межвузовская конкуренция побуждает университеты становиться более эффективными, инновационными и предприимчивыми. Так, в качестве одного из маркетинговых инструментов сферы образования выступают веб-сайты университетов. Целью данной статьи является рассмотрение веб-сайта университета сквозь призму феномена аттрактивности. Приводятся определения понятия «аттрактивность» с позиции некоторых исследователей. На материале веб-сайтов трех университетов – Стэнфордский университет (США), Карлов университет (Чехия), Пекинский университет (Китай) – анализируются способы актуализации свойства аттрактивности посредством вербальных и невербальных средств. Теоретическая значимость заключается в том, что выделение и описание средств аттракции позволяет внести вклад в теорию и практику речевого воздействия, функциональной прагмалингвистики, теории коммуникаций, имиджелогии, а также формулирует ряд важных положений, значимых для сопоставительного языкознания и теории межкультурной коммуникации. В работе использовались общенаучные методы наблюдения, анализа и синтеза, потребовавшиеся для определения исследовательской проблемы в организации информационного контента университетских веб-сайтов, и метод дискурс-анализа в выявлении языковых и поликодовых средств, реализующих, наряду с информативной функцией, коммуникативные намерения авторов текстов и суггестирующие положительный образ учебного заведения у целевой аудитории. Проведенный анализ показывает, что аттрактивный

эффект способствует привлечению внимания целевой аудитории, а также формированию положительного образа университета в массовом сознании интернет пользователей. Практическая ценность полученных результатов состоит в возможности их использования при разработке контента веб-сайтов сферы образования.

Ключевые слова: дискурс, аттрактивность, аттракторы, веб-сайты университетов, веб-страницы, средства аттракции, суггестация, образ университета.

Основные положения

С развитием сети интернет самым перспективным каналом коммуникации вузов с потенциальными заказчиками услуг – абитуриентами и их родителями – становится официальный сайт университета. Чтобы остановить свой выбор на каком-то конкретном университете, студенты подробно изучают информацию, размещенную на сайтах образовательных учреждений. В свою очередь, университеты, заинтересованные в привлечении студентов, уделяют большое внимание дизайну и контенту своего веб-сайта для создания имиджа образовательной организации в глазах целевой аудитории. Веб-сайт университета теперь служит не только источником информации, но и стратегическим «суггестором», стремящимся различными способами воздействовать на выбор потенциальных студентов, интегрировав в себе различные свойства, в том числе свойство аттрактивности, являющееся объектом реферируемого исследования.

Введение

Аттрактивность дискурса находится в фокусе внимания многих исследователей. Так, в работе О. И. Максименко и В. В. Подрядовой аттрактивность определяется как свойство лингвистического объекта удерживать внимание аудитории, на которую направлено содержащееся в нем сообщение [1, с. 69]. Данные исследователи полагают, что аттрактивностью можно управлять, т.е. повышать ее уровень с помощью использования специальных приемов и средств речевого воздействия. Элементы дискурса, которые отвечают за аттрактивность определенного фрагмента, именуются *аттракторами*. Они могут иметь место на любом уровне речевой реализации языкового элемента. В исследовании Т. Б. Радбиль утверждается, что реализация аттрактивности может происходить как на уровне осознанного восприятия текста или его части, так и на подсознательном уровне, когда некоторые элементы текста запечатлеваются в памяти, задерживаются в сознании реципиента по принципу перцептивной организации фигура – фон [2].

В данной статье мы опираемся на определение аттрактивности, сформулированное А. И. Помазовым [3, с. 44], согласно которому, аттрактивность понимается как способность дискурса, текста или его фрагмента привлекать к себе повышенное внимание реципиента (адресата или аудитории в целом) с какой-либо целью. В анализируемом дискурсе университетского сайта аттрактивность направлена на формирование положительного образа изображаемого лица, объекта или явления.

Материалы и методы

Материалом для статьи послужили веб-сайты трех университетов: сайт Стэнфордского университета (США), сайт Карлов университета (Чехия), сайт Пекинского университета (Китай) [4 – 6]. Страны и университеты были отобраны на основе двух критериев: 1) популярное направление среди казахстанцев [7]; 2) один из рейтинговых университетов в своей стране.

В работе использовались общенаучные методы наблюдения, анализа и синтеза, потребовавшиеся для определения исследовательской проблемы в организации информационного контента университетских веб-сайтов, и метод дискурс-анализа в выявлении языковых и поликодовых средств, реализующих, наряду с информативной функцией, коммуникативные намерения авторов текстов и суггестирующие положительный образ учебного заведения у целевой аудитории. В описании аттрактивного потенциала были также использованы приемы концептуального анализа в определении использованных концептуальных моделей и контекстуального анализа для установления комплекса импликаций, введенных в содержание экстралингвистической информацией.

Результаты и обсуждение

На принятие пользователем решения остаться на странице веб-сайта влияют разные факторы, например, удобное композиционно-графическое оформление контента; скорость загрузки страницы и ее отдельных вкладок; соответствие содержания страницы интересам пользователя в целом и наличие интересующей его информации в данный момент; различные приемы с использованием языковых и поликодовых средств. На эмоциональную составляющую сознания читателя воздействуют заголовки/подзаголовки, которые выступают «триггером» на платформе университетских сайтов. В заголовках анализируемых текстов, размещенных на домашней интернет странице

вузов, используются приемы привлечения внимания, характерные для новостных сообщений в СМИ. Например, *'What matters most to you and why?' Zelensky asks students in virtual address* Что для вас важнее всего и почему? — спрашивает Зеленский студентов в виртуальном обращении Stanford University [4]. В примере аттракторами являются синтаксис фразы, оформленной в виде вопроса, и использование фамилии известной личности. В заголовке *Combining studies and parenthood should not be stigmatized* Совмещение учебы и материнства/отцовства не должно подвергаться стигматизации Charles University [5] аттракторами выступают лексемы *combining, studies, parenthood*. Фраза апеллирует к категории потенциальных абитуриентов, балансирующих между учебной деятельностью и воспитанием ребенка. Лексема *not be stigmatized* отсылает к смыслам о толерантности, равноправии, уважении всех категорий граждан и далее о заботливом, внимательном отношении администрации вуза к студентам. В нашем следующем примере *Congratulations! Pioneering "Future Leaders" Class 2022* Поздравляем! Пионерский класс «Будущие лидеры» 2022 Peking University [6] к аттракторам можно отнести обращение-апеллятив и синтаксическую конструкцию восклицания. Их функция состоит в привлечении внимания адресата посредством установления контакта с ним и в создании эмоционально-оценочного контекста новостного сообщения. Каждый из указанных аттракторов, помимо основной функции, выделяет, таким образом, новостную информацию о вузе, что, запуская причинно-следственные связи, суггестирует положительную оценку его деятельности: к студентам этого вуза обращается известная личность, значит, университет имеет признание во всем мире // университет не допускает стигматизации студентов с детьми – это современное заведение, которое знает проблемы своих студентов, а значит, помогает их решать // университет обращается с поздравлениями и пожеланиями к своим выпускникам, значит, заведение заинтересовано в их будущем и готово содействовать им.

Помимо новостных сообщений, сайт университета содержит разные тематические разделы, освещающие структуру университета. Аттрактивность реализуется путем контраста названия раздела, сформулированного одним словом, выражающим классический элемент академического устройства, характерного для сайта любого вуза, и подзаголовка, выраженного фразой: *Academics – Preparing students to make meaningful contributions as engaged citizens and leaders in a complex world* [4], *Hillel J. Kieval – Professor of Jewish history and thought talks to Forum Radio* [5], *Study - Educating bright minds with world-class academics*

[6]. Происходит разделение функций номинации (*Study*) и воздействия на адресата (*Educating bright minds with world-class academics*). В последнем примере средствами аттракции выступают словосочетания *bright minds* яркие умы и *world-class academics* академики мирового класса. Первое означает обучающихся, вторая отсылает к академическим званиям и статусу преподавателей, закрепленных институциональными нормами. *World-class academics* не допускает разночтений, тогда как интеграция метафоры *bright* и метонимии *minds* наделяет признаком *bright* всевозможные сегменты опыта, объединенные концептуальным континуумом *minds*. Поскольку речь идет об академическом сообществе, метафтонимия *bright minds* запускает комплекс импликаций: это и студенты-выпускники, и обучающиеся в настоящее время, и те, кто намерен выбрать данный вуз, и те, кто отучился в данном университете и стал признанным специалистом, но не теряет связь с вузом (о метафтонимии и ее интерпретационном потенциале см. Denroche 2018 [8], Mongilyova Medetova 2020 [9]). Сложносоставные лексемы, использованные в подзаголовке, имплицитно исключительность и престижность университета, способствуют яркому эмотивному отображению реальности, даже не используя единицы в превосходной степени *лучшие* / *величайшие* и т.д.

Оформление заголовка и подзаголовка как новость направлено на суггестацию различных смыслов, а именно гибкость учебного процесса, его соответствие запросам современности, хорошую работу администрации вуза, высокий статус университета и в целом положительный образ университета.

Еще одним средством привлечения внимания к сайту университета выступает размещение на веб-странице актуальной информации о широко обсуждаемых событиях в мире. Посетители сайтов могут ознакомиться с позицией администрации вуза по вопросам учебы в эпоху коронавируса, вакцинации, российско-украинского конфликта, по проблемам расовой дискриминации. Так, на сайте Стэнфордского университета есть вкладка под названием *COVID Resources*, которая содержит несколько ссылок, объединенных общей тематикой (*Home, Covid-19, Testing, Prevention & Care, Info for..., Announcements, FAQs, Prevention & self-care*). На сайте Карлов университета также имеется раздел *Covid-19*, в котором представлена информация по мониторингу вируса, условиям обучения, ответы на часто задаваемые вопросы. Что касается сайта Пекинского университета, отдельные веб-страницы, посвященные обучению и проживанию в условиях пандемии, отсутствуют. Однако, пролистывая новостную ленту, можно увидеть, что эта тема все же

обсуждается, но акцент делается на достижения вуза или страны в этом вопросе. Например, *Chinese research team designs new COVID-19 vaccine shown to be effective against Omicron*. Сайт Стэнфордского университета размещает обращение президента В. Зеленского к студентам, Карлов университет формулирует свою позицию под ссылкой *Charles University for Ukraine*, Пекинский университет, на первый взгляд, открыто не обсуждает данную тему на сайте своего вуза, но среди опубликованных новостей можно встретить такие заголовки, как *Russia-Ukraine conflict: View from Africa*. В отличие от двух предыдущих университетов, позиция Пекинского вуза в этом вопросе не показана, по крайней мере, эксплицитно. В американском университете также есть статьи на тему расовых притеснений *Law and race after George Floyd, U.S. schools remain highly segregated by race, ethnicity, economic status*. Чешский и китайский сайты не касаются данного вопроса.

Как стало видно из приведенных выше примеров, сайт Пекинского университета отличается тем, что геополитика, проблемы пандемии и прочее присутствуют в новостной ленте сайта минимально и только в перспективе обучения, проживания, научной деятельности в университете. Например, *Peking University Health Science Center inaugurates new landmark; PKU Holds 2022 commencement Ceremony for Undergraduates; Breakthrough in Stem Cell Technology made by Deng Hongkui's Team at PKU*. Тем не менее, подобные статьи и разделы, затрагивающие мировые события, демонстрируют активную позицию университета, способность эффективно функционировать в любых условиях, а также интегрированность учебного заведения в мировое пространство.

Далее необходимо особо отметить значимость числовых данных в текстах веб-сайтов. Числа как средства выражения категории аттрактивности уже попадали в фокус научного внимания в рамках анализа медиатекстов. Так, А. И. Помазов отмечает, что числовые данные способны быстро и эффективно донести информацию до потенциальных потребителей (студентов, родителей) [3]. Большие значимые числа сообщают о преимуществах, заслугах и сильных сторонах вуза и становятся действенным средством формирования положительного имиджа (*20 libraries hold over 9.5 million volumes, sponsored research budget \$1.69 billion, 16937 students, 2288 faculties, the 674th anniversary of the founding of Charles University*). Мощным суггестивным потенциалом обладают также числа, выражающие показатели рейтингов вузов (например, *The Times Higher Education World University Rankings for 2016–2017 ranked Charles University in 305th place among its five hundred*

ranked universities, making it the only Czech university to feature in the top five hundred), которые активно эксплуатируются учебными заведениями при создании контента для привлечения внимания пользователей. Именно оценка вуза ведущими рейтинговыми агентствами становится для абитуриента дополнительным аргументом выбора. Более того, для студентов и сотрудников вуза подобный факт высокой оценки дает ощущение причастности и гордости за свой университет. Аттрактивность здесь работает не только на вербальном, но и на эмоциональном уровне, вызывая положительные эмоции адресата.

Следующим способом реализации аттрактивности университетского веб-сайта, выделяемым в данной статье, становятся средства диалогизации в текстах, которые способствуют сближению коммуникации между адресантом (университетом) и адресатом (студентами, абитуриентами и т.д.). Так, сайт Пекинского университета размещает речь-обращение президента университета Тао Пиня, где он обращается к студентам всего мира в надежде увидеть их в стенах своего заведения и совместно участвовать в создании светлого будущего. «*There is an old saying in China: "For those who aspire alike, the mountains and seas are never too far to get across." Peking University will embrace the world with a more open mind than ever. We sincerely hope that excellent students from all over the world and friends from all walks of life at home and abroad will join Peking University to witness and participate in our new round of academic achievement. Together we will create and enjoy an ever more glorious future!*». К средствам диалогизации и интимизации в его обращении можно отнести слова со значением объединения (местоимения – *we, our, together*; существительные – *students from all over the world and friends from all walks of life*; глагольные фразы – *embrace the world, join Peking University to witness and participate*). Выбранный фрагмент текста содержит поговорку, которая в переводе на русский звучит: «Для тех, кто стремится к одному и тому же, горы и моря никогда не будут слишком далеки, чтобы пересечь их». Слова в поговорке обращены к студентам, которые проживают за границей, с целью их привлечения, несмотря на разделяющее с университетом расстояние.

На сайтах университетов можно наблюдать еще один способ привлечения внимания – ономастическая аттракция. Вместо полного наименования образовательного учреждения активно используются аббревиатуры университетов (*PKU, CU*) или неполное наименование вуза (*Stanford*). Таким образом, в сознании читающего укладывается название вуза, оно становится узнаваемым как бренд, как солидная организация. Примеры: *Picture perfect memories: PKU student team takes*

photos for an entire village, Your career at CU, Stanford welcomes more than 150,000 visitors to campus annually.

Следует также отметить, что большая часть вербальных средств выражения аттрактивности веб-сайта сопровождается невербальными элементами, такими как: рисунок, фотография, шрифт, видеозапись и т. д. Сохраняя свою автономность, структурные элементы усиливают друг друга, создавая синергетический эффект. Визуальный компонент в тексте обладает, несомненно, большей способностью привлекать внимание, чем сам текст. Согласно Р. Барту, восприятие текста и изображения происходит таким образом: сначала мы «читаем» изображение, а текст позволяет нам правильно истолковать увиденное, направляет наши ассоциации в нужное русло [10]. Как отмечает Л. Г. Лузина, визуальный компонент способен как проиллюстрировать вербальную информацию, так и добавить ей больше образности, выразительности, а во многих случаях в сочетании с вербальным компонентом создать новые дополнительные смыслы [11]. Наряду с фотографиями, аттрактивность достигается посредством шрифтовой и цветовой игры. Заголовок написан крупным жирным шрифтом, подзаголовок менее крупным нежирным шрифтом.

Например,

CAMPUS

Getting a glimpse of campus life at PKU

Цветовая палитра сайта является одним из простейших средств привлечения внимания и сильнейшим раздражителем. Исследуемые нами веб-сайты университетов оформлены в белом, черном и красном цветах. Подобные сочетания контрастных цветов дают четкое изображение текста при прочтении, а также позволяют зонировать пространство веб-страницы по цвету.

Выводы

Обобщая все вышесказанное, можно заключить, что свойство аттрактивности университетских веб-сайтов реализуется посредством многих аттракторов, которые условно можно разделить на вербальные и невербальные. К вербальным средствам выражения аттрактивности относятся: 1 – заголовки и подзаголовки новостных статей и тематических разделов, аттрактивный эффект которых достигается посредством лексем с положительной коннотацией, фамилий известных личностей, вопросительных и восклицательных конструкций, а также обращений; 2 – освещение актуальных новостей с позиции университета (пандемия, война, дискриминация); 3 – большие значимые числа и рейтинги; 4 – приемы диалогизации и интимизации; 5 – ономастическая аттракция,

где частое употребление аббревиатуры вузов создает узнаваемость бренда в сознании адресата.

Невербальные элементы аттрактивности представлены красочным визуальным компонентом – фотографиями, а также типографикой и цветовой палитрой, которые вместе создают гармоничную и эффективную визуально-коммуникационную среду. Языковые средства и приемы, используемые для создания аттрактивности веб-сайта, способствуют формированию положительного образа университета в сознании целевой аудитории, тем самым повышая его конкурентоспособность на рынке образовательных услуг.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Максименко О.И., Подрядова В.В. Аттрактивность в теории языка // Ученые записки национального общества прикладной лингвистики. – 2013. – № 1 (1). – С. 66-73.
- [2] Радбиль Т.Б. Язык и мир: парадоксы взаимоотражения. – Москва: Издательский дом ЯСК, 2017. – 592 с. (Язык. Семиотика. Культура.)
- [3] Помазов А.И. Языковые и коммуникативные средства выражения категории аттрактивности в медиатекстах российских вузов / А. И. Помазов // Национальные коды в языке и литературе. Современные языки в новых условиях коммуникации: сборник статей. – Нижний Новгород: Издательство нижегородского госуниверситета имени Н. И. Лобачевского, 2019. – С. 137 – 146.
- [4] Stanford University. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.stanford.edu/> (Дата обращения: 03.05.2022)
- [5] Charles University. [Электронный ресурс] – URL: <https://cuni.cz/UKEN-1.html> (Дата обращения: 03.05.2022)
- [6] Peking University. [Электронный ресурс] – URL: <https://english.pku.edu.cn/> (Дата обращения: 03.05.2022)
- [7] Образовательная миграция. [Электронный ресурс] – URL: https://forbes.kz/process/education/uchitsya_chtobyi_ne_vernutsya_kazahstanskuyu_molodej_hotyat_ostavit_doma (Дата обращения: 03.05.2022)
- [8] Denroche C. (2018). Text Metaphtonymy: The interplay of metonymy and metaphor in discourse. *Metaphor and the Social World*, 8 (1), 1–24. <https://doi.org/10.1075/msw.16011.den>
- [9] Mongilyova N. V., Medetova E. B. Conceptual Metaphtonymy Of Kazakh Wedding Toast Wishes // WUT 2020 10th International Conference “Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects”. The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. - DOI: 10.15405/epsbs.2020.08.115
- [10] Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с франц. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Костикова. – Москва: Прогресс, 1994. – 616 с.

[11] Лузина Л.Г. Вербальные и невербальные средства воздействия в рекламе // Рекламная коммуникация: лингвокультурный аспект. 2011. №2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/verbalnye-i-neverbalnye-sredstva-vozdeystviya-v-reklame> (дата обращения: 06.05.2022).

REFERENCES

- [1] Maksimenko O.I., Podryadova V.V. *Attraktivnost' v teorii yazy'ka* // *Ucheny'e zapiski nacional'nogo obshhestva prikladnoj lingvistiki. (Attractiveness in the language theory//Scientific notes of the national society of applied linguistics)*. 2013. № 1 (1). P. 66-73. [In Rus.]
- [2] Radbil' T.B. *Yazy'k i mir: paradoksy' vzaimootrazheniya. (The Language and the World: paradoxes of mutual reflection)*. Moscow: Izdatel'skiy dom YaSK, 2017. 592 p. (Yazy'k. Semiotika. Kul'tura. (Language. Semiotics. Culture.)) [In Rus.]
- [3] Pomazov A. I. *Yazy'kovy'e i kommunikativny'e sredstva vy'razheniya kategorii attraktivnosti v mediatekstax rossijskix vuzov (Linguistic and communicative means of expressing the category of attractiveness in the media texts of Russian universities) / A. I. Pomazov // Nacional'ny'e kody' v yazy'ke i literature. Sovremennyy'e yazy'ki v novy'x usloviyax kommunikacii: sbornik statej. (National codes in language and literature. Modern languages in new conditions of communication: collection of articles.)*. Nizhnij Novgorod: Izdatel'stvo nizhegorodskogo gosuniversiteta imeni N. I. Lobachevskogo, 2019. P. 137 – 146. [In Rus.]
- [4] Stanford University. [Electronic resource] – URL: <https://www.stanford.edu/> (Accessed: 03.05.2022)
- [5] Charles University. [Electronic resource] – URL: <https://cuni.cz/UKEN-1.html> (Accessed: 03.05.2022)
- [6] Peking University. [Electronic resource] – URL: <https://english.pku.edu.cn/> (Accessed: 03.05.2022)
- [7] *Obrazovatel'naya migraciya. (Educational migration)* [Electronic resource] –URL: https://forbes.kz/process/education/uchitsya_chtobyi_ne_vernutsya_kazahstanskuyu_molodej_hotyat_ostavit_doma (Accessed: 03.05.2022) [In Rus.]
- [8] Denroche C. (2018). Text Metaphtonymy: The interplay of metonymy and metaphor in discourse. *Metaphor and the Social World*, 8 (1), 1–24. <https://doi.org/10.1075/msw.16011.den>
- [9] Mongilyova N. V., Medetova E. B. Conceptual Metaphtonymy Of Kazakh Wedding Toast Wishes // WUT 2020 10th International Conference “Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects”. The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 2020. - DOI: 10.15405/epsbs.2020.08.115
- [10] Bart R. *Izbranny'e raboty': Semiotika. Poe'tika. Per. s francz. (Selected Works: Semiotics. Poetics: Transl. from French) / Sost., obshh. red. i vstup. st. G.K. Kostikova. Moscow: Progress, 1994. 616 p.* [In Rus.]

[11] Luzina L.G. Verbal`ny`e i neverbal`ny`e sredstva vozdejstviya v reklame // Reklamnaya kommunikaciya: lingvokul`turny`j aspekt. (Verbal and non-verbal means of influence in advertising //Advertising communication: linguocultural aspect). 2011. №2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/verbalnye-i-neverbalnye-sredstva-vozdeystviya-v-reklame> (Accessed: 06.05.2022). [In Rus.]

УНИВЕРСИТЕТ ВЕБ-САЙТТАРЫНЫҢ ТАРТЫМДЫ ӘЛЕУЕТІ

*Талыбова Я.С.¹, Монгилева Н.В.²

*¹ «Шетел филологиясы» (ағылшын тілі) докторанты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті., Қостанай, Қазақстан,
e-mail: montana-kst@mail.ru

² ф.ғ.к., профессор, шетел филологиясы кафедрасының доценті,
А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан, e-mail: 77772456222@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі заманғы әлемдік үрдістердің бірі білім беру саласын қызмет көрсету саласы ретінде дамыту болып табылады, бұл білім беруді маркетингтің саясатының бір бөлігі болып табылады. Университеттер арасындағы бәсекелестік университеттерді тиімді, инновациялық және бастамашыл болуға итермелейді. Сонымен, университеттердің веб-сайттары білім беру саласындағы маркетингтік құралдардың бірі болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты-университеттің веб-сайтын тартымдылық құбылысының призмасы арқылы қарастыру. Кейбір зерттеушілердің көзқарасы бойынша «тартымдылық» ұғымының анықтамалары келтірілген. Үш университет – Стэнфорд университеті (АҚШ), Карлов университеті (Чехия), Пекин университеті (Қытай) веб-сайттарының материалында вербалды және вербалды емес құралдар арқылы тарту қасиетін өзектендіру тәсілдері талданады. Теориялық маңыздылығы, тарту құралдарын бөлу және сипаттау, сөйлеу әсерінің теориясы мен практикасына, функционалды прагматикаға, коммуникация теориясына, имиджологияға үлес қосуға мүмкіндік береді, сонымен қатар салыстырмалы тіл білімі мен мәдениаралық коммуникация теориясына маңызды бірқатар елеулі ережелерді тұжырымдайды. Зерттеуде университет веб-сайттарының ақпараттық мазмұнын ұйымдастыруда зерттеу мәселесін анықтау үшін қажет болатын жалпы ғылыми бақылау, талдау және синтез әдістері қолданылды, ал лингвистикалық және поликодты анықтаудағы

дискурстық талдау әдісі ақпараттық функциямен қатар жүзеге асыруды білдіреді, мәтін авторларының коммуникативті ниеті және мақсатты аудиторияға оқу орнының оң имиджін ұсыну. Талдау көрсеткендей, тартымды әсер мақсатты аудиторияның назарын аударуға, сондай-ақ интернет қолданушыларының жаппай санасында университеттің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді. Алынған нәтижелердің практикалық құндылығы-оларды білім беру саласындағы веб-сайттардың мазмұнын әзірлеу кезінде пайдалану мүмкіндігі.

Тірек сөздер: дискурс, тартымдылық, тартушылар, университет веб-сайттары, веб-беттер, тартымдылық құралы, әсер ету, университет бейнесі.

ATTRACTIVENESS POTENTIAL OF UNIVERSITY WEBSITES

* Talybova Ya.S.¹, Mongilyova N.V.²

^{*1} “Foreign Philology” (English) doctoral student, Kostanay Regional University named after. A. Baitursynov,

Kostanay, Kazakhstan, e-mail: montana-kst@mail.ru

² Candidate of Philological Sc., Associate Prof. of the Department of Foreign Philology, Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: 77772456222@mail.ru

Abstract. One of the current global trends is the development of the education sector as a service sector which is part of the so-called education marketization policy. Interuniversity competition encourages universities to become more efficient, innovative and entrepreneurial. Thus, one of the marketing tools in the field of education is a university website. The purpose of the article is to consider the university websites through the prism of the phenomenon of attractiveness. The definitions of the concept of “attractiveness” from some researchers’ point of view of are given. Based on the material of the websites of three universities – Stanford University (USA), Charles University (Czech Republic), Peking University (China) – ways of actualizing the property of attractiveness through verbal and non-verbal means are analyzed. The theoretical significance lies in the fact that the allocation and description of the means of attraction makes it possible to contribute to the theory and practice of speech influence, functional pragmalinguistics, communication theory, imageology, and also formulates a number of important provisions that are significant for comparative linguistics and the theory of intercultural communication. The study used

general scientific methods of observation, analysis and synthesis, which were required to determine the research problem in organizing the information content of university websites, and the discourse analysis method in identifying linguistic and polycode means that, along with the informative function, implement the communicative intentions of the authors of the texts and suggest a positive image of educational institution to the target audience. The performed analysis shows that the attractive effect helps to attract the attention of the target audience as well as to create a positive image of the university in the mass consciousness of internet users. The practical value of the obtained results lies in the possibility to use them in the development of content for educational websites.

Keywords: discourse, attractiveness, attractors, university websites, web-pages, means of attraction, suggestion, university image.

Статья поступила 09.08.2022

Бөлім 2.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

UDC 81'253
SRSTI 16.31.41
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.016

THE PROBLEM OF LEXICAL TRANSFORMATIONS IN
SIMULTANEOUS INTERPRETING UNDER COGNITIVE AND
DISCURSIVE APPROACH

Mizamkhan B.¹, *Zhambyl B.²

¹cand.of Phil.Sc., associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

^{*2}master of 2 course, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bagdat_zhambylova@mail.ru

Abstract. Scientists have been studying the mechanisms of information transmission in particular its transformation from one language into another at the cognitive level for a long time. The most basic theories in the cognitive process were devoted to the perception of objects and their categorization, one of which is the “frame theory”. The translator, based on his “mental representation”, categorizes objects and puts them in his cognitive space. The cognitive space is the basis on which the translator makes a choice between the types of lexical transformations to convey information. This article analyzes cognitive processes and their impact on the choice of lexical transformations based on simultaneous translation of an economic discourse. The scientific significance of the research is determined by the study of the cognitive decision-making mechanism in the process of using lexical transformations in simultaneous translation. The results of the study can be used in the process of training personnel and specialists in the field of translation, which indicates its practical significance. The main methods are the review and analysis of cognitive mechanisms in the process of using lexical transformations. Results have shown that the translator, when choosing a transformation, goes through 4 types of analysis and relies on 3 contexts. After conducting a review and analysis based on the results, the stages and strategies for conducting

cognitive analysis of the text at all levels based on the cognitive mechanism were identified and proposed. They will help simultaneous interpreters avoid problems in using lexical transformations and understand the cognitive decision making process.

Keywords: frame theory, transformations, cognitive space, mental representation, situational aspect, linguistic aspect, extralinguistic factor, psychological factor.

Basic provisions

Simultaneous translation is a rather complex and multifunctional process in which several mechanisms of the cognitive space act at once. The incoming information goes through several stages, in one of which the translator must transform the word or phrase so that the main meaning is conveyed to the recipient. At this stage, the decision-making mechanism is involved, which is the basis for the use of lexical transformations. The article discusses and analyzes the factors influencing these decisions. All stages and factors pass and act simultaneously in the translator's cognitive space, which complicates the process of problem solving.

Introduction

The theory of translation, covering linguistic features and aspects, was formed in the middle of the 20th century, but at that time the discipline had only theoretical value. The process of translation has been described as the transformation of text from one language into another [1, p. 6]. Scientists and theorists, in order to create an artificial intelligence that will perform the corresponding translation as well as replace the translator, began to study the possibilities and scientific aspects of language correspondences, which led to long-term failures. They came to the conclusion that their main problem was the machine which did not have the "mind" to understand the meaning. This influenced the further studies of cognitivism, meaning of the word, concept and understanding.

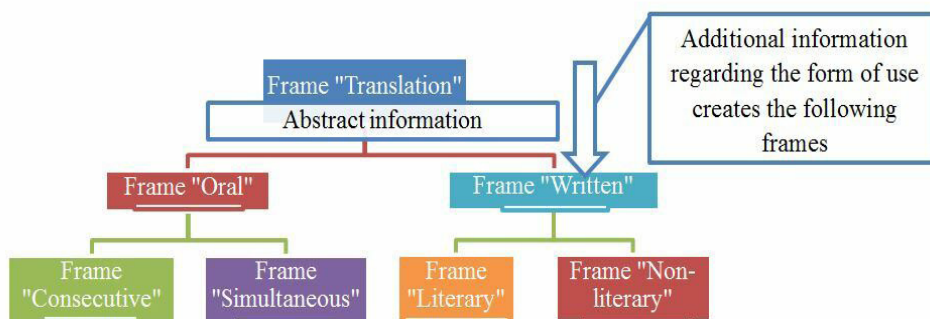
In 1980s, K. Nord has introduced the concept of functional equivalence, which describes transformations as the transfer of not only linguistic means, but also cultural space [2]. The main question in determining the cultural characteristics of the translation was *"for whom is this translation being done?"*. This requires the translator to have background knowledge about culture, traditions, worldview, realities in different languages, and the main concepts and values of the customers. An interpreter transforms thoughts, knowledge and certain concepts, which means having only knowledge is not enough for a simultaneous interpreter.

Translation of information must preserve all the features, from the emotional coloring to the linguistic picture of the world, which makes the translation itself from one language into another a complex process and interpreter activates special cognitive structures to solve the difficulties that

have arisen in the translation process and most often this requires certain modifications and transformations of the language in the translation process. Interpreter is not a specialist who mechanically transfers information, but makes a decision, analyzes and interprets.

This relationship between subject and phenomenon with the knowledge and information of the translator is explained by the *theory of frames*. This structure allows categorizing all knowledge, according to the experience gained and the information received. In the case of translation, it helps to understand how the translator receives information and acquires concepts. This theory was developed by M. Minsky, which contributed to the development of cognitive linguistics [3, p. 245]. The following example in Figure 1 shows how frames are formed based on structure of translation processes. The first frame describes a concept or an object, which in turn contains knowledge and general information in our cognitive space. Additional information gives us more knowledge and the concept expands in its functions and capabilities, which leads to the emergence of even more frames that carry certain information. This example shows how concepts are formed and subdivided in our minds, as well as how experience and knowledge affect this.

Figure 1 - Frame theory according to translation studies

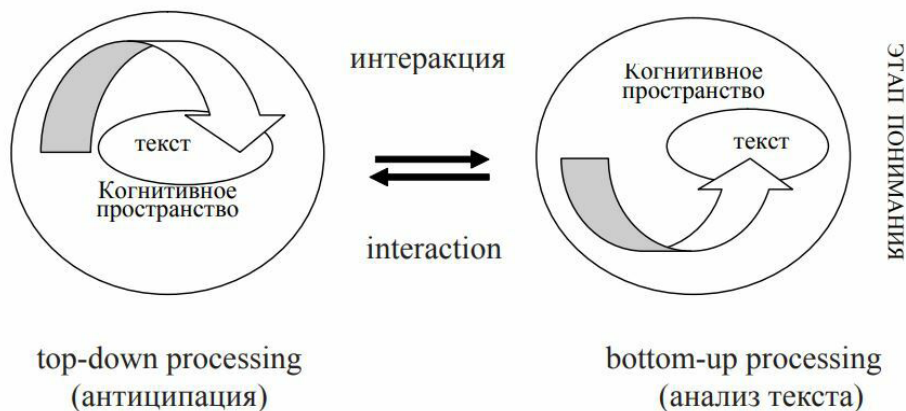

Each frame stores information and knowledge, but this knowledge can vary in terms of human perception, culture, language, and many other factors. This means that the frame itself has a relationship with human perception. One of the ways to describe the understanding and perception of the acquired knowledge in a person's head is called a *mental representation*. Mental representation collects all information and knowledge in memory and that is why there are two types of representation - verbal and figurative. All verbal structures, which also include words, are called the "*mental lexicon*" [4], the non-verbal knowledge on which simultaneous interpreters often rely is called *background knowledge* [5] and all this recreates a *cognitive space* that helps analyze and synthesize human speech.

Translator structures the information using the structure of frames, and the mental representation lays them in memory in the cognitive space. However, how exactly does the mechanism of translation and understanding take place? Many scientists have tried to study this issue, and one of the widely accepted theories is *top-down processing* and *bottom-up processing* [6, p. 234]. The mechanism itself and the relationship between the two processes allows the translator to understand and analyse information. For a simultaneous interpreter, this is the speaker's speech or text from paper. This mechanism helps to use a *probabilistic forecasting* strategy due to background knowledge, and this process always works synchronously. The relevance of this mechanism in the translation process was proved in the experiment of H. Krings [7, p. 137]. This proved that a professional translator always uses background knowledge and his cognitive space to reproduce the translation, which makes the translation itself easy and of high quality. The translator processes the received information according to the lower mechanism [8, p. 46].

The figure 2 shows the interaction of two processes. In the first process, the translator analyses situations in the present time by understanding and perceiving information that is put into the cognitive space. In the second process, the translator analyses the situation based on his cognitive space. This means that understanding itself can't exist without the interaction of these two processes.

Figure 2 - Cognitive (interactive) scheme of text understanding by a translator

The translator receives information and processes it thanks to background knowledge and cognitive experience, but one of the biggest difficulties in translation is the choice of translation transformations and its use. A big step in the study of the cognitive mechanisms of the translator was shown by the experiments on *oculography (eye-tracking)*, presented in the collection of cognitive studies, translated by O'Brien in 2011. In this experiment, K. Lachod describes the cognitive difficulties that the translator faces when transforming language structures and concepts of one language into another,

and also describes their features. [9, p. 133-150]. In the experiment, English and Norwegian languages were used, and these words were divided into 3 categories:

1. Words that are similar in spelling or sound, or they are called *false friends* of the translator.
2. Words similar in meaning and form.
3. Different-rooted words.

The results of the experiment showed the difficulty in translating words similar in sound or spelling, while the least difficulty was shown by words similar in form and meaning. The experiment also touched upon the time of perception of information, but the results were the same. This experiment shows that for the perception of information it is very important for the translator to know the entire *conceptual connection*.

All the processes described above, such as perception of information, structuring of information, analysis and synthesis, reference to background knowledge, cognitive space and conceptual connection are the basis for the transfer of information and this whole process occurs at 4 levels according to Mr. Clarke, such as *linguistic, dialectical, cultural and affective-emotive* [10, p. 340].

1. Linguistic.

A translator who hears a word, phrase or sentence takes it through the analysis of the linguistic context, which serves as the basis for further conceptual analysis. This context considers 3 aspects for further translation:

- The first aspect considers background knowledge, that is, information that was transmitted before the current utterance and which can be the most important part of the semantic context.
- The second aspect considers the context of the word or text as a whole in which the same expression was used.
- The third aspect describes the genre, register and area of discourse.

2. Physical.

At this level, should be considered the environment of the translator, that is, what translator hears and sees, or where this or that situation occurs. This helps to analyse the context more broadly.

3. Social.

In this aspect, social ties and their relationship are considered, that is, in the case of a translator, this is an analysis of the relationship of the speaker with the audience or participants in the translation process.

4. Accumulated knowledge.

All experience and cognitive knowledge stored in the translator's memory and which will help to correctly interpret the information. For example, if a person says "I have a nice surprise for you". But if the speaker is an enemy to a person, then the word "surprise" can be perceived in the negative sense of the word [11, p. 102-103].

Considering the above features in the transfer of information, the translation of discourse can be carried out according to three reasons:

1. Linguistic context (in this case, consideration of the lexical, semantic, as well as syntactic level and analysis).
2. Situational context (considers all knowledge from the current situation, from time to place).
3. Cognitive context (all background knowledge accumulated in memory) [12, p. 62].

Description of material and methods

The article was based on an analysis of the simultaneous translation of a video called "This is the VOA Special English Economics Report" [13]. The text was analysed in a linguistic, situational and cognitive context. This video describes the relationship between children and money, as well as how parents should teach and educate children in relation to money. The description of the video makes it clear that the analysis will be related to economic discourse. In the following Table 1, an analysis was made of the cognitive operations of a simultaneous interpreter in order to understand how our cognitive processes of perceiving and receiving information affect the use of transformations, as well as a frame concept was shown that contains certain information when choosing a particular concept, which affects the choice use of lexical transformations.

Results

Analysis of the linguistic context allows us to highlight the following features:

1. Since the text is a report, passive constructions are most often used (is to let, is expected, are usually advised, is to show), constructions in the present tense (learn, give, get, do, say, can), and so same modal verbs (should make, can save, may be).
2. Situational analysis is that the text for translation is a report for learning English.
3. The cognitive process can be based on the topic and the relation of the discus to the translator's knowledge.

Table 1. Analysis of cognitive operations in the use of lexical transformations

Complex terms and words	Cognitive operation	Frame classification	Lexical transformation	Translation
receiving an allowance	The concept of allowance has several meanings. Conceptual and background information about the topic gives us the opportunity to make a choice in favor of translation according to the context.	amount of money regularly given by parents	Concretization	Күнделікті қажетіңе ақша алу

financial mistakes are not very costly	Costly means expensive. However, in the phrase financial difficulties, the translator understands that it is not in the direct meaning of the word price.	The price is relative to the age of the children when the finances available are not large.	Addition	Қымбатқа соқпайды
within a budget	The frequent use of the phrase is laid in the cognitive space of the translator and makes it possible to translate in an adequate translation.	Limits on the use of money.	Logical development	Бюджет шеңберінде
work around the home	Contextual and situational knowledge makes it possible to determine the target meaning of the phrase “work around”.	All house-work.	Logical development	Үй жұмыстары
to cut costs	The contextual meaning helps determine the correct translation.	Money for unnecessary things.	Concretization	Шығынды азайту
offer service	The semantic development of the phrase through the study of the context helps to make a holistic translation.	Services giving knowledge.	Substitution	Қызмет көрсету

Discussion

The results of the study showed that in choosing lexical transformations, a simultaneous interpreter bases on contextual ones, which include the lexical, situational characteristics of the word, as well as on cognitive, that is, background knowledge about the word or phrase.

The analysis takes place in the following steps:

1. Analysis at the word level, that is, the choice of all suitable synonymous words.
2. Analysis at the level of the sentence and the text, namely the study of the context of the word in the text.
3. Analysis of the situation, namely the time, place, and determination of the features of the current situation.
4. Analysis of all basic, background knowledge in the cognitive space.

On this basis, the following strategies can be distinguished:

- 1) prototypical strategies - the organization of translation activities in search of equivalent according to the frame classification.
- 2) adaptive strategies - additional decisions that the translator makes according to his experience and knowledge.

The prototypic strategy consists of the following actions:

1. creating a sentence corresponding to one of the prototypical frame structures;
2. the terms and accompanying words of the general language and special vocabulary known to the interpreter, the knowledge of which is situationally determined and forms part of the structure of the mental lexicon of the simultaneous interpreter;
3. the most typical syntactic constructions.

The translator's adaptive actions are predetermined by the specifics of the materials being translated, which include the following difficulties.

1. translation of complex terminological structures;
2. hidden syntactic structures;
3. elimination of superfluous words and repetitions in translation;
4. mental editing of grammatical errors that can make it difficult to understand the original text.

The results also show that the preparation of a professional translator and interpreter begins with the study of discourse, the preparation of a terminological and lexical base and its memorization, analysis of the topic of the event and participants, analysis of one's cognitive, physical and psychological preparation. A professional translator is always developing and expanding his knowledge, which helps to expand mental representation and cognitive space.

Conclusion

The cognitive process of translating one language into another is a rather complex process. Many aspects are connected in this process, from speech perception to linguistic structures. The process starts with the object, the word and how the translator perceives it and then categorizes it according to the theory of frames. Frames are interconnected with background knowledge, which in turn appears through experience or knowledge. The verbal and non-verbal knowledge that is contained in the cognitive space creates a mental representation. The translator structures the information using the structure of frames, and the mental representation puts them in memory in the cognitive space.

The translation mechanism itself occurs due to two processes, which are called top-down and bottom-up processing. A professional translator always uses background knowledge and his cognitive space to reproduce the translation, which also affects the choice of lexical transformations in the translation process.

Thanks to experiments, it was proved that the most difficult words to translate are homonyms and in order to translate them and use the correct transformation, 3 aspects must be taken into account, such as:

1. Lexical
2. Situational
3. Cognitive.

The analysis of synchronous video within the framework of the study in the article showed that most often, in order to choose any lexical transformation, the translator relies on the following components:

1. Cognitive space
2. Contextual meaning
3. Semantic development.

The analysis in the study showed that simultaneous translation is a very complex process in which a lot of cognitive mechanisms are involved. Simultaneous interpreter is a professional with a huge knowledge base that is constantly growing and improving. This knowledge helps to better use lexical transformations and make a choice in favour of a more correct option, taking into account the lexical, situational, and cognitive context.

REFERENCES

- [1] Barkhudarov L.S. Language and translation: issues of general and particular theory of translation. M.: International relations, 1975. 240 p.
- [2] Nord Ch. Translating as a purposeful activity: a Prospective Approach. TEFLIN Journal. Vol. 17. № 2. 2006. 131—143 p.
- [3] Minsky M. Frames for knowledge representation: transl. from English. M.: Energy, 1979. 151 p.
- [4] Boldyrev N.N. Language categories as a format of knowledge. Questions of cognitive linguistics. No. 2. 2006. 5-22 p.
- [5] Dawson Michael R.W. Understanding Cogn. Science. Wiley-Blackwell, 1998. 352 p.
- [6] Bell R.T. Translation and Translating: Theory and Practice. London; New York: Longman, 1991. 298 p.
- [7] Krings H.P. Translation Problems and Translation Strategies of Advanced German Learners of French (L2). Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies. Tübingen: Gunter Narr, 1986. 263—276 p.
- [8] Shevchuk V.N. Study of the translation process using the method of fixing “thinking aloud”. Vestnik MgLU. 2003. 41-54 p.
- [9] Cognitive Explorations of Translation (Continuum Studies in Translation) ed. by O’Brien Sharon. Continuum, 2011. 252 p.
- [10] House J. Text and Context in Translation. Journal of Pragmatics. 2006. 338—358 p.
- [11] Croft W., Cruse A. Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 2010.

[12] Remhe I.N. Translation process in the aspect of cognitive modeling. Monograph. Moscow, Nauka Publishing House, 2015.

[13] How an Allowance Helps Children Learn About Money [Electronic resource] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=paivy-gGQZA&t=1s>
Date of access: 16.09.2022.

КОГНИТИВТІ - ДИСКУРСИВТІ ТӘСІЛДІҢ КӨМЕГІМЕН СИНХРОНДЫ АУДАРМАДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мизамхан Б.¹, *Жамбыл Б.²

¹ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

*²курс магистрі, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: bagdat_zhambylova@mail.ru

Аңдатпа. Ғалымдар ақпараттың когнитивтік деңгейде берілу механизмдерін, әсіресе оның бір тілден екінші тілге жеткізілуін өте ұзақ уақыт бойы зерттеп келеді. Танымдық процестегі ең негізгі теориялар объектілерді қабылдауға және оларды категорияларға бөлуге арналды, олардың бірі “фрейм теориясы”. Аудармашы өзінің “менталды қабылдау қасиетіне” сүйене отырып, объектілерді санаттарға бөліп, оны өзінің когнитивті кеңістігінде сақтайды. Когнитивтік кеңістік аудармашының ақпаратты жеткізу үшін лексикалық трансформацияларды түрлерінің арасында таңдап алуына көмектеседі. Бұл мақалада когнитивтік процестер мен экономикалық дискурстың негізінде синхронды аудару кезінде қолданылған лексикалық трансформацияларға когнитивті процесстің тигізер әсері қолданды. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы синхронды аудармада лексикалық түрлендірулерді қолдану процесінде когнитивтік шешім қабылдау механизмін зерттеумен анықталады. Зерттеу нәтижелерін аударма саласындағы кадрлар мен мамандарды даярлау үдерісінде пайдалануға болады, бұл оның тәжірибелік маңыздылығын көрсетеді. Негізгі әдістер – лексикалық түрлендірулерді қолдану үдерісіндегі когнитивтік механизмдерді қарастыру және талдау. Нәтижелер бойынша аудармашы трансформацияны таңдағанда талдаудың 4 түрінен өтіп, аударма процесінде 3 контекстке сүйенетінін анықталды. Нәтижелер бойынша шолу мен талдау жүргізілгеннен кейін когнитивті механизм негізінде барлық деңгейдегі мәтінге когнитивтік талдау жүргізудің кезеңдері мен стратегиялары анықталып, ұсынылды. Олар синхронды аудармашыларға лексикалық түрлендірулерді қолданудағы қиындықтарды болдырмауға және когнитивті шешім қабылдау процесін түсінуге көмектеседі.

Тірек сөздер: фрейм теориясы, трансформациялар, когнитивтік кеңістік, менталды қабылдау, ситуациялық аспект, лингвистикалық аспект, экстралингвистикалық фактор, психологиялық фактор.

КОГНИТИВНО - ДИСКУРСИВНЫЙ ПОДХОД В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Мизамхан Б.¹, *Жамбыл Б.²

¹к.филол.н., доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: baglan_mizamkhan@mail.ru

²магистр 2 курса, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: bagdat_zhambylova@mail.ru

Аннотация. Ученые очень давно изучают механизмы передачи информации на когнитивном уровне и в особенности ее трансформацию при передаче с одного языка на другой. Основные теории в когнитивном процессе были посвящены восприятию объектов и их категоризации, одной из которых является фреймовая теория. Переводчик, основываясь на своей ментальной репрезентации, категоризирует объекты и закладывает их в свое когнитивное пространство. Когнитивное пространство – это база, основываясь на которой, переводчик делает выбор между типами лексических трансформаций для передачи информации. В данной статье проведен анализ когнитивных процессов и их воздействия на выбор лексических трансформаций на материале синхронного перевода экономического дискурса. Научная значимость исследования определяется изучением когнитивного механизма принятия решений в процессе использования лексических трансформаций в синхронном переводе. Результаты исследования могут быть использованы в процессе подготовки кадров и специалистов в области перевода, что свидетельствует о его практической значимости. Основными методами являются рассмотрение и анализ когнитивных механизмов в процессе использования лексических трансформаций. Результаты показали, что переводчик при выборе трансформации осуществляет 4 вида анализа и опирается на 3 контекста в процессе перевода. По итогам обзора и анализа материала были определены и предложены этапы и стратегии проведения когнитивного анализа текста на всех уровнях на основе когнитивного механизма. Они помогут переводчикам-синхронистам избежать проблем с использованием лексических трансформаций и понять процесс принятия когнитивных решений.

Ключевые слова: теория фреймов, трансформации, когнитивное пространство, ментальная репрезентация, ситуативный аспект, лингвистический аспект, экстралингвистический фактор, психологический фактор..

Статья поступила 11.10.2022

ӨОЖ 81`255.2**ХҒТАР 16.31.41****DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.017**

**КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ОНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ
АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(ГЕРОЛЬД БЕЛЬГЕРДІҢ ӘНГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)**

*Муханова Н.Ж.¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ университетінің докторанты, Алматы,
Қазақстан, e-mail: veritas_777@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада Герольд Бельгер әңгімесінің бейнелері және оларды ағылшын тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылады. Мақаланың негізгі мақсаты – аударманың негізгі бірлігі ретінде «бейне» ұғымын зерттеу және бұл бейнелердің аудармада қаншалықты жақсы берілгенін талдау. Көру, есту, сезіну, дәм және иіс сезу сияқты бес сезімдерге ие бола отырып, біз қоршаған әлемді сеземіз, танимыз және соның арқасында сезімдік тәжірибе аламыз. Бейне – жазушының бастан кешкен сезімдік тәжірибесінің қағаз бетіндегі көрінісі. Көркем шығармада осы бес сезімдердің әрқайсысы тілдік формаларда өз көріністерін табады. Бес сезімдердің көріністерін және олардың бейнедегі тілдік репрезентацияларын зерделеу көркем шығарманың оқырманға қандай эмоционалды-эстетикалық әсерін тигізетінін түсінуге көмектеседі. Ғылыми жұмыста түпнұсқа мәтінінің бейнелері қабылдаудың бес сезімдеріне негізделген зерттеу әдісі арқылы қарастырылады және бұл жұмыстың жаңалығын айқындайды. Әдіс әлі де даму сатысында және осы әдіс арқылы мысалдарды талдау эксперименттік сипатқа ие. Герольд Бельгердің «Әбильмажин» әңгімесінің бірнеше бейнелерін және аударма мысалдарын талдай келе, әңгімеде бейнелердің барлық категориялары бар және олар бес сезім мүшелерінің әр түрлі тілдік репрезентациялары арқылы көрінеді деген қорытындыға келуге болады. Аудармашылар бейнедегі бес сезімдердің тілдік репрезентацияларын сан алуан тәсілдермен аударған және бұл олардың аудармада берілуіндегі айырмашылықты бекітуге және нақты көрсетуге мүмкіндік береді. «Бейне» ұғымын аударманың макробірлігі ретінде қарастыру және көркем шығарманы талдаудың жаңа әдісін тәжірибеде қолдану жүргізілген зерттеудің құндылығын анықтайды. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы «бейне» ұғымын әртүрлі ғылымдар тарапынан қарастыруда, сонымен қатар зерттеу нәтижелерін тәжірибеде қолдануда көрінеді.

Тірек сөздер: көркем бейне, бес қабылдау сезімдері, көркем аударма, Герольд Бельгер, Әбильмажин, эмоционалды-эстетикалық әсер, сезімдік тәжірибе, аударма макробірлігі.

Негізгі ережелер

«Бейне» жазушының бастан кешкен сезімдік тәжірибесінің қағаз бетіндегі көрінісі ретінде қарастырылады. Қабылданып жатқан объектілердің бәрі біздің жадымызда тек «бейне» түрінде қалмайды, бірақ сезім сияқты еске қайта түсіп, жаңғырады деп санаймыз. Сыртқы әлемнің барлық объектілері бізбен сезім мүшелері арқылы қабылданады, содан кейін шығармашылық процесте сыртқа шығарылады. Көркем шығармада көру, есту, сезіну, дәм және иіс сезу сияқты бес сезімдердің әрқайсысы тілдік формаларда өз көріністерін табады, сондықтан бес сезімдердің көріністерін және олардың тілдік репрезентацияларын бейнеде зерттеу көркем шығарманың оқырманға қандай эмоционалды-эстетикалық әсерін тигізетінін түсінуге көмектеседі.

Кіріспе

Аударма ғылымы қазіргі заманда өзінің теориялық негізін әлі де қалыптастырып келе жатқан жас ғылым болып саналады. Аударма ғылымында әлі нақты жауабын таппаған мәселелер аз емес. Бүгінгі күнге дейін аударма бірлігі ретінде не болуы мүмкін деген сұрақ нақты жауабын тапқан жоқ. Аударматанудың ғылым ретінде өзіндік әдістері мен объектісі, зерттеу пәні пайда болған сәттен бастап, аударманың теориялық зерттеулерінде «аударма бірлігі» ұғымы кеңінен талқылануда. Аударма бірлігін қарастырудың басты мәселесі ғалымдардың бұл мәселені әртүрлі тәсілдермен зерттегендіктен, аударма бірлігінің бірнеше және әртүрлі нұсқалары алға ұсынылып жатыр. Бүгінгі күнге дейін аударматануда жалпымен бірдей бекітілген және мойындалған нақты аударма бірлігі жоқ. Ғылыми жұмыс көркем аудармаға бағытталғандықтан, «бейне» көркем аударманың бірлігі ретінде қарастырылады.

Аударма бірлігі әлі күнге дейін өзінің нақты анықтамасын таппаған аударматану ғылымының мәңгілік мәселесі болып табылады. Аударма бірлігі ретінде «бейнені» қарастыру осы шет елдерде аударма бірлігін «өнім» немесе «процесс» ретінде қарастыру бағыттарын біріктіре алады деп есептейміз. Біздің ойымызша, көркем мәтіннің бірлігі ретінде «бейнені» ұсыну дұрыс болар еді, өйткені бұл аудармаға мүлде басқа қырынан қарауға мүмкіндік береді. Көркем шығарманың мүмкін болатын «бейне» макробірлігі барлық қажетті элементтерді қамтиды, сонымен қатар аудармашыға бейненің құрамдас тілдік элементтерін жеткізуге

қадаланып қалмай, фрагментарлы түрде берілетін бейнеге оның бүкіл тұтастығында қарауға көмектеседі.

Зерттеудің негізгі мәселесі – «бейне» ұғымы және оның құрылымы болып табылады. «Бейне» ұғымы аударма саласында анықтамалық және жүйелік құрылым тарапынан зерттелмеген және жан-жақты қарастырылмаған ұғым. Бұл мақала «көркем бейнеге» анықтама беруге және оның құрамдас элементтерін қарастыруға бағытталған. Мақаланың авторы «бейне» деген құбылысты әртүрлі көзқарастар қырынан қарастырып, психология, бейнетану, әдебиеттану, өнертану, аударматану сияқты гуманитарлық ғылымдардың басқа салаларынан жауап іздейді. Осы ғылымдардың әрқайсысында бар «бейнеге» қатысты мағлұматтарды жинақтап, талдай отыра, біз көркем шығармадағы «бейне» құбылысын түсіндіре аламыз және оны аудармада дұрыс берілу жолдарын көрсете аламыз.

Зерттеудің нәтижелері «бейне» ұғымын аударма бірлігі ретінде түсіну тұрғысынан маңызды. Аударма бірлігі ретіндегі «бейне» түсінігін зерттеу бізге көркем шығармаға оның фрагментарлы тұтастығында қарауға, сондай-ақ автордың жасырын және айқын келтірген мәліметтерін анықтауға мүмкіндік береді. Аударма процесінде аудармашының нені аудару керектігі туралы біртұтас идеясы болғаны өте маңызды және үнемі тілдік элементтерге қарау көркем шығарманы оның тұтастықтығында жаңғыртуға мүмкіндік бермейді. Аудармашының негізгі міндеттеріне дұрыс баламаны табу ғана емес, сонымен қатар бейненің көңіл-күйін тудыратын және оған қайшы келмейтін баламаны таңдау жатады. Бейненің атмосферасы мен көңіл-күйін дұрыс қайта құру мәтіннің прагматикалық әсерімен қатар, айқын және жасырын байланыстарды қайта құруды да білдіреді. Осыған сүйене отырып, аудармашы үшін көркем аудармада жеткізгісі келетін бейнені ойда ұстау өте маңызды деп айта аламыз және осының бәрі зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Материал мен әдістер

Көркем шығармада кездесетін бейнелер қайталанбас құбылыс және оның одан әрі зерттеуді қажет ететін қырлары көп. Осы уақытқа дейін әдебиеттану, бейнетану, аударматану, психология сияқты ғылымның сан алуан салаларында «бейне» категориясы туралы теориялық көзқарастар әлі де қарастырылып келеді. Көркем бейне сияқты құбылысты зерттеуде ғылымдардың әртүрлі өзіндік бағыттары бар. Бұл мақалада «бейне» сияқты құбылысты зерттеуге назар аударылады, себебі кітапты оқығаннан кейін оқырманның жадында қалатын жалғыз нәрсе – бейне. А.А. Леонтьевтің ойынша, көркем мәтінді тану мен қабылдау – бейсаналық ізденіс әрекеті. Мұнда біз өзіміздің

квазиобъектілік/көркемдік бейнемізді қабылдай отыра, одан тек бейне ғана емес, жеке мағынаға толы және жазушымен көркем шығармаға енгізілген бейне аламыз [1, 200 б]. Көркем шығарманы алсақ, кітапты оқығанда оқырманға әсер ететін бірден-бір нәрсе «бейнелер» деп айта аламыз. Жеке мағыналар, өз кезегінде, адамның әлемге қатынасының кристаллизациясын білдіреді. Тіл элементтері бейнені кодтаудың немесе құрудың құралы ретінде әрекет етеді және кейін оқырман оларды өзінің ішкі білімі мен тәжірибесін ескере отыра декодтайды.

Зерттеудің негізгі талқыланып жатқан сұрағына «бейне» ұғымының түсініктемесі және оның құрылымы деген мәселе жатады. Зерттеу бірнеше кезеңдерді қамтиды және бірінші кезең бейне ұғымын анықтауға қатысты. Мақала «бейне» деген құбылысты әртүрлі көзқарастар қырынан қарастырып, психология, бейнетану, әдебиеттану, өнертану, аударматану сияқты гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларынан жауап іздейді. «Бейне» ұғымын анықтау үшін, біз ресейдің Комиссаров В. Н., Леонтьев А. А., Беляев Н. И., Романова С. И., Разумовская В. А., Артемьева Ю.В., Мухин М. Ю. және Сmekка П.Д., Дави С. Гонсалвес, Флинн П., Леерессен Дж, Доорслаер Л. В., Маринетти Ц., Беннетт Дж., Манас Синха сияқты шетел ғалымдарының еңбектеріне сүйендік.

Зерттеудің екінші кезеңі таңдалған әдісті пайдалана отырып, материалды талдау кезеңін қамтиды. Нейро-лингвистикалық бағдарламалау (НЛБ) бағдарында бес негізгі сезімге сүйенге отырып мәтіндерді талдау әдісі ұсынылады. Сезім мүшелері бізді эмоционалды бағытта қалыптастыратын эмоциялардың бірден-бір көзі болып табылады, сондықтан олар өнер туындысының бізге қалай эмоционалды және эстетикалық әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Бейненің пайда болуының бастауында автордың өзі емес, бірақ айналадағы шындықты қабылдайтын сезімдер жатыр. Көру, есту, сезіну, дәм және иіс сезу сияқты бес сезімдерге ие бола отырып, біз қоршаған әлемді сеземіз, танимыз және соның арқасында сезімдік тәжірибе аламыз. Мұның бәрі сезімнен басталады, содан кейін сезіммен қабылданған объектілердің барлығы белгілі бір бейнеге, не сезімдік тәжірибеге айналып, кейін тілдік формалармен ұсынылады. Бейне – жазушының сезімдік тәжірибесінің шығармадағы көрінісі. Бұл сезімдердің әрқайсысы тілдік формаларда өз көріністерін табады. Жазушының сезімдік тәжірибесін және оның тілдік репрезентациясын бейнеде зерттеу авторлардың оқырманға эмоционалды және эстетикалық тұрғыдан қалай әсер ететінін түсінуге көмектесетін тікелей әдіс болып табылады. Бұл зерттеуде біз қабылдаудың бес сезімдеріне негізделген тілдік материалды талдау әдісін эксперименталды түрде қолданамыз.

Зерттеудің үшінші кезеңі тілдік материалды талдау әдісін пайдалана отырып, материалды жинау мен талдауды қамтиды. Бұл зерттеуде біз қабылдаудың бес сезім мүшелеріне негізделген тілдік материалды талдау әдісін қолданамыз және бұл зерттеу жұмыстың жаңалығы болып табылады. Бұл әдіс әлі де даму сатысында және осы әдісті пайдалана отыра, мысалдарды талдау экспериментті түрде өтеді. Бұл әдіс арқылы мысалдарды жинап, талдай отыра, біз көркем шығармадағы бейне құбылысы қандай болатынын және көркем шығарманың оқырманға эмоционалдық және эстетикалық әсерін қалай беретінін түсіне аламыз.

Зерттеудің тілдік материалы ретінде Герольд Бельгердің «Абильмажин» әңгімесі қолданылды. Герольд Бельгер тек жазушы ғана емес, орыс, қазақ және неміс тілдерінің аудармашысы, эссеист, публицист, лингвист және орыс-неміс әдебиетін зерттеуші, аудармашы маман болған. Ол Хамза Есенжанов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тынымбай Нұрмағамбетов, Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов, Әбіш Кекілбаев, Дүкенбай Досжанов, Оразбек Сәрсенбаев сынды қазақ әдебиеті классиктерінің көптеген өкілдерін орыс және неміс тілдеріне аударған. Ол 60 кітап және әр түрлі баспаларда басылған 2000-нан астам эссе, мақаларды қалдырған [2, 12 б.]. Жазушы қаламынан туған еңбектеріне «Сосновый дом на краю аула» (1973), «Даладағы шағала» (1976), «Алтын асу» (1977), «Лицом к лицу со временем» (1985) (неміс тілінде), «Завтра будет солнце» (1992), «Тихие беседы на шумных перекрестках» (2001), «Дом скитальца» (2003), «В темный час перед рассветом» (2003) т.б. жатады. Сондай-ақ, 2014 жылы Герольд Бельгердің «Избранное» атты кітабы жарық көрді және оған жазушының таңдамалы шығармалары, әңгімелері, эсселері, очерктері, этюдтары енген. Мақалада бұл жинаққа кірген Герольд Бельгердің «Абильмажин» оқиғасы бейнелер мен эмоционалды-эстетикалық әсер ету құралдары позициясынан қарастырылады.

Әдебиетті шолу

Қазіргі уақытта аударматануда аударма бірлігін зерттеу өзекті зерттеу тақырыбы болып табылады, себебі ғалымдар бұл ұғымға қатысты біржақты жауап берген жоқ. В. Н. Комиссаровтың пікірінше, аударма бірлігі аудармаға жататын түпнұсқа мәтіннің бірлігі ретінде анықталады [3, 185–190 бб.]. Көптеген ғалымдар аударма бірлігін тілдік деңгей бірлігі деп түсінеді және осының негізінде метафора, реалия, фразеологиялық бірліктер сияқты жеке бірліктердің аудармалары зерттеледі. Екінші жағынан, аударманың өзі тілдік бірліктер арқылы ғана емес, бүкіл тұтастығы арқылы өзінің бірыңғай әсерін тигізетін өте ауқымды құбылыс. Демек, «көркем бейне» сияқты макробірлікті аударма

бірліктерінің қатарына қосуға болады, себебі «бейне» ол ауқымды әсер ете алатын бірлік болып табылады.

С.И.Романова «бейнені» сезім мүшелері арқылы жүретін қабылдау процесі кезінде адам психикасы тудыратын тұтастық ретінде түсіндіреді. Бейнелер объектілердің белгілі бір «класстарымен» байланысты болады. Сезім мүшелері беретін белгілердің көмегімен адам психикасы қабылдап жатқанды танып, қабылданған объектілердің модельдерін құрастырады [4, 28 б.]. Мұндай модельдер адамға айналасындағы шынайы әлемді анықтауға және осы әлемде бағдарлануға көмектеседі. Бұл процесс Дж. Беннет атап кеткендей «Influx and Efflux» процесіне ұқсайды [5, 7 б.]. Бізден тыс барлық объектілер бізбен қабылданады, содан кейін олар сырт әлеммен қарым - қатынасты орнатуға көмектеседі. Ғалым С.И. Романованың пікірінше, психиканың көмегімен жасалынатын бұл модельдер «бейнелер» деп аталады [4, 28 б.]. Осыған орай, біз С.И. Романованың қабылданатын объектілердің бәрі бейнеге айналады деген пікірмен келіспейміз, себебі дәм мүшесінің көмегімен қабылданатын нәрсені «бейне» деп атай алмаймыз. Қабылданып жатқан объектілердің бәрі біздің сезім жадымызда тек «бейне» түрінде қалмайды, бірақ кейде сезім сияқты еске қайта түсіп, жаңғырады деп санаймыз. Авторлардың бұл сезімдерді тіл арқылы қалай жеткізіп, қалай сипаттайтынын анықтау берілген зерттеуде талқыланатын мәселенің бірі.

Әдебиет әртүрлі идеялар, концепциялар және мәселелерге байланысты алуан түрлі бейнелер мен прототиптермен қаныққан атмосфераны ұсынады. Жазушы бейненің өзін санасымен ойлап табуы да, өмірден алуы да мүмкін. Ю.В. Артемьева объектінің сезімдік бейнелері бар екенін көрсетеді және сезім мүшелері объектіні қабылдауды тоқтатқанда да объектінің сезілген әсері қалады [6, 111 б.]. Осыған байланысты шығармада есту (дыбыс), көру (түстер, пішіндер), тактильдік (объект сырты), иіс сезу (иіс), дәм сезу (дәм) сияқты сезімдерден келген тілдік бейнелерді ажыратуға болады [7, 52 б.]. В.А. Разумовская пікірінше, көркем бейне келесі факторларды ескере отырып анықтауға болатын біршама күрделі ұғым: оның құрылымын құрайтын факторлар (физиологиялық және психологиялық) және көркем шығарманы дұрыс түсіндіруге мүмкіндік беретін факторлар [8, 28 б.]. Ғалым өзгертін және түрлендірілетін кейіпкерлердің (психологиялық және физиологиялық) бейнелерін көрсетеді [8, 27 б.].

Көркем бейне – болмысты түсіну мен тану тәсілі және шығармада бейнеленген осы таным процесінің нәтижесі [9, 175 б.]. Н. И. Беляевтің айтуынша, суретші әрқашан өз туындысын жасай отырып, оның бейнесін жандандырады [9, 175 б.]. Сезімнің бейнедегі тілдік репрезентациясы

сөзді жандандыруды ғана емес, сөздің дүниемен қалай үндесетінін, жазудың өмір ізін қалай алып жүретінін көрсетуді білдіреді. Сөзім мүшелері бізді эмоционалдық аспектіде қалыптастыратын эмоциялардың бірден-бір көзі болып табылады, сондықтан олар өнер туындысының бізге қалай эмоционалды және эстетикалық әсер ететінін түсінудің кілті деп санаймыз. Әрбір өнер туындысында бейненің «көңіл-күйін», «атмосферасын», «жандылығын» тудыратын және оның есте қалуына ықпал ететін өз тұстары болады. Бұл жағдайда оларды, мысалы, адамның қиялын белсендіру және жандандыру, шынайы суреттің әсерін тудыру немесе оқырмандарға дыбыс, иіс, жанасу, көру, дәм арқылы қатыстылық сезімін тудыру сияқты әртүрлі қызметтерді атқаратын негізгі нүктелер деп атауға болады. Оқырманның сезіміне сүйене отырып, қандай әсер ету «нүктелері» бар екенін анықтауға болады. Шығармашылық процестің өзі хаостық процесс, онда әрі қарай не болатынын болжау мүмкін емес. Бұл болжаусыздық пен кездейсоқтық қасиетімен, сондай-ақ эмоционалды және эстетикалық әсер ету элементтері арқылы шығарма өз оқырманының назарын тартады. Бейненің атмосферасын, көңіл-күйін жасауға, оның есте қалуына әсер ететін тұстарды аудармада жеткізу керек деп есептейміз, себебі олар бүкіл тұтас бейнені аудармада қайта құруда шешуші рөл атқарады.

Көркем бейне стиль сияқты ұғымды жақсы түсінуге көмектеседі [4, 28 б.]. Көркем әдебиетте бейнелер сөздік формалардың көмегімен жасалады. «Автордың бұл сөздік белгілерді таңдауы өзінің ойын жеткізу қажеттілігінен», сонымен қатар әңгімеде дұрыс бейнені жасау ұмтылысынан туындайды [4, 34 б.]. Басқа сөзбен айтқанда, автордың тілдік белгілерді таңдау автордың өзі бейнені қалай бейнелеуді қалайтынымен анықталады. Сондықтан әр автордың өзіндік стилі болады және оның белгілері бойынша автордың өзін анықтауға болады. Мысалға, сарапшы сурет туындысының қай дәуірге, стильге, өнер мектебіне, автордың мәнеріне жататынын бірден анықтай алады. Осының барлығын анықтаған кезде сарапшы стилистикалық тиесіліліктің бейнесімен, яғни сарапшыларға тиесілілік мәселелерін шешуге көмектесетін көрсеткіш детерминанттармен әрекет етеді [4, 35 б.]. В. А. Разумовская айтуынша, бейне – гетерогенді гипербірлік (бірлік-гипероним) және ол белгілі бір тілдік қабаттарға бекітілген кішігірім гипонимиялық бірліктерден құрастырылған [8, 27 б.]. Демек, автор белгілі бір бейнелерді мәтінде бұрын тіркелген немесе жаңа тілдік формалардың көмегімен жүзеге асырады.

Аударматануда «көркем бейне» ұғымы маңызды, өйткені В.А. Разумовскаяның пікірінше, аудармашы көркем бейнеге сүйене отырып,

аудармашылық таңдауын жасайды [8, 27 б.]. Әңгімелеу көркем аударманың континуумында жүріп жатқан кезде, аудармашылардың таңдауы бейнелерді қайта құрастыруда маңызды болып табылады [10, 308 б.]. Аудармашы аударма процесінде маңызды рөл атқарады және шығарманың оқырмандар арасында әсерлі де, танымал болуы аудармашының таңдауына тәуелді болады. Осыған байланысты, аударма процесінде бастапқы мәтінді аударма мәтіннен немесе керісінше аударма мәтінді бастапқы мәтіннен жоғары қоюдың пайдасы жоқ, себебі аударманың бұл түрінің нәтижесін болжау мүмкін емес. Оқырманның эмоционалды және эстетикалық әсер ететін элементтерге, яғни бейнелер мен олардың құрамдас бөліктеріне назар аударатыны белгілі. Аудармашылар нақты бір баяндау түрлерін, бейнелерді сақтауда немесе өзгертуде белсенді рөл атқарады. Олардың міндеті енді қарапайым және бақыланбайтын кодты беру ретінде қабылданбайды. «Аудармашылар көшірушілерден жазушыларға, ескі мағыналарды жеткізушілерден, жаңа мағыналарды ойлап табушыларға айналады» [10, 307 б.].

Нәтижелер мен талқылау

Бұл бөлімде Герольд Бельгердің «Абильмажин» оқиғасы бейнелер және бес сезімдер негізінде әсер ететін құралдар позициясынан қарастырылады. «Абильмажин» оқиғасы қарт әйелімен жалғыз тұратын Әбілмәжін атты қарт туралы баяндайды. Қария өмір бойы ауылда тұрып, тынымсыз еңбек етеді. Оқиға үйде өткен құда түсу шуынан басталады. Негізінде, автор әңгімесін оқиғаның соңынан бастайды да, осы құда түсу шуына қандай жағдайлар әкелгенін әңгімеде көрсетеді. Сыртта қыстың айы тұр. Әңгімеде қыста шуақты да, тыныш күндер көп келе бермейді делінеді, сондықтан автор мұндай күндер келгенде адамдардың қандай ерекше қуаныш сезіміне бөлінетінін көрсетеді.

Мысал 1: ...Зимою, после долгих, *изнуряющих* душу буранов... *Дети высыпают из мрачных, заваленных снегом домишек, катаются и с визгом бухаются в горбатые сугробы. У колодца весь день лязгает цепь... а собаки, греясь на солнце и, блаженно прищурив глаза, добродушно наблюдают за их возней.* [11, 25 б.].

Аударма: In the winter after the long *exhausting* snowstorms... *The children would spill out from their gloomy little houses, riding their toboggans ...as they landed in the deep snowdrifts. All day long the chain would clank at the well...the dogs, though, basking in the sun and blithely pursing their eyes* [12, 61 б.].

Бұл мысал аулада жылы ауа райы пайда болған кездегі қуаныштың ең жақсы бейнесін көрсетеді. «*Изнуряющую* душу» сөз

тіркесі адамдардың ұзақ уақыт бойы қарлы боран кезінде сезінетін күйін жақсы көрсетеді. Бұл «*изнурящую душу*» сөз тіркесі ағылшын тіліне «*exhausting*» деген жалғыз сөзбен (сын есіммен) аударылған. Бұл аудармадағы жалғыз ағылшын тіліндегі сын есім ұзақ қарлы борандардың қандай затқа әсер ететінін көрсетпейді. Біздің ойымызша, ұзақ қарлы боранның кесірінен пайда болған адамдардың тұнжыраңқы психикалық күйін аудармада көрсету керек деп ойлаймыз. Бір сын есім мұндай адамдардың эмоционалдық күйін аудармада көрсете алмайды, сондықтан «*изнурящую душу*» сөз тіркесі «*soul-exhausting*» деген күрделі сын есіммен аударылуы тиіс деп есептейміз.

Төмендегі мысалда балалардың жылы ауа-райының пайда болуына орай қуаныш сезімдері көрсетілген: «Дети *высыпают* из мрачных заваленных снегом домишек на улицу». «*Высыпать*» етістігі бейнелі болып табылады және көшеде балалардың қалай бірден лезде пайда болғанын көрсетеді. Аудармашы бұл бейнелі етістікті «*spill out*» (төгіліп кетті) деген бейнелі етістікпен аударған. Біздің ойымызша, бейнелі етістіктерді аударғанда бейнелі етістіктің өзінде қандай бейне бар және бұл бейнелі етістіктің аудармасы оқырманға қалай әсер ететінін ескеру қажет деп ойлаймыз. «*Высыпать*» етістігі және ағылшын тілінің «*spill out*» (выплескиваться) етістігі әртүрлі бейнелі ассоциацияларға ие болса, «*scattered*» етістігі бастапқы етістік сияқты ұқсас бейнелерге ие болады [13]. Түпнұсқа мен аударма бейнесінің ұқсастығын немесе айырмашылығын ескерудің қажеті жоқ деп ойлаймыз, оның орнына етістіктің адам санасына тигізетін эмоционалды-бейнелі әсердің деңгейін назарға алу керек деп есептейміз. Біздің ойымызша, түпнұсқа бейнелерді аудармада өзгерту жайлы шешім автордың келісімімен қабылдануы тиіс.

«*Бухаются в горбатые сугробы*» деген үзінді ағылшын тіліне «*landed in the deep snowdrifts*» деп аударылған. Аудармашы қар үйінділерінің бейнесін өзгертіп, «*deep*» (терең) деген сын есімін қосқан. Біздің ойымызша, аудармашы сөзді қосу арқылы сипатталған жағдайдың бейнелі фонын және оның эмоционалдылығын арттырды. Бұл балалардың үй төбелерден сырғанап түскенде қар үйінділеріне кіріп кететін бейнесін көрсетеді және мұнда қар үйінділері олардың жоғары жылдамдықтағы сырғанауын жұмсартып, тоқтатады. Аудармашымен енгізілген қосымша қарда ойнап жүрген балалардың жалпы бейнесіне өте жақсы сәйкес келеді. Бірақ «*бухаются*» бейнелі етістігі «*landed*» ағылшын тілі етістігімен дұрыс аударылмаған деп есептейміз, себебі ағылшын тілінің етістігі орыс етістігінде кездесетін «*бух*» дыбысын көрсетпейді [13]. Етістіктің аудио-дыбыстық сезімділіктің жоқтығы аудармада байқалады.

Мұндағы үзінді «У колодца весь день лязгает цепь» ағылшын тіліне келесідей аударылды: «*All day long the chain would clank at the well*». Бұл үзіндіде «*лязгает*» етістігіне назар аудару керек деп есептейміз, себебі бұл етістік сипатталған бейнеге дыбыстың шынайылық сезімін береді. Үзіндіні оқығанда шынжыр арқылы жасалған дыбыстар сезімі пайда болады деп айтуға болады. Келесі үзіндіде «а собаки, греясь на солнце и, блаженно прищурив глаза, добродушно наблюдают за их возней» иттер көздерін күн сәулесінің әсерінен сығырайтқанда, бейненің визуальды шынайылығы көрінеді. Үзіндінің дәл осы сәті тыныштық сезімін тудырып, өмірдің асығыстықтан еркін болғанын көрсетеді. Ағылшын тіліндегі аудармада «*the dogs, though, basking in the sun and blithely pursing their eyes, would amiably observe these going-on*» «блаженно» үстеуі «*blithely*», яғни «бейқам, бақытты алаңсыз күй» болып өзгеріп кеткен [13]. «*Блаженно*» үстеуі иттердің күн сәулесінің астында денелерін жылытқанда сезінетін қуаныштарын жақсы білдіреді деп есептейміз. Аудармашылар түпнұсқа мәтіндегі үстеулерді өзгертпеуі тиіс деп санаймыз, себебі көзге түспейтін үстеулер де оқырманды тілдік элементтердің артында жасырылған ішкі контекстке логика арқылы жетелей алады.

Мысал 2: Беркут, мрачно нахохлившись, терпеливо ждал на камне. Абилямашин увидел, как над самым оврагом ярко промельтешил на белом снегу огненно-красный хвост лисицы... [11, 26 б.].

Аударма: Meanwhile, the eagle gloomy ruffled its feather, waiting patiently on the rock. Abilmazhin he saw the fiery-red tale of a fox flash past on the white snow as if right above the gorge. ... [12, 63 б.].

Бұл мысалда автор бүркіт арқылы іске асырылатын аңшылықтың ескі бейнесін көрсетеді. Аңшы бүркіттің жануарды ұстауға құштарлығын арттыру үшін оны әдейі аш ұстайды. Аңшылық бейнесі түрлі бейнелеу құралдары арқылы оқиға авторымен тамаша суреттеледі. Осы үзіндінің сөйлемін алсақ, «Беркут, мрачно нахохлившись, терпеливо ждал на камне», «*нахохлившись*» етістігі тас үстінде отырған бүркіттің бейнесін беріп, бүркіттің «жиырылып, қауырсындарын үлбіретіп, басын мойнына қарай тартқанын (құстар туралы)» көрсетеді [14]. Осы сөйлемнің аудармасында «*Meanwhile, the eagle gloomy ruffled its feather, waiting patiently on the rock*», «*ruffle*» етістігі «тік тұрғызу немесе көтеру, қауырсынын үрпиту» дегенді білдіреді [13]. Ағылшын тіліндегі аудармада бүркіт қауырсындарын үлбіретеді, ал түснұсқада бүркіт тек қауырсындарын ғана емес, басқа да дене бөліктерін қимылдатады. Осы мысалда орыс тілінің етістігі ағылшын тілінің етістігіне қарағанда кең бейнелі мағынаға ие болатын айта аламыз.

Келесі үзіндіде «ярко промельтешил на белом снегу огненно-красный хвост лисицы» түстер арасындағы контрастты, яғни түлкінің қызыл құйрығы мен ақ қардың арасындағы түс контрастарын байқай аламыз. Аудармадағы түпнұсқа сөйлемі келесідей аударылған: «*at that moment he saw the fiery-red tale of a fox flash past on the white snow*». Бұл мысалда орыс тілінің «*промельтешил*» және ағылшын тілінің «*flash past*» етістіктерінің бейнеліліктері арасындағы айырмашылықты көреміз. Мериам-Вебстер сөздігі бойынша, «*flash past*» етістігі «үлкен жылдамдықпен қозғалуды» білдіреді [13]. Орыс тілінің «мельтешить» етістігі «тез қозғалу» ғана емес, сонымен бірге «тез кездейсоқ қозғалуды» білдіреді [14]. Осыған орай, аудармашы кең мағыналы етістікті қолдануы немесе түлкінің қимыл-қозғалысын толық сипаттайтын сын есім, үстеуді қосуы тиіс деп санаймыз. Егер ормандағы ағаштардың орналасуын ескеретін болсақ, түлкі «кездейсоқ» ағаштар арасында қозғала алады деп айта аламыз.

Мысал 3:– *Эй, чей будешь? Из какого аула? Говори же! Ой-бой, совсем окоченел. Ну, садись же! Абильмажин снял длинный кушак. – Эй, байбише, гостя тебе привез! Сбросил шаль, потом стянул не то пальтишко, не то пиджак: перед ним в громадных валенках стоял мальчонка* [11, 28 б.].

Аударма: “*Hey, who goes there ?*” “*Where are you going ?*”. “*From which aul do you hail ? Tell me this instant!*” *Oh dear, you must be frozen stiff. Get up here on my horse*”. The little man continued to stand where he was. “*Come on and get up here! Give me your hand.*” Abilmazhin removed his *long belt*. “*Heh, woman, I’ve brought you a quest!*” He threw down the shawl, then removed a coat or a jacket: before him, in enormous *felt boots*...” [12, 64-65 б.].

Осы үзіндіден біз оқиғаның бас кейіпкері Әбілмәжіннің қысқы аңшылық кезінде бір баланы тауып алғанын білеміз. Бұл көріністің өзі біртүрлі және қорқынышты болып келеді. Түсініксіз қара дақ қысқы айдың кешкісінде пайда болады. Кейіннен бұл дақ жабайы аңдар мекендеген аймақта жалғыз боп жүрген балаға айналады. Басты кейіпкер Әбілмәжін бұл кішкентай адамның қайдан пайда болғанын біле бастайды. Бұл монологтың бір ерекшелігі Әбілмәжін сөзінің қысқалығының суреттелген бейнені шынайы жасауында жатыр. Күні бойы аңшылықта жүрген аңшы Әбілмәжін қысқа сөйлейді және оның осындай сөйлеу мәнері мұндай суық күнде тіпті орынды болып көрінеді. Сондай-ақ, суық қыстың ауа-райынан бір сөз айта алмаған бала бейнесінің өзі суретте шынайы боп көрінеді. Басты кейіпкердің диалогына үңілсек, олардың қысқа екенін байқаймыз: “Эй, чей будешь? “, “Из какого аула?”,

“Говори же!”, “Куда идешь?”, “Ой-бой, совсем окоченел”, “Ну, садись же!”. Ағылшын тіліндегі аудармасында “Hey, who goes there?”, “From which aul do you hail?”, “Tell me this instant!”, “Where are you going?”, “Oh dear, you must be frozen stiff”, “Give me your hand” аудармашының фразалардың бұл қысқалығын сақтамағанын көре аламыз.

«Ой-бой, совсем окоченел» деген сөз тіркесінің аудармасында аудармашылар «таңдану» деген мағынаны білдіретін «ой-бой» қазақша шылауды аудармаған және фраза аудармасының өзі ұзақ болып көрінеді: *Oh dear, you must be frozen stiff*. Осы үзіндіде кездесетін қазақ, орыс тілдерінің «байбише», «валенки», «кушак» реалияларын аудармашы ағылшын тіліне доместикация әдісімен (*felt boots, long belt, woman*) аударып, сөйлемнің ұлттық идентификациясын жоғалтқан. Балаға бағытталған «мальчонка» еркелету зат есімі компенсация әдісі арқылы «*little boy*» деп аударылды.

Келесі үзіндіде «*стянул не то пальтишко, не то пиджак*», етістік «*стянуть*» бейнелі мағынаға ие. Егер бүкіл әрекетті бейнелі түрде елестететін болсақ, онда қарт адам баланың қолдарынан пальто немесе күртеге ұқсас нәрсені үстінен сыпырып алып жатыр. Мериам Вебстер сөздігіне қарағанда «*remove*» етістігі орыс етістігіне сәйкес және көбірек қолданыста болатын етістік [13]. Шындыққа үйлесімді бейнені жасау үшін, мысалға, «*pull off*» сияқты тар мағынадағы етістікті қолдану керек деп ойлаймыз, себебі ол, өз кезегінде, бейненің оқырмандармен әрқилы қабылдауына жол бермейді.

Мысал 4: *Утром проснешься чуть свет – в передней шебуршит, казан скребет, а теперь и вовсе развернулась старая, будто не Ализу выдает, а сама замуж собирается. И чему радуется, глупая? Ализа, баловница, от радости прямо таки ног не чует. Пустынно стало на сердце старика, тоскливо* [11, 23-24 б.].

Аударма: *He would wake at first light Now the old woman was radiant, as if it were she getting married, rather than giving away Aliza. And what was she so happy about, the stupid woman? As for Aliza, the monkey, she was dancing about as if on air. The old man's heart felt desolate with unrequited desire* [12, 59-60 б.].

Бұл мысалда абзацтың басында бастауышы жоқ тұлғасыз сөйлемнің бар екенін байқай аламыз. Сөйлемнің бұл түрі орыс тілінің сөйлеу дәстүріне тән және жаңалықтарды жылдам бөлісу үшін пайда болған деп болжаймыз. Автор оқырманның назарын болып жатқан әрекетке аудару үшін осы бастауышы жоқ, бірақ айқын болып келетін тұлғасыз сөйлемді пайдаланады. Мысалы, «*Утром проснешься чуть свет*», «Сбросил шаль, потом *стянул не то пальтишко, не то пиджак...*» [11, 28, 59, 60 бб.]. Көріп отырғанымыздай, «*He would wake at first light*», «*He threw down the shawl*» аудармада аудармашы автор баяндауының бұл өзгешелігін сақтамаған.

Келесі үзіндіде «*a теперь и вовсе развернулась старая, будто не Ализу выдает, а сама замуж собирается*», көп мағынадағы бейнелі, ауызекі етістіктің дұрыс берілмегенін атап өту керек. «*Развернулась*» етістігі көп мағынаға ие, сондықтан тек автор етістіктің қандай мағынаны беретінін айта алады. Біздің ойымызша, «*развернулась*» етістігі «кеңінен әрекет ету мүмкіндігін алу» немесе «өзін, өзінің күшін және қабілеттерін барынша көрсету» дегенді білдіреді [15]. Басқа сөзбен айтқанда, кемпір белсенді қозғала бастады және бұл оны жас қыз Эльзамен салыстыруға мүмкіндік берді. Етістіктің аудармасына қарайтын болсақ, «*radiant*» сын есімі мүлдем басқа мағынаға ие және «*жарқын және жарқыраған*» дегенді білдіреді. Аударма кемпірдің физикалық күйіне емес, бірақ ішкі сезіміне көбірек қатысты болады [13].

Түпнұсқаның экспрессивті фонының аудармада теріс күшейуіне байланысты қатені де атап өтуге болады. Бұл мысалда «*И чему радуется, глупая?*», «*глупая*» сөзінде қатты дөрекі реңк жоқ. Сөйлемнің аудармасына қарасақ, «*And what was she so happy about, the stupid woman?*» ағылшын тілінің «*stupid*» сөзі дөрекірек естіледі және қарттың әйеліне деген дұрыс емес қатынасын көрсетеді [13]. Ағылшын тілінің «*stupid*» дөрекі сөзін «*silly*» сөзімен алмастыру дұрыс болар еді, себебі «*silly*» сөзі дөрекі емес, жұмсақ естіледі. Бұл аудармашылық қате, біріншіден, күйеуінің әйеліне деген дұрыс қатынасын көрсетпейді, екіншіден, оқиға баяндауының жалпы реңкін төмендетеді.

Келесі сөйлемде жағымды эмоцияларды білдіретін фразеологизм «от радости прямо таки ног не чувят» бақытты болу деген мағынаға ие және «*she was dancing about as if on air*» ағылшын тілінің фразеологизмімен аударылған. Егер бұл сөз тіркесті сөзбе-сөз аударсақ, оқырман сөзбе-сөз аударманы түсінбеуі мүмкін. Фразеологиялық бірліктердің бұрыс түсінілуін болдырмау үшін, сондай-ақ бақытты қыздың бейнесін беру үшін, аударма мүмкіндігінше анық болу керек және рецепторға эмоционалды және эстетикалық әсер ете алу керек.

Келесі үзінді «*Пустынно стало на сердце старика, тоскливо*» асырап алынған баланың шаңырақ ұясынан кеткелі жүргенінен қарт адамның жабыраңқы сезімін суреттейді. Әбілмәжін соғыста екі ұлынан айырылды. Үлкен ұлы соғыстың бірінші жылында бірден қайтыс болады, ал кенжесі тұтқыннан оралып, бірақ көп ұзамай өмірден кетеді. Әңгімеде қарт Әбілмәжін тағдыр тәлкегіне тасталған екі баланы тауып, асырап алып кетеді. Әбілмәжін туыс жандардан айырылудың не екенін жақсы біледі, сондықтан жалғыздық пен айырылысудың қайғысын қатты сезінеді. Оның жүрегіндегі жалғыздық күйі шөлмен салыстырылады және оның жүрегі балалары туған ұясынан кеткенде дәл сондай шөл сияқты үнсіз және бос болып кетеді делінеді. Бұл үзіндінің аудармасында шөл жайлы айтылмаған, бірақ аудармада қарт жүрегінің тасталынып кететіндігін «*desolate*», яғни «айырылған, бос қалған» етістігі білдіреді [13].

Мысал 5: Еркин, улыбаясь ей, *поигрывал* на домбре. В передней *тоненько выводил свою немудреную песенку самовар*. [11, 36 б].

Аударма: *The samovar hummed its simple tune out in the hall*. [12, 75 б].

Келесі үзінді «Абильмажин» әңгіменің соңғы абзацы болып келеді. Оқиғаның соңғы үзіндісінде автор әңгіменің бүкіл мағынасын және оқиғаның жазылып жатқан мақсатын ашады. Күнделікті өмірдің аласапыранында да бақытты көрген адам бақытты сезінеді дегенде әңгіменің негізгі ойы жатыр. Әр адам бақытты әртүрлі сезінеді. Бірі үшін өзін тірі, саналы сезіну бақыт болса, басқалары үшін балаларының бақытты болғанын көру бақыт. Әбілмәжін соғыс кезінде ұлдарынан айырылса да, жат балаларды асырап алу оған бақытын табуға көмектесті. Ол өзін бақытты сезінді, себебі асырап алған балалар жүрегіндегі өз балаларының жоқтығынан қалған бос орынды толтырған. «Выводил», «поигрывал» етістіктерінің жай өткен шақпен аударылуы сипатталған бейненің шынайылығын дұрыс жеткізбейді. Тыныштық пен «қағазға төгілген өмірдің» әсерін беру үшін бұл етістіктерді ағылшын тіліне ұзақ уақыт мағынасында аудару керек деп есептейміз.

Қорытынды

Зерттеудің негізгі мақсаты көркем бейне ұғымын және оның құрамдас бөліктерін анықтау ғана емес, бейне элементтерінің аудармада берілу ерекшеліктерін талдау болып келеді. Көркем шығарма – кез келген уақыт пен кеңістіктен үзілген жат шындықтың бір бөлігі және ол жазушының шығарманы жазу кезіне дейін жинаған барлық сезімдік-психикалық тәжірибесін қамтиды. Көру, есту, сезіну, дәм және иіс сезу сияқты бес сезімдерге ие бола отырып, біз қоршаған әлемді сеземіз, танимыз және соның арқасында сезімдік тәжірибе аламыз. Бейне – жазушының бастан кешкен сезімдік тәжірибесінің қағаз бетіндегі көрінісі. Көркем шығармада осы бес сезімдердің әрқайсысы тілдік формаларда өз көріністерін табады, сондықтан бес сезімдердің көріністерін және олардың тілдік репрезентацияларын бейнеде зерттеу көркем шығарманың оқырманға қандай эмоционалды-эстетикалық әсерін тигізетінін түсінуге көмектеседі деп ойлаймыз. Тіл элементтерді кодтаудың немесе бейнені құрудың құралы ретінде әрекет етеді, ол кейіннен оқырмандардың ішкі білімі мен тәжірибесі арқылы декодталады. Бейнелер тілге тиесілі объектіні декодтау кезінде пайда болған нәтиже деп айта аламыз.

Көркем бейне – бұл әртүрлі элементтерді қамтитын өте кең ұғым. Көркем бейненің материалы ретінде автордың құндылықтары, шығармашылық қиялы мен еркіндігі ғана емес, сонымен бірге біз сезім арқылы қабылдап, қалыптастыратын сезімдік тәжірибе болады. Біздің сезімдік тәжірибеміз өнер туындысының эмоционалды және эстетикалық

әсерін құрудың негізгі шикізаты болып табылады. Жазушының сезімдік тәжірибесін және оның тілдік репрезентациясын бейнеде зерттеу авторлардың оқырманға эмоционалды және эстетикалық тұрғыдан қалай әсер ететінін түсінуге көмектесетін тікелей әдіс болып табылады.

Біз «көркем бейнені» автор өзінің сезімдік-психикалық тәжірибесін ескере отырып жасаған шындық деп анықтаймыз. Аударма, өз кезегінде, шет тілінің құралдарын пайдалана отырып, басқа біреудің шындығын жеткізу үшін жүзеге асырылуы керек. Аударма процесінде бұл шындықты аудармашылар әртүрлі себептермен саналы немесе бейсаналы түрде бұрмалауы мүмкін және оларға жеке теріс түсінушілік, басқа ұлттың сезімдік-психикалық тәжірибелерін білмеуі, аудармашының жеке қалауы, саяси және әлеуметтік ықпал ету ниеті, пікірлерді өзгертуге және стереотиптік маркерлерді енгізу ұмтылыстары жатады.

Шартты түрде бейненің шынайылығына қарай бейненің мынадай жіктеуін жасадық: жанды және жансыз дүниенің бейнелері (тұрмыстық заттар, табиғат, ауа-райы, жануарлар, т.б.); кейіпкерлер бейнелері; коммуникативті жағдаят деңгейіндегі бейненің шынайылығын жатқызамыз. Жанды және жансыз дүниенің бейнелеріне сыртқы көріністің (золотая осень), күй (лужный день), және іс-әрекеттің шынайылығын (помельтешил) жатқызамыз. Кейіпкерлер бейнелеріне дәл сондай жіктеу тән, яғни сыртқы көріністің (жас, киім, түр-келбет), ішкі күйдің (мұң, қуаныш, махаббат, жек көру) және іс-әрекеттің шынайылығы (кинестетикалық-дыбыстық етістіктер, дыбыстық етістіктер). Соңғы категорияға коммуникативтік жағдаят деңгейіндегі бейненің шынайылығы жатады, яғни ол баяндау әдісінің суреттелген өмір шындығына сәйкестігін білдіреді.

Герольд Бельгердің «Абильмажин» оқиғасының бірнеше бейнесін және оның аударма мысалдарын талдай келе, әңгімеде бейнелердің барлық түрлері, атап айтқанда, жанды және жансыз дүние бейнелері, кейіпкерлер бейнелері, коммуникативті жағдаят деңгейіндегі бейнелердің шынайылығы кездеседі. Коммуникативті жағдаят деңгейіндегі бейнелердің шынайылығы бұл тілдегі формальдық элементтер мен өмірде бар шындық арасындағы байланысты түсіндіру мақсатында енгізілген ұғым. Күні бойы аң аулаған кейіпкер қыстың суық күнінде далада қысқа сөйлейді және бұл суық мезгілде табиғи және орынды болып көрінеді. Сонымен қатар, талданған мысалдарда іс-әрекеттің түсірілген, бірақ анық орындаушысы бар тұлғасыз сөйлемді байқауымыз мүмкін. Сөйлемнің бұл түрі орыс тілінде жүріп жатқан қарым-қатынасқа тән құбылыс және жаңалықтарды жылдам бөлісу немесе тыңдаушының / оқырманның назарын болып жатқан әрекетке

аудару үшін қолданылады. Бұл баяндаудың және кейіпкер сөйлеуіндегі ерекшеліктерді аудармашы жеткізбеген.

Кейіпкерлердің күй бейнелері, сын есім, фразеологиялық бірлік, үстеу арқылы беріледі. Кейіпкерлердің бұл күйлерінің аудармасын талдай келе, сын есімдердің экспрессивтілігі теріс күшейтіліп немесе әлсіретіліп аударылған деп айта аламыз. Фразеологиялық бірліктер мағынасы жақын фразеологиялық бірліктер арқылы жеткізілген, ал үстеу ағылшын тіліндегі етістік арқылы немесе сипатталған объектінің бейнесін өзгертетін басқа үстеу арқылы аударылған деген қорытындыға келдік. Кейіпкерлердің және тірі дүниенің іс-әрекеттері кинестетикалық және дыбыстық-кинестетикалық етістіктердің көмегімен сипатталады. Аудармашы бұл етістіктерді әртүрлі тәсілдермен, атап айтқанда, бірдей кинестетикалық және дыбыстық-кинестетикалық етістіктердің, бейтарап етістіктердің, кең мағыналы етістіктермен бастапқы етістіктің мағынасын жартылай білдіретін етістіктердің көмегімен аударады. Кейіпкердің сыртқы келбетінің бейнесі еркелету зат есімі арқылы сипатталған және аудармашылар еркелету зат есімін ағылшын тіліне компенсация әдісі арқылы жеткізген. Реалиялар, ұлттық идентификаторлар кейіпкерлер мен жансыз дүниенің бейнесіне қатысты болады. Аудармашылар бұл ұлттық идентификаторды, реалияларды доместикация әдісі арқылы аударып, қазақ ұлтына тән ерекшеліктерді жоғалтқан.

Көркем аударманы зерттеудің бұл бағыты айтарлықтай нәтиже беріп, көркем шығарманың оқырманға эмоционалды-эстетикалық әсер ету ерекшеліктерін ашады. Зерттеудің кейінгі келешегін біз әлеуметтік сауалнама арқылы бейненің эмоционалды-эстетикалық әсер ету құралдарын, оның есте сақталу мен оқырман санасына ықпал ету дәрежесін анықтауда көреміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – Москва: Смысл, 1997. – 288 с.

[2] Поликультурная личность Герольда Бельгера в потоке национальных языков и литератур: мат. вуз. конф., посвящ. творч. современного каз. поликульт. писателя Герольда Бельгера. 2 марта 2015 года / Отв. ред. А.М. Кусаинова. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВПО «ЧелГУ», 2015. – 182 с.

[3] Комиссаров, В. Н. Слово о переводе (очерк лингвистического учения о переводе). – Москва: Международные отношения, 1973. – 216 с.

[4] Романова С. И. Художественный образ в пространстве семиотических отношений. // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 2006. – №6. – С. 28-38.

[5] Bennett J. Influx and Efflux: Writing Up with Walt Whitman. – Durham: Duke University Press, 2020. – 159 с.

[6] Артемьева Ю.В. Единица смысла в переводе. // Вестник

российского университета дружбы народов, 2014. – № 1. – С. 110-119.

[7] Мухин М. Ю. Лексическая статистика и идиостиль // Вестник ЮУрГУ. – 2009. Серия Лингвистика. – №8 (2). – С. 51-55

[8] Разумовская В. А. Художественный образ как единица перевода: Булгаковская Маргарита. // Вестник Челябинского государственного университета, 2014. – № 6 (335). – С. 25–31 .

[9] Беляев Н. И. Образ человека в изобразительном искусстве: индивидуальное и типичное // Вестник ОГУ, 2007. – №7. – С.175-179.

[10] Davi S. Gonçalves Review. Interconnecting Translation Studies and Imagology. – Cad. Trad., Florianópolis, 2017. – №37 (3), – p. 306-316.

[11] Бельгер Г. К. Избранное. – Алматы: Издательская компания «RUAN», 2014. – 480 с.

[12] Belger H. Selected Works. – Nottingham: Russell Press Ltd. 2016. –251 p.

[13] Merriam-Webster.com dictionary [Электрондық ресурс]. – Қол жетімді: <https://www.merriam-webster.com/dictionary>. (Қаралған күні 02.09.2022)

[14] Большой толковый словарь русского языка. [Электрондық ресурс]. – Қол жетімді <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word> (Қаралған күні 02.09.2022)

[15] Евгеньева А. П. Словарь русского языка. — М.: Полиграфресурсы, 1999. – 785 с.

REFERENCES

[1] Leontev A. A. Osnovy psiholingvistiki (Fundamentals of Psycholinguistics). Moskva: Smysl, 1997. 288 p. [in Rus.]

[2] Polikulturnaja lichnost Gerol'da Bel'gera v potoke nacional'nyh jazykov i literature (The multicultural personality of Gerold Belger in the stream of national languages and literatures). Kostanaj: Kostanajskij filial FGBOU VPO «ChelGU», 2015. 182 p. [in Rus.]

[3] Komissarov V. N. Slovo o perevode: ocherk lingvisticheskogo uchenija o perevode (A word about translation (an essay on the linguistic doctrine of translation). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1973. 216 p. [in Rus.]

[4] Romanova S. I. Hudozhestvennyj obraz v prostranstve semioticheskikh otnoshenij (Artistic image in the space of semiotic relations). Vestnik Moskovskogo Univesiteta, 2006. №6. PP. 28-38. [in Rus.]

[5] Bennett J. Influx and Efflux: Writing Up with Walt Whitman. Durham: Duke University Press. 2020. 159 p.

[6] Artemeva Ju.V. Edinica smysla v perevode (Unit of meaning in translation). Vestnik rossijskogo universiteta družhby narodov, 2014. № 1. PP. 110-119. [in Rus.]

[7] Muhin M. Ju. Leksicheskaja statistika i idiostil' (Lexical statistics and idiostyle). Vestnik JuUrGU, 2009. V. 8. № 2. PP. 51-55 [in Rus.]

[8] Razumovskaja V. A. Hudozhestvennyj obraz kak edinica perevoda: Bulgakovskaja Margarita (Artistic image as a unit of translation: Bulgakovskaya Margarita). Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014. № 6 (335). PP. 25–31 . [in Rus.]

[9] Beljaev N. I. Obraz cheloveka v izobrazitel'nom iskusstve: individual'noe i tipichnoe (The image of a person in fine art: individual and typical). Vestnik OGU, 2007, №7. PP.175-179. [in Rus.]

[10] Davi S. Gonçalves Review. Interconnecting Translation Studies and Imagology. Cad. Trad., Florianópolis, 2017. №37 (3). PP. 306-316.

[11] Bel'ger G. K. Izbrannoe. Almaty: Izdatel'skaja kompanija «RUAN». 2014. 480 p. [in Rus.]

[12] Belger H. Selected Works. Nottingham: Russell Press Ltd. 2016. 251 p.

[13] Merriam-Webster dictionary. 2022. [Electronic resource]. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary>. (Accessed 02.09.2022) [in Rus.]

[14] Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka (Big Dictionary of Russian language). 2022. [Electronic resource]. URL: <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word> (Accessed 02.09.2022) [in Rus.]

[15] Evgen'eva A. P. Slovar' russkogo jazyka (Russian Dictionary). M.: Poligrafresursy.1999. 785 p. [in Rus.]

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПЕРЕВОДА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗА ГЕРОЛЬДА БЕЛЬГЕРА)

***Муханова Н.Ж.¹**

***¹Докторант КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: veritas_777@mail.ru**

Аннотация. Данная статья исследует образы в рассказе Герольда Бельгера и особенности их перевода. Основная цель статьи – изучить понятие «образа», как основной единицы перевода и проанализировать способы перевода образов на английский язык. Обладая пятью чувствами, а именно способностью видеть, слышать, чувствовать, ощущать вкус и запах, мы воспринимаем и познаем окружающий мир и за счет этого набираем чувственный опыт. Образ представляет собой проявление внутренних переживаний, чувственного опыта писателя на листе бумаги. Каждое из этих пяти чувств находит свое проявление в языковой форме в художественном произведении. Изучение проявления пяти чувств и их языковых репрезентаций в образе помогает нам понять, как художественное произведение оказывает на читателя эмоционально-эстетическое воздействие. В данном исследовании мы используем методику изучения образов на основе пяти органов чувств,

и в этом заключается новизна исследовательской работы. Методика еще находится на стадии своей разработки, и анализ примеров с помощью данной методики носит экспериментальный характер. Проанализировав несколько образов рассказа Герольда Бельгера «Абильмажин» и примеров их перевода, мы можем заключить, что в рассказе присутствуют все категории образов и они проявляются разными языковыми репрезентациями пяти чувств. Данные языковые репрезентации пяти чувств в образе были переведены переводчиками разнообразными способами, и это позволяет зафиксировать и явно проиллюстрировать разницу в передаче эмоционально-эстетических компонентов оригинального текста в переводе. Ценность проведенного исследования заключается в рассмотрении понятия «образа» как макроединицы перевода и в экспериментальном применении новой методики анализа художественного произведения. Практическая значимость работы состоит в том, что данное исследование представляет собой осмысление понятия «образа» с позиции различных наук, а также в применении результатов исследования на практике.

Ключевые слова: художественный образ, пять чувств восприятия, художественный перевод, Герольд Бельгер, Абильмажин, эмоционально-эстетическое воздействие, чувственный опыт, макроединица перевода.

LITERARY IMAGE AND THE FEATURES OF ITS TRANSLATION INTO ENGLISH LANGUAGE (BASED ON HEROLD BELGER'S STORY)

*Mukhanova N. Zh.¹

*¹PhD student of KNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: veritas_777@mail.ru

Abstract. This article explores the images in Belger's story and how they were translated into English. The main purpose of the article is to study images as the main unit of translation and analyze how well these images were rendered in translation. Possessing five senses of seeing, hearing, touching, tasting and smelling, we feel and cognize the world around us and gain sensory experience due to it. The image is a manifestation of inner sensory experiences of the writer on a sheet of paper. Each of these five senses finds its manifestation in a linguistic form in a work of art, therefore, we believe that the study of the manifestation of the five senses and their linguistic representation will help us understand in what way literary composition has an emotional and aesthetic impact on us. In this study, we use a technique for studying images in texts according to the five main senses, and this is the novelty of the research work. The technique is still at the stage of its development and

the analysis of examples through this technique is experimental one. Having analyzed several images of Herold Belger's story «Abilmazhin» and examples of its translation, we can conclude that all categories of images presents in the story and they are manifested by different linguistic representations of the five senses. These linguistic representations of the five senses in the image were translated in a variety of ways, which allows us to fixate and clearly illustrate the difference of transferring the emotional and aesthetic component of the original text in translation. The value of the conducted research lies in the consideration of the image concept as a macro-unit of translation and in the experimental application of a new methodology for analyzing the literary text. The practical significance of the work lies in the fact that this study represents the understanding of the images concept from various sciences, as well as the application of research results in practice.

Keywords: literary image, five senses of perception, literary translation, Gerold Belger, Abilmagine, emotional and aesthetic impact, sensory experience, macro translation unit.

Статья поступила 10.09.2022

УДК 81.25

МРНТИ 17.07.61

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.018

ИСТОРИЯ ПЕРЕВОДА РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

***Цао Мэнди¹, Казыбек Г.К.²**

***¹Phd докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: 1103891261@qq.com**

**²к.ф.н., доцент, Казахский национальный
университет имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: Kazybek_68@mail.ru**

Аннотация. В статье рассматривается становление, развитие, а также концепция подходов к переводу русской литературы на китайский язык, и указано, что, с одной стороны, данная концепция перевода ограничивается общественным и историко-культурным развитием, а с другой – уровнем развития языка и литературы. Перевод русской литературы – это прежде всего переводческая деятельность, которая имеет свою специфику существования и развития. Главной целью данной статьи является изучение перевода русской литературы как

переводческой деятельности с точки зрения переводоведения, анализ ее особенностей, законов и воплощенных в ней переводческих понятий, что имеет большое значение для современного художественного переводоведения. Опираясь на изучение переводов на китайский язык некоторых произведений русской литературы, мы видим основную цель работы по изучению траектории развития этих переводов и влияния русской словесности на китайскую национальную литературу. В статье предпринята попытка понять исторический процесс перевода русских литературных произведений на китайский язык путем литературоведческого анализа в рамках методов исследования больших данных. Путем использования этих методов мы не только можем изучать количество, качество перевода и влияние на общество в каждый период, но и исследовать современное состояние художественного переводоведения и проблем, с которыми оно сталкивается. Изучение теории перевода должно начинаться с конкретных переводческих явлений и фактов, а не с исследования так называемого «идеального перевода», игнорирующего конкретные культурные и исторические предпосылки. Сделанные выводы могут помочь расширить анализ и установить исследовательское направление художественного перевода. На основе сделанных выводов автор классифицирует историю китайских переводов русской литературы на пять этапов: (1) Конец династии Цин и начальный период Китайской Республики; (2) Период «Движения четвертого мая»; (3) Начальный период образования «нового Китая»; (4) «Замороженный период» китайско-советских отношений; (5) «Эпоха реформ и открытости» до настоящего времени. Практическая значимость исследования заключается в анализе исторического процесса перевода русских литературных произведений на китайский язык.

Ключевые слова: перевод, русская литература, история, произведение, китайский язык, культура, период, влияние.

Основные положения

В статье рассматривается влияние переводной русской литературы на китайское общество с точки зрения каждого исторического периода, через который прошла китайская культурная и литературная традиция. Китай и Россия являются крупнейшими соседями, и культурный обмен, в том числе и литературный, между двумя странами сейчас переживает не самые бурные времена, однако и в прошлом столетии литературный обмен между двумя странами демонстрировал как взлеты, так и падения. Перевод иностранной литературы не только отражает культурный фон эпохи, но и продвигает общественную мысль определенного периода. Русская литература, которая попала в Китай с конца династии Цин и

уже более ста лет распространяется в Китае, обладает уникальным художественным колоритом и богатым духовным смыслом, что в значительной степени повлияло на культурную концепцию, творческое содержание и идеологическую окраску современной китайской литературы, а также способствовала росту и развитию современной китайской литературы. Таким образом, представляются интересными исследования в области развития китайской современной литературы, формирование ее особенностей под влиянием русской классической литературы. Вопрос теоретической концепции исследования состоит именно в изучении особенностей переводческой концепции, заложенной в переводе на китайский язык некоторых произведений русской литературы, так как именно эта концепция является наследием и развитием традиционного китайского переводческого мышления и отражает национальный гуманистический дух и эстетические характеристики китайской национальной литературы. Нужно отметить, что гуманистический дух проявляется, в первую очередь, в общественном сознании и культурном духе, в то время как эстетический дух – это понимание не только переводческой онтологии, но и осознание взаимосвязи художественного перевода с современными литературными течениями.

Введение

Как известно, язык является носителем культуры, и в межкультурном взаимодействии именно язык несет в себе не только основную информацию, то есть не является только лишь средством, он также и среда, в которой формируется и живет человек, и в контексте литературных произведений язык не только отражает культуру, но и хранит ее и передает ее из поколения в поколение.

В настоящее время мы можем отметить усилия китайской стороны в рамках переводческого дела, когда производится перевод произведений зарубежной литературы на китайский язык, что способствует развитию межкультурного общения и сокращению дистанции между мировой литературой и китайскими читателями.

В современной теории перевода бытует мнение, что возникновение переводческих явлений тесно связано с развитием и культурой того языка, на который осуществляется перевод.

Трансформация и модернизация традиционной китайской культуры в XX веке, а также уровень развития языка и особенности литературных понятий ограничивали перевод и распространение русских литературных шедевров.

По мере развития языка, то есть формирования современного

китайского языка и трансформации литературных понятий, происходило распространение наиболее известных произведений русской литературы с помощью развития переводческой культуры. В статье производится попытка путем анализа литературного наследия в рамках методов исследования больших данных понять исторический процесс перевода русских литературных произведений на китайский язык. Это может иметь как практическое, так и теоретическое значение для китайского перевода на китайский язык классической русской литературы.

Описание материалов и методов

Такого рода изучение китайских переводов классической русской литературы призвано не только дать понимание и осмысление данного явления культуры – теоретическое объяснение его сущности и закономерностей, но также имеет практическое значение. Анализ и понимание тенденций китайского перевода произведений русской литературы, а также воплощение в нем современных переводческих понятий дает понимание сущности такого явления, как трансформация культурных особенностей в рамках конкретной исторической эпохи, что составляет основу современных исследований художественного перевода.

Это также связано с тем, что исследовательская цель теории художественного перевода состоит, с одной стороны, в выяснении природы и закономерностей художественной переводческой деятельности, а с другой стороны, в использовании полученных выводов для построения парадигмы современных переводческих теорий.

Использован метод анализа данных - метод поиска информации в данных, подразумевающий использование статистических, оптимизационных и других математических алгоритмов, позволяющих находить взаимозависимости данных и синтезировать дедуктивную информацию.

Использование методологии анализа данных открывает возможность изучения количества переводной литературы на китайский язык, качества этого перевода и его влияния на культуру Китая в каждый исторический период развития страны.

При использовании методов анализа художественного текста мы исследуем современное состояние художественного переводоведения для понимания текущей ситуации и проблем, с которыми оно сталкивается.

Несмотря на то, что культурный обмен между Китаем и Россией имеет долгую историю, перевод русских литературных произведений начался только в конце династии Цин. В последующие 100 лет китайский перевод русских литературных произведений был тесно связан с новыми

культурными и эстетическими потребностями общества, а количество переводов стало ярким проявлением особенностей эпохи.

Обсуждение и анализ

При рассмотрении вопроса развития смысловой доминанты русской литературы в Китае и истории китайского перевода необходимо отметить следующие этапы:

1. В конце существования династии Цин и в начальный период Китайской Республики (1900-1915 гг.) русская литература играет роль не только эффективного распространителя русской культуры за пределами России, но и служит главным проводником для китайского читателя во внешний мир, в инациональную культуру.

С 1870-х годов русская литература становится открытием для китайских читателей, правда, в основном через японский и английский языки как промежуточные языки перевода. Так, например, в 1872 г. в пекинской газете «Китайские и западные новости» были опубликованы «Басни Крылова» в переводе американского миссионера Дина Вэйляна. Этот перевод является самым ранним из найденных на данный момент переводов на китайский язык русских литературных произведений.

После поражения реформы года у-суй (1898 г.) и до победы синьхэйской революции (1911 г.) наиболее переводимыми произведениями русской литературы были различные русские романы о нигилистах. Это отвечало настроению той эпохи, так как нигилисты выступали за свержение монархии, что во многом совпадало с идеями революционной партии Китая. И хотя нигилистические романы имели пафос борьбы против самодержавия, литературная ценность их, в большинстве своем, как отмечали многие критики, была невысока, так что с завершением синьхэйской революции миссия этих романов также была выполнена.

В 1903 г. шанхайское издательство Дасюань опубликовал первое произведение, которое было переведено с русского на китайский язык без языка посредника и которое можно назвать шедевром русской литературы. Произведение называлось «История русской любви» (на русском языке это всем известное произведение А.С. Пушкина «Капитанская дочка»), основанное на известном в русской истории восстании Пугачева, в котором изображен предводитель повстанческой армии, воплотивший в себе мудрость и силу народного героя. Кроме того, в произведении воссозданы персонажи различных социальных классов с разными характеристиками, и это произведение можно назвать гимном высоких стремлений и прекрасных качеств людей. Надо отметить, что на тот период роман увлек прогрессивную молодежь Китая, а его стиль

сыграл важную просветительскую роль в создании и развитии новой литературы «Четвертого мая». (Гэ Баоцюань, 1959). Роман «История русской любви» («Капитанская дочка») был переведен еще и потому, что, размышляя о провале реформы 1988 года, переводчики осознали, что перевод должен послужить толчком к изменениям гуманистических ценностей людей. Таким образом, при выборе объектов для перевода китайские переводчики склонялись к тем произведениям, которые могли бы послужить изменениям социальных настроений. К тому же в этом романе на первый план выходят взаимоотношения между людьми сквозь призму исторических событий. Переводчики, в первую очередь, пытаются с помощью переводных романов дать толчок к переосмыслению традиционных китайских произведений и идей, которые в них провозглашались, таких как: верность монарху, сыновнее почтение к родителям и послушание мужьям. Таким образом, можно сказать, что традиционная китайская переводческая наука опиралась в большинстве своем не на эстетическое наслаждение, а выбирала для переводов те произведения, которые бы способствовали изменениям реальной жизни. Большинство переводчиков чаще всего входили в круг прогрессивной интеллигенции, и их стремления были связаны с общественными изменениями.

В этот период на китайский язык были последовательно переведены такие известные русские писатели, как М. Лермонтов, И. Тургенев, Л. Толстой, А. Чехов, Л. Андреев, М. Горький и др. Отметим наиболее значительные переводы: Ву Тао (1907) перевел произведение «Герой нашего времени» М. Лермонтова; Тянь Туй (1908) перевел «Песню о Соколе» М. Горького; Тянь Сяошэн (1910) перевел «Палату номер 6» А. Чехова; Ма Цзюнью (1914) перевел «Воскресение» Л. Толстого.

Произведения русской литературы, переведенные в этот период, были невелики по количеству и составляли малую долю от общего объема переводов иностранных литературных произведений того времени. Можно сказать, что большинство переводов русской литературы на китайский язык было скорее спонтанным, так как переводчики еще не осознавали того огромного влияния, которое русская литература окажет на китайскую культуру. Судя по текстам на китайском языке, почти все произведения являются переводами второго порядка. Так, например, «История русской любви» («Капитанская дочка») была переведена с японского языка Дзисукэ Такасу в 1883 г., а Линь Шу перевел «Детство», «Отрочество», «Юность» Л. Толстого на основе английского перевода.

При рассмотрении самого переведенного текста видно, что подавляющее большинство переводов в этот период было на

классическом китайском языке. Более того, содержание переведенной версии также было сильно отредактировано и изменено по сравнению с исходным текстом, а в некоторые тексты даже было добавлено «свое» содержание. Таким образом, с точки зрения методологии перевода, необходимо отметить, что в тот период использовался так называемый вольный перевод. Многие переводчики этого периода стали известными и добились больших успехов.

2. Период «Движения четвертого мая»

В 1917 году в России, имеющей на тот момент идеологическое сходство с Китаем, разразилась «Октябрьская революция», установившая социалистический советский режим, который обеспечил передовой революционный путь и для Китая во время «Движения четвертого мая» и вызвал энтузиазм передовой китайской интеллигенции, обращенный к российскому обществу и его социальным изменениям.

В 1919 году победа Октябрьской социалистической революции в России послужила источником вдохновения для передовой китайской интеллигенции и открыла для Китая философию марксизма. Передовая интеллигенция начала патриотическое движение «Четвертое мая», чтобы «спасти нацию и выжить». С возникновением «Новой культуры движения Четвертого мая» расцвела и переводная литература. Можно сказать, это послужило толчком для появления новых переводов русской литературы. Характеризуя положение в то время, Лу Синь сказал: «Русские произведения стали постепенно появляться и получили живой отклик у некоторых читателей».

Согласно неполной статистике «Серии новой литературы Китая», между 1920 и 1927 годами появилось 190 различных переводов на китайский язык иностранных литературных произведений, напечатанных единичными тиражами, из которых 69 были переводами с русского языка, что намного больше, чем произведения, принадлежащие другой стране.

Во время «Движения четвертого мая» китайские писатели и переводчики проявили сильный интерес именно к русской литературе. Благодаря усилиям и содействию прогрессивной интеллигенции, на китайский язык было переведено и получило широкое распространение в Китае большое количество русских классиков: А. Пушкин, И. Тургенев, Л. Толстой, Ф. Достоевский, А. Чехов и другие русские писатели, хорошо известные сейчас многим китайцам. Такие известные писатели и переводчики, как Лу Синь, Цюй Цюбай, Юй Дафу, Ба Цзинь, Гэн Цзичжи, Го Моро и Цао Цзинхуа стали первопроходцами новой китайской литературы и находились под сильным влиянием

именно русской литературы. Идея и мотивы рассказа Лу Синя «Дневник сумасшедшего», например, были заимствованы из рассказа Н. Гоголя «Записки сумасшедшего». В начале двадцатого века шанхайские литераторы во главе с Гу Хунмином обратили внимание на нравственность и человеколюбие, которые встречаются в произведениях Л. Толстого. Произведения Н. Гоголя «Мертвые души» и «Ревизор» вызывают и слезы, и смех, а рассказы А. Чехова «Хамелеон», «Человек в футляре» и «Смерть чиновника» описывают страдания «маленьких людей», что оказало глубокое влияние на творчество Лу Синя [1]. Юй Дафу глубоко симпатизировал тургеневскому образу «лишнего человека» и продолжал анализировать болезненную психологию творчества Ф. Достоевского. Глубокие, теплые, грустные и сентиментальные чувства героев Бакин черпает из произведений Л. Толстого, И. Тургенева, А. Чехова и Ф. Достоевского [2].

Цюй Цюбай был одним из первых переводчиков в Китае, который непосредственно переводил и представлял русскую литературу именно с русского оригинала, много раз рисковал жизнью, чтобы поехать в Россию, и глубоко понимал реальную ситуацию общественного развития после Октябрьской революции в России.

Обладая высочайшим уровнем владения русским языком, он переводил русских классиков на китайский язык. Помимо переводов произведений русских писателей, таких как М. Горький и А. Пушкин, он написал много статей и работ о русской литературе, общим объемом более 2-х миллионов слов. Он является настоящим посланником Китайско-русского культурного обмена и внес выдающийся вклад в распространение русской литературы в Китае, в основном перевел «Рассказы» Л. Толстого, Гоголя и стихотворение «Ангел» М. Лермонтова [2].

Гэн Цзичжи – известный переводчик русской литературы в Китае, внес выдающийся вклад в перевод и внедрение русской литературы, перевел «Воскресение» Л. Толстого, «Отцы и дети» И. Тургенева, «Записки сумасшедшего» Н. Гоголя и др. [2]. Го Моро познакомился с русской литературой и увлекся ею во время учебы в Японии, а позже стал крупным переводчиком русской литературы, переведя «Войну и мир» Л. Толстого и др. Цао Цзинхуа учился в Советском Союзе и хорошо владел русским языком. В основном его интересовали переводы и знакомство с русской реалистической и революционной литературой. Он перевел произведение А. Чехова «Медведь» [3]. При изучении русской литературы старшим поколением китайских писателей и переводчиков происходило проникновение творческих тенденций русской литературы в национальную литературу Китая, поэтому можно говорить, что дух китайской литературы в той или иной степени испытал влияние русской

литературы. Русская литература в период «Движения четвертого мая» не только способствовала развитию исторического процесса в России, но и пробуждала дух и силы китайского народа для мужественной борьбы, в то же время помогала китайскому народу найти верный путь дальнейшего социального, нравственного и политического развития. Она оказала глубокое влияние на развитие китайской литературы и способствовала развитию китайского пролетариата.

3. Начальный период образования «Нового Китая»

3 октября 1949 года Новый Китай и Советский Союз официально установили дипломатические отношения. Советский Союз стал первой страной в мире, которая признала Новый Китай, после чего между странами установились дружественные и развивающиеся отношения. Новый Китай даже выпустил пропагандистские лозунги, такие как «Учитесь у Советского Союза». Таким образом, русская литература (на тот момент советская литература) стала новым открытием для китайских читателей: иностранная литература, которую стали охотно читать. Нужно отметить, что для китайского народа 1950-е годы были временем достаточно скудного духовного развития, и в этот период русская литература переводилась и распространялась в Китае как «вестник китайско-советской дружбы», которая стала духовной пищей для китайских читателей, поэтому она массово почиталась китайской аудиторией.

После основания Нового Китая китайские культурные деятели ставили своей главной задачей перевод и внедрение русской литературы. Началось массовое изучение советской литературы и марксистско-ленинской философской составляющей этой литературы.

Таким образом, новая для китайцев художественная мысль находила свое осмысление и отражение в переводной деятельности китайских литературных деятелей, который внедряли русскую литературу в культурную традицию своей страны.

Основные переводчики этого периода: Цао Цзинхуа, Ба Цзинь, Чжу Хайгуань, Цзинь Жэнь, Гао Чжи, Чжу Вэнь, Лю Ляойи, Мань Тао, Вэнь Ин и др. Среди них Цао Цзинхуа перевел «Цветик-семицветик» В. Катаева, Ба Цзинь перевел «Воспоминания о Льве Николаевиче Толстом» Горького, Чжу Хайгуань перевел «Покорение природы» М. Ильина, Цзинь Жэнь перевел «Тихий Дон» М. Шолохова; Гао Чжи перевел «Анну Каренину» Л. Толстого и т. д.; Чжу Вэнь перевел А. Толстого и т. д.; Лю Ляойи перевел «Хаджи Мурат» Л. Толстого, Мань Тао перевел «Петербургские повести» Н. Гоголя и др.; а Вэнь Ин перевел «Бедные люди» Ф. Достоевского, правда, по английскому переводу [4, с.128-131].

Согласно статистическим данным, с 1949 по 1958 год в различных издательствах Китая было издано в общей сложности 3526 русских (советских) литературных произведений, что составляет две трети от общего количества переведенной и введенной в обращение иностранной литературы. Более того, началось бурное развитие печатного дела: общий объем печати достиг 82 миллионов экземпляров, что составляет три четверти от общего количества иностранной литературы, напечатанной в тот же период. Такие произведения, как «Как закалялась сталь» Н. Островского, «Повесть о Зое и Шуре» Л. Космодемьянской в 1950-е годы достигли миллионных тиражей.

Можем с уверенностью говорить, что широкое распространение русской (советской) литературы в Китае обусловлено не только продвижением на официальном уровне государства, но и стихийными духовными потребностями широкой общественности.

4. «Замороженный период» китайско-советских отношений.

В конце 1950-х годов отношения между Китаем и Советским Союзом вступили в «период заморозки». Изменения в политических отношениях между двумя странами напрямую повлияли и на распространение русской литературы в Китае, а также на перевод и внедрение русской литературы в Китае, которые впали в состояние застоя [4, с.128-131].

С 1962 года начался новый период, когда русская литература стала «подпольной» и могла быть переведена и издана лишь в небольшом количестве для узкого круга людей и в основном для справочной информации. Советские и русские писатели и их произведения стали объектом критики, а связанные с ними переводы также рассматривались как «мишени для критики ревизионизма».

Под влиянием политических потрясений переводчики были вынуждены приостановить свою работу и лишь немногие переводчики русских художественных произведений все еще продолжали свою переводческую деятельность, как, например, Жу Лон, который перевел «В людях» М. Горького. [4, с.128-131].

В период «культурной революции» наиболее критикуемым в Китае советским писателем был М. Шолохов, а его шедевр «Тихий Дон» [5], естественно, стал в глазах китайцев в одночасье самым «большим ядовитым сорняком» реакционных писателей. Таким образом, изменения, произошедшие в этот период, отражали великие перемены в культуре Китая.

Критикуя произведение «Тихий Дон», китайские литературоведы указывали на критическое отношение романа к истории Советского

Союза, а также на скрытые антиутопические идеи произведения. Сейчас такого рода высказывания, наоборот, стали подвергаться жесткой критике, но весьма интересен тот факт, что в эпоху, когда произведение считалось классикой «соцреализма», смысл романа до конца не оглашался. В то же время, критикуя советские литературные произведения, можно фактически указать на отрицательные тенденции в произведениях, такие как: иллюстрация политики КПСС, скрытые тенденции шовинизма и т.д. Однако все эти суждения сделаны с крайне радикальной точки зрения и вызваны смещением логики с политическим прагматизмом. Словом, во время «культурной революции» почти всех современных советских писателей заклеили «большими ядовитыми сорняками», и единственный, кого пощадили, это, пожалуй, Кочетов, оказавшийся выходцем из «незамерзшей литературы». Таким образом, мы можем видеть здесь подтверждение политического прагматизма и критического отношения к советской литературе в период китайской «культурной революции».

Роман советского писателя Ю. Бондарева «Берег» был опубликован во время «культурной революции» в Китае. Роман был переведен на китайский язык вскоре после окончания Культурной революции [5]. Причина публикации – «понимание новых течений литературы и искусства советского ревизионизма». Получается, что перевод этого произведения был исключительно в целях критики – «для того, чтобы понять врага». Литературно-искусствоведческая критика в стиле «бить криво, а попасть прямо» была обыденным нормальным способом критики советской ревизионистской литературы и искусства в Китае в период «культурной революции». Но такая критика все же не могла скрыть запутанности собственной логики. Эстетическая ценность русской и советской литературной классики прошла путь от кастрации, искривления до всесторонней критики, что, действительно, отражает логический процесс эволюции от «раннего периода основания Китайской Народной Республики» к «Культурной революции». Таким образом, мы можем говорить о существовании необъективных комментариев, будь то восхваление или жесткая критика, которые необъективно передавали ценности русской и советской литературы.

5. От «эпохи реформ и открытости» до настоящего времени

После определенных реформ и начала «открытости» напряженность между Китаем и Советским Союзом ослабла и начала развиваться в сторону нормализации. Это стало толчком для нового витка развития переводов и чтения русской литературы в Китае. Многие из старшего поколения переводчиков русской художественной литературы вернулись

в мир переводов и к ним присоединилось также и молодое поколение переводчиков с русского на китайский язык. Помимо перевода новых произведений русской и советской литературы, а также так называемой «запрещенной литературы», многие классические произведения - шедевры также были вновь переведены и переизданы. На протяжении 1980-х годов русская литература была важным объектом для перевода. На этом этапе многие новые и старые переводчики участвовали в переводе русской литературы, в основном это были Ба Цзинь, Лю Ляойи, Жу Лун, Се Сутай, Ли Ган, Цзян Чуньфан и др. [6].

Так например, Ба Цзинь перевел «Новь» И.Тургенева, «После бала» Л. Толстого и др.; Лю Ляой переводил «Войну и мир» Л. Толстого и др., Жу Лун переводил «Воскресение» Л. Толстого и некоторые чеховские романы и др.; Се Сутай переводил «Детство» Л. Толстого, «Живые и мертвые» К. Симонова и др.; Ли Ган перевел «Тихий Дон» М. Шолохова, Цзян Чуньфан перевел «Игроки» Н. Гоголя и «Дворянское гнездо» И. Тургенева и т. д.[6].

После реформ и открытия Китай вступил в период культурной трансформации, и русская литература снова стала важным объектом перевода. Ван Мэн, известный китайский писатель, писал в своем произведении «Обряд юности» [7]: «Многие из нашего поколения китайских писателей, особенно я, никогда не стеснялись влияния советской литературы. Кроме того, в период реформ и открытости большинство из китайских писателей испытали влияние русской литературы» [8].

По мере того, как происходило существенное улучшение в рамках национального самосознания Китая и быстрое развитие культуры, были удовлетворены потребности китайских читателей в вопросах не только культуры и самосознания, но и в вопросах глобализации и диверсификации. В то же время, в связи с упадком могущества России, количество переводов русских литературных произведений продолжало сокращаться. Несмотря на это, китайские переводческие и издательские круги по-прежнему уделяют внимание репрезентативным произведениям крупных классических и современных русских писателей. Каждый год в среднем десятки русских произведений переводятся на китайский язык и публикуются [6].

Результаты

После распада Советского Союза китайская интеллигенция стала более спокойно относиться к советской литературе. Литературное творчество в Китае развивается в разноплановом направлении, что в значительной степени отвечает запросам современных читателей.

Благосклонность китайских писателей именно к советской литературе постепенно ослабевала с развитием литературных тенденций в новый период, и примерно с середины 1980-х годов статус советской литературы в Китае резко упал. Однако такое отстранение китайских читателей от советской литературы на этот раз произошло не из-за политических разногласий между двумя странами, а из-за постепенного расширения кругозора китайских писателей – в поле зрения попало большое количество ранее неизвестных западных писателей. Нужно отметить, что с 1950-х годов интерпретация Китаем русской и советской литературы стала догматичной и односторонней, что легко может вызвать антипатию среди китайской аудитории. В результате советские писатели поколения Распутина, Трифонова, Бондарева, Васильева, Астафьева и Айтматова стали последней группой современных писателей, оставшихся в Китае. Русская и советская литература стала постепенно забываться китайцами. Имена современных русских писателей, таких как Петрушевская, Марк Канин, Т. Толстая, Харитонов и др., совершенно неизвестны для большинства китайских писателей, переводчиков, а значит, и читателей.

Конечно же, дело не в том, что художественный уровень этих современных русских писателей снизился по сравнению с их предшественниками, а в том, что сложившаяся ситуация претерпела огромные изменения как в ожиданиях и эстетических вкусах китайских писателей и читателей, так и в том, что принимающая среда и внутренняя мотивация получателя претерпели глубокие изменения [9, с. 257]. Взлеты и падения русской и советской литературы в современном Китае наглядно показывают закономерность процесса развития современной китайской литературы. Сегодня в Китае видится охлаждение к русской литературе и постепенное угасание ее влияния. Причины этого совершенно различны, но, на наш взгляд, для современной китайской литературы русская литература по-прежнему должна быть ресурсом, на который можно сослаться.

Заключение

Анализируя историю распространения русской литературы в Китае и историю литературных коммуникаций между Китаем и Россией в XX веке, можно увидеть, что отношения между русской и китайской литературой были весьма тесными. Начиная со знакомства с классическими произведениями Пушкина через английский перевод в 1897 г., до влияния на создание новой китайской литературы в период Движения четвертого мая и дальнейшее углубление влияния на китайскую литературу после основания Нового Китая и далее, можно

отметить ее непрерывное влияние на развитие китайской литературы после реформ и открытости. Даже после распада Советского Союза всемирно известная русская литература все еще оказывала определенное влияние на китайскую литературу [10, с.9-10]. Мы можем говорить о том, что русская литература оказала глубокое влияние на творческие идеи нескольких поколений современных китайских писателей и внесла позитивные факторы в развитие китайской литературы. Китайская литература прошла долгий путь развития, прежде чем постепенно стала зрелой. В XIX веке русские литературные теории и критические работы оказали большое влияние на китайскую литературу. Передовые китайские писатели в лице Лу Синя учились у советских писателей и впитывали их идеи. С 1960-х по 1970-е годы отношения между Китаем и Советским Союзом были напряженными, что неизбежно затронуло и область литературы. После реформы и открытости в отношениях китайской и русской литературы снова произошли изменения. Современные китайские писатели получают свободу личности и духа под влиянием русских писателей [10, с.9-10]. Конечно, нельзя игнорировать особые отношения между Китаем и Россией, которые в определенной степени повлияли на взаимовлияние и взаимопроникновение китайской и русской литератур.

В данной статье предпринята попытка проанализировать закономерности влияния русской литературы на китайскую культуру в целом с точки зрения каждого исторического периода. Видно, что среди различных воздействующих факторов наиболее глубоким и значительным является идеологическое влияние, которое отражается в конкретных литературных произведениях. В то же время культурные обмены между двумя странами и вытекающие из них взаимовлияния также неразрывно связаны с политическим фоном. То есть в основе всех культурных обменов лежит все-таки политический обмен. На наш взгляд, для более полного проявления и использования положительных аспектов влияния русских литературных произведений на китайское литературное творчество необходимо укреплять обмены между двумя странами для достижения одновременного развития и совершенствования.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гэ Баоцюань. Русская литература в Китае до и после движения Четвертого мая // Всемирная литература, 1959(6) https://wenku.baidu.com/view/a2a7ba2eac45b307e87101f69e31_43323968f58e.html 戈宝权, «“五四”运动前后俄罗斯古典文学对中国现当代文学的影响», 世界文学 期刊 · 1956 (6)

[2] Ли Сюин. Влияние русской и советской литературы на

китайскую литературу XX века // Журнал русистики, 2010(4) 李秀英, “俄苏文学对20世纪中国文学的影响”, 俄罗斯研究, 2010jj4)

[3] Цинь Гун. Переводы русской литературы в период движения четвертого мая // Журнал института администрации, 2005(5) <https://www.doc88.com/p-5106491682243.html?r=1> 秦弓, 《五四时期俄罗斯文学翻译》[J].行政学院学报, 2005(5)

[4] Чэнь Наньсянь. Перевод и распространение русской литературы в Китае до Культурной революции // Современная литература, 2010(5). С.128-131. 陈南贤, 《文革前俄罗斯文学在中国的翻译与发行》[J].当代文学, 2010 (5) .1 28-131

[5] Се Тяньчжэнь. Особенный перевод в чрезвычайный период // Китайская сравнительная литература, 2009. <https://wenku.baidu.com/view/fde80c478d9951e79b89680203d8ce2f0066659d.html> 谢天振, “非常时期的非常翻译”[J].中国比较文学2009年

[6] Чэнь Цзяньхуа. Академический процесс исследования китайской иностранной литературы // Издательство Чунцин, 2016 陈建华, 《中国外国文学研究的学术历程》[M], 重庆出版社, 2016

[7] Ма Минюэ. О влиянии русской литературы на китайскую литературу, Годы юности, 2013 (7) 马明月, 论俄罗斯文学对中国文学的影响, 青春岁月, 2013 (7)

[8] Ван Цзясин. Впечатления от русской военной литературы XX века // Газета «Чжунхуа Ду-шу», 2018. 王家兴, 二十世纪俄罗斯军事文学印象[N].中华都市报, 2018

[9] Гэ Баокюань. Китайская зарубежная литература, Издательство Пекин, 1992, с. 257. 戈宝权《中国外国文学》, 北京出版社, 1992年, 第257页

[10] Чэнь Цзяньхуа. Китайско-российские литературные отношения, Издательство Сюэлинь, 1998, с. 9-10. 陈建华, 《中俄文学关系》, 学林出版社, 1998, 9-10页。

REFERENCES

[1] Ge Baoquan. Russian Literature in China before and after the May Fourth Movement. World Literature, 1959(6) [In Chinese] <https://wenku.baidu.com/view/a2a7ba2eac45b307e87101f69e3143323968f58e.html>

[2] Li Xiuying. The Influence of Russian and Soviet Literature on Chinese Literature of the 20th Century, Journal of Russian Studies, 2010(4). [in Chinese]

[3] Qin Gong. Translations of Russian Literature in the Period of the May Fourth Movement. Journal of the Institute of Administration, 2005(5) [in Chinese] <https://www.doc88.com/p-5106491682243.html?r=1>

[4] Chen Nanxian. Translation and dissemination of Russian literature in China before the Cultural Revolution. Contemporary Literature, 2010(5) PP:128-131. [in Chinese]

[5] Xie Tianzhen. Special Translation in an Emergency Period. Chinese Comparative Literature, 2009 [in Chinese] <https://wenku.baidu.com/view/fde80c478d9951e79b89680203d8ce2f0066659d.html>

[6] Chen Jianhua. Academic Research Process of Chinese Foreign Literature, Chongqing Publishing House, 2016. [In Chinese]

[7] Ma Mingyue. On the Influence of Russian Literature on Chinese Literature, Years of Youth, 2013(7) [In Chinese]

[8] Wang Jiaxing. Impressions from Russian Military Literature of the 20th Century. Newspaper Zhonghua Dushu, 2018 [In Chinese]

[9] Ge Baoquan. Chinese Foreign Literature, Beijing Publishing House, 1992, p. 257. [In Chinese]

[10] Chen Jianhua. Sino-Russian Literary Relations, Xuelin Publishing House, 1998, pp. 9-10. [In Chinese]

ОРЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ТАРИХЫ

*Цао Мэнди¹, Казыбек Г.К.²

*¹Phd докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: 1103891261@qq.com

²к.ф.н., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Kazybek_68@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада орыс әдебиетін қытай тіліне аударуға қатысты көзқарастардың қалыптасуы, дамуы, сондай-ақ аударма концепциясы атап көрсетілген, бір жағынан аударманың бұл концепциясы әлеуметтік-тарихи-мәдени дамумен, ал екінші жағынан, тарихи-мәдени дамумен шектелетінін көрсетеді. Үшінші жағынан, тіл мен әдебиеттің даму деңгейімен шектеледі. Орыс әдебиетінің аудармасы – бұл ең алдымен аударма қызметі, аударма қызметі ретінде орыс әдебиетінің қытай аудармасының өзіндік өмір сүру және даму ерекшеліктері бар. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – орыс әдебиетінің аудармасын аударма ісі ретінде аударматану тұрғысынан зерттеу, оның ерекшеліктерін, заңдылықтарын және ондағы бейнеленген аударма концепцияларын талқылау, бұл қазіргі әдеби аударматану үшін үлкен маңызға ие. Орыс әдебиетінің кейбір жауһар туындыларының қытай тіліне аудармаларын зерттеуге сүйене отырып, біз жұмыстың негізгі мақсатын осы аудармалардың даму траекториясын және орыс әдебиетінің Қытай ұлттық әдебиетіне әсерін зерттеуден көреміз. Мақалада үлкен деректерді зерттеу әдістері аясында әдеби мұраны талдау арқылы орыс әдеби шығармаларын қытай тіліне аударудың тарихи процесін түсінуге тырысады. Бұл орыс әдебиетінің жауһарларын қытай тіліне аудару

үшін практикалық жағынан да, теориялық тұрғыдан да маңызды болуы мүмкін. Нәтижесінде аударма теориясын зерттеу нақты мәдени және тарихи ортаны елемейтін «идеалды аударма» деп аталатын зерттеуден емес, нақты аударма құбылыстары мен фактілерінен басталуы керек. Жасалған тұжырымдар талдауды кеңейтуге және көркем аударманың зерттеу бағытын белгілеуге көмектеседі. Осылайша жасалған тұжырымдар Автор орыс әдебиетінің қытай тіліндегі аудармасының тарихын бес кезеңге бөледі: (1) Цин патшалығының соңы және Қытай Республикасының басталуы; (2) «Төртінші мамыр қозғалысы» кезеңі; (3) «Жаңа Қытайдың» қалыптасуының бастапқы кезеңі; (4) Қытай-Кеңес қарым-қатынасының «мұздатылған кезеңі»; (5) «Реформа және ашықтық дәуірі» қазіргі уақытқа дейін. Қытай аударма қызметі үшін практикалық маңызы орыс әдеби шығармаларын қытай тіліне аударудың тарихи процесін талдау болып табылады.

Тірек сөздер: аударма, орыс әдебиеті, тарих, шығарма, қытай тілі, мәдениет, кезең, ықпал.

THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF RUSSIAN LITERATURE INTO CHINESE

*Cao Mengdi¹, Kazybek G.K.²

^{*1}Phd doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty,
Kazakhstan, e-mail: 1103891261@qq.com

²Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Kazybek_68@mail.ru

Abstract. This article discusses the formation, development, as well as the concept of approaches to the translation of Russian literature into Chinese, and indicates that, on the one hand, this concept of translation is limited to social and historical and cultural development, and on the other hand, the level of development of language and literature. The translation of Russian literature is, first of all, a translation activity, as the translation activity of the Chinese translation of Russian literature has its own specifics of existence and development. The main purpose of this article is to study the translation of Russian literature as a translation activity from the point of view of translation studies, to discuss its features, laws and translation concepts embodied in it, which is of great importance for modern literary translation. Based on the study of translations into Chinese of some masterpieces of Russian literature, we see the main goal of the study of the development trajectory of these translations and the influence of Russian literature on Chinese national literature. The article attempts to understand the historical process of translating Russian literary works into Chinese through literary analysis within the framework of big data research methods. By using these methods, we can not only study the quantity, quality of translation and the impact on the then society in each period, but also explore the current state of literary translation and the problems that it faces. As a result, the study

of translation theory should begin with specific translation phenomena and facts, and not with the study of the so-called "ideal translation", which ignores specific cultural and historical backgrounds. The conclusions drawn can help expand the analysis and establish the research direction of literary translation. Based on the conclusions drawn, the author classifies the history of Chinese translations of Russian literature into five stages: (1) the end of the Qing Dynasty and the beginning of the Republic of China; (2) Period of the "May Fourth Movement"; (3) The initial period of formation of "new China"; (4) "Frozen period" of Sino-Soviet relations; (5) "The era of reform and opening up" to the present. The practical significance of Chinese translation activity lies in the analysis of the historical process of translating Russian literary works into Chinese.

Keywords: Translation, Russian literature, history, work, Chinese language, Culture, period, influence.

Статья поступила 17.06.2022

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING

ӘӨЖ 378

ХҒТАР 14.35.07.

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.019

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ БӨЛІМІНІҢ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНА
КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА «ДИУАНИ
ХИКМЕТТІҢ» МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

***Сүлейменова Ж. А.¹, Қорғанбеков Б.С.²**

***¹докторант Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,**
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhazs@mail.ru

² ф.ғ.к., профессор Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: bolat64@mail.ru

Аңдатпа. Оқытушы сабақтарын қызықты және нәтижелі өткізу үшін үнемі жаңа әдістермен материалдарды іздестіріп, түгендеп отырады. Қазақ әдебиеті бөлімінің білім алушыларына кәсіби бағытталған шет тілін үйрету барысында материалдардың жетіспеушілігінен, пән оқытушысы өз тарапынан оқу–әдістемелік құралдарды дайындайды. Жаңа Қазақстан дәуірі қалыптасып жатқандықтан болашақ маман иелеріне құнды ақпаратты дұрыс жағынан жеткізу - әрбір оқытушының міндеті. Сондай баға жетпес құндылықтардың бірі – Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» жинағы болып табылады. Диуани Хикмет қазақ әдебиетінің жауһар қазынасы - ол ұғымдарды ортаға салуға, пікірлерді қалыптастыруға және үйлестіруге, ойлау мен сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты – көркем әдебиеттің, соның ішінде Яссауидің «Диуани Хикметінің» ағылшын тілін оқытудағы рөлінің зор екендігін айқындау және хикметтер жинағын – **синквейн әдісі арқылы** оқытуда жақсы дереккөз ретінде қолданудың маңыздылығы мен артықшылықтарын талқылау болып табылады. Зерттеу жұмысының мақсатына жету үшін оқу үдерісінде қолданылып жүрген заманауи әдістер

қарастырылып, қажеттісі зерделенеді. Сол арқылы оқылым, жазылым, тыңдалым және сөйлеу сияқты төрт дағдыны игеру қалыптастырылады.

Зерттеу барысында теориялық және практикалық материалдарды жинақтау, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, тәжірибені зерттеу және Синквейн сияқты әдістер қарастырылады.

Әдебиеттану ғылымының жан-жақты дамуы - кәсіби мамандарды даярлауда қойылатын заманауи талаптарды талап етуде, өйткені әдебиет тек тіларалық емес, сонымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынаста да негізгі буын болып табылады. Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығын анықтаса, оқу үдерісінде Синквейн сияқты дәстүрлі емес әдісті қолданып, оны Яссауи хикметтері арқылы жүзеге асыру - жұмыстың практикалық құндылығын анықтайды.

Зерттеудің нәтижесі ретінде, біз ағылшын тілін «Диуани Хикмет» арқылы оқытудың құнды шынайы материал, мәдени құндылық, тіл байыту және жеке тұлғалықты қалыптастыру болып табылатын төрт артықшылығын анықтадық. Сол анықталған артықшылықтар – оқу материалын дайындау барысында төрт дағдыны (оқылым, тыңдалым, жазылым және сөйлеу) жетілдіру үшін өз септігін тигізе алатындығын дәлелдей алдық. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері алдағы уақытта пәнді оқытуға арналған оқу-әдістемелік құралдар мен әдістемелік ұсыныстарды дайындауда қажет болары анық.

Тірек сөздер: Синквейн әдісі, шет тілі, әдебиет, Диуани Хикмет, Яссауи, оқыту үдерісі, сыни ойлау, дағды.

Негізгі ережелер

Қазіргі әлемде болып жатқан жаһандық үдерістер кез келген салада кәсіби дайындығы бар түлектерді қажет етеді. Жан-жақты маманның ел дамуына тигізер пайдасы зор. Мұндай кәсіби мамандарды даярлап шығару үшін педагогтар дұрыс үлестірмелі материалдарды жасауға жауапкершілікпен қарауы керек. Шетел тілін оқытудың дәстүрлі әдісі өзекті емес, сондықтан жаңа оқу құралдарын жасау әрбір оқытушы үшін өте маңызды. Уақыт өте келе оқытудың жаңа әдістері пайда болады, сондықтан оқу материалын әр уақытта жаңартып отыру өте маңызды. Оқытылатын пәндердің сапасы тікелей соған байланысты. Бұл зерттеу жұмысы шет тілін оқытудағы Синквейн әдісін және негізгі материал ретінде «Диуани хикмет» сияқты көркем шығарманы пайдаланудың маңыздылығын зерттеуге арналған.

Кіріспе

Қожа Ахмет Яссауи – сопылық ілімнің түркі тармағының негізін салушы, ойшыл, өз туындыларын оғыз-қыпшақ диалектісінде жазған тұңғыш дарынды түркі ақыны. Оның ең танымал шығармаларының бірі болып табылатын «Диуани хикмет» күллі түркі халқының жауһар туындысы. Бұл жайлы Э.Ф.Мамедова-Кекеч өзінің мақаласында атап өтіп, Ахмет Яссауи әдебиет тарихында із қалдырған түркі әлемі

ғұламаларының бірі. Зерттеушілер оның «Диуани химет» еңбегіне әдеби-тарихи тұрғыдан баға беріп, түркі халықтарының асыл мұрасы деген тұжырымға келген [1] – деген пікір қалдырған.

«Диуани Хикмет» – кедейліктен, құлдықтан, жемқорлықтан сақтану үшін адамдарды сауатты, білімді болуға және адамгершілікке шақыратын философиялық трактат пен жыр жинағы.

Осы күнге дейін Қазақстанның көптеген ғалымдары Яссауи хикметтерін қазақ тіліне аударса, түркі тілдес және шетел ғалымдары хикметтерді талдап келеді. Олардың ішінде Д. Девиз, М.Тахрали, В.Мусали және тағы басқа да шетелдік ғалымдар бар. Яғни Ясауидің еңбегі көне заманнан-ақ дүние жүзі ғалымдарын қызықтырып келеді. Оның себебі– туындының бірегейлігімен түсіндіріледі. Бүгінгі таңда Яссауи шығармасын тек ғалымдар ғана емес, сонымен қатар отандық және шетелдік қарапайым журналист және аудармашылар да зерттеп жатыр. Сондай ізденушілердің бірі ағылшындық Д. Трапман. Ол Әнуарбек Бөкебайдың шағатай тілінен орыс тіліне аударған нұсқасын негізге алып, хикметтер жинағын ағылшын тіліне аударып шықты. Ағылшындық журналист Қожа Ахмет Яссауидің іргелі еңбегін алғаш болып ағылшын тіліне аудару мүмкіндігіне ие болғаны үшін ризашылығын білдіріп, оның туындыларын адамзат баласына берілген керемет сый екенін [2] атап өтті.

Жер жүзі ғалымдары біртуар ғұламаның туындыларына қызығушылық танытып отырғанын есекере отырып, түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесінің бейресми саммиті барысында президентіміз Қ.К. Тоқаев «Түркі өркениетін жаңғыртуды Қожа Ахмет Яссауи мұрасын және Түркістан қаласын әлемге танытудан бастау керектігін» [3] айтты.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Бұл зерттеу жұмысында тәжірибені зерттеу, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және Синквейн әдісі сияқты әдістер қолданылды.

Тәжірибелік оқыту әдісі – бұрыннан қолданылып келе жатқан педагогикалық зерттеу әдісінің бір түрі. Кең мағынада бұл тарихи тәрбиелік байланыстарды орнатуға және білім беру жүйелерінің ортақ және тұрақты белгілерін анықтауға бағытталған ұйымдастырылған оқу қызметі. Ұзақ уақыт бойы қолданылып келе жатқан педагогикалық зерттеудің бұл әдісі нақты мәселелердің шешімдерін талдау және оларды жаңа тарихи жағдайларда қолданудың орындылығы туралы қорытынды жасау үшін қолданылады [4].

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау зерттеудің ең қолжетімді және сонымен бірге көп уақытты қажет ететін әдісі болып табылады, өйткені ол орындаушыдан жоғары тиімділікті және тандалған зерттеу тақырыбына қатысты оқылғанды сыни тұрғыдан бағалай білуді талап етеді. Бұл әдіс әдебиетпен жұмыс істеуде белгілі бір дағдыларды

қажет етеді: жұмыс жоспарына сәйкес үзінді жасау, конспект жүргізу, материалды топтастыру [5, 42 б.].

«Синквейн» әдісі – кез келген шет тілін оқытуда әдебиетті пайдалана отырып, белсенді оқыту әдісі [6]. Синквейн — сын тұрғысынан ойлау технологиясының тәсілі, яғни нақты бір тақырып бойынша оқу материалын бірнеше сөздермен баяндау және оны терең ұғынуға жету. Бұл тәсілді барлық пән бойынша қолдануға болады. Сонымен қатар, мәтінді өз ойын қысқа, нақты және дәл, тура сөздерді қолдану арқылы түсіндіруге үйретеді. Синквейн сөз қорын байытады, қысқа түсінік айтуға дайындайды, идеяны тұжырымдауға үйретеді [7].

Нәтижелер мен олардың талқылануы

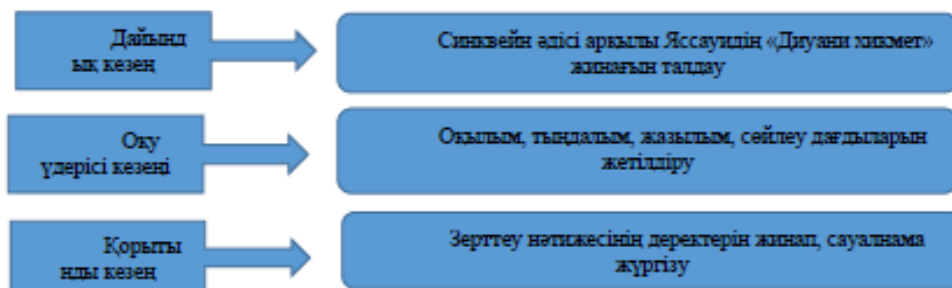
Кәсіби бағытталған шет тілін оқыту – заманауи инновациялық тәсілдерді қажет етеді. Ондай тәсілдерге кейс-стади, симуляция, рөлдік ойындар, жобалау, сыни тұрғыдан ойлау технологияларын жатқызуға болады. Әр салаға байланысты шет тілін оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар. Экономика мен бизнес саласында білім алып жатқан студенттерге оқу үдерісінде кейс-стади мен симуляция әдістерін қолданған абзал. Себебі, берілген тақырыпқа сай кейстер құрастырылып, сыни ойлау арқылы олардың шешімдері анықталады. Оқу жағдаятының проблемасы мен оның шешу жолдарын анықтай отырып, білім алушылар қажетті дағдыларын дамытады. Ал әдебиет саласында білім алып жатқан шәкірттерге шет тілін үйрету - басқа мамандық иелерімен салыстырғанда әлдеқайда жеңілірек болып келеді. Себебі тіл мен әдебиет бір-бірінен ажыратуға келмейтін біртұтас ұғымдар секілді. Шет тілдерін оқытуда көркем шығарманы қолдану өте маңызды болып табылады. Өйткені әдебиет білім алушыларға көптеген жаңа сөздер мен сөз тіркестерін, фразалық етістіктерді, мақал-мәтелдерді және дәйексөздерді меңгеруге көмектеседі [8]. Шынында да, ағылшын тілін оқытуда көркем мәтінді пайдалану қиялды оятады және студенттерге топтық талқылаулар мен жеке зерттеулерге мүмкіндік береді. Әдебиетті –тіл (сөздер, тіркестер, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер т.б.) жасайтыны белгілі, яғни «әдебиет – тілдің одақтасы» болып табылады. Оның үстіне әрқайсымыз әдебиетті күнделікті өмірде пайдаланамыз, әдебиет арқылы біз оқуды, тыңдауды, аударуды және сөйлеуді үйренеміз. Әдебиет – ескі салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды танытатын құрал. Әдебиет – тіл үйренудің құнды ресурстарының бірі. Тіл үйретуде әдебиетті пайдаланудың артықшылығы – білім алушылар мәдени ақпарат алады, ел мен халық туралы түсінігін кеңейтеді, мәдениетті, қоғамды және идеологияны түсініп, бағалау мүмкіндігіне ие болады, өздерін ынталандырады және интеллектуалдық жағынан дамытуға тырысады.

Бұл зерттеудің мақсаты – ағылшын тілін оқыту үдерісінде «Диуани Хикметті» Синквейн әдісі арқылы оқытудың маңыздылығын зерттеу болып табылады. Яғни зерттеу барысы арнайы кезеңдерден құралды:

бастапқы (дайындық) кезеңі, оқу үдерісі кезеңі және қорытынды кезең. Әрбір кезеңнің өзіндік мақсаттары белгіленіп, білім алушылар оны толығымен орындауға тырысты. Қысқа мерзімді экспериментке «Туран-Астана» университетінің «Қазақ тілі және әдебиеті» оқу бағдарламасы бойынша білім алып жатқан білім алушылары қатысты.

Дайындық кезеңі зерттеуге сәйкес идеяларды қалыптастыру және ұйымдастыру үшін маңызды болып табылады. Сондықтан бұл үдеріс барысында білім алушылар оқу мақсатымен танысты. Яссауидің сопылық поэзиясын және Синквейн әдісін талқылады. Оқу үдерісі кезеңінде шәкірттер оқылым, жазылым, тыңдалым және сөйлеу дағдыларын жетілдіруге арналған тапсырмалармен практикалық жұмыс жасады. Қорытынды кезеңде зерттеу нәтижесінің деректері жиналды, білім алушылар арасында сауалнама жүргізіліп, ағылшын тілі сабақтарында әдебиетті пайдаланудың қаншалықты тиімді екендігі анықталды.

Сурет 1 - «Диуани Хикмет» жинағын қолдану арқылы ағылшын тілін оқытудағы маңызды үш кезең

Дайындық кезеңі. «Синквейн» – кез келген шет тілін оқытуда әдебиетті пайдалана отырып, белсенді оқыту әдісі. Аделаида Крепси бірінші болып «синквейннің» вариациясын жасады. Синквейн – бес жолды схеманы қолданатын поэтикалық формалар класы. Синквейн – бұл тұжырымдамаға аффективтік және когнитивтік жауаптарды көрсететін бес жолды өлең [9].

Синквейнды құру ережелері

Өлеңнің бірінші жолы оның тақырыбы. Ол тек бір сөзбен және әрқашан зат есіммен беріледі. Екінші жол негізгі тақырыпты ашатын, сипаттайтын екі сөзден тұрады. Бұл сын есімдер болуы керек. Жіктік жалғауларды қолдануға рұқсат етіледі. Үшінші жол етістіктерді немесе герундияларды қолдану арқылы синквейннің тақырыбы болып табылатын сөзге қатысты әрекеттер сипатталады. Үшінші қатарда үш сөз бар. Төртінші жол енді сөздердің жиынтығы емес, тұтас сөз тіркесі болып табылады, оның көмегімен құраушы тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді. Бұл жағдайда ол – білім алушының өз бетімен құрастырған сөйлемі де, міндетті түрде ашылатын тақырып аясындағы ұтымды сөз тіркесі, мақал-мәтел, нақыл сөздер, цитаталар, афоризмдер де

болуы мүмкін. Бесінші жол – бір ғана сөз, ол түйіндеу. Көбінесе бұл өлең тақырыбының синонимі болып табылады. Синквейнді жазу ережесін тура сақтау міндетті емес. Мысалы, мәтінді жақсарту үшін 4-ші қатарда 3 немесе 5 сөз, ал 5-ші қатарда – 2 сөз болуы мүмкін. Қолданудың басқа да нұсқалары мен сөзтаптары болуы мүмкін. Синквейн – бұл сабақтың әр кезеңіндегі, жаңа тақырыпты оқығанда білімгерлердің ассоциация деңгейін тексеруде қолдануға болады [10].

Яссауи хикметтерінің барлығы өмірлік жағдаяттардағы түсініксіз мәселелерді түсіндіреді және адамдардың рухани мұрасын қалыптастырады. Сол рухани құндылықтарды білім алушылардың бойына сіңіру үшін, хикметтерді жай оқып қана қоймай, оны талдау негізге алынды. Топ студенттерінің басым көпшілігі «Синквейн» әдісі – олардың қызығушылықтарын оятқандығын атап өтті. Алайда хикметтер жинағында нақты сюжеттің болмағандығынан сәл қиындықтар да туындады. Дегенмен, аталған әдістің маңыздылығын зерттеп, талдай келе, олар хикметтердің бірқатарын төмендегі жүйе бойынша құрастырды: Бірінші жол – тақырып болып табылатын бір сөз. Екінші жол – мәтіннен бес етістік. Үшінші жол – оқырманмен қатынас жасау үшін бес зат есім. Төртінші жол – білім алушылардың өз беттерімен құрастырған сөйлемдері (4-сөйлем). Бесінші жол шығармадағы негізгі дәйексөз. Хикметтер саны 100 ден асқандықтан, мысал ретінде тек 6-шы хикметтің «Синквейн» әдісі бойынша жасалған нұсқасын кесте түрінде көрсетуді жөн көрдік.

Кесте 1. 6-шы хикмет Синквейні

Бірінші жол	Екінші жол	Үшінші жол	Төртінші жол	Бесінші жол
Sinners or forgiveness	Reading prayers, fasting by day, sending greetings, wept a lot, crying/ mourned	Mustafa, sins, challenges, angels, followers	1 The coreligionists all mourned. 2. The followers prayed all day and fasted to protect themselves from Shaytan's intrigues. 3. I realised that there is no limit to God's gratitude. 4. I became sick, unable to get rid of sin.	Repentance.

Диуани хикметте әр түрлі мысалдармен берілген терең мағына жатыр. Бұл әдісті оқу процесінде қолдану арқылы оқушылар адамзат, бақыт пен бақытсыздық ұғымдарын түсінуге тырысып, хикметтердің

құрылымын анықтады. Яссауидің «Синквейндегі» әдісі бойынша жинақтау – ұстаздар мен шәкірттер үшін құнды әрі қажетті материал болды. Синквейн әдісінің артықшылықтары - білім алушылар етістіктермен, зат есімдермен, сын есімдермен, дәйексөздермен таныса алды. Сонымен қатар, олар өмірлік жағдаяттарда кейбір маңызды мәселелердің шешімін табуға, нақты әрі еркін сөйлеуді үйренуге тырысты.

Оқу үдерісі кезеңі. Ағылшын тілін оқытудың басты мақсаты – оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу сияқты төрт тілдік дағдыларды дамыту болып табылады. Тапсырма пішімдері осы дағдыларды дамыту әрекеттерінің барлығын қамтыды.

Оқылым. Бұл зерттеудің бірінші мақсаты Яссауидің «Диуани хикметін» оқуға негізделді. Оқудағы табыс студенттердің кейінгі оқу үлгеріміне әсер ететіні белгілі. Деректерді талдау үшін студенттер Джонатан Трапман аударған хикметтердің ағылшын тіліндегі нұсқасын оқыды, содан кейін 150 хикметтердің ішінен оларға нақты қызықтырған 20 хикметті таңдап алу ұсынылды. Сол хикметтерді дұрыс оқып, әр хикметтің екі тармағын жаттау тапсырылды. Танымдық жүктеме студенттерді саналы таңдау жасауға итермеледі. Берілген тапсырманы орындай отырып, білім алушылар ағылшын тіліндегі сөздердің дұрыс дыбысталуына мән беріп, жаттау арқылы есте сақтау қабілетін дамытты. Таңдалынып алынған хикметтерге сыни талдау жасалынды. Сыни талдау – жұмысты «сырттан» бағалауға мүмкіншілік туғызды.

Жазылым. Бұл дағдыны дамыту үшін білім алушылардың Синквейн әдісі бойынша әзірленген нұсқалары мен түсіндірмелері қарастырылды. Дағдыны қалыптастырудың дәл осы түрі студенттердің ерекше қызығушылықтарын оятты. Себебі берілген тапсырма білім алушылар тарапынан 100 пайыздық көрсеткішпен толық және тамаша орындалды.

Тыңдалым. Дағдыны дамыту үшін зерттеушілер хикметтердің біршамасын диктофонға жазып білім алушыларға тыңдатты. Сонымен қатар, хикметтер жинағын аударған ағылшындық журналист Д.Трапманның Яссауи, Түркістан, «Диуани Хикмет» жайлы берген сұхбаты Ю-туб желісі арқылы студенттерге көрсетілді. Тыңдалымның тапсырмаларының негізгілері болып True/False (рас/өтірік) және сұрақ-жауап жаттығулары таңдалынды.

Сөйлеу. Білім алушылар дебат ретінде берілген тақырып бойынша талқылау мен пікірталас жүргізді. Бұл дағдының ерекшелігі студенттер топпен және жеке өздері жұмыс жасауды үйренді. Бір-бірінің жауабын тыңдап, сол жауаптарды өздерінше бағалауға тырысты.

Қорытынды кезең. Үдерістің барлық кезеңдері аяқталған соң, «Синквейн» әдісінің және Яссауи шығармашылығын ағылшын тілі сабағында қолданудың тиімділігін бақылау мақсатында білім алушылар арасында жазбаша және ауызша тест жүргізілді. Жазбаша тест 4 нұсқасы

бар 40 сұрақтан құралды, әр сұраққа кәсіби лексикаға қатысты 5 жауап болды. Ауызша тапсырма кәсіби тақырыптарға қатысты 10 сұрақтан тұрды. Студенттерге жазбаша және ауызша тапсырмаларды орындауға 100 минут уақыт берілді. Қорытынды бағалау нәтижесі бойынша топтың 90 пайызы «өте жақсы», ал қалған 10 пайызы «жақсы» деген бағаларды иеленді. Яғни топ студенттерінің ешқайсысы «қанағаттарлық» деген деген баға алмады. Бұдан заманауи әдістің тіл үйрету процессінде өзінің оң нәтижесін көрсеткендігін байқауға болады. Аталған әдістердің артықшылығын ескере отырып, білім алушыларға тағы бір тапсырма, яғни зерттеушілер тарапынан дайындалған сауалнама жүргізілді. Сауалнамада Яссауи шығармашылығына, «Синквейн» әдісінің тиімділігіне қатысты сұрақтар қойылды. Сол жүргізілген сауалнамамыздың нәтижесі бойынша қатысушылардың 100 пайызы Яссауидің «Диуани Хикметі» өскелең ұрпаққа оң және жарқын әсері бар деп есептеді. Олар дана сөздер мен дәйексөздерді кез-келген қарапайым адамның барлық жерде қолдануы керек деген тұжырым жасады, Синквейн әдісінің жақсы жақтарын тізбектеп, тапсырманы оңай түсінуге көмектескендігін атап өтті. «Синквейн» әдісін топ студенттерінің барлығы бірауыздан қолдады және бірде-біреуі аталған әдістен бас тартпады.

Қорытынды

Біз «Қазақ тілі және әдебиеті» оқу бағдарламасы бойынша кәсіби бағытталған шет тілін оқытуда әдебиетті, әсіресе Ахмет Яссауидің «Диуани хикметін» және Синквейн әдісін пайдаланудың қаншалықты маңызды екендігін көрсеткіміз келді. Әр хикметтің тақырыбын құрастырып, етістіктерді, зат есімдерді, сын есімдерді саралап, сыни ойлау арқылы хикметтерге талдау жасадық. Хикмет тілінің қиын болғанына қарамастан, білім алушылар сөйлеу, оқылым, жазылым, тыңдалым сияқты дағдыларын дамытуға өз тараптарынан ат салысты. Шет тілдерін оқыту процесінде шығарма тілі төрт дағдыны (оқылым, тыңдалым, жазылым және сөйлеу) дамыту үшін ең қолайлы үлестірмелі материал [11]. Сонымен қатар, Синквейн әдісі қарапайым коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыратындығы да белгілі. Осы әдіс арқылы білім алушының мәдени, тұлғалық және танымдық тұрғыда дамуы іске асады. Жалпы шетел тілін оқыту келесі мәселелерді шешуге бағытталған. Ол жайлы С.С.Құнанбаева өзінің мақаласында атап өткен:

- шетел тілі сөйлеудің құралы екендігі жайлы түсінік қалыптастыру;
- лингвистикалық ой-өрісті кеңейту;
- коммуникативтік-педагогикалық бейімделуді қамтамасыз ету;
- тұлғалық қасиеттерді дамыту;
- эмоционалдық ауаны дамыту;
- жаңа әлеуметтік тәжірибеге баулу;
- рухани-адамгершілік тәрбие беру;
- танымдық қабілеттерді дамыту [12].

Яссауи шығармаларының синквейнін жасай отырып, хикметтерде қаншалықты құнды ақпарат жатқандығын және «Диуани хикметті» тек қазақ тілін емес, сонымен қатар ағылшын тілін үйренуге де зор септігін тигізетіндігін түсінді. Студенттер жеке, жұппен немесе топпен жұмыс жасап, ортақ мәселені талқылап, оның шешімін таба алды. Синквейн әдісі оларды Яссауи шығармасын жан-жақты зерттеп құнды мәліметтерді табуға ынталандырды.

«Диуанихикмет» арқылы білімалушылар сөйлемнің грамматикалық құрылымы, ойдың байланысу тәсілдері, синтаксис, лексикалық және синтаксистік бірлік сияқты жазба тілдің көптеген ерекшеліктерімен танысты. Студенттер негізгі кейіпкер Яссауидің эмоционалдық реакциялары мен моральдық қиындықтарын сезіне отырып, оның хикметтері кімге арналып жазылғандығын қарастырды. Ағылшын тілін аталған әдіс арқылы оқытуда шәкірттердің ынтасы, қызығушылығы, тілді меңгеру деңгейі сияқты қабілеттерінің артқандығын ескере отырып, хикметтердің олардың шынайы өмір тәжірибесіне, эмоцияларына, армандарына оң әсер бергендігін түсіндік. Бұл әдіс ағылшын тілін үйретуде ғана емес, сонымен қатар өмірдегі болып жатқан жағдаяттарды бақылауға да арналған тамаша ресурс құралы бола алды. Ағылшын тілін оқытуда «Диуани хикметті» пайдалану - студенттердің өмір мен адамдар туралы түсініктерін кеңейткендігін, оқуға деген ынтасын арттырғандығын, сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға ықпал еткендігін, ақпарат алу, анықтау дағдыларын меңгеруге көмектескендігін байқадық. Бұл артықшылықтар шет тілін үйренудегі стрессті азайтатындығына көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde “Bilge kış” arketipi // Türkiye: Milli Folklor. – 2017. – №. 116-3. –101-102 бб.
- [2] Trapman J. Divine Wisdom: Diwani Hikmet. - United Kingdom: Living Zen Books, 2013. – p. 320.
- [3] Хабилова З. Начать модернизацию тюркской цивилизации призвал Касым-Жомарт Токаев./ З.Хабилова <https://newtimes.kz/politika/127120-nachat-modernizatsiiu-tiurkskoi-tsivilizatsii-prizval-kasym-zhomart-tokaev> - интернет көздері
- [4] Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 2002. – 208с.
- [5] Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. Учебное пособие для преподавателей и студентов. – М.: Филоматис, 2006. – 289с.
- [6] Hobsbaum P., Drakakis J. Metre, Rhythm and verse form. – London: Psychology Press, 1996. – p. 208
- [7] Кулпеисова З.Ж. Ағылшын тілі сабағында Синквейн қолдану / З. Ж. Кулпеисова <http://sabaq.kz/?p=11143>

[8] Alam F. Imperial entanglements and literature in English // Asiatic IUM Journal of English and Literature. – 2007. – Vol. 2, No 2. – pp. 25-37

[9] Шанкереева Ш.Т. Синквейн әдісін ағылшын тілі сабағында қолдану / Ш. Т. Шанкереева http://www.rusnauka.com/8_SNP_2017/Philologia/7_222982.doc.htm

[10] Joiner E. G., Shrum J. L. Teacher's Handbook: Contextualized Language Instruction // Modern Language Journal. – 2010. – Vol. 78, No 3. – pp. 389-390

[11] Collie J., Slater S. Literature in the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – p. 233

[12] Kunanbayeva S.S. The modernization of foreign language education: The linguocultural-communicative approach / S.S. Kunanbayeva. – United Kingdom: Hertfordshire Press, 2013. – P. 112, 113.

REFERENCES

[1] Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde "Bilge kışı" arketipi (The "wise man" archetype in Ahmed Yassawi's Yashnama) // Milli Folklor. 2017. Vol. 116, No 3. pp.101 –102 [In Turk.]

[2] Trapman J. Divine Wisdom: Diwani Hikmet. - United Kingdom: Living Zen Books, 2013. - p. 320

[3] Habirova Z. Nachät modernizasiu türkskoi sivilizatii prizval Kasym-Jomart Tokaev (Kassym-Jomart Tokayev called for the modernization of the Turkic civilization) / URL:<https://newtimes.kz/politika/127120-nachat-modernizatsiiu-tiurkskoi-tsivilizatsii-prizval-kasym-zhomart-tokaev>

[4] Küzmina N.V. Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovania (The methods of systemic pedagogical research.). Uchebnoe posobie. M.: Narodnoe obrazovanie, 2002. 208s. [In Rus.]

[5] Şukin A.N. Obuchenie inostrannym iazykam. Teoria i praktika (Foreign language teaching. Theory and practice.). Uchebnoe posobie dlä prepodavatelei i studentov. M.: Filomatis, 2006. 289s.[In Rus.]

[6] Hobsbaum P., Drakakis J. Metre, Rhythm and verse form. London: Psychology Press, 1996. p. 208

[7] Kulpeisova Z. Zh. Aғылшын тілі сабағында синквейн қолдану (Using the Cinquain in the English lesson) / URL: <http://sabaq.kz/?p=11143>

[8] Alam F. Imperial entanglements and literature in English // Asiatic IUM Journal of English and Literature. 2007. Vol. 2, No 2. pp. 25-37

[9] Joiner E. G., Shrum J. L. Teacher's Handbook: Contextualized Language Instruction // Modern Language Journal. 2010. Vol. 78, No 3. pp. 389-390

[10] Shangereeva Sh.T. Sinkvein әдісін ағылшын тілі сабағында қолдану (Using the Cinquain Method in the English Lesson) / URL: http://www.rusnauka.com/8_SNP_2017/Philologia/7_222982.doc.htm

[11] Collie J., Slater S. Literature in the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. p. 233

[12] Kunanbayeva S.S. The modernization of foreign language education: The linguocultural-communicative approach / S.S. Kunanbayeva. United Kingdom: Hertfordshire Press, 2013. pp. 112–113.

**ЗНАЧИМОСТЬ «ДИВАНИ ХИКМЕТ» В ОБУЧЕНИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ОТДЕЛЕНИЯ
КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

*Сулейменова Ж. А., Корганбеков Б. С.²

¹ докторант Евразийского национального университета имени
Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: zhazs@mail.ru
² к.ф.н., профессор Евразийского национального университета имени
Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан,
e-mail: bolat64@mail.ru

Аннотация. Преподаватель всегда ищет новые методы и материалы, чтобы сделать свои занятия интересными и эффективными. Ввиду нехватки материалов для обучения профессионально ориентированному иностранному языку обучающихся отделения казахской литературы, преподаватель дисциплины самостоятельно готовит учебно-методические пособия. В условиях формирования нового Казахстана задача каждого преподавателя – донести будущим специалистам ценную информацию в правильном ключе. Одной из таких уникальных ценностей является коллекция «Дивани Хикмет» Ходжи Ахмета Ясави. Дивани Хикмет является жемчужиной казахской литературы – он позволяет обмениваться понятиями, формировать и координировать мнения, развивать логическое и критическое мышление.

Цель работы – определить большую роль художественной литературы, в том числе «Дивани Хикмет» Ясави в обучении английскому языку, а также обсудить важность и преимущества использования сборника мудростей как хорошего источника в обучении английскому языку по методу Синквейн.

Для достижения цели исследовательской работы рассматриваются современные методы, используемые в образовательном процессе. Благодаря этому формируется владение четырьмя навыками, такими как чтение, письмо, аудирование и говорение.

В ходе исследования рассматриваются такие методы, как накопление теоретического и практического материала, анализ научно-методической литературы, изучение практики Синквейн.

Всестороннее развитие литературоведения диктует современные требования к подготовке специалистов, так как литература является основным звеном не только межкультурной, но и межкультурной коммуникации. Это определяет научную значимость работы, использование в учебном процессе такого нетрадиционного метода,

как Синквейн, и его реализация через хикметы Ясави определяет практическую ценность работы.

В результате нашего исследования мы определили четыре преимущества обучения английскому языку с помощью «Дивани Хикмет», которые представляют собой ценный материал, культурную ценность, обогащение языка и формирование личности. Мы смогли доказать, что эти четыре преимущества могут способствовать совершенствованию четырех навыков (чтение, аудирование, письмо и речь) при подготовке учебного материала. Кроме того, результаты исследования будут необходимы в дальнейшем при подготовке учебно-методических пособий и методических рекомендаций в преподавании дисциплины.

Ключевые слова: метод Синквейн, иностранный язык, литература, Дивани Хикмет, Ясави, учебный процесс, критическое мышление, навыки.

**THE IMPORTANCE OF DIWANI HIKMET IN A
PROFESSIONALLY ORIENTED FOREIGN LANGUAGE
TEACHING TO KAZAKH LITERATURE
DEPARTMENT STUDENTS**

*Suleimenova Zh. A.¹, Korganbekov B. S.²

*¹ doctoral student of L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhazs@mail.ru

² Candidate of Philological Sciences, professor of L. N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Republic of Kazakhstan,
e-mail: bolat64@mail.ru

Abstract. The teacher is always looking for new methods and materials to make her/his classes interesting and effective. Due to the lack of materials for teaching professionally oriented foreign language to the students of the Kazakh literature department, the teacher of the discipline prepares teaching materials on his/her own. In the conditions of the formation of the new Kazakhstan, the task of every teacher is to deliver valuable information to future professionals in the right way. One of such unique values is the collection "Diwani Hikmet" by Hoja Ahmet Yasawi. Diwani Hikmet is a jewel of Kazakh literature - it allows sharing concepts, forming and coordinating opinions, developing logical and critical thinking.

The aim of the paper is to identify the great role of fiction, including Yasawi's Diwani Hikmet, in teaching English and to discuss the importance and benefits of using the collection of wisdom as a good source in teaching English using Cinquain method. In order to achieve the objective of the research paper, the current methods used in the educational process are examined and the necessary ones are explored. Through this, the mastery of four skills such as reading, writing, listening and speaking is formed.

Methods such as the accumulation of theoretical and practical material, the analysis of scientific and methodological literature, the study of practice and the “Cinquain” are considered in the research.

Comprehensive development of literary studies requires modern requirements for the training of specialists, as literature is the main link not only of inter-lingual, but also of intercultural communication. This determines the scientific significance of the work, the use of such a non-traditional method as “Cinquain» in the educational process and its implementation through Yasawi Hikmets determines the practical value of the work.

As a result of our research, we have identified four benefits of teaching English through “Diwani Hikmet”, which are valuable authentic material, cultural value, language enrichment and identity formation. We were able to prove that these four advantages can contribute to the improvement of four skills (reading, listening, writing and speaking) in the preparation of learning material. In addition, the results of the study will be needed in the future in the preparation of teaching aids and methodological guidelines for the study of the discipline.

Keywords: “Cinquain” method, foreign language, literature, Diwani Hikmet, Yasawi, learning process, critical thinking, skills.

Статья поступила 04.09.2022

4 Бөлім.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

UDC 82-1/29
SRSTI 17.01.09
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.020

**THE CONCEPT OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE
POETRY OF OLZHAS SULEIMENOV**

*Abylkassimova G.A.¹, Tulebaeva K.T.²

^{*1} PhD doctoral student, Alikhan Bukeikhanov University, Semey,
Kazakhstan, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

² c.f.s., Shakarim University of Semey, Semey, Kazakstan,
e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Abstract. The study of the work of the unique poet Olzhas Suleimenov, who brought Kazakh poetry to the world space in the context of national consciousness, never loses its relevance. The reason for this lies in the vitality and power of the poet's poems.

The purpose of the scientific research is to study the reflection of the concept of "national consciousness" in the poetry of Olzhas Suleimenov. In the process of study, O. Suleimenov's books published in different periods of time, interviews with the press and reviews in his memoirs are taken into account.

Methods of description, generalization, and analysis were used in the article. To analyze the language of poetry, an analytical and interpretive method and semantic analysis were used. The analysis of concepts in poetry allows us to determine the specifics of the poet's knowledge, the knowledge of the values of the true world in the national consciousness.

The scientific and practical significance of the study is shown in the consideration of Olzhas Suleimenov's work in the direction of modern trends in literary studies. In the study, an overview of the works of scientists who studied the poet's work was given, and attention was paid to the results.

An important place is occupied by the research and opinions of not only domestic but also foreign scientists. The author closely connects the mystery of the viability of O. Suleimenov's poems with national values.

At the end of the article, the author concludes that it is necessary and important to study the creative heritage of Olzhas Suleimenov using modern approaches and new methods.

The results of the study contribute to the recognition of Olzhas Suleimenov's work from a new angle, as well as contribute to the study of the concept of "national consciousness" in the science of "Kazakh literary studies".

Keywords: poetry, poetics, national consciousness, concept, image, theme, form, poetic skill.

Basic Provisions

In the history of Kazakh poetry there are many proud poets of our people, whose names are known not only in our country but also abroad. They not only showed the breadth of thought parameters of the people of Alash on the six continents, but also took a large place in world literature. One of them is a multifaceted person: poet, turkologist, Slavist, Sumerian, historian, literary critic, ethnographer, philosopher, playwright, publicist, public figure Olzhas Suleimenov. His profound philosophical thoughts and complex views, insightful paradoxes and pastulas in his poetic, journalistic works and scientific prose research have always attracted the attention of researchers.

The whole world paid attention to the thoughtful, eloquent Kazakh poet at the age of twenty-six. He also showed a shining world image of the poetic phenomenon. If we look deeper into the background of the poet's poetry, we can see its power and delicacy, well-founded philosophical thoughts and metaphors, and its vitality, which does not lose its significance in any social period.

Introduction

At this point, a legitimate question arises as to what is the secret of the vitality and power of the poet's poetic heritage. An in-depth look at the question will be the basis of the main issue we are considering today.

Undoubtedly, the poet's poetry reflects to the symbolic concepts like author of the poem, the nationality of the author.

It is easy to see that under the poems of Olzhas Suleimenov, which is the subject of our research, which carries the will and conscience, energy and honor of the people, there is a national consciousness, national history and national mission. The main purpose of our study is to identify the idea of national consciousness, which is reflected in dozens of poems. What is national consciousness? How did Olzhas Suleimenov bring Kazakh poetry to the world in the context of national consciousness? What is the opinion of foreign literary critics? To what extent can the poet's poems describe this concept? The fact that so many important questions arise determines the relevance of the study of the topic and clarifies the essence of the research. Shows the need for in-depth, complete and comprehensive study of the

object. Unfortunately, there are readers who are in a hurry to respond to the poet's Russian language, without paying attention to his soul and works. One of the most important issues in the study of poetry today is to analyze how accurately the translation and the original idea are reflected in filling this gap.

The poem that made the poet famous all over the world coincided with the historic day in 1961, when the first human being visited the world of stars. Born in one night, the poem "Zemlia Poklonis' Cheloveku" (Flock to man, earth, now!) waken up the poet as a world famous next day. No one can come to the same conclusion at a young age. This is very true, because we can't paint with white paint only [1, 4 p.]. The poet's collections of poems were published in thousands of copies, and at the same time became one of the rare bibliographic books. Each new major work was hotly debated. My poems have been published on Central Asian television and radio, in newspapers and magazines, and every week I speak from somewhere: factories, plants, student audiences. That was such an achievement ... the poet recalls. In this wave of success Olzhas Suleimenov's first collection of poems «Argymaktar» (Horses) was published. Then the book of poems of the poet «Nurly tunder» Sunny nights), a collection of poems "Parizhdik tun" (Night in Paris), followed by the book «Shapagatty shak» (Good sunrise time) were published. Then the poet's works: «Meshin Zhyly» (Year of the Monkey), «Kysh Kitap» (Ceramic Book), «Ak Dariya Aspany» (Over the White Rivers) and «Povtoryya v Polden» (Repeated in the Middy), «Kazhdiy Den' Utro» (Every Day is Morning), «Kruglaya Zvezda» (Round Star), «Opredelenie Berega» (Identification of the shore), «Transformatsiya Ognya» (Transformation of the fire), about twenty books of poems aroused great interest of the reader and showed an example of perfect classical poetry.

Olzhas wrote his works in Russian, inspiring the conscience, energy and honor of his people. He wrote about that time! The totalitarian system, which turned the world upside down and took over the language, mentality and religion of many small nations, could not break the spirit of the Kazakhs. Olzhas's poems in Russian are a reflection of the spirit of the nation [2,13 p.]. The poet's poems cover a wide range of topics, such as universal values, interethnic culture, mythology and much more. He did not deceive his mother and land, as he sang in his poems. The essence of the poet's works reflects the essence of the moral trinity (triad), which consists of the most important moral principles: morality, honesty, duty [3, 5 p.]. He faithfully fulfilled his childhood and poetic duty to his country and land. He showed the whole world the national identity of each poem. His poems gave the reader a deep thought and inexhaustible energy. So, let's look at the secret of the power, meaning and vitality of the poet's poems.

Materials and methods

Olzhas Suleimenov is a unique poet who brought Kazakh poetry to the world in the context of national consciousness. In this context, it is important

to talk about the thematic breadth, formal features and ideological depth of the content of the poet's poetry. What can we conclude about the concept of «national consciousness»? To what extent is the concept of «National Consciousness» reflected in the poetry of Olzhas Suleimenov? In the study of important issues it is necessary to study the thematic and figurative poems of the poet, written in national colors, from an emotional, intuitive and theoretical point of view.

The secret of the vitality and power of Olzhas Suleimenov's poetic heritage is closely connected with the national values of our people. Only a person who is deeply immersed in national values, who can analyze his history, who can predict the future, will be able to give birth to such powerful poem as «Argymaktar» (Horses). As a proof of this hypothesis, it is necessary to consider the poet's poems based on the concept of «National Consciousness» by classifying them into two groups. The first group can be said that the poet often found in the poems of the concepts that characterize the concept of «national consciousness» and was the basis of a separate theme. The second group is called «national» colors, which are found in dozens of poems of the poet. Thus, in expressing the poet's ideas, love, compassion and national character are reflected in the poems.

The subject of research: there are several stages of research in the recognition of the concept of «National Spirit» in the poetic works of Olzhas Suleimenov.

At the initial stage of the study, the relevance of the study was recognized and the theoretical and methodological basis was identified. The originals and translations of Olzhas Suleimenov's works in the Kazakh language were read in full. The poet's interviews with various media outlets have been compiled. This is very important in determining the correspondence between the poet's creative views and public views. Opinions and articles, articles and works of scholars who have thoroughly studied the work of the poet were taken into account [3, 32 p.].

In the second stage, Olzhas Suleimenov's poems were scientifically and conceptually analyzed as a source of "national spirit". In the third stage of the study, the results of research on the poet's poetic works were summarized. As a result, the secret of the vitality and power of Olzhas Suleimenov's poems can be closely linked with national values. We come to the conclusion that only a person who is deeply immersed in national values, who can analyze his history, who can predict the future, can give birth to such powerful poem as «Argymaktar». The method of experimental research was used to study this hypothesis. One of the peculiarities of this method is that they are guided by the preliminary hypothesis. That is, it begins with a statement that must be approved or rejected. In our opinion, Olzhas Suleimenov is a unique poet who brought Kazakh poetry to the world in the context of national consciousness. This is evidenced by the poet's extensive use of the concept of «national consciousness» and his poems, which reflect the poetic nature rooted in national values.

Results

The power and vitality of the poet's poems probably began with his nobility. It is known that the notion of nobility means that the noble qualities of our people, inherited from our ancestors, are passed down from generation to generation through various profiles. The poet's great-grandfather was Olzhabay Batyr, who led the right wing of Abylai Khan's army, his great-grandfather was Zhayau Musa, and his father was Olzhar, a victim of the totalitarian regime. The most wonderful qualities and art of the poet are rooted in this generosity. Olzhas Suleimenov grows up to be a courageous person who speaks his mind openly from an early age. As a child, this behavior seemed silly, but he had an irresistible courage, intelligence, pride, special taste and a fire of art. Gradually, the spark turned into a flame and turned into a real fiery song. The young poet's sense of humor in his body and in his poems is immediately noticeable. The poet tried to learn the history of his land. Isn't the fact that the first notes of the book «AZ i IA», which shook the whole world, the subject of diploma research, the fact that he felt a great responsibility to history? Although Olzhas Suleimenov's first profession was a geologist, he paid attention to literature and research from an early age. The future poet began his career writing stories. During his student years, his stories were published in children's and youth newspapers. After specializing in geology, he studied in Moscow. He entered the Gorky Institute of Literature. A professional writer, a future specialist who early realized that he had to master all genres, is engaged in translating works of poetry and prose from Kazakh into Russian. But his passion for poetry often sparked and returned to the world of poetry. The poet was the first to bring the poem «Argymak» to the Moscow magazine «Ogonek». Kudreiko, who heads the poetry department, has been editing the young man's poem for too long. Every time Kudreiko tries to return the poem, the young poet becomes more and more angry. The twenty-thirtieth version of «Argymak», a true image of the Kazakh spirit, was published but could not be published. This story, firstly, indicates the early rise of the national spirit in the poet, and secondly, the fact that the theme of the poem is not «partisan» seems to explain why it was not published.

One day, the poet's notebook, which was being written at the institute, was discussed in a personal meeting with the poet B. Slutsky. The line of the young poet's poem "Rebyata, sudite po mne o kazakhah" (Guys, judge me about the Kazakhs) is quite interesting. Some time later, Boris Slutsky proved that it is impossible to describe one nation by looking at one person «... Judge the people by the poet, / I judge the Turks by Nazim Hikmet, / In my opinion, the Turks are blue-eyed ...» poem was published in a new book [4, 26 p.]. Of course, it is known that the effect was not positive, but the young

poet's childhood «Who am I?» «Who are we?» had a profound effect on the historical question. He digs into the mysterious pages of history. In 1926 there were 6 million 200 thousand people, and in 1939 the number of Kazakhs in the Soviet Union was less than 2 million. *Is there another nation that has paid such a price for happiness to be called a nation?* he lamented [5, 26 p.]. We know that the young poet's song «sudite po mne o kazakhah (Guys, judge me in Kazakh) is one of the proofs of his responsibility to the nation and his duty to the nation from an early age. The power of the national spirit in the poet is deeply rooted. The poet delved into the history of the steppe, where he created. The poet, who understood the recognition of our nation on the basis of ancestral legacy, said: ... I refuse to believe in textbooks that humiliate our history. We are the roots of the past and with the depth of the past we will reach the present, the future ... [5, 31 p.]. This is the responsibility to the real history! Here is a real pathos!

The poet became famous in the world of poetry «Herd to man, earth, now!» (Earth, worship a man!). The theme itself is told to the whole world with a reasonable paradox. The main theme of the poem is the development of human consciousness and freedom of spirit, the power of energy. About the poem, the poet said: ... On April 12, pink leaflets with my poems were pouring from the cities, on the streets full of happy people. I was twice told: in May 1945 and April 1961 to see the true happiness of my hometown ... [5, 30 p.]. From these words we can clearly see the poet's great love for his homeland and true patriotism. A real Kazakh poet who writes O. Suleimenov's works in Russian! Prominent culturologist Murat Auez noted that the poet's poems «Argymak», «Men kordym», «Kokboriler» show «protest against the violence of the totalitarian system».

«It is a great creative task to fully preserve the beauty of the melody of the poem, to characterize it, to adapt the rhythm and intonation of the poem, the syntactic structure of the sentence to the position of the spoken word. To do this, it is necessary to fully reveal the rhythmic and intonational richness of the language of the poem, to be able to use a variety of dimensions of the poem, "said the famous researcher Z. Akhmetov [6, 264] Note:

... Spin around, ainalayyn. My land!

Like no one

I understand you today.

All your illnesses

I take it upon myself.

I wander, circle, along your roads ...

It is known that poetry in the literature of the world is written in different systems according to the linguistic features of each nation. The system of Kazakh poetry is mostly a syllabic system. And in these lines, although the idea and content are Kazakh, the system is tonic. The bags are free, at the

discretion of the author, on a staircase. But that's not the point. The problem is that the tonic character is often found in ancient Kazakh folk songs. It should be noted that the poems of the poet Makhambet, whom O. Suleimenov was proud of, were composed in a free form of harmony, rhythm and rhythm. We call it a white poem, a voluntary combination. It should be noted that the external form of the poet's poems is not alien to the Kazakh system of poetry. And the inner idea, of course, reflects the true Kazakh mythology. National composition: dark character, kindness, sincere love - combined with poetic empathy, reflected in the image of white folk poetry. We know that the poet was engaged not only in art, but also in major social, political and environmental issues of his country. So, there is no doubt that the poet sang this song with great sympathy and concern for the present and the future of his native land. The leitmotif of O. Suleimenov's poetry is the national identity of his native people. Although the poet lived in any part of the world, he imagined his own Sahara, for example, the native steppe of Nebraska. The nomadic archetype and leading poetic images of the poet, which is a world category, were created under the influence of this nomadic world. ... *The period of inspiration and uplift has begun. We remember ourselves through ourselves. Whether we want to make our own tomahawk and our own hump in order to ascend, or whether we are left with our palms torn and dragged by a heavy and thorny toma, it depends on the steppe, on your spiritual peak ...* " the position of the poet became especially clear in his poems. This idea was developed by the researcher S.V. Ananyeva clarifies: «... In the works of Olzhas Suleimenov: national mentality and national images, the world of nomads and innovation, the dialogue of civilizations in the preservation of languages and cultures and various linguistic discoveries - the world's constant interest in his work ...» [7]. The secret of the inexhaustible power of the poet's poetry is the genetic code of our ancestors, which characterizes our national spirit: nomadism, steppe, horse, kokbori, hero, singer, master, etc. in strict connection with the concepts and the breadth and universality of the author's artistic space. The rich history of the Great Steppe, the principle of honor of the Kuman-Kipchak, the Zhyrau campaign of the Huns and Turks, the spark of ancient Turkic and Slavic culture, the accumulation of pearls of the past, the heroic deeds of the Kazakh people - the main reasons for the birth of unique poetic works. The works of Olzhas Suleimenov, which associate the concept of "National Consciousness", should be divided into two groups. The first group includes the occurrence of folk concepts in the poems of the poet as a theme or as a word, a phrase. For example, in addition to the above-mentioned folk concepts, the image of "*nomads*" plays an important role in the work of the poet. Kazakh intellectual poet O. Suleimenov, like Hemingway, has always believed in the humanistic nature of society and focused his efforts on insider knowledge of the Kazakh nomadic culture to the outside world [8, 16 p.]. These include the poet's poems like "*Argymaktar*", "*Betpak Dala*", "*Aksak Kulan*", "*Nomads before the winter*", "*Song of Kuman*", "*Nomads*", "*We are*

nomads” and others. “*Steppe*” is the main theme of Olzhas Suleimenov’s book of poems “Sunny Nights”. In the poems, the poet speaks a lot about the steppe, and the main idea is expressed in the steppe. For example, the poem “Aksak Kulan” in the collection describes in detail *the steppe school: the herd of horses, the laws of the steppe, the old leader of the herd, who knows how to get rid of the danger to the herd*. The poet’s unique work, which inspires another part of the steppe, is the poem “*Boriler*” (*Wolves*). “*Boriler*” (*Wolves*) - defines the spiritual nature of the ancient Turkic and folk concepts. The Turkic peoples consider themselves the descendants of the Kok-Bor, and associate their heroism and pride with the wolf’s upbringing. In this verse, the poet describes not only arrogance, but also cruelty: ... *The hungry wolf cubs forgot / how powerfully the dill smells in the thickets, / they, clinging to the wounds, / greedily drank / thick, cooling blood ...* Along with the song “*Wolf*”, the poems “*National consciousness*”, “*National spirit*”, “*National color*” include: “*Argamak*”, “*Dogoni*”, “*Betpak-Dala*”, “*Oh, Horse*”, “*Breakdown*”, “*Dombra*”, “*Ainalayin*”, “*Above the desert*”, “*Do you love me, mountains?*” etc. poems can be attributed. In the lyrics of the poem: *shubat, horse, rope, aruak, aryk, ayran, shapan, eagle* and others. The translation of words without translation makes the poet’s poems more national.

O. Suleimenov was able to show the national values of the Kazakh people in world literature. This group also includes the poet’s poem depicting the national image. For example, it should be noted that “Olzhas Suleimenov in his first work took the poetry of Makhambet Utemisov with a heart close to his poetic element,” said the poet Bakhytzhan Kanapiyanov. Poetic poet, hero, commander, leader, historical figure Makhambet Utemisov. Suleimenov deeply studied and propagandized, revived the image of the hero. Translating Makhambet’s poems, for the first time the Russian-speaking reader fell in love with Makhambet. Russian poets such as Andrei Voznesensky created a cycle of works about the Kazakh hero.

A. Voznesensky’s poem, «I’m Reading with Makhambet,» consists of four cycles. Each cycle of the poem consists of four poetic arrows aimed at the four colors of the world: the first arrow - «Black Camels», the second - «Swan left behind», the third arrow - «Prayer» or «Poet’s Thought», the fourth arrow - «Freedom». This cycle is not a translation of one poet in the history of poetry, but a unique work that captures the national spirit and depth of thought in the world of poetry. Olzhas Suleimenov deeply describes the multifaceted image of the hero in his poems “Makhambet”, “The last thoughts of Makhambet, dying on the banks of the Urals from the wound”, “Prayer of the hero Makhambet before the treasury”. From these songs you can get to know and feel the civic personality of the wise boys, whose essence is the spirit of the steppe. We consider the image of the poet, hero, commander Makhambet with great love and the reason for his reverence - the result of

the poet's boundless love for his people, his great respect for the heroic and wise sons.

The second group includes poems whose main content and idea is the concept of "National Consciousness". Unlike the first group, the theme of the poem is not called in national words. But only when we read it carefully can we see that the idea and content of the national style is the same. For example, in the poem "Remember" the poet tells that his mother was the first to force him to teach fairy tales. If we look at the idea of the poem, it is a mother and a fairy who brought up a child who has no ability to read. Both are important concepts in public education. Thus, we can see that the demand, which began with public education, was effective. If we pay attention to the poem "Zhara", the poet depicts a beauty breathing under an apple tree in the heat. The main idea of the poem is to cultivate beauty, and the poet describes beauty in a line drawn on the ground. From this we can see that the aesthetic parameter of the poet's taste is measured by the "twist" in our national concept. So, it is possible that there are national concepts that have formed a great taste for the poet. In the poem "Happiness" the poet tells the story of the installation of a fountain on the state farm in the Soviet period: ... But every time when it takes me / not by the soul - by the throat someone's will, / I remember the weeping field / and that magnanimous people of mine... he concludes. In these ways we can see the poet's boundless love and respect for his nation. Here the poet proudly celebrates the national character of his people and sings as the basis of his poem. Reading the poem "Return", we witness a delicate lyric that understands the value of a handful of soil. Here it is easy to see in which corner of the world the poet came to the conclusion: "The earth is everywhere, in my opinion, holy", the main reason for which was the power of his soil. Our thoughts are confirmed by the following verse from the poem "Night Comparisons": ... So they loved in the mountains and in the steppes, / so they loved - both laughing and crying. / Is it possible to love otherwise! .. / I love you, as I love you ... From this poem, consider the role of "national consciousness" in the formation of the poet's love for others ...

Let's pay attention to the poet's poem "Argymaktar" (Horses). The concept of "horse", which was the source of the national spirit, has a special place for the Kazakh people. The word "horse" is used in the national consciousness in connection with such associative concepts as *holiness, country, heroism, speed, breadth, purity, pride, beauty*. This notion is especially expressed in Olzhas Suleimenov's poem "Argymaktar" [Horses], let's pay attention to the original: ... *Hey, Polovtsian region, / You are glorious with herds, / Over there, ravens roam / In showers of dry grass. / Give me a young horse, / The veins play in me, / I will ride to the edge, / The city and the steppe / On a bank. / The wind will inflate / Flame / In the hot blood of the argamak, / The grasses will burn under us, / Dust / And the clatter of hooves ./ Your argamak will know, / What is an attack, / Let's throw timid paths / The roar of hooves in the face! ..* [9,15 p.]. The poet's poem is full of freedom. He speaks

boldly to the steppe. There is great confidence in his voice. He has a national identity, which the great steppe gave to his son and his horse. Many poets have contributed to the complex and responsible task of delivering this poem in the Kazakh language without violating the Kazakh spirit. For example, Abish Kekilbayev tried to convey the poet's thoughts through accurate translation. Nineteen lines in the original, nineteen paragraphs in the translation. Kadyr Myrza Ali, who was able to translate most of Olzhas Suleimenov's poems and bring them closer to the Kazakh-speaking readers, translated "Argymaktar" in sixteen ways and conveyed the beauty of the poem in a few words. Both poets use beautiful phrases in the translation and use trope types as often as possible. The translation of the poet Ulugbek Esdaulet seems to be as close as possible to the original. The main feature of this translation is that the poet's original idea is fully preserved and translated in the system typical of Kazakh poetry. This poem, which is based on the Kazakh black verse, takes on a new form and gets closer to its readers. Whichever translation we look at, there is only one great concept that connects them. It is the national spirit! No matter what language a poem is sung in, no matter what poet sings it, no matter how it is sung, there is only one clear concept. It is a national feature!

Discussion

Priorities in the study of Olzhas Suleimenov's poetic heritage are the creative biography and creative portrait, the transformation of poetry in the fields of Turkic studies, world studies, cultural studies, internal and external forms of poetry, linguistic structure and sound features, diversity of themes, thematic ideas, poetry, imagery in poems, harmonious connection with the works of foreign poets and other issues.

In this regard, local scholars who have studied the heritage of the poet: Z. Akhmetov, M. Karatayev, Kh. Makhmudov, M. Auezov, B. Kanapiyanov, S. Kuttykadam, K. Buzaubagarova, R. Utepova, A. Musayev, E. Kakilbayeva, N. Kakisheva, U. Kalizhanov, T. Aliyeva, B. Amalbekova, N. Dzhusupov, S. Abdullo, etc. and foreign scientists: L. Martynov, A. Voznesensky, S. Markov, B. Slutsky, L. Anninsky, R. Kazakova, R. Rozhdestvensky, B. Mashkova, U. Baktikereyeva, N. Verbovsky and so on.

Translations A. Kekilbay, Kadyr Myrza Ali, U. Esdaulet, A. Taskara, E. Zhunus who brought the poet's poems to the Kazakh-speaking readers are very important. The poet's work has been translated not only in the Soviet Union, but also in Europe, Minor Asia, China and the USA.

If we look at the terms «national consciousness» and «concept», which are the main objects of our study, we know that the concept is the Latin conceptio «system of understanding», ie a way to explain any phenomenon through a system of interrelated views and concepts. And what is «national consciousness»? How is the national consciousness formed? What can awaken the national consciousness? How did Olzhas Suleimenov bring the concept of national consciousness to the world literature? Let's find out now.

In Wikipedia, the term «national consciousness» is defined as «national self-consciousness» and is defined as follows. National self-consciousness is a level of imagination that characterizes the understanding of the ideals, cultural norms, traditions, life stereotypes of people belonging to a particular ethnic community, as well as the interests and conditions of the socio-ethnic group in society as a whole. National self-consciousness is the perception of national social reality in its own way and its expression through traditions, national language, national art. American psychologist Robert Sternberg defined the concept of "consciousness" as the mental ability necessary to adapt, form and choose to any environmental situation [6].

If we look at the history of the nation, «National Spirit» and «National Consciousness» are awakened in the minds and hearts of every Kazakh child, but our scientists of the last century could not define it as a term and make a scientific analysis. Every word that was uttered was suffocated by the totalitarian system, and censorship did not allow it to be studied. Scientists of the country gained the opportunity to talk about the concept of «national consciousness». In this regard, S. Kulbarak's collection of researches and reflections «National spirit and poetry», «The great fabric of the national spirit» (Editor-in-Chief E. Zhanpeisov), U. Sydykov's «National spirit and information space» and other works were noted. The scientist U.Sydykov in his scientific work «National Spirit and Information Space» said that although the concepts of «National Consciousness» and «National Spirit» have a common content, they can not be called a homogeneous concept and should be divided into several levels depending on the impact. Human consciousness is characterized as the lowest level, which is characterized by the struggle for survival. Social parasitism consciousness is the level of consciousness that led to the Soviet-era indifference and laziness of the «government does not kill» mentality, which has been a major obstacle to the country's development since independence. He noted that in the class consciousness - the predominance of passions, dissatisfaction, wastefulness in man, and said that the issue of «national spirit» can not be discussed at any of these levels of consciousness [10, 7]. As Akhmet Baitursynov said, «The words of the poet are full of the spirit of the people». Since the only wealth of the people that embellishes the spiritual values of the nation is the art of speech, now let's discuss in detail the concept of «National Consciousness» in the thematic and figurative poems of the poet, written in national colors.

Conclusions

In today's article, we described that the multifaceted poet Olzhas Suleimenov is a unique poet who brought Kazakh poetry to the world literary space. If we look at the poet's background poetry, we can whiten the national color, and if we dig deeper, we can color it. The main purpose of dividing Olzhas Suleimenov's poems «National consciousness», «National spirit» into two groups is to prove that the poet is a real Kazakh poet, using examples

from his own poems. No matter which work we look at, national concepts are clearly visible as a theme, a word or a phrase. We have given several examples of this group above. The second group includes the concepts of the national concept, which are reflected in the ideas and content of the poet's poems. It is known that through any poem you can recognize the author's style, ideas, poetic credo, his own "I". From the poetry of Olzhas Suleimenov we can recognize the poet's generosity, ingenuity, tender heart, heroic character, sincere love, which are characteristic of the true Kazakh people. In addition to the above-mentioned verses of the poet, only one line in his poem «*Mame*» (For Mother) ... *but I did not lie to the people, although I can ...* is a full proof of this.

Olzhas Suleimenov is a Kazakh poet who writes in Russian. As the poet himself said in an interview, the duality and trinity of language is not dangerous for any of the developing countries. On the contrary, monolingualism will depend on the fact that it reflects the uniqueness of the nation only within itself and is transmitted to another nation only through translation. Naomi Beth Cafe, a researcher at the University of California, in her dissertation on Slavic languages and literature: ... terms such as multiethnicity, nationalism and bilingualism describe some authors, because through them it is possible to describe that people ... used Olzhas Suleimenov's works on his research [8,17 p.]. This is one of the reasons why we call Olzhas Suleimenov a unique poet who brought the Kazakh name and art to the world stage. For example, the works of Kazakh geniuses such as Ibrai, Chokan, Abai, Shakarim reached other countries through translation, while the works of Olzhas Suleimenov immediately spread abroad and attracted the attention of the whole world. Looking at the Russian language of the poet, it is a great absurdity to call him a foreigner. Although the language of writing is Russian, the poem smells of national consciousness, national character and love and the Kazakh spirit. The greatness of the poet was first of all inherited from his nation. Nobility, deep knowledge of the history of the native land, national upbringing, knowledge, understanding, consciousness, spirit, essence, all come together and decorate his poems with national colors. Therefore, it is possible that the poet was born with a high character and innate talent, and the national values around him. There is every reason to believe that national values form the «National Consciousness» and «National Consciousness» contributes to the creation of great works that will introduce their people to the world. The spiritual works of the poet, consisting of a moral trinity called morality, honesty and duty, have a wide place in world literature today.

It is the eternal duty of the children of today's sovereign country not to raise the flag of the great history and the great steppe left by our ancestors. The need and importance of studying the creative heritage of Olzhas Suleimenov, who survived the harsh criticism of the Soviet era at the dawn of independence, through modern approaches and new methods, will always increase.

REFERENCES

- [1] Zhanpeisov E. The fabric of the national spirit. Collection of scientific articles Editor-in-Chief. Almaty. Science, 1999. 568 p.
- [2] Auez M. Kazakh literature, The Breath Of Eternity-The Breath of Tengri. №20. 14 th of May, 13 p.
- [3] Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's AzilA. Cambridge University Press, 311 p.
- [4] Suleimenov O. Indicator of literature. Alma-Ata: Writer, 1986. 136 p.
- [5] Suleimenov O. From January to April. Poems. Alma-Ata: Writer, 1989. 272 p.
- [6] Z.Akhmetov, T. Shanbay. Literary criticism. Dictionary of terms. Semey-Novosibirsk Thaler-Press, 2006. 398 p.
- [7] Kabdolov Z. Word art. Almaty: Kazakh University, 1992. 352 p.
- [8] Kulbarak S. National spirit and poetry: Research, reflection. Almaty: Taimas, 2016. 112 p.
- [9] Suleimenov O. Collection of essays in 7 volumes. Poems. Almaty: Atamura, 2004. 480 p.
- [10] Kasseinov Dusen. Rearding Olzhas Suleimenov artworks. Idea author and project manager. Turksoy, 2013. 264 p.

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА КОНЦЕПЦИЯСЫ

*Абылкасимова Г.А.¹, Тулебаева К.Т.²

^{*1} PhD докторант, Әлихан Бөкейханов атындағы университет,
Семей, Қазақстан, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

² ф.ғ.к., «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»,
Семей, Қазақстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ поэзиясын ұлттық сана контекстінде әлемдік кеңістікке алып шыққан бірегей ақын Олжас Сүлейменовтің шығармашылығын зерттеу қай кезде болмасын өзектілігін жоғалтпайды. Мұның себебі ақын өлеңдерінің өміршеңдігі мен қуаттылығына байланысты.

Ғылыми зерттеудің мақсаты - Олжас Сүлейменов поэзиясында «Ұлттық сана» концепциясының көрініс табуын зерделеу. Зерттеуде О.Сүлейменовтің әр жылдары жарық көрген кітаптары, баспасөз беттеріне берген сұхбаттары және естеліктеріндегі пікірлері нысанға алынған.

Мақалада сипаттау, жинақтау, талдау әдістері қолданылды. Поэзия тілін талдау үшін аналитикалық-интерпретативті әдіс, семантикалық талдау қолданылды. Поэзиядағы концептілерге талдау жасау ақынның таным ерекшелігін, ұлттық санадағы шынайы ақиқат дүниенің құндылықтарын меңгергендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы Олжас Сүлейменовтің шығармашылығын әдебиеттанудың заманауи бағыттары арнасында қарастырудан көрінеді. Зерттеуде ақын шығармашылығын зерттеген ғалымдар еңбектеріне шолу жасалынып, нәтижелеріне назар аударылған. Отандық қана емес, шет елдік ғалымдардың зерттеулері мен пікірлері де маңызды орын алған.

Автор О.Сүлейменов өлеңдерінің өміршеңдігінің құпиясын ұлттық құндылықтармен тығыз байланыстырады. Ол ұлттық құндылықтармен терең сусындаған, тарихын таразылай алатын, болашағына болжаммен қарай білген адам ғана «арғымақтай» қуатты жырларды дүниеге әкеле алатынын баса айтады.

Мақала соңында автор Олжас Сүлейменовтің шығармашылық мұрасын қазіргі заманғы тәсілдер мен жаңа әдістердің көмегімен зерттеудің қажеттілігі мен маңызы зор деген қорытынды жасайды.

Зерттеудің нәтижелері Олжас Сүлейменов шығармашылығын жаңа бір қырынан тануға септігін тигізеді, сонымен қатар «Қазақ әдебиеттану» ғылымындағы «Ұлттық сана» концепциясының зерттелуіне өзіндік үлес қосады.

Тірек сөздер: поэзия, ұлттық сана, ұлттық құндылықтар, концепция, ақындық шеберлік, тақырып, форма, образ.

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

*Абылкасимова Г.А.¹, Тулебаева К.Т.²

¹PhD докторант, Университет имени Алихана Бокейханова,
Семей, Казахстан, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

²к.ф.н., «Университет Шакарима города Семей», Семей, Казахстан,
e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Аннотация. Изучение творчества уникального поэта Олжаса Сулейменова, который вывел казахскую поэзию в мировое пространство в контексте национального сознания, не теряет своей актуальности ни при каких обстоятельствах. Причина кроется в жизнеспособности и мощи стихотворений поэта.

Цель научного исследования – изучение отражения концепции «национального сознания» в поэзии Олжаса Сулейменова. Материалом исследования послужили книги О. Сулейменова, опубликованные в разные годы, интервью на страницах прессы и комментарии в его мемуарах.

В статье использованы методы описания, обобщения, анализа. Для анализа языка поэзии использовался аналитико-интерпретативный метод, семантический анализ. Анализ концептов в поэзии позволяет определить специфику познания поэта, усвоение им ценностей истинного мира в национальном сознании.

Научная и практическая значимость исследования проявляется в рассмотрении творчества Олжаса Сулейменова в русле современных направлений литературоведения. В исследовании проведен обзор работ ученых, изучавших творчество поэта, а также уделено внимание результатам.

Важное место занимают исследования и мнения не только отечественных, но и зарубежных ученых. Автор тесно связывает тайну живучести стихов О. Сулейменова с национальными ценностями. Он подчеркивает, что только человек, глубоко пропитанный национальными ценностями, умеющий взвешивать историю, предсказывать будущее, может родить могучие поэмы.

В конце статьи автор делает вывод о необходимости и важности изучения творческого наследия Олжаса Сулейменова с помощью современных подходов и новых методов.

Результаты исследования способствуют раскрытию нового аспекта творчества Олжаса Сулейменова, а также вносят неоценимый вклад в изучение концепции национального сознания в науке «Казахское литературоведение».

Ключевые слова: поэзия, поэтика, национальное самосознание, концепт, образ, тема, форма, поэтическое мастерство.

Статья поступила 03.06.2022

UDC 821.161.1

SRSTI 17.07.51

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.021

**NEWSPEAK AS A TOOL OF TOTALITARISM IN THE WORKS OF
1984 BY G. ORWELL AND DAY OF THE
OPRICHNIK BY V. SOROKIN**

***Baimussina Z.B.¹, Roziyeva D.S.²**

¹PhD student Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

²PhD, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: rsdifuza@mail.ru

Abstract. The article deals with the dystopian works *1984* by G. Orwell and *Day of the Oprichnik* by V. Sorokin. In the novel *Day of the Oprichnik* V. Sorokin shows a modification of the Russian language. Characters use Old Russian, modern Russian and Chinese. Sorokin's Newspeak in his works demonstrates totalitarian Russia, in whose life Chinese goods and,

accordingly, language have tightly entered, study of Chinese language has been introduced in schools. The purpose – to make a comparative analysis of Newspeak as a tool of totalitarianism in mentioned works. Research methods: comparative analysis. The main directions and ideas of scientific research are to determine the role of language in dystopian works. The scientific and practical significance is due to the relevance of studying dystopian works, since the use of languages as a tool of manipulation is now observed in many countries, including Russia. The article is based on the methodological studies of V. Sergeev, R. Blakar, D. Lynskey, R. Seyferth and others who study language in utopian and dystopian works. Main results, analysis and conclusions: language, being a tool in a dystopian world, leads to terrible consequences. V. Sorokin skillfully shows the future of conditional Russia, which has absorbed the Chinese language, but accepts the future through retrospective. Dictators in dystopias actively use Newspeak as a tool and control the population. The value of this study lies in the fact that postmodern dystopian works require a comprehensive study of the problems. The practical significance of the study can be applied as a reference work for the study of dystopian works. The scientific novelty of the work lies in the fact that Russian dystopian authors in Kazakhstan have just begun to be investigated, therefore, a comparative analysis of classical dystopia and postmodernism provides a new field for further research.

Keywords: dystopia, G. Orwell, V. Sorokin, totalitarianism, dictatorship, Newspeak, oprichnina, anti-utopia.

Basic Provisions

Dystopia as a genre reached its heyday in the 20th century and received a firm place in the postmodernism of the 21st century. This is the period of two world wars, socio-political and cultural events, revolutions, civil uprisings, the continuation of autocracies, totalitarian regimes, a technological boom in science, and finally, the degradation of the soul. All these factors influenced the development of the dystopian genre. Writers in their works pointed out mistakes that lead to catastrophic consequences, such as the use of nuclear or biological weapons, environmental pollution and the flight of mankind from responsibility.

The purpose of the article is to make a comparative analysis of Newspeak as a tool of totalitarianism in the works *1984* (1948) by G. Orwell and *Day of the Oprichnik* (2006) by V. Sorokin. The first novel is considered a classic example of a dystopian work, and the Newspeak invented by him found its continuation in subsequent works of writers. V. Sorokin occupies a special place among Russian dystopian authors. In his novel, the author describes the future of Russia through a retrospective. Comparing the two authors, one can see the power of the Word, which in the hands of the authorities turns into a mass weapon against consciousness.

The relationship between language, communication, knowledge and behavioral structures in dystopian novels makes it possible to observe the mechanisms of ideological modeling of social reality through language. Particular attention is paid to the moral and intellectual reconfiguration of a person, ideological manipulation of consciousness with the help of speech practices. In order to reproduce the right model of the world in the minds of the recipients, it is presented in ideological discourse as modally and evaluatively invariant, which is constituted linguistically and communicatively. If the language falls under the power of language, it becomes the strongest weapon against the people: total control of the media, dictionaries, speeches, literature – which leads to oblivion of the past. Newspeak by dystopian authors shows a society where not only what people listen and say, but also what they think behind closed doors are taken under control.

Introduction

Dystopian works show a totalitarian world where people can be judged even for dissent. Orwell was one of those writers who keenly felt this conflict between the state and citizens. He captured the socio-political implications of the manipulation of language in totalitarian societies.

Orwell's novel is a vivid example of how language can influence the world and control people's minds. Newspeak is the official language of Oceania, which was developed to operate the ideology of English socialism (Ingsoc). Newspeak meant the gradual replacement of Oldspeak (Standard English). Newspeak had a vocabulary, grammar, vocabulary, and rhetoric. V.M. Sergeev [1] explains one of the key provisions of the linguo-cognitive approach as follows: "the essence of communication is the construction in the cognitive system of the recipient of conceptual structures, models of the world, which in a certain way correlate with the speakers world, but do not necessarily repeat them".

In the novel *Day of the Oprichnik* V. Sorokin shows a modification of the Russian language. The narration in novel comes from the perspective of the protagonist Komiaga, the oprichnik (government henchman), admiring the world in which he lives. Oprichniks have the power of the Tsar, leading a merciless policy. Characters use Old Russian, modern Russian and Chinese. Sorokin's Newspeak in his works demonstrates totalitarian Russia, in whose life Chinese goods and, accordingly, the Chinese language have tightly entered, the study of the Chinese language has been introduced in schools. It is interesting that Chinese, being not Slavic, was able to come into use.

In *1984*'s world carries a precise role and function as a communication tool, it is a means of communication, a means of regulating perception, a means of creating a kind of artistic chronotope and also a means of performing

a parodic-satirical function. The model of an artificial language constructed by him, placed at the service of the state, retains both theoretical and practical significance today. After all, the main task of artificial or fictional language is clear: to make it possible to express any thought with the help of a small set of words. To a certain extent, Orwell's Newspeak is the embodiment of the idea of an ideal single language.

Newspeak was created in order to change and reduce the lexical-semantic word space. Newspeak is a journalistic language. The protagonist of the novel, Winston Smith, works for the Ministry of Truth and it is his job to correct documents that are contrary to party politics.

A. Genis [2] writes that the intonation, which has become from the Soviet officialdom, is layered with the style of the fortune-telling book *I-ching*: sweet bondage is ahead, a white stone in the house is an honor for the country, the measure of everything is endurance, but the measure is not everything is good luck. These untranslatable magic formulas are the language of fate itself, which, like Sorokin's Erinyes in uniform, does very well without intelligible speech.

Orwell introduces in the novel a whole layer of neologisms, which at their beginning carry a satirical and accusatory thought. It is important to note that all neologisms created in dystopia do not have a lexical and stylistic paradigm. According to Kartel [3] many neologisms were formed from the roots of the same words, but had the opposite meaning (artsem, blackwhite, crimestop, doublethink, duckspeak, facecrime, miniluv, oldspeak, prolefeed, thinkpol, etc.). It can also be argued that most neologisms are semantic, because lexemes are already known, but these words acquired other meanings, and soon, or rather by 2050, the old meanings will be completely pushed aside by new meanings. To many known meanings of words, the author gives a new, sometimes completely opposite, which in Oceania is taken as the main one, and the meanings known to the reader for this word do not exist (equal – equal in the physical sense). The author used syntactic morphological neologisms. The most popular were suffixes (teacupful, dutiful, plentiful, goodthinkful, speedful, blissful, runned, constructionwise) and prefixes (unorthodoxy, unending, unperson, ungood, unhot, unhungry, antechanges, plusgood, doubleplusgood, malreported).

Sorokin is a representative of Russian postmodernism. His social art, postmodernism in Newspeak with abundant obscenities, scenes of violence and vileness was dedicated to the culture of consumption, everything Russian and hopeless, which is why not everyone could read these texts, wading through naturalistic details: «You're walking on a knife, you fool! Well this is seditious nonsense. For such books, the Printed Order was cleaned. You got it there» [4].

The language of the characters is also constantly changing: incredibly grandiloquent sayings suddenly burst into a completely ordinary speech, and inventive Newspeak sometimes gives birth to phrases that are absolutely fantastic in beauty.

«I am not your enemy, not your adversary. I saved you, father and intercessor. To you and the whole kingdom of Russia the great». [4, p. 45].

«Where there is a pair of graphs, there is a paragraph!

Where there is justice, there is untruth!

And not it's time, brother, but it's time to take!,

If you are not rightfully justified!» [4, p. 59].

Sometimes the author completely excludes punctuation in his text. The reader perceives meaning through context: «And when they ate enough, they spat out their bones, but again they began to burn and burn, burn and burn those bastards, those bastards, bastards, disgusting, godless arrogant ones who forgot everything holy, everything trisagion, they need to be burned out like the offspring of Asmodeus, like cockroaches, like stinking rats to burn out» [4, p.73]

Sorokin stands on the foundation of Western culture, in which the thesis about the identity of language and thinking, repeated many times in different ways, is adopted. From this Western position, the erosion of language is the death of man as a Cartesian subject, that is, a thinking, and therefore an existing being.

Description of materials and methods

Newspeak, created by Orwell, is a vivid example of the language education of a person according to a program specifically designed to suppress any creativity, life goals and aspirations. No word, no thought. The fewer words there are in the language, the easier it will be to manipulate people's thoughts and prevent them from developing. After all, the Word is a connection with the traditions, past and future of the people, if you make it mechanical, the connection will be interrupted and humanity will be able to speak only what will be ordered by the authorities. The word is the most powerful weapon on earth.

A.A. Fionova [5] writes that according to the revealed data, the famous phrase Big Brother, familiar to everyone, thanks to the phrase from the novel *Big Brother is watching you*, we will see that this combination occurs 48610 times in the corpus. When considering the contexts in which this phrase is used, we saw that the contexts from Orwell's novel occur about 5000 times.

R. Blakar [6] defines six language tools of social power: 1) the choice of words and expressions (for example, the exclusion of borrowed words from social practices and the active use of words of folk origin); 2) creation of (new) words and expressions; 3) the choice of grammatical form (for example, the

choice between active and passive voice or the unification of the rules of declension); 4) choice of sequence (use of gradations; inclusion of objects in categories or exclusion from them); 5) the use of supersegmental features (prosodic: tone, emphases); 6) the choice of implicit or implied premises.

The principle of production of Sorokinian languages differs from abstruse speech in that their prototypes exist in society and invite us to identify them. What is original about them is the lack of originality. Armed with these languages, the writer was invulnerable for a long time, since he had no inner world and, in relation to almost any language, he could say that his internal is other's external. If other erases its outer, so his is erased too. As a representative of conceptualist he has a negative answer to this as the subject is not in the text, which means speech skips from collective [7].

Along with the Soviet and anti-Soviet, another literature also developed – anti soviet. It displaced *humanistic* norms, planting its *flowers of evil* and expanding the language of written texts in such a way that it included both obscene vocabulary and materialization within the narrative hard metaphors. While most of the Soviet society still could not get out of the cocoon of taboos and sanctimonious norms, a small group of authors already foresaw those development paths that became noticeable in the linguistic reality of mass culture only with the beginning of perestroika.

S. Laird [8] writes that Sorokin's writings, in particular, can be read as a passionate response to a society built on hypocrisy and falsehood, where grandiose pretensions to moral rightness are combined with an almost unparalleled capacity for violence. In such a society, language itself is abused and, instead of serving as a means of communication, becomes an instrument of control and denial. Violence is committed both on meaning and on human lives.

Results

In Sorokin's novel, we find a reference to Orwell's work: the oprichnina also distorts historical documents, just as Winston Smith cleans up the truth. Citizens massively burn their passports on *Day of the Oprichnik*: «Then on Red Square our people burned their passports. Here was the fire! As a teenager, this made a strong impression on me. In January, in the bitter cold, people, at the call of the Sovereign, carried their passports to the main square of the country and threw them into the fire. Carried and carried. People from other cities came to burn the legacy of the White Troubles in Moscow, the capital. To swear allegiance to the Sovereign. That fire burned for almost two months» [4, p. 104].

As I.S. Skoropanova [9], Sorokin's works oppose the Sovietic in a culture that supports totalitarianism, power over the people and aesthetic idiocy. Sorokin skillfully uses the language of culture against it. Orwell's

Big Brother is reminiscent of Hitler; one can also see Stalin in each of them and the collectivist society in both novels. In the novel, the psychological characteristics of the mentioned dictators are mixed with the features of Ivan the Terrible. It seems that the realization of any utopian plan turns good intentions into horror. V. Sorokin talks about Russia in 2027. All characters are also united by mass psychosis, which they experience during immoral actions. In V. Sorokin's novel, the portrait of the dictator is vividly depicted. The image of Tsar Ivan the Terrible at the same time frightens and makes you fall in love with yourself because of the same fear. Love and fear of the Sovereign and Empress gives a reference to Big Brother from. The state directs the suppressed emotions, thoughts and desires of the people to love for the Ruler.

According to K. Sobiyanek [10], Sorokin's novel is an alternative history enriched with motifs from the so-called *bank of science fiction ideas*, including cyberpunk, as a result of the writer's use of contamination. The image of Ivan the Terrible and his oprichnina in Sorokin's novel acquired a symbol of totalitarian power. The author highlights the model of the totalitarian order in the first place. Totalitarianism is one of the main red signals of the dystopian genre. Now utopia must disguise itself as dystopia, because every utopia has a core - dystopia [11].

The researcher of Orwell's creativity D. Lynskey notes that Putin uses the phrase *effective government* [12]. Efficiency is one of the watchwords of Vladimir Putin's mixed tyranny or *managed democracy*. Since he first became president of Russia in 2000, buoyed by a lust for strength and stability after the nervous turmoil of the post-communist 1990s, the former KGB officer has gradually reverted to old-regime features such as leader worship, military parades, mass arrests, and show trials, political prisoners, territorial aggression, one-party state, censorship, Newspeak and endemic paranoia. In 2012, Putin announced his dream of building a Russian-led replacement for the European Union *from Lisbon to Vladivostok* free of pesky concepts like human rights and free and fair elections. Inspired by the political scientist and sociologist A. Dugin, who speaks not of governing the state, but of subordinating the minds of the people, Putin called it Eurasia. Putin's explanation, of course, differs from Stalin's – nationalism and cultural conservatism, not Marxist ideology – and his execution is less brutal, preserving the pretense of free speech and political opposition. The goal of his authoritarianism is not total control, but effective control. George Orwell first encountered totalitarianism in Barcelona when agents of the Soviet Union created elaborate lies to discretize the Trotskyists in the Spanish government as fascist spies. Although it was Orwell's hatred of fascism that brought him to Spain, by the time he left he was struck by the actions of the communists, who behaved like real tyrants, brazenly using lies and cruelty. From there he had already returned as a socialist. Orwell believed that ignoring the truth for temporary gain towards

the end could result in people losing the ability to discern lies from truth. Therefore, if the authorities wield lies as a tool, it is quite possible that over time this lie will be true.

Discussion

During World War II, while working for the Air Force, Orwell learned how propaganda, bureaucracy, and censorship worked in the media. This experience formed the basis of the description of the Ministry of Truth. Listening to German radio broadcasts in English, Air Force employees understood how to falsify information, distort the truth. Orwell wrote that Stalinism is similar to fascism. Hitler and Stalin used gaslighting. The term implied that the victim could be convinced of his wrongness by slowly driving him insane. In his opinion, by sending mass lies to the peoples, the state encouraged mass psychosis. Such a crowd is easy to manipulate. Orwell also thought that advances in technology were leading to totalitarianism, which originated in Italy in the 1920s. Mussolini wrote that everything must be inside the state; nothing is outside or above the state. Psychological surgery is to rid a person of all his desires and habits, to erase his past memories. Technology could become a tool for population control, which has become a reality of our century Facebook, YouTube, Skype and other social networks.

Under the conditions of ideological (totalitarian) communication, the use of an expanded range of linguistic tools of social power implies the restriction or complete elimination of the choice of possible interpretations of the message by the addressee. In other words, the characters of anti-utopian works could probably make their own (individual) judgment about the state of affairs and form their own personal interpretations if they had a choice between various available nominations or points of view on the same phenomenon or situation, or after all, access to new information.

In the work of Sorokin, totalitarianism receives a new interpretation: as the dictatorship of the spiritual, that is, incorporeal and impersonal, beginning over human bodies and their imperfect, but individual lives; as the final triumph of the discursive over the non-discursive, carried out in the name of the transcendent. Such a formula of totalitarianism frees this concept from ties with specific ideologies, giving it a broad generalizing meaning. And, of course, in Sorokin this concept of totalitarianism is not rational, but suggestive, it grows out of the internal logic of his own aesthetics and therefore can sometimes come into conflict with his own rationally constructed structures.

Conclusion

Summing up, we can say that language, being a tool in a dystopian world, leads to terrible consequences. Newspeak, invented by George Orwell for *1984*, was a vivid example of how a language can disappear if its vocabulary is narrowed, it is forbidden to think about forbidden topics and distort the past. Accordingly, there is no language - there is no people, and it is easier to manage a generalized crowd. V. Sorokin, being a representative of Russian postmodernism, skillfully shows the future of conditional Russia, which is experiencing really serious problems regarding its future and future

language, having limply absorbed the Chinese language, but not releasing the past in the same way. Totalitarianism in dystopias is the manipulation and control of the population, which actively uses Newspeak as a tool.

REFERENCES

- [1] Sergeev V.M. Cognitive Methods in Social Research, 1987. p. 7
- [2] Genis A. "My Sorokin" // "These are just letters on paper ..." V. Sorokin, M., 2018. p. 13
- [3] Kartel O.N. "Newspeak" and neologisms in the novel "1984" by G. Orwell, pp. 1-7
- [4] Sorokin V. "Day of the Oprichnik", 2006. p. 8
- [5] Fionova A.A. Construction of language in artistic and political discourse// Voronezh State University, 2020. pp. 5-7.
- [6] R. Blakar Language as an instrument of social power (theoretical and empirical studies of language and its use in a social context) / Moscow: Progress, 1987. pp. 88-125.
- [7] Uffelman D. "The Ice Has Broken" Intersecting periods in the work of Vladimir Sorokin (from the materialization of metaphors to fantastic substantialism), 2018. p. 22
- [8] Laird S. Vladimir Sorokin (b. 1955) // Laird S. (Ed.) Voices of Russian Literature: Interviews with Ten Contemporary Writers. Oxford: Oxford UP, 1999. p. 144.
- [9] Skoropanova I.S. (2001) Russian Postmodern Literature, M., p. 411
- [10] Sobiyanek K. (2008) Forecasting the future of Russia in the dystopian novel "Day of the Oprichnik" by V. G. Sorokin // Świat Słowian w języku i kulturze. IX Literaturoznawstwo], Lodz – p.133
- [11] Seyferth R. (2013) A Glimpse of Hope at the End of the Dystopian Century: The Utopian Dimension of Critical Dystopias, Grenoble. pp. 1-11
- [12] Lynskey D. "The Ministry of Truth: A Biography of George Orwell's 1984"//G. Orwell "History stopped in 1936", 2019. p. 5

ДЖ. ОРУЭЛЛДЫҢ «1984» ЖӘНЕ В. СОРОКИННИҢ «ДЕНЬ ОПРИЧНИКА» ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ НОВОЯЗ ТОТАЛИТАРИЗМНІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

*Баймусина З.Б.¹, Розиева Д.С.²

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Алматы, Қазақстан,
e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

²PhD, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Қазақстан,
e-mail: rsdilfuza@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Дж. Оруэллдың "1984" және В. Сорокиннің "Дни опричника" (Опричниктің күні) (2006) антиутопиялық (дистопиялық) шығармалары қарастырылған. Новояз – бұл ағылшын социализмінің идеологиясының жұмысына арналған тіл. "День опричника" повесінде В. Сорокин орыс тілінің модификациясын көрсетеді. Кейіпкерлер көне

орыс, қазіргі орыс және қытай тілдерін қолданады. Сорокиннің Новоязы шығармада тоталитарлық Ресейді бейнелеген, елдің күнделікті өміріне қытай тауарлары және сәйкесінше қытай тілі енген, мектептерде қытай тілін үйретеді. Мақаланың мақсаты – Дж. Оруэллдың “1984” және В. Сорокиннің “День опричника” шығармаларындағы тоталитаризмнің құралы саналатын новоязға салыстырмалы сараптама жасау. Зерттеу әдістері: салыстырмалы сараптама жасау. Ғылыми жұмыстың негізгі бағыттары мен идеясы тілдің антиутопиялық шығармалардағы рөлін анықтау. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы антиутопиялық шығармалардың қазіргі уақытта өзектілігінің артылып келе жатқанында, себебі тілдің манипуляция құралы ретінде қолдану көптеген елдерде, соның ішінде Ресейде байқалады. Мақалаға утопиялық және антиутопиялық шығармалардағы тіл мен басқа да аспектілерді зерттеп жүрген В. Сергеев, Р. Блакар, Д. Ленски, Р. Сейферт және тағы да басқа зерттеушілердің жұмыстары методологиялық негіз ретінде алынған. Негізгі тұжырымдар, сараптама және қорытынды: антиутопия әлемінде тіл құрал ретінде сұмдық нәтижелерге әкеліп соқтырады. Дж. Оруэллдың “1984” романына арнап ойлап шығарған Новоязы, егер тілдің сөздік қорын қысқартып, тыйым салынған тақырыптарға тіпті ойлауды шектетіп, өткенді бұрмаласа, оның қалай жойылуын көрсететін анық мысал. Демек, тіл жоқ – халық жоқ, яғни ауызбіршілігі жоқ қоғамды билеу оңайға соғады. В. Сорокин өзіне қытай тілін қабылдап алып, дегенмен өткенді де жібермей отырған Ресейді қандай болашақ күтіп тұрғанын көрсетеді. Антиутопияларда диктаторлар Новоязды құрал ретінде қолданып, соның көмегімен халықты басқарады. Жұмыстың құндылығы: постмодернистік антиутопиялық шығармаларда пайда болатын мәселелер жан-жақты қарастыруды талап етеді. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – мақаланы антиутопиялық шығармаларды зерттеуге сілтеме ретінде қолдануға болады. Жұмыстың ғылыми жаңашылдығы – Қазақстанда ресейлік антиутопиялық шығармалар енді ғана зерттеле бастады. Сондықтан классикалық және постмодернистік антиутопияны салыстырмалы сараптау келешек зерттеулерге жол ашады.

Тірек сөздер: дистопия, Дж. Оруэлл, В. Сорокин, тоталитаризм, диктатура, Новояз, опричина, антиутопия.

НОВОЯЗ КАК ИНСТРУМЕНТ ТОТАЛИТАРИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «1984» ДЖ. ОРУЭЛЛА И «ДЕНЬ ОПРИЧНИКА» В. СОРОКИНА

***Баймусина З.Б.¹, Розиева Д.С.²**

^{*1}докторант КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: baimussina.zarina@gmail.com

²PhD, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: rsdifuza@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены антиутопические произведения «1984» (1948) Дж. Оруэлла и «День опричника» (2006) В. Сорокина. Новояз был разработан в целях выражения идеологии английского социализма.

В повести «День опричника» В. Сорокин показывает модификацию русского языка. Герои используют древнерусский, современный русский и китайский языки. Сорокинский Новояз в произведениях демонстрирует тоталитарную Россию, в жизнь которой плотно вошли китайские товары и, соответственно, язык, в школах введено изучение китайского языка. Цель статьи – сделать сопоставительный анализ Новояза как инструмента тоталитаризма в произведениях «1984» Дж. Оруэлла и «День опричника» В. Сорокина. Методы исследования: сравнительно-сопоставительный анализ. Основные направления и идеи научного исследования состоят в определении роли языка в антиутопических произведениях. Научная и практическая значимость работы обусловлены актуальностью изучения антиутопических произведений, поскольку использование языков как инструмента манипуляции сейчас наблюдается во многих странах, включая Россию. В статье взяты в основу методологические исследования В.Сергеева, Р. Блакара, Д. Ленски, Р. Сейферта и других ученых, изучающих язык и другие аспекты в утопических и антиутопических произведениях. Основные результаты, анализ и выводы: язык, будучи инструментом в антиутопическом мире, приводит ко многим негативным последствиям. Новояз, придуманный Дж. Оруэллом для «1984», был ярким примером того, как язык может исчезнуть, если сузить его словарь, запретить думать на определенные темы и исказить прошлое. Соответственно, нет языка – нет и народа, а обобщенным обществом легче управлять. В. Сорокин умело показывает будущее условной России, которая вобрала в себя китайский язык, но в то же время принимает будущее через ретроспективу. Диктаторы в антиутопиях активно используют Новояз в качестве инструмента и контролируют население. Ценность данного исследования заключается в том, что постмодернистские антиутопические произведения требуют всестороннего изучения проблем. Практическое значение исследования в том, что выводы работы могут быть применены в качестве ссылочной работы для изучения антиутопических произведений. Научная новизна работы состоит в том, что российских антиутопических авторов в Казахстане только начали исследовать, поэтому сопоставительный анализ классической и постмодернистской антиутопии дает новое поле для дальнейших исследований.

Ключевые слова: дистопия, Дж. Оруэлл, В. Сорокин, тоталитаризм, диктатура, Новояз, опричнина, антиутопия.

Статья поступила 31.10.2022

ӨОЖ 82-32
ХҒТАР 17.07.29
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.022

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ АЯСЫ

*Иманғали Ө^{1.}, Асылбекұлы С.²

*¹«Әдебиеттану» мамандығының 3-курс докторанты, Абай атындағы
ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: orken.007@mail.ru

² филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: serik051@mail.ru

Аңдатпа. Әңгіме оқуға ыңғайлы, шағын, жинақы прозаның шағын көлемді түрі. Қазіргі кезеңде том-том романдардан көрі прозаның шағын жанрына деген оқырманның сұранысы ерекше. Сондықтан қазіргі әңгімелерді зерттеу өзекті. Мақаланың негізгі мақсаты – қазіргі әңгімелердің мазмұнын құрайтын өмірлік құбылыстар мен авторлық идеялардың еркешеліктерін айқындау зерттеу. Зерттеуге негізінен “Қазақ әдебиеті” газетінде соңғы бес жылда жарық көрген Қ. Мұханбетқалиев, Т. Нұрмағанбетов, Н. Дәуітайұлы, М.Байғұт, С.Асылбекұлы, А.Алтай, Ж.Шаштайұлы, Б. Ыбырайым, Қ.Түменбай, А. Кемелбаева, М.Омарова, Е.Әбікенұлы, Қ. Тілеухан, А.Құрманбаева, А.Жұбаныш, Е.Қаныкейұлы, Н.Кәкенов, Г. Нұрланқызы, Ә. Асқаров, Д. Ахметова, Ж. Кенесарин, Е. Айболсын, Д.Ахметұлы, М.Қалдыбек, Т. Әбдірайым, Т. Рыскелдиев, Ә. Байбол, С. Сағынтай, А.Мырзахмет, Е. Бақаш, Т. Әлжанұлы сынды жазушылардың әңгімелері объекті ретінде алынды. Әңгімелерге негіз болған өмірлік жағдаяттар тақырыптық ерекшелігіне байланысты топтастырылды. Тақырыптарға деген авторлық көзқарастар жүйеленіп, айқындалды. Қаламгердің басты міндетінің бірі – ұлттық мүддені шығармасына арқау ету. Заманауи әңгімелерде қоғамдағы түрлі өзгерістердің, нарықтың, ғылыми прогрестің, саяси-әлеуметтік оқиғалардың ұлттық құндылықтар жүйесімен қатынасындағы қарама-қайшылықтардың туындау себептеріне деген жазушылардың позициясы айқындалды. Кеңестік кезеңде цензураға ілінген немесе кеңес үкіметінің қазақ халқына жасаған қиянаттары жайындағы тарихи, экологиялық тақырыптарда жазылған синхронды әңгімелердегі өмір шындығын бейнелеудегі ерекшеліктерді саралау да зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі. Адамтану ғылымы тұрғынысынан әлеуметтік жайттардың адам психологиясына тигізген әсері мен мінез-құлықтық өзгерістер талданды. Әңгіме тақырыбына арнау болған қоғамдық-әлеуметтік шындық пен көркем шындық арасындағы байланыс айқындалады. Қазіргі әңгімелердің тақырыптық аясы мен өзекті идеялары дискурстық талданды. Зерттеу жұмысының жаңалығы – өмір шындығын арқау еткен көркем шығармаларға қазіргі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан талдау жасау.

Тірек сөздер: көркем проза, әңгіме, мазмұн, тақырып, идея, көркем шындық, авторлық концепция, поэтика, кейіпкер.

Негізгі ережелер

Әңгіме мәтінін талдауда герменевтика, интермәтін әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ әңгімелерінің мазмұндық ерекшелігін айқындауда, тақырыптық топтастыруда әдебиеттану ғылымындағы көркем шығарманың мазмұны мен пішіні теориясы басшылыққа алынды.

Кіріспе

Көркем шығарма мазмұн мен форманың бірлігінен тұратыны әдебиеттану ғылымында дәлелденген жайт. Мазмұнды шығарманың тақырыбы мен идеялық бірлігі құрайтыны да белгілі. Тақырыптың таразысын топшылап, заманның, болмыстың, өмірдің шындығын көркем шындыққа айналдыруда өнер иесінің арқалайтын азабы да аз емес. Жазушы жаратылыстағы түйткілді мәселелер мен түйіні қиын өмірлік жағдаяттарды шығармаға арқау етеді. Бұл – тақырып. З. Қабдолов: “Тақырып – жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобы” [1,76 б.] деген анықтама береді. Идея – көркем туындыға арқау болған мәселеге деген авторлық концепция мен көркемдік шешім. Тақырып пен идеяны бір-бірінен жымдасқан, адамның жаны мен тәні сияқты егіз ұғым.

Шығарманың жанрына байланысты тақырыптың ауқымы да әр келкі болады. Орта көлемді мен кең көлемді прозалық шығармаларға (повесть, роман) тақырып негізгі және жанама болып екіге бөлінеді. Негізгі тақырыпты мәңгілік тақырып деп атауға да болады. Оған: махаббат, отан, адам мен табиғат арасындағы байланыс сияқты тақырыптар жатады. Ал жанама тақырыптар негізгі тақырыпты айқындауға қызмет етеді. Мысалы, адам мен табиғат негізгі тақырып болса, қасқыр, ақ қайың, өзен, көл сияқты мотивтер жанама тақырыпқа негіз болады. Осындай тақырыптың өзіне тән ерекшеліктерін М.М.Гиршман теориялық деңгейде үш топқа біріктіреді:

1. Онтологиялық және антропологиялық жалпы ұғымдар.
2. Мәдени- тарихи құбылыстар.
3. Жеке адам өміріндегі жағдайлар [2,9 б.].

Әдебиеттанушы ғалым Қ. Жанұзақова шартты түрде тақырыпты екі топқа бөліп қарастырады: мәңгілік және тарихи тақырыптар [3,46 б.]. Ал, біз тілге тиек еткелі отырған әңгіме жанрының тақырыптық ауқымының прозаның басқа жанрларынан айырмашылығы бар. Әңгімеде көп оқиға болмайды. Кейіпкерлері де санаулы. Уақыт мейілінше жинақталған. Осындай пішіндік ерекшеліктер тақырыпты айқындайды. Демек, әңгіме тақырыбы көп жағдайда бір ғана негізгі тақырып болады. Зерттеу мақалада қазіргі әңгімелерді тақырыптық топтастыру арқылы

дискурстық талдау жасалған. Себебі бір тақырыпқа жазылған бірнеше шығарманың болатыны заңдылық. Себебі өмір құбылысы біреу, оған деген субъективті көзқарастардың әр түрлі екендігі белгілі. Мысалы, соғыс тақырыбына арнап жазылған Ғ.Мүсіреповтың “Қазақ солдаты”, Ә. Нұрпейсовтың “Куляндия”, Т. Ахтанов “Шырағың сөнбесін” тағы да сол сияқты біршама романдар қазақ әдебиетінде бар. Мақалаға “Қазақ әдебиеті” газетінде соңғы бес жылда (2016-2021) жарық көрген әңгімелер зерттеу нысаны етіп алынды. Себебі әңгіме шағын прозалық жанр, әдеби процестегі дамуы осы баспасөз бетінде айқындалады.

Зерттеу материалы

Соңғы бес жылдықта әдеби процесте әңгіме жанрында үздіксіз қалам тербеп келе жатқан қазақ жазушыларының қатарына: Қ. Мұханбетқалиев, Т. Нұрмағанбетов, Н. Дәуітайұлы, М.Байғұт, С.Асылбекұлы, А.Алтай, Ж.Шаштайұлы, Б. Ыбырайым, Қ.Түменбай, А. Кемелбаева, М.Омарова, Е.Әбікенұлы, Қ. Тілеухан, А.Құрманбаева, А.Жұбаныш, Е.Қаныкейұлы, Н.Кәкенов, Г.Нұрланқызы, Ә.Асқаров, Д. Ахметова, Ж.Кенесарин, Е.Айболсын, Д.Ахметұлы, М.Қалдыбек, Т. Әбдірайым, Т.Рыскелдиев, Ә.Байбол, С.Сағынтай, А.Мырзахмет, Е. Бақаш, Т. Әлжанұлы сияқты авторларды жатқызуға болады.

Нәтиже

Бір тақырыпта жазылған бірнеше әңгіме қазіргі әдеби процесте де бар. Соны ескере отырып, қазіргі қазақ әңгімелеріне сүйіспеншілік немесе махаббат тақырыбы, нарық тақырыбы, экология тақырыбы, әке мен бала қайшылығы, тарихи тақырып, ана тақырыбы, детектив пен мистикалық тақырып, ұлттық құндылықтар тақырыбы тәрізді мазмұндық топтастырылу жасалды. Әңгімедегі уақыт пен кеңістік, өмір шындығы мен көркем шындық арасындағы байланыстар айқындалды.

Талқылау

Сүйіспеншілік және махаббат тақырыбы. Махаббат – мәңгілік тақырып. Ұлттық әдебиетіміздегі лиро-эпостық жырлардан бастап бүгінгі күнге дейін көптеген шығармалар жазылды. Қазіргі әңгімелерде аталған тақырыпта жазылған шығармалардың өзіндік ерекшеліктері бар. Классикалық шығармалардағы бір-бірі үшін құрбан болатын ғашықтар бүгінгі әңгімелерде жоқ. Жазушылардың көпшілігі бір-бірін құлай сүйген бейкүнә қыз бен жігіттің балғын сезімінен гөрі, отбасылы еркек немесе әйелдің басқа қыз немесе жігіт қушағында романтикалық шаттыққа бөленетін сюжетті тақырыпқа телиді. Бұл әдебиет үшін жаңалық емес, Л. Толстойдың “Анна Каренинасы”, Ә.Нұрпейсовтың “Ақбаласы” сияқты мысалдарды келтіре беруге болады. Бірақ, қазіргі әңгімелердің махаббат тақырыбына негізделген формалық ізденіс, өмір шындығынан туындаған әдеби сұранысқа керек жауап тәрізді. Себебі, қоғамдық формацияның ғасырлар бойы қалыптастырған

моралдық ұстанымдар (мысалы, махаббатқа адалдық) қазіргі уақытта өзінің құндылығын жойып бара жатқаны байқалады. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, елімізде соңғы кездері жаңадан үйленген отбасылардың үштен бірі ажырасады екен. Оған әр түрлі себептер бар. Соның бірі – көзге шөп салу. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазіргі әңгімелердегі махаббат тақырыбының адамдардың рухани азғындау мәселесін көтеруі де заңдылық.

Аталған тақырыпқа бойынша жазылған А.Жұбаныштың “Есіл жағасындағы екеу” [4] атты әңгімесі бар. Әңгімеде отбасылы жігітке ғашық болған қыздың дәрменсіздігі баяндалады. Жігітте қызды жақсы көреді, бірақ осы қыздың жолында отбасын тәркі ете алмайды. Шығарма қыздың жаралы күйдегі психологиялық бейнесімен аяқталады. Б.Сәрмек өзінің “Раушангүл жасаған күн”, “Жеріну” [5] атты әңгімелеріне сүйіспеншілік тақырыбын арқау етеді. “Раушангүл жасаған күн” атты әңгімеде уақыт бір түн, кеңістік үй іші. Кейіпкерлер екеу: бірі отыздан асқан қыз, екіншісі сол қыздың сағына күткен ғашығы отбасылы азамат. Әңгімеде екі ғашықтың сағына кездесуі, сағынышын басқан соң, отбасылы еркектің кетуі, қайғылы күйде, солған гүлге қарап, дәрменсіз қалған қыздың ішкі жан дүниесіндегі өзінен-өзі жеріну оқиғалары баяндалады. “Жеріну” әңгімесінде шығармашылық иесінің бойында болатын фанатизм мәселесі махаббатпен ұштастырылады. Жаңадан өлең жазып жүрген жас қыз ақын итбайға кездесіп, етегінен ұстап ере барады. Итбай қызға иттігін жасайды. Қыздың өлеңдерін баспадан шығартып беріп, ақысына өз арам ойын іске асырады. Ал, бұл іс-әрекеттерге ақын қыз мүлдем қарсылықта көрсетпейді, себебі оның фанатизм түсінігінде ақынға не істесе де жарасады деген ой қалыптасқан. А. Құрманбаеваның “Мен сенбеуші едім” [6] атты әңгімесінде махаббат тақырыбын қозғайды. Тағдыр тәлкегімен үйленеміз деп жүрген екі ғашықтың басы қосылмай қалады. Қызды бөтен азамат алып қашып кетіп, қыз өз тағдыры үшін күреспей, дәстүрден аттамай, танымайтын адаммен шаңырақ көтереді. Бірақ, өз ғашығына деген сүйіспеншілігі бір сәтте жүрегінен өшкен емес. Арада ұзақ уақыт салып екеуі кездейсоқ кездесіп қалады. Бірақ кездесу сәтінде әйелдің жүрегі жарылып қаза табады. Бұл әңгімедегі көркемдік шешімде әйел өз махаббатының құрбаны болады. Т. Рыскелдиев “Бәрі де – Ғалия үшін” [7] әңгімесінде отбасы бар азаматтың Ғалия есімді қызға ғашық болып, отбасын тәркі етеді. Өзінің іс-әрекетін дұрыс емес деп санаған Ғалия ғашығының бұрынғы жары Алиядан кешірім сұрауға барады. Алия Ғалияны өлтіреді. Әңгіме осындай сюжетке құрылған. Тақырыпқа негіз болған автор идеясы біреудің ошағын ойрандаған, өзі де оңбайды дегенге саяды. Т.Әбдірайым “Тағдыр сыйы” [8] атты әңгімесіне де арқау болған махаббат тақырыбы. Бірақ, көркем шешім алдыңғы әңгімелерге қарағанда басқаша. Бекен атты отбасылы жігіттің Алтынай атты қызға көңілі ауып, жүректері жарастық тауып үйленуді ойлайды. Оған бастабында Бекенің бәйбишесі Ақшабақ көнбейді. Бірақ оқиға

соңында күйеуіне Алтынайды тоқал қылып өзі алып береді. Шығарма осындай позитивті шешіммен аяқталады.

Махаббат тақырыбына жазылған әңгімелерді талдай отырып қоғамдағы бірнеше түйткілді мәселелер бары байқалады. Аңғарымпаз жазушылар өмір құбылыстарының әлсіз тұстарының тамырын дөп басқан деген қорытынды жасауға болады. Әңгімедегі қыздардың көбі отыз жастан асқан. Бұл қоғамдағы отырып қалған қыздардың тағдырына деген жазушылардың жан ашырлығын байқатады. Оған қоса, отбасының ынтымағына сызат түссе, түбі трагедия болады деген ойды да жазушылар әңгімелері арқылы жеткізуге талпыныс жасаған. Бұған қосымша гендерлік ерекшелігіне байланысты әйел жазушылардың махаббат тақырыбындағы әңгімелері көп жағдайда отбасылы азаматқа ғашық болған қыз кейіпкердің дәрменсіздік эстетикасымен ерекшеленіп, жалғыз қалып, психологиялық күйзеліске, қайғығы батуымен аяқталады. Бұл олардың әйел затының жанын ұғынудағы өзіндік ерекшеліктерінен көрініс береді. Ал, ер жазушылардың кейбіреуінде отбасылы азаматпен көңілі жарасқан қызды бақытты етуге талпыныс жасалса (“Тағдыр сыйы” әңгімесі), кейбіреуінде мұндай тағдыр жолын таңдаған кейіпкерлер трагедияға душар болады (“Бәрі де – Ғалия үшін”).

Нарық тақырыбы. Нарық – сатушылар мен сатып алушылардың арасындағы ақша арқылы іске асатын қатынастардың жүйесі. Оның басты элементтеріне құн, баға, ақша, сауда, бәсеке, ұсыныс, сұраныс жатады. Адамзат өмірінің жетекші саласына айналған нарық тақырыбында жазушылар да қалам тербейді. Нарықтың адам өміріне, мінез-құлқына, рухани болмысын, ар мен ождан сияқты гуманистік категорияларға тигізетін ықпалы мен әсерін ой елегінен өткізіп, көркем шығарма туындату оқырман сұранысына деген жазушының бере жауабы болуы тиіс. Себебі, жазушының өзі өмір сүріп жатқан уақыттағы өмір шындығын көркем шындыққа айналдырып жазылған туындыларының құны әрқашанда жоғары болады. Жазушы Жеңіс Кенесарин өзінің “Алғашқы капитал” және “Гараж” [9] атты әңгімелеріне нарық тақырыбын арқау еткен. “Алғашқы капитал” әңгімесіндегі уақыт қыс мезгілі, қаңтар айы. Ағыбай атты кейіпкердің дәулеті шалқыған. Бірақ қаңтар айында өзінен-өзі ішкілікке салынады. Оған себеп болған өзінің тапқан алғашқы капиталы. Осы дәулетті өміріне жеткізген сол алғашқы капиталы бұны материалдық тұрғыда байытқанымен, рухани тұрғыда қатты күйзелтеді. Оған себеп, бұрынғы жұмыс орны жабылып, жұмыссыз қалған кезінде, саяжайын сатып, алғашқы капиталын таппақшы болған ойы. Бірақ саяжай тым суық, қыста тұруға қолайсыз. Алдаусыратып үйін аңқау қазақ отбасына сатып жіберіп, тайып тұрады. Қолындағы ақшасын айналымға салып, аз жылда байып шыға келеді. Бірақ, сатқан саяжайына көшіп келген адамдар, сол қыста суықтан қатып қалған екен. Осы жайт оның жан дүниесіне жара салып, Ағыбай күйзеліске түседі.

Нарық элементтері: ақша, сату, құн, айналым, баға әңгімеде ұтымды пайдаланылған. Дана халқымыз “Сауда сақал сипағанша”, – дейді. Материалдық құндылықтарын көбейтуді мақсат еткен адамдардың адалдық, тазалық сияқты құндылықтардан алыстауына нарықтың тигізген әсерін жазушы аңғарған. Сол арқылы көркем шешім ретінде кейіпкердің жан азабын тартуы, оның бақытсыздығының дәлелі екендігін айтқысы келеді. Бұдан шығатын авторлық концепция: арамзалықпен жасалған пайдакүнемдік адамды бақытты ете алмайды.

Нұрша Кәкеновтың “АБ-077” әңгімесінде репродуктивті орталыққа аталық ұрығын сататын Әбу атты кейіпкердің өмірі баяндалады. Нарықтың сату, пайда, ақша, құн сияқты белгілері әңгімеде қолданылған. Тың тақырыптық ізденіс. Жазушыны алаңдататын жайт, Әбу сатқан ұрықтан пайда болған ұрпақтардың келешек тағдыры. Себебі, әкелерінің кім екенін білмеген балалардың үйленіп кету ықтималдығы бар. Бұл қауіпті мәселе. Жазушының қазіргі өмірдегі түйткілді мәселені тақырыпқа арқау етуі ізденімпаздығын аңғартады.

Нарық қоғамдағы материалды құндылықтардың бағасын анықтайды. Қала жағалаған қазақтардың басты мәселесінің бірі – баспана. Қалалардағы баспананың құны жоғары. Сондықтан әлеуметтік топтың бірсыпрасы пәтер жалдап өмір сүреді. Бұл – нарық туындатқан әлеуметтік тақырып. Қазіргі қазақ әңгімелерінде жалдамалы үй мәселесі де жазылып жүр. Жас жазушы Нұрахмет Есболдың “Тарақандар” әңгімесінің көтерген тақырыбы – жалдамалы пәтер мәселесі. Әңгімедегі уақыт қазіргі кез. Кеңістік көп қабатты үй, ол үйде түгелдей жалданып тұратындар. Жас жазушы түгелдей үй жалдап тұратындардың көп қабатты үйінен пәтер жалдап тұра бастайды. Бірер күн өткен соң, пәтерінде тарақандар қаптай бастайды. Түрлі дәрілер қолданады, бірақ пайдасы аз. Соңында басқа жаққа көшіп тынады. Әңгіме композициясында қақтығысқа толы сюжеттік байланыс, тартыс болмаса да, синтаксистік параллелизм арқылы тарақандар мен пәтер жалдап тұрған жалшылардың тағдырын байланыстыруы өте ұтымды шыққан. Жеңіс Кенесариннің “Тараж” әңгімесінің жазылуына да аталған әлеуметтік тақырып сабап болған. Әңгімедегі Нәдір атты кейіпкер (мұғалім) жазғы демалысын көңілді өткізу үшін отбасымен саяхаттауды жоспарлайды. Бірақ, Серік атты әріптес досы үш-төрт күнде жаңа пәтерге көшетіндігін, оған дейін заттарын Нәдірдің гаражына қоя тұруға өтініш жасайды. Досының өтінішін қабыл алады. Заттарын гаражына қойғызады. Аманатқа қианат жасамай заттарын күзетеді. Серік бала-шағасын алып, ауылға кетіп қалады. Сонда ала жаздай дем алады. Ал Нәдір Серіктің заттарын күзетіп жазын өткізеді. Аталған әңгімеде нарықтың адамды түрлі қулық-сұмдық пен өтірік айтуға итермелеуі, оның аккөңіл, адал адамдарға тигізетін зиянын жазушы айқын аңғартады. Жас жазушы Ермек Қаныкейұлының “Балаларымды қарға-құзғынға шоқыта алмаймын”, “Ит жейде”, “Біздің Алматыда екі үйіміз бар”, “Ібіліс қой мынау!” атты әңгімелеріне ортақ тақырып – пәтер мәселесі, ХХІ ғасырдағы қала өміріндегі көшпелі қазақ

салты. Өткір ирониямен жымдасқан әңгімелерінде жазушы сандалып, сарсаң болған қазақтың жалдамалы бір үйден келесі бір үйге көшкен сергелдең өмірін сүреттейді.

Нарық тақырыбында жазылған әңгімелерді қорыта келе, нарықтың адамдардың рухани болмысына тигізетін зиянды әсерлері мен ұлт болашағына деген қауіптері жазушыларды алаңдататыны әңгімелердегі авторлық концепциялардан байқалады. Әлеуметтік қатынастарға нарық қызметінің тигізетін ықпалының қазақ ұлтының өміріне қиындықтар тудыратынын жазушылар көркем әңгімелерінде бейнелейді. Шынайы өмірдегі капиталистік қатынастардың көркем әңгімелерде тек жағымсыз жағынан жазылуы басым. Нарықтың қатынастардың позитивтік жағынан суреттелуі қазіргі әңгімелерге жетіспей тұрғаны байқалады.

Әке мен бала қайшылығы. Ұлттық әдебиетімізде әке мен бала қайшылығы арқылы өмір құбылыстары мен тұтастай дәуір шындығын суреттеудің озық үлгісін жазған М.Әуезов болды. “Абай жолы” роман-эпопеясындағы Құнанбай мен Абайдың тартысы туралы әдебиеттану ғылымында әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Өмір шындығы бұрмаланған деген пікірге таптық идеологияның әсері болғаны сөзсіз [10,264 б.]. Бірақ, көркемдік деталь ретінде ұтымды қолданылғанына ешкім де дау айтпас. Осы дәстүр қазіргі қазақ әңгімелерінде өз жалғасын табуда. Жазушы Асқар Алтайдың “Жылым” әңгімесінде әке мен баланың қайшылығының жан шошырлық кульминациямен көркем шешім табады. Жылым – ағынды өзендердің қыста бетіне мұз қатпайтын бөлігі. Әңгімедегі уақыт соғыс жылдары. Соғынстан қашып келген ұлының іс-әрекетіне ашуланған әкесі баласын жылымға апарып, атып өлтірмекші болады. Бірақ, баланың өзі жылымға секіріп, ағысқа батып, көзден ғайып болады. Өз баласынын жерінген кейіпкердің шешімі өмірде сирек болса да кездесетін құбылыс. Баласының игерілмеген кеңістікке, өлімге өзі аттануы да әке мен бала арадағы тартысты шешудегі авторлық ойдың белгісі.

Экология тақырыбы. Экологиялық мәселелер – адамның табиғатқа болмаса табиғаттың адамға тигізетін әсерінен туындайтын құбылыстар. Қазақстанның географиялық орналасуына, тарихи жағдайға, технологиялық прогреске байланысты Арал теңізі, Семей полигоны, Байқоңыр ғарыш айлағы сияқты әлемдік деңгейдегі экологиялық мәселелері бар.

Семей полигоны туралы әңгіме жазған жазушылардың бірі – Дәнеш Ахметұлы. Ядролық сынақтар өткізілуі тоқталса да, жарты ғасыр жарылыс салдарынан Семей топырағы, ауасы, суы түгелдей уланған. Оны пайдаланатын тіршілік иелерінің барлығы дердік зиян тартады. Осынау қолдан жасалған қасірет көптеген адамдардың өмірін күл етті. “Жарықтық, Абай ата” әңгімесінде арман қуған жас жұбайлар, Айсерік пен Тоғжан, университет бітіре салып, Семейге Шыңғыстауға жолдамамен жұмысқа аттанады. Тоғжан денсаулығы сыр беріп, қайта-

қайта түсік тастайды. Соңында дене бітімі сау емес баланы дүниеге әкеледі. Айсерік ішкілікке салынып қайтыс болады. Қырқына жетпей бала да дүниеден өтеді. Қатты күйзелген Тоғжан қарғыс атқан жерді тастап, төркініне қайтады. Автор осы бір отбасының трагедиялық халін баяндаған әңгіме арқылы қазақ жеріне жүргізілген кеңестік саясаттың сызаттары әлі де адамдардың өмірін күйретіп жатқанның айтқысы келеді.

Жазушы Қуандық Түменбай “Атомгүлдің арманы” әңгімесінде Байқоңыр ғарыш айлағының адамдардың өміріне тигізген әсерін суреттейді. Атомгүлдің ата-анасы жұмыс бабына байланысты Байқоңырға қоныс аударады. Ол кезде Атомгүлдің дені сау болатын. Кейін Байқоңырдың ауасы кері әсер етіп, қыз біржолата мүгедектер арбасына таңылады. Кейін өзі сияқты Аймақ атты жігітпен кездеседі. Екеуі де биші. Армандары отбасын құру. Осы әңгімеде де ғылыми-технологиялық прогрестің адам денсаулығына тигізетін кері әсеріне деген жазушының жан айқайын байқауға болады.

Тарихи тақырып. Тарихи тақырыптардың ішінде нақты бір тақырыпқа бірнеше әңгіме жазған жазушы – Қуандық Түменбай. Жазушы өзінің “Адам” [11,43 б.] және “Күз сыны” [11,189 б.] әңгімелерінде ауған соғысын сөз етеді. Екі әңгіменің кейіпкерлері ауған жеріне жастай аттанып, қол аяғынан айырылып, мүгедек боп елге қайтады. Осы символикалық сюжет арқылы ауған соғысына қатысқан қазақ жастарының реалистік тұрғыда елге аман қайтса да, рухани жағынан азаптанатынын мүгедек кейіпкерлер бейнесі арқылы жеткізуімен авторлық концепция айқындалады. Жазушының трагедиялық халге тап болған кейіпкерлері арқылы заманға деген қарсылығы байқалады.

Ана тақырыбы. Қазақ әйелінің бойындағы адалдық, мейірбандық, тазалық, ақкөңілдік, жанашырлық сияқты ізгі қасиеттерді көркем туындыға арқау етпеген өнер иесі кемде-кем. Қазіргі көркем прозада әлемді тербеткен асыл жандардың үлгілі тағдырын әңгімеге арқау еткен біршама жазушылар бар. Әлібек Асқаровтың “Зағира апай” атты деректі әңгімесінде кеңестік кезеңде қазақ балаларын оқытудан гөрі, мал бақтырып, қара жұмысшы етіп қалудың астыртын саясатына ашық қарсы шығып, қазақ балаларының оқуы үшін жұмысынан да қуылатын мектеп директоры болып қызмет атқаратын қазақ әйелі Зағираның мағыналы ғұмыры суреттеледі. Осындай ел болашағы үшін еңбек еткен ұлт жанашырының өмірін көркем әңгімемен дәріптеу жазушының негізгі мақсаты. Қанат Тілеухан “Менің шешелерім” әңгімесінде бір ауылды аузына қаратып, ел билеген өз аналарының тағдырын баяндайды. Әңгімеде аналардың қиын-қыстау кезеңде мойымай, тағдырмен күресе білген ер мінездері мен мұқалмаған жігерлерін насихаттайды. Дәметкен Ахметова “Баба Вера” әңгімесінде орыс ұлтының анасы Вера апа арқылы орыс әйелінің бойындағы балаларға деген аналық риасыз махаббатты баяндайды. Ауруханада баба Верамен бір палатада жатқан кейіпкерді

баба Вераны іздеп кететін туыстарының аздығы, жиі ат ізін салмауы аландатады. Сонда да баба Вера өз туғандарын жанынан жақсы көреді. Осындай мәселелер арқылы қартайғанда жалғыз қалатын қариялардың тағдырына деген жазушының жанашырлығы байқалады.

Детектив пен мистикалық тақырып. Қанағат Әбілқайрдың “Ескі құдық” атты детективті әңгімесі бар. Бір қалада бір айдың ішінде үш қыз жоғалады. Бала ұрлығы бойынша бұрын сотталған екі азамат күдікке ілінеді. Бірақ қылмысты жасаған олар емес, мектептегі екі ер мұғалім болып шығады және оларды ұстаған бұрын сотталған екі азаматтың бірі болып шығады. Әңгіменің шағын оқиғалық желісі осы. Қоғамдағы сүйінетін де, күйінетін де жайт көп. Соның бірі мұғалімнің оқушыға көз сүзуі. Аталған қоғамдық мәселені әңгімеге арқау еткен жазушы, өз заманының қырағы бақылаушысы.

Жазушы Мадина Омарова “Сәлем”, “Жұмбақ”, “Күзгі бір кеш”, “Жол үстінде” әңгімелерінде елес, рух бейнесіндегі образдарды қолданады. Елес – фантом, кумир, сиынушы заты. Фрэнсис Бэкон елес деп адамның танымдық мүмкіндерін шектейтін қате пікірлерді, ұғымдарды, біреулердің беделіне табынуды айтады. “Жол үстінде” әңгімесінде түнделетіп жаяу үйіне қайтып келе жатқан қызға серік болып, Алмабектің ұлы қосылады. Екеуі әңгімелеседі. Қызды үйіне дейін шығарып салады. Қызы күтіп отырған анасына Алмабектің ұлымен келгенін айтады. Анасы қатты шошиды. Себебі Алмабектің баласы баяғыда көлік апатынан қайтыс болған екен. Ертесіне Алмабектің дүниеден өткені туралы қаралы хабар естиді. Әңгіменің қысқаша сюжеті осылай [12,159-161 бб.]. Әңгімедегі Алмабектің баласы аруақ-елес. Өлілер мекенінің адамының тірілер мекенінде өмір сүруі, кейбір адамдардың көзіне көрінуі, әңгімелесуі ел аузындағы көптеген әңгімелерде бар, әрі аруақтың мазалауы қатерлі деген наным-сенімде фольклордағы халықтық сананың жемісі. Сондықтан, “Жол үстінде” әңгімесінде көркем фольклорлық хикаяның мазмұндық бірлігі сақталған. Образ барынша нанымды етіп бейнелеу үшін, Алмабектің ұлының тірі адамнан айырмасы барын автор былайша бейнелейді: “Жаурап кеттім. Оған жақындап, ақырын денемді тигізгенмін. Бойымды жылы толқын шайып өтті. Тағы ұмсына бердім де, бұл әрекетімнің әбестігін ұғып, тартынып қалдым. Төмен қадалып қолын сермеп тез келе жатқан ол еш нәрсені сезбеген сыңайлы” [13,159-161бб.]. Алмабектің баласының қыздың денесін сезбеуі, оның игерілмеген кеңістік кейіпкері екенін айқындай түседі.

Ұлттық құндылықтар тақырыбы. Жазушы Шерхан Мұртаза өзінің “Тәуекел той” әңгімесінде ұлтымыздың жақсылыққа жайылатын дастарханы мен тойының осы күндегі дарақылыққа айналып бара жатқанын уытты тілімен өткір сынайды. Әңгімеге арқау болған тақырып – қазіргі қазақ өмірінің ажырамас бөлігі, туған-туыс, ет-жақынды шақырып, қуанышты бөлісетін той мәселесі. Жазушы өз халқының

өміріндегі жарыса даңғаза той жасайтын, даңғойлық, ысырапшылдық, дүниеге деген бәсекелестіктің көшіне ілесем деп, шама жетпес ауыр жүкті арқалап, тыраштанып, титықтап, ақыры трагедиялық халге душар болатын ел арасындағы қарапайым адамдардың ойсыз әрекетінен опық жейтін тағдырын тақырыпқа теліген. Ел ішіндегі белең алып бара жатқан осынау ессіздікті ескерген жазушының бойындағы жіті бақылағыштық пен терең интуиция – тақырыптың өзекті екендігін таныған. Ел ішіндегі кесапат пен кеселдің, жара мен жыртықтың індетке айналуынан сақтану үшін жазушы көркем шығарма арқылы ақиқатты танытатын жол нұсқайды. Осы тұрғыда жазушы заманның тамырын дәл басқан. Жазушы таңдаған тақырып – бүгін қазақ өмірінің бір кем дүниесі [13,234 б.].

Еліміз тәуелсіздік алған тұстан бастап, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғырту, ұлтты сақтап қалатын қасиеттерді түгендеуге деген талпыныстар қоғамның әр саласында мемлекеттен бастап, жекелеген адамдардың да құлшыныстарымен толықталып жатты. Ал, шығармашылық тұлғалар ұлттық құндылықтарды өз шығармаларына негізгі тақырып етіп, еркін, цензурасыз қалам тербей бастады. Ұлттық мүддені қорғаудағы негізгі құндылықтың бірі – тіл. Ана тілдің мемлекеттік тіл бола тұра, қоғамның барлық саласында қызмет атқара алмауы, оған деген құрметтің аздығы айтыла-айтыла жауыр болған негізгі түйткілді тақырыптың бірі. Т. Шапай – осы тақырыпқа ұтымды әңгіме жазған жазушылардың бірі. Автор өзінің “Қазақпен саудаласу” [14,169 б.] әңгімесінде тілдің жоғын жоқтайды. Әңгімедегі уақыт қазіргі кез. Кеңістік қала өмірі. Әңгіменің шағын фабуласы ұлт жанды кейіпкер қазақ көршісінің баласының орыс тілінде сөйлеп, қазақ тілін білмеуіне қатты қынжылады. Көршісін баласын қазақша оқытуға көндіруге барын салады, тіпті ақшасын өзі төлеп, ақылы курс оқытқысы келетін ниетін де білдіреді. Бірақ көрші көнбейді, ақыры үйін сатып басқа жаққа көшіп кетеді. Осы шағын әңгімеде мемлекеттік тілге деген реалистік көзқарас айқындалады. Көркем шемім қазақ тіліне деген орыс тілді ойлайтын адамдардың жатсыну, қазақ тілінің дәрменсіз халімен айшықталады.

Несіпбек Дәуітайұлы “Айғыркісі” әңгімесінде халықтың өткені мен бүгінін шендестіре баяндай отырып, халықтық сананың, ұлттық болмыстың ұмытылып бара жатқан тұстарын оқырманның ойына салуды мақсат етеді [15,165 б.]. Жануар мен адам арасындағы тілсіз байланысты суреттеу арқылы ұлттық танымдағы кие ұғымын айшықтайды. Тартымды сюжет пен қиюласқан композиция арқылы мазмұнға жаңа пішін дарытады. Кедей бай болсам, бай құдай болсам дейтін көзқарастардан адамдардың оқып жеп қалатын тұстары барын меңзейді.

Қорытынды

Қазіргі қазақ әңгімелерінің тақырыптық ауқымы біршама күрделі. Оған қоғамдық өзгерістер мен өмір құбылыстарының алуандылығы себеп. Соған сәйкес қоғамдағы күрделі әлеуеттік мәселелерді өз

шығармасына арқау ету – жазушының міндеті. Әртүрлі әлеуметтік, саяси, танымдық, тәрбиелік, тарихи, психологиялық өмір құбылыстарындағы адам атты жаратылыстың өзіндік позициясы мен түйсік, қабылдау, мінез-құлықтық ерекшелік сияқты компоненттердің ерекшеліктерін әңгіме арқылы көркем бейнелеп, тартымды сюжетке дарыта алған жазушылар бұл күнде жоқ емес. Бұндай жазушылар барынша байқампаз және аңғарғыш.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 бет.
- [2] Гришман М.М. Избранные статьи. Художественная целостность. Ритм. Стиль. Диалогическое мышление. - Донецк, 1996. – С.11.
- [3] Жанұзақова Қ.Т. Әдебиеттануға кіріспе. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: “Мерей” баспасы, 2015. – 276 бет.
- [4] <https://qazaqadebieti.kz/5957/esil-zha-asynda-y-ekeu>
- [5] <https://qazaqadebieti.kz/2375/eki-gime>
- [6] <https://qazaqadebieti.kz/4345/men-senbeushi-edim>
- [7] <https://qazaqadebieti.kz/6588/b-ri-de-aliya-shin>
- [8] <https://qazaqadebieti.kz/6703/ta-dyr-syju>
- [9] <https://qazaqadebieti.kz/5684/5684>
- [10] Майтанов Б.Қ. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2009. – 544 бет.
- [11] Түменбаев Қ. Көптомдық. 1-том. Әңгімелер мен хикаяттар / – Алматы: “Айғаным” баспа үйі, 2014.
- [12] Қадір түні: Проза. Мадина Омарова. – Алматы: “Жалын баспасы” ЖШС, 2012. – 320 бет
- [13] Абай атындағы ҚаҰПУ-дың ХАБАРШЫСЫ. “Филология” сериясы, № 4 (74), 2020ж. 483 б.
- [14] Қазақтың жаны. Қазіргі мінездер һәм әзелгі әңгімелер. – Астана: Елорда, 2001. – 284 бет.
- [15] Дәуітай Н. Кісі иесі: повестер мен әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 бет.

REFERENCES

- [1] Qabdolov Z. Söz öneri (The art of words.). Almaty: Sanat, 2007. 360 p. [in Kaz.]
- [2] Grişman M.M. İzbrannye stati. Hudojestvennaia selostnöst. Ritm. Stil. Dialogicheskoe myşlenie (Selected articles. Artistic integrity. Rhythm. Style. Dialogical thinking). Donesk, 1996. P.11. [in Rus.]
- [3] Janūzaqova Q.T. Ädebiettanuğa kırıspe. Filologia fakültetleri studentterine arnalğan oqu qūraly (Introduction to Literary Studies. Educational tool for students of philology faculties). Almaty: “Merei” baspasy, 2015. 276 p. [in Kaz.]

- [4] <https://qazaqadebieti.kz/5957/esil-zha-asynda-y-ekeu>
[5] <https://qazaqadebieti.kz/2375/eki-gime>
[6] <https://qazaqadebieti.kz/4345/men-senbeushi-edim>
[7] <https://qazaqadebieti.kz/6588/b-ri-de-aliya-shin>
[8] <https://qazaqadebieti.kz/6703/ta-dyr-syjj>
[9] <https://qazaqadebieti.kz/5684/5684>
[10] Maitanov B.Q. Mūhtar Äuezov jäne ūlttyq ädebi ürdister: zertteuler, eseler (Muhtar Auezov and national literary trends: studies, essays). Almaty: "Jibek joly" baspa üii, 2009. 544 p. [in Kaz.]
[11] Tūmenbaev Q. Köptomdyq. 1-tom. Äñgimeler men hikaiattar (Multivolume. Volume 1. Stories and stories). Almaty: "Aiğanym" baspa üii, 2014. [in Kaz.]
[12] Qadır tūni: Proza. Madina Omarova (Night of Honor: Prose. Madina Omarova.). Almaty: "Jalyn baspasy" JŞS, 2012. 320 p. [in Kaz.]
[13] Abai atyndağy QaŪPU-dyñ HABARŞYSY. "Filologia" seriasy (Scientific Journal "Izvestia" KazNPU named after Abay), № 4 (74), 2020j.483 p. [in Kaz.]
[14] Qazaqtyñ jany. Qazırgı minezder hām äzelgi äñgimeler (Kazakh soul. Modern characters and funny stories.). Astana: Elorda, 2001. 284 p. [in Kaz.]
[15] Däuitai N. Kısı iesi: povester men äñgimeler (Owner: stories and stories). Astana: Foliant, 2018. 240 p. [in Kaz.]

ТЕМАТИЧЕСКИЙ ФОН СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗОВ

*Иманғали О.¹, Асылбекулы С.²

*¹Докторант 3 курса специальности «Литературоведение», КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: orken.007@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: serik051@mail.ru

Аннотация. Рассказ представляет собой короткий, компактный тип прозы, который легко читается. В настоящее время читательский спрос на малый жанр является более востребованным, чем тома романов. Поэтому изучение современных рассказов является актуальным. Основная цель статьи заключается в том, что содержание современных рассказов отражает особенности жизненных явлений и авторских идей. Материал исследования – опубликованные в газете «Казахская литература» за последние пять лет рассказы. В качестве объекта были взяты рассказы таких писателей, как К.Муханбеткалиев, Т.Нурмаганбетов, Н.Дауитаулы, М.Байгут, С.Асылбекулы, А.Алтай, Ж.Шаштаулы, Б.Ибраим, К.Туменбай, А.Кемельбаева, М.Омарова, Е.Абикенулы, К.Тилеухан, А.Курманбаева, А. Жубаныш, Е.Каныкеулы, Н.Какенов, Г.Нурланкызы, А.Аскаров, Д.Ахметова, Ж.Кенесарин,

Е.Айболсын, Д.Ахметулы, М.Калдыбек, Т.Абдраим, Т.Рыскельдиев, А.Байбол, С.Сагинтай, А.Мырзахмет, Е.Бакаш. Все рассказы были классифицированы по изображаемым жизненным ситуациям, были объединены по тематическим признакам. Были систематизированы и уточнены взгляды автора на темы. Одна из главных задач писателя – опора на национальный интерес в своем творчестве. В современных повестях определена позиция писателя относительно причин противоречий в связи с различными изменениями в обществе, на рынке, в научном прогрессе, политических и общественных событиях и системе национальных ценностей. Одной из основных задач исследования является выявление особенностей изображения действительности в синхронных рассказах, написанных на исторические и экологические темы, которые подвергались цензуре в советский период, а также выявление злоупотреблений советской власти в отношении казахского народа. Авторы проанализировали изменения психологии человека под влиянием социальных проблем. В рассказе определяется связь между социальной реальностью и художественной реальностью. Тематический охват и актуальные идеи современных рассказов были проанализированы дискурсивно. Новизной исследования является анализ художественных произведений на основе жизненных реалий с точки зрения современного литературоведения.

Ключевые слова: художественная проза, рассказ, содержание, тема, идея, художественная реальность, авторский замысел, поэтика, персонаж.

THEMATIC SPECIFICITY OF MODERN KAZAKH STORIES

*Imangali.O.¹, Asylbekuly S.²

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai 3rd year
doctoral student of literary criticism, Almyty, Kazakhstan,
e-mail: orken.007@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor of the Kazakh National Pedagogical
University named after. Abay, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: serik051@mail.ru

Abstract. A short story is a short, compact type of prose that is easy to read. At present, the reader's demand for the small genre of prose, and not for volume novels, is special. Therefore, the study of modern stories is relevant. The main purpose of the article is to study the features of life phenomena and author's ideas that make up the content of modern stories. The study is based mainly on the materials of K., published in the newspaper "Kazakh Literature" over the past five years. Mukhanbetkaliev, T. Nurmaganbetov, N. Dauitauly, M. Baygut, S. Asylbekuly, A. Altai, Zh. A. Kurmanbaeva, A. Zhubanysh, E. Kanykeuly, N. Kakenov, G. Nurlankin, A. Askarov, D. Akhmetova, J. Kenesarin, E. Aibolsyn, D. Akhmetuly, M. Kaldybek, T.

Abdraim, T. Ryskeldiev, A. Baibol, S. Sagintai, A. Myrzakhmet, E. Bakash, T. Stories of such writers as Alzhanuly were taken as an object. The life situations underlying the stories were grouped according to their thematic features. The author's views on the topics were systematized and clarified. One of the main tasks of the writer is to rely on the national interest in his work. In modern stories, the writer's position is determined regarding the causes of contradictions in connection with various changes in society, the market, scientific progress, political and social events and the system of national values. One of the main objectives of the study is to identify the features of the depiction of the reality of life in synchronous stories written on historical and environmental topics that were censored during the Soviet period or about the abuses of the Soviet authorities against the Kazakh people. . The influence of social problems on human psychology and behavioral changes was analyzed by a resident anthropologist. The relationship between social reality and artistic reality, which is the subject of the story, is determined. The thematic coverage and topical ideas of modern stories were analyzed discursively. The novelty of the study lies in the analysis of works of art based on life realities from the point of view of modern literary criticism.

Keywords: fiction, story, content, theme, idea, artistic reality, author's intention, poetics, character.

Статья поступила 21 .09.2022

ӘОЖ 821.512.122.(=39)

XҒТАР 17.07.25

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.023

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ

***Исмаилова О.¹, Токшылыкова Г.², Әбдіғазизұлы Б.³.**

***¹PhD докторант, магистр, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ioa_m@mail.ru**

**² магистр, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru**

**³ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: b.abdigaziuli @mail.ru**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасында көрініс тапқан ұлттық құндылық, ұлттық болмыс, ұлттық салт-дәстүр мәселесі кеңінен сөз болады. Зерттеу пәніне қазіргі қазақ прозасындағы туындылар сарапталып алынған. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ прозасының ең басты ерекшелігі – бүгінге дейін жабық тақырыптар санатына жатқызылған бірқатар келелі мәселелерге жазушылардың батыл барып, өзіндік құнды ой айтумен ғана шектелмей, оқырмандардың рухани жан-дүниесіне

қажетті дүниелерді көтере білуі деуге болады. Сан ғасырлардан бері тарих көшінің шаңына көміліп қалмай, жыл, ғасыр өткен сайын құны артып, ұлттық болмыс, ұлттық құндылық төрінен ойып тұрып өзіндік орнын алған салт-дәстүр, әдет-ғұрып дүниесіне де қаламгерлер бүгінде аса қамқорлықпен, құрметпен қарайды. Өйткені, олардың ұлттың ұлт болып өмір сүруі миссиясы мен мақсаты жолындағы қажеттілігін қалтқысыз түсінеді. Осы құндылықтардың қазіргі қазақ прозасындағы берілу, айтылу, талдану, насихатталу, таралу жолы мақалада танымдық, әлеуметтік әдіс, фреймдік модель арқылы талдау тиімді пайдаланылады. Зерттеу қорытындысында дәстүр болмаған, сақталмаған жерде ешқандай тәртіп те, мақсат-мүдде де болмайтындығы байыпталады.

Зерттеудің өзектілігі – мұнда дәстүрдің шындап келгенде әрбір ұлттық өзіндік беті, мәдени ерекшелігі ғана емес, генетикалық коды екендігі нақты мысалдар негізінде дәлелденеді. Сонымен бірге, қазіргі қаламгерлер шығармашылығында ұлттық танымға негізделген тың, жаңа өрнек, тәсілдердің басымдығы зерттеу нысанына алынады. Жалпыадамзаттық құндылықтан бастау алған қазақ ғұрпының өзіндік өркениетін қалыптастыруда қабілетінің зор екендігі мақалада талданған кейіпкерлердің ұлттық болмысынан да айқын аңғарылып отырады. Авторлар зайырлы қоғам болған жерде руханият пен мәдениеттің де жоғары болуына өз кезегінде ұлттық ғұрыптардың ықпалы күшті екенін ашып көрсетуді мақсат еткен. Зерттеу нәтижесінде ғасырлар сынынан өткен ұлттық құндылықты сақтап қана қоймай, бүгінде оған қатысты айтылып, көтеріліп жүрген кертартпа, сыңаржақ көзқарастардан да арылудың қажеттілігі өмірлік оқиға, адам тағдыры арқылы сенімді дәйектелген.

Тірек сөздер: ұлттық болмыс, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, салт-сана, генетикалық код, өзіндік бет, ұлттық колорит, ұлттық мұрат, этнография, қазақ прозасы.

Негізгі ережелер

Тәуелсіз кезең әдебиетін – ұлттық көркем ойымыздың кемелді кезеңі деп айтуға болады. Бүгінгі қазақ прозасының көптеген туындыларының өзегі – ұлттық сипатта екені белгілі. «Туындыгердің жаны мен санасы бүтіндей ұлтжанды болмай ұлттың ерекшелігі, дәстүрі, өзіндік өрнегі бар сөз өнері тумайды» [1, 43 б.]. Қазақ миссиясы – қазақ болу. Ұлт деген мәртебелі ұғымды мығым сақтау. Ең алдымен, этнография – ұлттық колорит. Онда ұлтымыздың сан тарау тарихында жоғалып, өшіп кетпей, керісінше, қырналып, қашалып, жанданып, дамыған ұлттық құндылығы тұнып тұр. Дәстүр ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен байланысты құндылық ретінде танылады. Қазіргі көркем прозада қазақтың салт-дәстүрі – ұлт болып қалыптастырған, жетілуге, дамуға жеткізетін құндылық, құндылықты қалыптастырудың басты парадигмасы ретінде дәріптеле отырып, дәстүрді тану арқылы ұлттық

болмыс пен адами қасиет, ұлттық болмыстың мағынасы ашылатындығы сараланды.

Кіріспе

Дәстүрдің рухани және сакральді мағынасы терең, ішкі мәні – ізгілік. Махмұд Қашғаридың «Отаннан күдер үзуге болғанмен, дәстүр-салтты аттап кетуге жол жоқ» [2, 74 б.] дегені бүгінгі қазақ қаламгерлеріне айнымас темірқазық болды деуге болады. Жаһандану дәуіріндегі түрлі мәдени, экономикалық, саяси, әлеуметтік жағдайларды барлай, бағдарлай, ескере отырып, бүгінгі әдебиет майталмандары да белсенді түрде ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, ұлттық болмыс ұғымдарын тереңінен тарқатып, ұлт санасына сіңіруге қарқынды түрде кірісті деуге болады. Расында «XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы әлемдік қарқынды өзгерістер ұлттық құндылықтар мәселесін өршіте түсті» [3]. Бүгінде жарық көріп жатқан әрбір әдеби дүниеде қазақтың ұлттық болмысы көрініп, дәріптеліп отырады десек артық айтқандық емес. Бұл да – егемендіктің жемісі.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Кейінгі ұрпақ үшін танымдық мәні зор дүниелердің өз туындыларында кеңінен көрініс табуына ерекше мән беретін жазушының бірі – Ұларбек Нұрғалымұлы. Қаламгер ұлттық құндылықтың негізгі мән-мазмұнын ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар құрайтынын жақсы түсінеді. Сондықтан да өз туындыларында бала күнінен көкірегіне орнап, мәні түсінікті болған салттарды ерекше бір жылылықпен әңгімелейді. Әрқайсысының ұлт өмірі, мәдениетіндегі орны мен құндылығын көрсетуге талпынады. Қазақтың қыз ұзату сынды әдемі дәстүрі «Жылқы ішінде ала жүр» атты әңгімесінде мазмұнды суреттелген. Өзінің бала күнінен көзімен көргендері, сезінгендері жанының терең түкпірінде сақталған ұлттық салтқа деген құрметімен қазақтың «отыз күн ойын, қырық күн той» деген сөзінің мәнін тарқатады. Қыз ұзатылардан бір ай бұрын бүкіл ағайын-туыс үйіне шақырып, жанына екі-үш құрбысын ертіп, жаңа киімін киіп, сән-салтанатымен, ең көркем атты күміс ертоқым, күміс жүген-ноқтамен әшекейлеген атқа мініп қыдырып, еркелеп қайтады. Қыз күніндегі киімдері келіншек болғанда жарамайтындықтан қонақтыққа киген жаңа киімінің бәрін құрбы қыздарына таратып береді. Барған үйінен қалаған нәрсесін алады. Ертең той деген күні ересек бауыр, сіңілдеріне естелік таратады. Естеліктің көбі шетін шілтерлеп, кестелеп тіккен кішкентай шыт орамалдар боп келеді де, сырға, жүзік, сағат жетпегеніне кәмпит түйіп береді. Ал бұл шынымен өмір бақи естен кетпейтін, туыстық жан-дүниенді жалғап тұрар дәнекер еді. Той барысында құдалар жақтан да, қыз жақтан да айтысатын, күй шертіп, домбырамен ән салатын тілді, жақты адамдардың келуіне мән беріледі. Неке оқылып, бата берілген соң сыңсу айтылады. *Сыңсу* – ұзатылар қыздың туған шаңырағы, ағайын-туыс, бауырын қимай айтылатын

махаббат пен сүйіспеншілікке толы қоштасу салты. Сыңсу беталды айтыла бермейді, әркімге тек өзіне айтылуы тиіс сөздер ғана айтылады. «Ауылымдағы көреген, анамнан көрген өнегем» деп сыңсу айтқан талай қазақтың қызғалдақтай құлпырған қызы ел анасы атанып, шаңырағын шайқалтпай, босағасын беріктеп, бүгінге дейін жеткізіп отыр.

Нәтижелер

Дискурстағы фреймдік модель арқылы талдау нәтижесінде Ж.Түменбаевтың «Тұп-тұнық сезім» әңгімесіндегі қазақ үшін қадірлі ұлттық құндылықтың қазіргі өзгерісін байқадық. Әңгімедегі тұп-тұнық сезім иесі – жеңге. Автор қазақта немеренің тұңғышын ата-әжесінің бауырына салатын салтын, оның артықшылығы мен кемшілігін тарқатады. Әңгіме желісі тұтастай тұңғыш немере Бекболаттың ішкі арпалысына, сезіміне, ой ағынына құрылған. Шығармада айтарлықтай тартыс, ширыққан сюжет болмағанмен, оқырманына ой салар тұсы көп. Өмір бойы өзі жеңгем деп келген жанның өзіне тым-тым жақындығы барын іштей сезсе де, мойындай алмай, батылы барып ешкімнен сұрай алмай, саяқ өсті. Жеңгесінің өзі мұны жақсы көріп, ықылас білдіруден, тіпті оған жақындап кетуге тайсақтап жүретіндіктен, ол кішкентай күнінен зор махаббаттың құшағында өспегендіктен, сезімі тым ерте тұмшаланып, қасаң тартып, суып кетті. Қазақ ұлтының жазылмаған заңы іспеттес бұл тұңғыш немере мәселесінің бүгінгі өзгерісін автор бүгінгі жастардың бұл салтты қоштамақ түгілі, жақтырмайтын көзқарасымен білдіреді. Ол шығарманың өн бойында екі тұста айқын көрінеді. Екеуінде де жастардың көзқарасы арқылы беріледі. Бірінде ана-жеңгенің тұңғышын басыбайлы сұраған өтінішін естіген кездегі келіншектің «еще посмотрим» деп сазаруы болса; екіншісінде досының «общим сондай неге керек осы. Әркімнің өз қызығын өзіне қию керек қой» [4, 484 б.] деген көзқарасы. Жас келіннің де досының да орысшалап, салқын, екіұшты жауап беруінің өзі – қазақтардың жат мәдениетін сіндіруінің айғағы. Олардың бойында үлкеннің көңіліне қарау, үзілмеген дәстүрді жалғастыру ниеті де байқалмайтынын автор қалтқысыз аңғарған. Демек, бүгінде ұлттық құндылықтың орнын эгоистік құндылықтардың еркін ауыстырып жатқанына көңіл бөлген. Бұл ағайындық, бауырмалдық деген қасиеттердің, жалпы ұлттық құндылықтар бағдарының өзгерісін көрсетеді. Зерттеуші Е.Мұқанғалиев қазақ ұлтының ұлттық санасының берік қалыптаспай, ұлттық құндылықтарын онша бағаламай, ұлттың мүддесін қорғауға келгенде онша белсенділік танытпауының басты екі себебін көрсетеді. Оның бірі қазақтың ғасырлар бойы отар ел болып, басында билігінің болмауы десе; екіншісі тарихи даму барысында қоғамдық-экономикалық формациялардың капиталистік сатысынан өтпеуі» [5] деп көрсетеді. Бүгінгі қоғамдық формацияда түрлі келеңсіздіктер мен кесапаттарға тап болуымыздың бір себебі де осы ұлттық құндылықтарымыздың мәніне терең бойламаудан келіп шығады.

Жазушының дәстүрлі әлеуметтік-мәдени паттерндерді сақтау, күйретпеу позициясын ұстанатындығы байқалады. Баланы үлкен шаңырақтан, ата мен әже бауырынан ажыратпаудың ұлт үшін маңыздылығын көрсетеді. Мұны тіпті бүгінгідей жаһандану заманында ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті ретінде қарастырған жөн секілді. «Дәстүр дегеніміздің өзі – кейде бейсаналы түрде жасалғанымен бізге үлкендерден қалып отырған ілім, білім. Балалары үлкендердің өмірлік тәжірибесін, дағдысын пайдаланатын қоғам қалпын сақтап ұзаққа бара ма деген сауал менмұндалайды. Яғни, бауырмалдық, ағайыншылдық сияқты құндылықтарды сақтау үшін оның астарындағы қарапайым шарттарын орындауымыз керек» [6]. Басты кейіпкер де осы уақытқа дейін өзінің сезімін сыртқа шығарып, иесіне арнай алмағанына, сол пейілді аңсаған адамның несібесін аузынан жырып келгенінен іші удай ашып, өкініп келеді.

Әңгімедегі бинарлық оппозиция: алу-беру, сағыну-күту, өмір-өлім, алғашқы-соңғы т.б. бинарлық оппозициядағы слоттар міндетті түрде орындалуы қажет. Бекболат тосын хабарды естіген сәтте өзінің осы уақытқа дейін елеп-ескермей, тіпті мән бермей келген асылы, кимасы бар екенін жан-жүрегімен сезінді. Бойында бұғып, тұншығып жатқан сол сезім сыртқа ақтарылғанда, ана-жеңгесі Күлшат та алғаш рет тұла бойы тұңғышының қайрақтай шашының арасына мұрнын тығып жіберіп, ешкімнен именбей құшырлана иіскеді. Келіннің бөлмесіне сыбдырсыз кіріп, мұны көрген ақ тұйғын шалдың да көз жасы көкірегіне құйылуы – шаңыраққа орнаған гармонияны білдіріп қана қоймай, көпті көрген қарияның мейірбан келініне берген батасындай сезіледі. Ата-баба дәстүрінің ұрпақ жалғастығы үшін мәңгі көпір екені дәйектелді. Ата – тарих, ұлттық дәстүр болса, ана соны тәмсіл етеді. Елге, ұлтқа, елдік мұратқа қызмет етеді. Қазақ шаңырағындағы иерархияны автор «Ол үшін бір ғана құдірет – сол үйді жалғыз аса таяғының ұшымен билеп отырған тұйғындай аппақ шал бар еді» [4, 480 б.] деген бір ғана сөйлеммен береді.

Мұндағы жеңге – ағайын арасындағы, әулеттегі татулық, ауызбіршілік, ынтымақты ұйыстырып отырған басты бейне. Жеңге жүрегінің кеңдігін, оның әулиелігін автор елеусіздеу ғана диалог үстінде келтіреді. «Келінің қандай» деген сұраққа «Айналайын иманжүзді бала екен. Нағыз қара торының әдемісі. Қыр мұрынды, көзі шоқтай жайнап тұр. Бауырмал болар» деп «кәдімгі түйінделген бауырсақ мұрын» келінін асыра мақтау арқылы бірден өзімсініп, бауырына тартады. Жас келіннің балаларға үйіріле қалатын анаға тән кейіп, мінезіне қарап-ақ оның аяғы ауыр екенін болжайды. Жеңгенің риясыз пейілін ғана емес, тұтас характерін ашып көрсету үшін автор жеңгесінің келіншек мінген машинаға жақындай беріп, үркіп, шегініп кеткен деталін сәтті енгізген. «Сендер, сендер барыңдар» деп үш келінін ілгері жіберді де, өзі кейін қалды. Тек келіні ақ босағасынан аттай бергенде әлі де сол сырттап тұрған қалпы:

- Енем жарықтықтың жолын бер, - деді көзі жасаурап тұрып» [4, 478 б.], міне, шүбәсіз қазақ келіні. Осы әулетке қанша еңбегі сіңіп, өзі келгенде шиеттей бала-шағаны жетілдіріп, аузына қолын жеткіздім, «мен, мен» деп тұрған жоқ, автор рецепиентке «аузы опырайған қара кемпір» деп таныстырған енесін әспеттеп дәріптеп, «соның жолын бер» деп тілейді. Бұл этнографиялық детальдар кейіпкер психологиясын көрсетудің көркемдік шешімі болып табылады.

Талқылау

«Біздің үйіміз төржайлаудағы жұрты тоғыз жолдың торабында еді. Арлы-берлі көшкен жұрт түйелерін демалтып, өздерінің шөлін басып сапырылысып жататын. Қысқасы, күндіз-түні қонақ. Шәугім оттан түспейтін» [7, 31б.] деп басталатын шығармасында адамның ізгі ниеті жайында айтылады. Үйіне суыт жүрген қонақ келіп, асығыс екенін айтса да қазақ әйелінің кір жуам деп қайнатып жатқан ыстық суын пайдаланбай, шәугімге суық су құйып, қайтадан қайнататын себебін тарқатып көрсетеді. «Бір нәрсеге ниеттеніп қойған кезде-ақ сен сол жұмыстың үстіндесің. Кір жууға деп құйылған суды шайға пайдалануға болмайды. Ол кір жуатын ыдысқа құймай-ақ кірдің суы болып кеткен» деді [7, 31 б.]. Бұл «Амалдар ниетке байланысты» деген Алла тарапынан айтылатын ұлы қағиданың қазақтың тұрмыс-тіршілігіне, туа бітті болмысына сіңгендігінің дәлелі. Біреуге іштей беріп қойған дүниесін, ол білмесе де енді біреуге беруді қиянат көретін қазақтың асыл болмысы әңгімеде мазмұнды көрініс тапқан.

Дәстүрді елемеу, ескермеу, тіпті оған кемсіте, мән бермей қараудың әлеумет өмірінде орнаған сабақтастықтың шырқын бұзатындығы «Ауылды ұстайтын апа» әңгімесінде тарқатылған. Автордың ұлттық өнеге, қазақтың тәлім-тәрбиесінің темір қазығы етіп алған басты кейіпкері «Сақшы кемпір», «Асау апа», «Женейдің апасы» атанып кеткен – ұлттық келбеттің сақталуына ерекше мән беретін Апа. Ол көйлектің жағасын төмен, етегін жоғары етіп киініп жүретіндердің бетінен отын шығарып, киім әдебінің дұрыс болуын, ел-жұртқа күлкі болмау жағын қатты қадағалаған. Жүрісі жеңіл қыз-қырқын, қарлық қылған қатын-қалаштың да айыбын аңдатып, тектеу жасап отыратынынан ығып, барлығы жөнімен жүруге дағдыланған. Өз үйіне орамалсыз келіншек кіргізбей, босағасына орамал іліп қояды. Айт, той, мереке күнінде жалаңбас келгендерге «Әй, қатын! Байдан қайтып келіп пе едің? Басыңды ора!» [7, 53 б.] деп талап етіп, болмаса «жалаңбас келсең шаруанды есік алдында айт» деп кіргізбей қоятын қаталдығына ешкім қарсы шықпай, алба-жұлба болып үлкендердің алдынан шықпауға, орамалсыз жүрмеуге тырысып, дағдыланады. Үлкеннің алдын кесіп өтпей, сөз қайтармай, сыйлаудың өзі – қазақ келіндерінің әдептілігі мен инабаттылығын білдіреді.

«Жұт жылы байыған» әңгімесінде қазақтың ауызбіршілігі, қиналған жанды қиындықта қалдырмайтын кеңпейілділігі әдемі

өрнектелген. Мұнда халқымыздың «жылу» деп аталатын салтынан хабар береді. Үшкөл жайлауында киіз үймен отырған мың сан жұрттың есін алып, бір ай бойы табиғи апат орын алады. Бір ай бойы толассыз жауған жаңбыр, бұршақ, қардан елдің мыңдаған малы қырылып қалады. Соның ішінде өте салмақты, кең жүректі Рамазан деген кісінің малынан тігерге тұяқ қалмай қырылады. «Ел іші – қазына» деген жұрт Рамазан ақсақалға жылу атағанда, қойы бір жұмада жүзден асып кетеді. «Елде болса ерінге тиеді» дегендей қазақтың осы бір асыл қасиеті мен пейілі жақсы елдің абыройын асырып, ауызбіршілігін арттырып, жығылғанды тұрғызып, жоқты жеткізеді.

«Бөлінбеген енші» шығармасында автор «Қазақ қандай ұлт?» деген сауалға жауап іздеп, ең бір қонақжай ұлт деп жауап береді. Оның мәнісін ұғындыру үшін қазақтағы енші салтына, арнайы бөлінбейтін, дүниеге келген әр қазаққа алдын ала және өмірдің соңына дейін бөлініп қойылған енші игілігін сөз етеді. «Күлдегі күлше» әңгімесінде моңғол үкіметі ұстап алмақ болған Хасен ақсақалдың көргенді жерден шыққан ақылды, дегдар келінінің арқасында Алтайға өтіп, аман қалуы баяндалады. Оған сеп болған тағы да сол киіз туырлықты қазақтың баяғы қонақжайлық жағдайын ойлаған салты. Қазақ аулы көшер кезде «осы жерде ел бар еді» деп бұрылған жолаушыға өзегін жалғау үшін қамыр илеп, жерошақтағы қоламтаға көміп кететін болған. Егер жолаушы ошақ орнынан ешқандай ас-ауқат таба алмаса, ол ауылды көргенсіз ауыл деп танитын болған үрдістің Хасен ақсақалдың өмірін сақтап қалудағы кереметтігін әсерлі жеткізеді. Келесі бір әңгімесінде Арқаның қақаған қыс, алапат боранында жолаушыны үйіне кіргізбей қойғаны үшін «Орыс ауыл» атанып кеткен оқиғаны баяндайды. Тіпті, ауылдың маңдайшасында жазылған атауы да ұмытылып, сол ауылдан шыққан спортшы балалардың өзін «орыс ауылдың балалары» деу қалыптасты. Бұл өзге ұлтты жамандау немесе кемсітуден емес, әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі, өмір сүру дәстүріне байланысты айтылған дүние. Қазақтың ұлтаралық қарым-қатынас мәселесінде ұлтаралық консенсусқа жеткенін ешкім жоққа шығара алмайды. Өйткені, тарихи тағдырында біздің халқымыз көптеген ұлттарды бауырына басып, төріне шығарып, өзара сыйластық, құрмет көрсетумен шектелмей, төзімділік сынды құндылығын да іске қосып, жүзеге асырған халық. Кейін сол ауыл жан-жаққа тарап, жұрты қалғанша осы атаудан құтыла алмапты. Сонда бір жолаушыға бермеген бір шәугім шайдың жаманаты бүкіл ауылға таңылған. Бір шәугім шай – барлығымызға ортақ шай. Әр қазақтың ішуге тиісті бір шәугім шайы бар. Бабаларымыз енші қылып бөліп беріп кеткен бір шәугім шай. Осы туындылары арқылы автор қазақтың этномәдени құндылықтарын сақтау, насихаттауды ғана емес, соның негізінде ұлттық сана-сезімді жаңғырту қажеттігі мәселесін көтерген. Дәстүрге сүйену, ата-баба құндылығын қастерлеу, халық мәдениетіндегі тарихи-мәдени құндылық қаймағының бұзылмауы – ұлттың ұлт ретінде мәңгі өмір сүруінің кілті, жолы екенін ұғындыруға тырысады.

Қаламгер Ж.Түменбаевтың «Сырлы бесік» әңгімесінде сұм соғыстың басына салған ауыртпалығы мен қасіретіне амалсыз көндіккен, әр кез арын жоғары бағалайтын Бәтима кемпірдің баянсыз, талайлы тағдыры қазақы сырлы бесік арқылы баяндалады. Қазақ үшін қадірлі, ұлттық құндылық – бесік. Өмірге жаңа келген сәбидің ақ отауы қазақ үшін қастерлі, қасиетті мүлік. Бесіктің қазақ ұғымындағы қадір-қасиетінің зорлығы «тәрбие басы – тал бесік», «туған жер – алтын бесік», «ел боламын десек бесігіңді түзе» (М.Әуезов), «бесіксіз үйде береке жоқ» сынды аталы сөздермен әйгіленеді. Бесікті қазақ қана емес, кавказ халықтары (*сонау заманда қыпшақтар арқылы барған*) да кеңінен қолданады. Жоңғарлар шапқыншылығы заманында тоз-тоз болған қазақ елі жан сауғалап тауға қарай көшіп келе жатқанда екіқабат келіншек көрпе-жастығын тастап, бос бесікті арқалап келе жатады. Мұны көрген Төле би бабамыз: «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі ғой» деп болашақ жас анаға қатты риза болған екен. Демек, бесік – қазақтың көзінің қарашығынай сақтаған ұясы, қазақылықтың бұрқыраған исі, тәлім-тәрбиенің көзі. Соны бағаламаған, мәнісін терең түсінбеген көрші келіншектің аяздай суық сөздері кемпірдің жанын тітіретіп, жүрегіне қаяу түсіреді. Кішкентайы бір күн ауырып шетінеп кеткен келіншек бесікті көтеріп әкеп, сылқ еткізіп тастай салғанымен қоймай шаптығып: «Ал, ана *қимаған дүниеңді*. Бауырыңды құтайтпаған құтсыз бесікті неге бересің маған, *қубас болып* өзің-ақ өтпейсің бе?» деген бейәдеп ауыр сөздері онсыз да пәс көңілін ұйқы-тұйқы етіп, өн бойын қалтыратып жіберді. Орынсыз айтылған сөздер жүрегіне ауыр болса да келінмен полемикаға түспеді. Этнографиялық оқиға желі етіп алынып, суреттеліп отырған құбылысты дәл сипаттайды. Осы тұста біз екі мәселеге көңіл бөлгіміз келеді. Біріншісі, *қимаған дүние*. Рас, Бәтима кемпір сары майдай сақтап келген бесігін беруге қимады. Бірақ бесік таба алмай, қиылып сұраған соң тұмса ананың көңілін қимаған. Бұл – күйеуі Жауынгер шебердің ұсынақты қолынан шыққан, басы-аяғына оймыштап өрнек салған, қапталын түрлі-түсті сырмен бояған қазақы сырлы бесік. Қырық жыл қырғын болса да бесігін көшкен жұртта қалдырмаған қазақ үшін бесік аса қадірлі. Өйткені, бесік «бір ғана шаңырақтың емес, тұтастай ұлттың ұйыған құт-берекесі, арман-аңсары, болашағы сыйған бесік символдық биіктікке көтерілген. Бесік барда ұрпағының өрісі кеңіп, ұлт болашағы бұлыңғыр тартпасына кәміл сенген» [8].

Соғыс күйеуін ғана емес, қос бірдей періштесін жалмаған қасіретті нардай көтере білген Бәтима кемпір өкініш-күйінішін ешкімге білдірмей, оңашада ғана көз жасына ерік береді. Қызы Қарлығаш Бәтима колхоз жұмысына жегілгенде көрші үйлерде қалып күн ұзағына өгей баладай шет қалып, жатсырап, томсарып, тұйықталып, өмір-жасы әр үйдің босағасында өксігені аздай, қараусыз қалған кезінде отқа түсіп, күйіп өледі. Ері соғысқа кеткенде іште қалған шаранасын «ең болмаса осыны аман сақтасам екен» деп жалбарынғанымен, өзінің сұлулығына көз тігіп жүрген аяқ Шоқайдың айуандығынан қатты борасында ауылға

жаяу қайтып, ақ қар көк мұзда босанып, бейкүнә сәбиді қара жердің қойнына берді. Соғыс бітпей, күйеуінен қара қағаз келіп, бүгінде жалғыз қалып, үйіндегі міні құрымаған тазалық пен жинақылықтан жанын тітіреткен салқындық қана сезетін кемпір өміріндегі барлық шешімін таппаған сұрақтар ой ағымында өмір сүріп, ішкі диалог түрінде беріледі. Туындыдан ешкімге ақтарылып уайым-қайғысын айтпай, басына түскен ауыртпалыққа ешкімді кінәлап, қарғап сілемей, бар проблемаға сабырлықпен қарайтын тұнба көзқарастың иесін танимыз. Сонысымен де ол биік. Әңгімеде қазақтың босанған сәби қыз болса «қырық жеті» деп; ұл туылса «ат байлар туылды, жұрағат» деп сүйінші сұрайтын қуанышты салты көрініс тапқан.

Қорытынды

Ұлттық дәстүр сайып келгенде ұлт мұратының жүзеге асуына, халықтың түзу жолмен өсіп-өркендеуіне негіз болды. Қай заманда да қазақ үшін салт-дәстүр мықты идеология қызметін атқарған. Ал оның бар артықшылығы мен құндылығын, қажеттілігін жеріне жеткізе сипаттап, дәріптей алған жазушыларымыздың да еңбектері ерен. Олар этнофор ғана емес, «өз тарихын, рухани мұрасын, құндылықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін келесі ұрпаққа таныту – ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті» [9, 339 б.] екенін де қалтқысыз ұғынып, сол жолда қызмет етуші де. Әрбір ұлт өзінің рухани байлығы мен құндылығын империялар саясатының үсігіне шалдырмай, сақтап қалуға табандылықпен атсалысады. Тәуелсіздік кезең әдебиетіндегі прозаиктер де қазақтың жартылай «мәңгірттенген» санасын ұлттық мазмұнда оятуға күш салып қана қоймай, өзге ұлттың алдында кішірейіп, өзін «іні» санайтын төменшіктеу синдромынан арылтуды міндетіне алғандығы байқалды. Қазіргі прозалық туындылар өз кезегінде ел тұрмысының жаңа мазмұнын жақсартуға да өзіндік үлесін қосады деуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1997. –25б.
- [2] Қашғари М. Түркі сөздігі. Қазақшаға аударған А.Егеубай. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. Т.1. –37 бб.
- [3] Эриксон Э. Детство и общество. –Санкт-Петербург, 2000.
- [4] Түменбаев Ж. Ауыл шетіндегі үй: хикаяттар. –Алматы: «Қазақстан» баспа үйі», 2009. –488б.
- [5] Мұқанғалиев Е. Тәуелсіздік және ұлттық сана // Жалын. –2011. –№11, қараша. –10-13бб.
- [6] Солтанаева Е. Жұмабай Шаштайұлының бір әңгімесі жайында // <https://malim.kz/article/culture/zhumabai-sastaiulynyn-bir-angimesi-zaiynda-18188>
- [7] Нұрғалымұлы Ұ. Дайағашшы: эссе, әңгіме, мақалалар. –Астана: Фолиант, 2018. –240б.
- [8] Әубәкір А. Дәстүрден арылу қазаққа не береді? // Жас қазақ үні. – №32 (353). –12.08.2008. –4-5бб.

[9] Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. —Алматы: Раритет, 2013. —400б.

REFERENCES

- [1] Bazarbaev M. Zamana tudyrgan ädebiyet (Literature created by the times). Almaty: Jazuşy, 1997. 25p. [In Kaz.].
- [2] Qaşğari M. Türkı sözdıgı. Qazaqşağa audarğan A.Egeubai (Turkish dictionary. Translated into Kazakh by A. Yegeubai.). Almaty: Sözdık-Slovär, 2006. T.1. 37 6 p. [In Kaz.].
- [3] Erikson E. Detstvo i obshchestvo (Childhood and society). Sankt-Peterburg, 2000. [In Rus.].
- [4] Tümenbaev J. Auyıl şetindegi üi: hikaiattar (A house on the outskirts of the village: stories.). Almaty: «Qazaqstan» baspa üii», 2009. 488 p. [In Kaz.].
- [5] Mūqanğaliev E. Täuelsızdıq jäne ülttyq sana (Independence and national consciousness). Jalyn. 2011. №11, qaraşa. 10-13pp. [In Kaz.].
- [6] Soltanaeva E. Jūmabai Şaştaiūlynyñ bir äñgimesi jaiynda (About a story of Zhumabai Shashtayuly). <https://malim.kz/article/culture/zhumabai-sastaiulynyn-bir-angimesi-zaiynda-18188>. [In Kaz.].
- [7] Nūrğalymūly Ū. Daiagashşy: ese, äñgıme, maqalalar (Dayagashchi: essays, stories, articles). Astana: Foliant, 2018. 240 p. [In Kaz.].
- [8] Äübäkır A. Dästürden arylı qazaqqa ne beredi? (What does getting rid of tradition give Kazakhs?). Jas qazaq ünı. №32 (353). 12.08.2008. 4-5pp. [In Kaz.].
- [9] Ğabitov T.H. Qazaq mädenietınıñ ruhani keñistıgı (Spiritual space of Kazakh culture). Almaty: Raritet, 2013. 400 p. [In Kaz.].

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

*Исмаилова О.¹ Токшылыкова Г.² Абдыгазиулы Б.³

¹PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: ioa_m@mail.ru

²магистр, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан, e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

³доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая Алматы, Казахстан, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы национальных ценностей, национального самосознания, национальных традиций, отраженных в современной казахской прозе, что и является предметом настоящего исследования. Важнейшей особенностью казахской прозы периода независимости является то, что писатели смело подходят к ряду важных вопросов, отнесенных к закрытым темам, и не только открыто высказывают свои мнения, но и поднимают вопросы, важные для развития духовности народа. Писатели сегодня с большой заботой

и уважением относятся к миру традиций и обычаев, которые не были погребены в пыли истории на протяжении многих веков, а, напротив, с каждым столетием становятся все более ценными и занимают свое достойное место в национальном самосознании народа. Художники слова особенно четко понимают их миссию в формировании нации. В статье с помощью когнитивного, социального метода, фреймовой модели анализируется то, как эти ценности передаются, выражаются, анализируются, пропагандируются, распространяются в современной казахской прозе. В заключении исследования подчеркивается, что там, где нет традиций, нет порядка и цели.

Актуальность работы заключается в том, что традиция является не только признаком национальной идентичности, культурной особенностью, но и генетическим кодом, и это доказывается на реальных примерах. В творчестве современных писателей в качестве объектов исследования берутся свежие, новые выражения и методы, основанные на национальных знаниях. О большой способности казахской культуры, восходящей к общечеловеческим ценностям, формировать собственную цивилизацию, ясно свидетельствует национальное самосознание анализируемых в статье персонажей. Авторы стремились выявить сильное влияние национальных обычаев на духовность и культуру в светском обществе. В результате исследования убедительно продемонстрирована жизненная необходимость не только сохранить национальные ценности, прошедшие проверку временем, но и избавляться от предрассудков и предвзятых взглядов, которые существуют сегодня.

Ключевые слова: национальная идентичность, обычай, традиция, сознание, генетический код, индивидуальное лицо, национальный колорит, национальный идеал, этнография, казахская проза.

THE APPEARANCE OF NATIONAL VALUES IN THE MODERN PROSE

*Ismailova O.¹ Tokshylykova G.² Abdigaziuli B.³

¹PhD doctoral student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ioa_m@mail.ru

²master of philology, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

³professor, doctor, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

Abstract. The article widely discusses the issue of national value, national identity, national traditions, reflected in modern Kazakh prose. It can be said that the most important feature of Kazakh prose during the period of independence is the ability of writers to boldly go to a number of important issues that have been classified as closed topics and not only to express their

own valuable thoughts, but also to raise things necessary for the spiritual soul of readers. Writers today treat with great care and respect the world of traditions and customs, which have not been buried in the dust of history for many centuries, but have increased in value every year and century, and carved their own place in the form of national identity and national value. After all, they clearly understand the need for the mission and goal of the nation to live as a nation. The way these values are transmitted, spoken, analyzed, propagated and distributed in modern Kazakh prose is carefully analyzed in the article. It is emphasized that where there is no tradition, there is no order and purpose. It is proven on the basis of real examples that the tradition is not only a national identity, a cultural feature, but also a genetic code. At the same time, the priority of fresh, new expressions and methods based on national knowledge is taken into account in the creativity of modern writers. The great ability of the Kazakh culture, which originated from universal human values, to form its own civilization is clearly evident from the national nature of the characters analyzed in the article. Writers have revealed that national rituals have a strong influence on spirituality and culture in a secular society. The article shows that the need to not only save the national value that has passed the test of centuries, but also to get rid of the prejudices and prejudices that are being discussed and raised about it today, through life events and human destiny, is demonstrated in the article.

Keywords: national identity, custom, tradition, consciousness, genetic code, individual face, national color, national ideal, ethnography, Kazakh prose.

Статья поступила 31.08.2022

UDC 82.091
SRSTI 17.82.30
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.024

THE ARCHETYPE OF «HOME» AND «HOMELESSNESS» IN MODERN KAZAKH PROSE

***Kurmambayeva K.S.¹**

***¹c.ph.s.,** Senior Lecturer, NJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan, e-mail: karlygash.kurmambayeva@mail.ru

Abstract. The purpose of the article is to provide an analysis of the functioning of the archetypes «Home» and «Homeless» based on the material of works of modern Kazakh prose. The main idea of the scientific work is to show the relationship between the history of the country and the history of the family, the formation of the Kazakh spiritual character, personality and the search for happiness.

The scientific and practical significance of the work lies in the fact that the article analyzes the versatility of the concepts of «home», «shanyrak»,

«homeless» in works of art based on the creativity of modern Kazakh prose writers.

The methodological basis of the research was the ideas of C.G. Jung and other scientists-psychoanalysts who laid the foundations of the concept of the archetype.

The main result of the research work is that the analysis revealed the manifestation of the archetype «house» in literature as an artistic means of expression based on images and motifs preserved to this day in the mythology and folklore of the Kazakh people, traditions and superstitions, in the general collective unconscious.

If we talk about the manifestation of the archetype «house» in modern Kazakh prose, the Kazakhs have the concept of «kara shanyrak», which has a deeper and broader meaning than the concept of «house».

The problem of «homelessness», which became the most relevant in the world literature at the end of the XX-beginning of the XXI century, is comprehensively described in Kazakh prose.

In the course of the study, a hermeneutic method of analyzing a literary text was used.

The practical significance of the results of the work lies in the fact that the article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and seminars on the discipline «Modern Kazakh literature» in higher educational institutions.

Keywords: archetype, literary archetype, C. Jung, archetypal images, plot, home, homelessness, modern Kazakh prose.

Basic Provisions

A literary work of art is relative to the works of all other arts, is one of the special types of art, the nature of which is complex, psychologically deep and mysterious for a person, therefore, psychological scientists sought to identify the psychological sides of the author creating the work of art and its creative features. To achieve this goal, it is necessary from a psychological point of view to study the images that are depicted in his works. At the beginning of the XX century, J. Aimaityov explains that in order to study and familiarize with the phenomena of the human soul, it is necessary to trace what the heroes of [type] of those works experience [1, p. 263]. So, looking at the archetype of the image embodied in the writer's work, we determine the idea of the work of art, the author's position.

C. Jung divides the archetype into two parts. Individual archetypes of a person and the collective unconscious, common to humanity or a certain nation, ethnos, tribe (collective unconscious). C. Jung divides the collective unconscious into several types:

1. Self, Ego or Self (Self or me);
2. Anima and animus (female or male);
3. Baby (Child);
4. Shadow;

5. A person (A mask or a person breaking in two);
6. The old sage.

The famous Russian literary critic E.M. Meletinsky said the following about these archetypes: As the most important mythological archetypes or archetypal mythologies, Jung singled out first of all the archetypes of mother, child, shadow, animus (anima), wise old man (wise old woman) [2, p. 4]. E.M. Meletinsky identifies these six main archetypes mentioned by C. Jung as mythological archetypes. Because above C. Jung also called the archetype a demonic image in human consciousness. He said: Another well-known expression of archetypes are myths and fairy tales [3, p. 78].

Researcher C.G. Jung, in his work *An attempt at a psychological interpretation of the dogma of the Trinity*, defines that the archetype in itself, as he was already explained in another work, is a certain factor that cannot be clearly represented, a certain disposition, which at some point in the development of the human spirit comes into action, starting to build the material of consciousness into certain figures: ideas about the gods are organized into triads and triunities, and countless ritual and magical practices, such as apotropaic spells, formulas of blessing and curse, praises, etc., acquire a threefold or trichotomic character [4, p. 47]. Consequently, the involuntary appearance of the opposite second meaning of one concept, born in the human mind, is a disposition. This is evidenced by the birth of the concept of homelessness, the opposite of the archetype of home. An archetype is something that causes anxiety in the human mind. In Jung's research, archetypes are dynamic (breakthrough). That is, it constantly gives a boost and excites a person's consciousness. For example, the archetype home is universal and breakthrough. When the concept of home is born in the mind of any person, it does not leave anyone indifferent. Because home is the place where life begins and ends. He is a witness of our incarnation and passing away, so He connects this world and another world. The peculiarity of the archetype is that it is in the mysterious property of the image. The home consists of memories and forgetfulness. Time is helpless before him. From the motive of losing home and returning home, we notice that the image of home is an image that causes a breakthrough.

Introduction

Currently, new types of research have been formed in the world literature and various aspects of the analysis of a work of art have appeared. In the world of literary studies, much attention was paid to a comprehensive study of the text from an aesthetic, psychological, philosophical point of view, understanding the psychological specifics of the characters and the process of transformation of symbols and images in the mind of the author who depicted them. It is obvious that the images and plot events of the artwork are based on the national worldview and the genetic code of the writer. Literary critics, analyzing the concept of archetype, sought to identify in the literary text the

influence of the people's perception of the world, way of thinking, language relations that have a centuries-old history.

In the world philosophical science, scientists consider the origins of the formation of the concept of archetype in close connection with the works of ancient Greek thinkers Plato, Socrates.

Swiss scientist, founder of analytical psychology C. Jung revived this concept as a philosophical category. In his work *Archetype and Symbol* he pointed out that the archetype dates back to ancient Greek thinkers: The contents of the collective unconscious are the so-called archetypes. The expression archetype is already found in Philo the Jew (*De Orif. Mundi*, §69) in relation to the *Imago Dei* in man. Also in Irenaeus, where it says: *Mundi fabricator non a semetipso fecit haec, sed de aliens archetypis transtulit* (The Creator of the world did not create this from himself, he transferred it from archetypes alien to him). Although the word archetype does not occur in Augustine, but it is replaced by *idea* – so in *De Div. Quaest*, 46: *Idaeae, quae ispaie formatae non sunt... guae in divina intelligentia continentur* (Ideas that are not created by themselves... which are contained in the divine mind). The concept of archetype is definite and useful for our purposes, since it means that, speaking about the contents of the collective unconscious, we are dealing with the oldest, or rather, primordial types, i.e., universal images available from time immemorial [3, p. 78].

Referring to the works of Philo of Judea, Christian apologists – fathers of the church Irenaeus and Augustine, he notes the connection of the archetype with the concept of God and the concept of ideas of people. And Levi Bruhl shows exactly that he used the concept of collective concepts to mark the primitive communal worldview. These collective representations determine the essence and meaning of the unconscious. Attaching importance to the fact that the basis of primitive images born in human consciousness originates in a very ancient communal structure, interprets the archetype as a transformation into certain images, emotions and/or ideas that are activated in life under the influence of various circumstances (sadness, fear, anxiety or creative imagination, fantasy, etc.) Thus, we see that the archetype is directly related to works of art, the work of poets and writers.

C. Jung is looking for the origins of the birth of a work of art, the transformation of ideas and symbols into living images, images that are hidden in the depths of human consciousness, embedded in the creation of all mankind. Also, the archetype is given such a clear definition that a primitive image, or archetype, is some kind of outline of a demon, a person, or a process that is constantly revived in the course of history and arises where creative fantasy freely expresses itself and thus, it is essentially a mythological figure [5, p. 26]. Consequently, Jung considers the archetype as the embodiment of the «demon, man» inherent in the consciousness of all mankind. Attention is also drawn to the fact that the archetype is constantly being reborn, showing a creative personality. In addition, C. Jung says that the creative process, as far as

we can trace it, consists in the unconscious activation of an archetypal image, and its further processing and design into a finished work and by giving form to such an image, the artist translates it into the language of the present, which makes it possible for us to find the way back to the most primordial origins of life... and that having grasped this image, the artist raises it from the depths of the unconscious in order to bring it into line with conscious values, and transforming it so that it can be perceived by the minds of contemporaries in accordance with their abilities [5, p. 28]. During the creative process, the author explains that, based on the illusion of archetypal images that already exist in his psyche, he reproduces random, as well as real and new images that he did not even think about, with amazing accuracy in accordance with the ideas of his contemporaries.

Material and methods

The study examines contemporary works of art based on the «cultural pattern», i.e. the eternal archetype of images and motifs. The article defines the ways of change for conceptual research based on the trend of development of folklore, literary archetypes, starting with the world ancient mythology. For example, legends and myths that were originally created to realize the cognitive aspirations of man – to explain how the creation of the world, the origin of man, the essence of natural phenomena, etc. – were subsequently used for aesthetic purposes, i.e. along with changes in types, forms, genres, artistic systems in general, we need to take into account changes in the development of mankind. All this is closely connected with the consciousness of society and man. That is, in the question of the archetype, it will be relevant to consider the literary-cultural, historical-social, psychological, philosophical, geographical aspect when analyzing the artistic works of Kazakh literature, since they have their own national differences at certain points of contact with world literature.

The methodological basis of the research is the works of C.G. Jung and other scientists-psychoanalysts, literary critics, aestheticians, philosophers who laid the foundations of the concept of the archetype. In the mythology and folklore of the Kazakh people, traditions and beliefs, in the general collective unconscious archetype based on images and motifs that have survived to the present day, the reflection of the concept of «home», both abstract and material, is projected as a fundamental artistic image in literature and art.

Language, literature and culture are a single system, i.e. when studying a literary text, it is important to turn to semantic analysis, since it contains a national ethno-cultural «code» – an archetype. Thus, in determining the identity of a nation, ethno-cultural identity, semantic analysis based on a literary text, i.e. interpretation of semantic aspects, is necessary.

In addition, in the article we will turn to the immanent method, i.e. structured-semiotic and mythopoetic research methods, in determining the influence of the archetype on the consciousness of the individual and the nation, the collective unconscious, its connection with mythology and its

revival in fiction. These methods mainly work with text, which, along with the structure of literary texts, contributes to the identification of a semiotic code and a system of symbols, archetypes.

Result and discussion

If we talk about the manifestation of the archetype «home» in modern Kazakh prose, the Kazakhs have the concept of «kara shanyrak», which has a deeper and broader meaning than the concept of «home».

The main meaning of the term «shanyrak» is a lattice under the dome of the yurt. When installing the yurt, the pole is placed first, at the top of which the shanyrak is fixed, then the uyks are attached to the shanyrak, then the kerege is placed, etc. Russian has a proverb «To dance from the stove», i.e. according to Russian traditions, the first thing they did during construction was to lay the stove, and then put up the walls, then in Kazakh there is a proverb with a similar meaning the yurt revolves around shanyrak. Properly installed shanyrak is the guarantor of home wellbeing and comfort. It was considered an evil omen if the shanyrak cracked, so when moving to a new place, the shanyrak was carefully wrapped in several layers of soft felt. Thus, shanyrak passed from generation to generation as a symbol of the inviolability of traditions, respect for the past, continuity and unity.

According to journalist Meirambek Baigarin, shanyrak is a part of the yurt, especially revered by Kazakhs. In ancient times, people saw in their dwelling not only practical, but also spiritual meaning, each of its elements had its own philosophical significance. Shanyrak, resembling a heavenly dome, was «responsible» for the connection of a person with higher powers and, included in the State Emblem, is a symbol of a common home for all Kazakhstanis, a common Homeland [6].

One of the authors of the coat of arms, Zhandarbek Malibekov, noted that the symbolism of the State Emblem indicates the centuries-old history of the Kazakh people, reflects the original culture, shows the breadth of the soul, freedom and hospitality.

The central element – shanyrak – embodies the unity of the people, a common home, a single Homeland for all ethnic groups living in Kazakhstan, the unity of the hearth and family. The uyks diverge from the shanyrak, that is, the supports that support the skeleton of the yurt. Just as the stability of shanyrak depends on the reliability of the Uyks, so the flourishing of Kazakhstan depends on the well-being of citizens.

Kazakhs have a special attitude to shanyrak, there is its sacralization. There is still the concept of «kasietti kara shanyrak», when young people start a family, they say «shanyrak koterdi». If the genealogy of the genus suddenly breaks off, the last male representative leaves, this is a very sad event, in such cases they say «shanyragy ortaga tusti», that is, shanyrak fell, he no longer rises, the fire in the hearth has gone out» [7].

Through the shanyrak, the smoke from the hearth goes away, that's

why it is «kara» – black, covered with soot for many years of service under the scorching sun, torrential rain and in a cracking frost. While shanyrak is standing, everyone who is under it has nothing to worry about, so shanyrak is also a symbol of reliability. In addition, shanyrak can be considered a sacred symbol-a mediator between the human world and the Cosmos, because not only the smoke from the hearth went through shanyrak, but also prayers and the last breath of many generations. But through the shanyrak, sunlight poured into the yurt during the day, and at night the Moon and stars looked in. Shanyrak is even in a sense an astronomical device, because it divides a fragment of the starry sky, which we see through the interweaving of shanyrak, into several parts, thus being a mini-observatory on the principle similar to the legendary Stonehenge. Thus, for our people, a yurt is not just a dwelling, but it would be more accurate to say «abode» – a concentration of spiritual, moral and cultural ideals, as well as Space in miniature. The myth of the World Tree perfectly explains the structure of the Universe and the yurt: «In the mythology of the Turkic peoples, the structure of the cosmos is described in this way: seven levels of the Earth, there is a Heavenly mountain on it, there is a Heavenly tree on the Heavenly Mountain, it supports the heavenly dome. This image is similar to the structure of a yurt» [8, p. 127]. Consequently, the importance of shanyrak for the Kazakh people is very great.

«Kara shanyrak» is the refuge of the dynasty, that is, the place of procreation.

Confirmation of this fact is that in modern Kazakh prose in the stories of Madi Aimbetov «Kara shanyrak» and Dulat Isabekov «Kara shanyrak» reveals the essence of the archetype «home».

The main theme of Madi Aimbetov's story «Kara shanyrak» is native land, native home. In the story, the author puts the interpretation of the concept of «kara shanyrak» into the mouth of the main character, on whose behalf the narration is going on: As my grandmother explained to me, the reason why they call us «kara shanyrak» is that they and their grandfather live with us. Sarset-koke and Batisa-daughter-in-law inherited from them and began to live in separate houses, that is, they raised their houses [9, p. 374]. The writer, relying on this ethnic tradition, puts forward a natural continuity, kindness, warmth of feelings in the relationship of grandparents, grandchildren. Reading the work, the colors of long-standing ideas about the meaning of the house in a person's life become thicker and thicker.

The story of Dulat Isabekov «Kara shanyrak» describes the mass migration of young people to the city, the abandonment of the father and mother guarding «kara shanyrak», symbolize the great spiritual changes that have occurred in the Kazakh steppe. The writer, through small episodes of narration, tells about the weakening of the national traditions of the Kazakhs:

– male interference in cooking:

Yesirkep says to his father, who came from the village: «– Koke, you rest, we will cook food». Then the old man Shomishbai says: How much work do you have on the dishes, sit. A person has to talk. He smiled and

sat down next to his father, as if to say: I can't do it [10]. According to the culturologist Gabitov: The national Kazakh idea is to understand the human condition. This can be achieved through communication – the highest form of relationship [8, p. 130]

– do not accept help from the older generation in raising children:

Shomishbai-the old man says: And what will you do with this child? That's how you're going to leave him in other people's homes?. Then Yesirkep answers: No. Next week we will take the child to kindergarten [10]. This word of Yesirkep, the youngest of the homeowners, the owner of «kara shanyrak», forever deprives the old man of hope.

No wonder the story is called «Kara shanyrak». The conversation tells about the father's desire to gather his children and brothers under one roof. With this work, the author depicts the destruction of national identity, the change of the Kazakh nature.

We have already mentioned that the concept of «homelessness» appeared as the ontologically opposite of the concept of «home».

Researcher A.S. Afanasyeva notes that literary critic E.V. Shutova classified six epistemological approaches to understanding the archetypal pair «home – homeless»:

– naturalistic, when the whole Cosmos, the world, nature, around it becomes a home for a person (Heraclitus, Democritus, J. Bruno, Spinoza, P. Holbach, L. Feuerbach, V.I. Vernadsky);

– theological, considering the Kingdom of God as a home, and the earthly life of a person as homelessness (St. Augustine, Russian historiosophists);

– sociological, according to which the house is a society (K. Marx, M. Foucault);

– anthropological, recognizing the spiritual world of the individual and his existential subjectivity as home (M. Heidegger, J.-P. Sartre, M. Scheler);

– communicative, proclaiming the co-existence of «I» and «the Other» as home, i.e. the world of human relations (M. Bakhtin, M. Buber, K. Jaspers, etc.);

– culturological, in which the house is a language (x. Gadamer, J. Derrida, M. Heidegger) [11, p. 32].

In this article we will consider the communicative approach of the archetypal pair «home – homelessness». That is, we are talking about «homelessness» in a domestic context.

Undoubtedly, the problem of homelessness is an urgent problem of concern to any country. If we say that the archetype contains such dispositional concepts as fear, anxiety, etc., then the loss of home, homelessness lead to the fact that a person does not believe in himself, doubts about the future.

KanagatAbulkhair's story «Paper City» deserves special attention, which in modern Kazakh prose was the first to designate the topic homelessness. In a short story, the hero tells about many troubles that he experienced:

– years of waiting in line to get an apartment;

- the problem of low-quality construction of apartments;
- negligent attitude of the administration to the plight of the population.

Koishybek Mubarak's short story «Apartment» also touches on the social situation of modern Kazakh youth. Today, getting an apartment in the city is an almost impossible dream, so the writer perfectly conveys this story through mysticism [12].

The mood of the hero, who at the end of the story could not get his apartment, is a situation familiar to many people in society. Both writers show the countless sorrows of citizens who have not found a place in the city. They describe the harm and consequences to the Kazakh national religions due to homelessness.

Conclusion

In modern prose works of Kazakh literature, we have analyzed the archetype «home» in the following main hypostases:

1. the organization of the dynasty;
2. home – protector, guardian;
3. the successor of generations;
4. a pipe dream;
5. transmission of the continuity of traditions from generation to generation.

Consequently, in most cases, the artistic image of the home – shanyrak is given as a symbol of the continuation of the tradition. Therefore, thanks to these works, writers urge to preserve national identity, it is necessary to take care of preserving the continuity of generations, respect parents in particular and the older generation in general, support brotherhood, strengthen dynasties, preserve the family hearth.

The problem of homelessness, which became the most relevant in the world literature at the end of the XX-beginning of the XXI century, is comprehensively described in Kazakh prose. Literature reflects the realities of our life through artistic images, so it is natural that the problems of society arise in works of art. In our article, we tried to consider the archetype of «home» in connection with the concept of «kara shanyrak».

REFERENCES

- [1] Aymauly Zh. Psychology. Almaty: Rauan, 1995. 312 p.
- [2] Meletinskiy E.M. About literary archetypes. Moscow, 1994.
- [3] Yung K.G. Archetype and symbol. Moscow: Renessans, 1991. 297 p.
- [4] Yung K.G. Collected works. Answer to Job. Moscow: Kanon, 1995. 352 p.
- [5] Yung K.G., Noymann E. Psychoanalysis and art. Moscow: REFL-book, K.: Vakler, 1996. 304 p.
- [6] Baygarin M. The State Emblem of Kazakhstan is a symbol of unity and prosperity.
[Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://www.inform.kz/ru/>

gosudarstvennyy-gerb-kazahstana-simvolika-edinstva-i-blagopoluchiya_a3098985

[7] In the language of symbols. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <http://www.m.kazpravda.kz/articles/view/na-yazike-simvolov>

[8] Gabitov T.Kh. Kazakhs: the experience of cultural analysis. Saarbrücken: Germany Academic Publishing GmbH & Co. Kg lap lambert, 2012. 280 p.

[9] Aimbetov M. Gentle echo. Almaty, 2006. 388 p.

[10] Isabekov D. Kara shanyrak [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3459>

[11] Afanas'eva A.S. The archetype of the home in modern Russian-speaking Kazakh prose: dis. for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 2017. 161 p.

[12] Mubarak K. Apartment. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://koishybek.wordpress.com/2011/02/04/“пәтер”-қойшыбек-мұбарак/>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ «БАСПАНА» ЖӘНЕ «БАСПАНАСЫЗДЫҚ» АРХЕТИПІ

*Қурмамбаева Қ.С.¹

*¹Ф.ғ.к., аға оқытушы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей, Қазақстан,
e-mail: karlygash.kurmambayeva@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – қазіргі қазақ прозасының шығармалары негізінде «баспана» және «баспанасыздық» архетиптерінің қолданысына талдау жасау. Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – ел тарихы мен отбасы тарихының өзара байланысын анықтау, қазақтың рухани мінезінің, тұлғасының қалыптасуындағы отбасының рөлін көрсету.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы мақалада қазіргі қазақ жазушыларының шығармашылығына негізделген көркем шығармалардағы «баспана», «шаңырақ», «баспанасыздық» ұғымдарының көп қырлылығы талданады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде архетип тұжырымдамасының негізін қалаған К.Г. Юнг және басқа да психоаналитиктердің идеялары алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі, жүргізілген талдау барысында қазақ халқының мифологиясы мен фольклорында, дәстүрлері мен ырым-жырымдарында, жалпы ұжымдық бейсаналықта бүгінгі күнге дейін сақталған бейнелер мен мотивтер негізінде әдебиеттегі «баспана» архетипінің көрінісі табылды.

Егер қазіргі қазақ прозасындағы «баспана» архетипінің көрінісі туралы айтатын болсақ, онда қазақтарда «баспана» ұғымына қарағанда тереңірек және кең мағынаға ие «қара шаңырақ» ұғымы бар.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында әлем әдебиетінде өзекті болған «баспанасыздық» мәселесі қазақ прозасында да жан-жақты сипатталған.

Зерттеу барысында көркем мәтінді талдаудың герменевтикалық әдісі қолданылды.

Жұмыс қорытындысының практикалық мәні мақаланың жоғары оқу орындарында «Қазіргі қазақ әдебиеті» пәні бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін екендігінде болып табылады.

Тірек сөздер: архетип, әдеби архетип, К. Юнг, архетип образдар, сюжет, баспана, баспанасыздық, қазіргі қазақ прозасы.

АРХЕТИП «ДОМ» И «БЕЗДОМЬЕ» В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

*Курмамбаева К.С.¹

¹к.ф.н., старший преподаватель, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Казахстан,
e-mail: karlygash.kurmambayeva@mail.ru

Аннотация. Цель статьи – предоставить на материале произведений современной казахской прозы анализ функционирования архетипов «Дом» и «Бездомье». Основная идея научной работы – показать взаимосвязь истории страны и истории семьи, формирование казахской духовности, личности и поиски счастья.

Научная и практическая значимость работы заключается в том, что в статье анализируется многогранность понятий «дом», «шанырак», «бездомье» в художественных произведениях современных казахских прозаиков.

Методологической основой исследования послужили идеи К.Г. Юнга и других ученых-психоаналитиков, заложивших основы концепции архетипа.

Основным результатом исследовательской работы является то, что в ходе проведенного анализа в современной литературе обнаружилось проявление архетипа «дом» в виде образов и мотивов мифологии и фольклора казахского народа, традиций и суеверий, в целом коллективного бессознательного народа, сохранившихся до наших дней.

Если говорить о проявлении архетипа «дом» в современной казахской прозе, то у казахов есть понятие «кара шаңырак», которое имеет более глубокое и широкое значение, чем понятие «дом».

Проблема «бездомности», ставшая наиболее актуальной во всемирной литературе в конце XX начале XXI века, всесторонне описана и в казахской прозе.

В ходе исследования был использован герменевтический метод анализа художественного текста.

Практическое значение итогов работы заключается в том, что статья может быть использована в качестве дополнительного учебного

материала при подготовке к лекциям и семинарам по дисциплине «Современная казахская литература» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: архетип, литературный архетип, К. Юнг, архетипические образы, сюжет, дом, бездомье, современная казахская проза.

Статья поступила 05.07.2022

UDC 82.3

SRSTI 17.07.51

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.025

REFERENCE AS A FORM OF INTERTEXTUALITY

*Mukhametkali A.A.¹, Bolatova G.Zh.²

*¹2nd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aida.muhametkali@gmail.com

²Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulzhan5055@mail.ru

Abstract. In a literary text, intertextual elements have the property of polyfunctionality and able to change the time and cultural space of the text, thereby creating the basis for a variety of associations. Intertext, of course, can perform a referential function of transmitting information about the outside world: this happens insofar as a reference to a text other than this potentially leads to the activation of the information contained in this “external” text (preposition). The main purpose of the article is a referential analysis of the novel «Predania knjazei vremeni» by B.Momyshuly in the aspect of identifying the functions of the phenomenon under study (references). The practical significance of the article is to give your own vision of reference as one of the forms of intertextuality. The comparative analysis took into account the forms of intertextuality based on the relations of explicit “co-presence”, that is, references and citations. Medium volume quotes prevail, fragmented quotes are actively used. The study of this topic is based on the methodology of the study of literary criticism. The following methods were used in the study: historical, typological, systematic, historical-comparative, theoretical analysis and descriptive. The value of the conducted research lies in the fact that as a result of the study, the most frequent mentions were identified, which significantly enriched the originality of the writer.

The article can be used as an additional textbook on the subjects of literary theory in higher educational institutions.

Keywords: intertextuality, reference, philosophical prose, pretext, quotation, textualization, citation, combinatorial memory.

Introduction

E.Mikhailova believes that the author uses intertexts in his works for 4 main purposes: 1) referential - for the purpose of representing another text, which, in turn, contributes to the perception and comprehension of voluminous information with the help of small linguistic means, reminding of the familiar image in the mind of the addressee; 2) for the evaluation purpose – the “alien” text is used by the author to express his empathic or critical attitude to it; 3) for etiquette purposes - respect for the reader, appeal to authority, the use of techniques, forms, stamp cliches familiar to its members in order to meet the requirements prevailing in a particular society; 4) for decorative purposes - a successfully found utterance can give clarity even to the message itself, emotionally affect the addressee, enliven the text, give it individuality [1].

Modern authors constantly turn to other people’s texts. The reasons for using this intertextual technique are the desire to attract the attention of readers, the need to draw parallels with existing texts, to supplement them with new content and meaning. Even though the reference may be explicit, the reader still needs to be familiar with the object being referenced to understand what it is doing in its new context.

Basic Provisions

The relevance of the research is dictated by the fact that at the moment the work of B.Momyshuly is insufficiently studied. In particular, the role of intertextuality in the reader’s perception of the works of this author is almost completely undisclosed. Each author has a purely individual way of using intertextuality in the work.

Methods and materials

The source of the creation of a referent in a literary text is the material – «what existed before the story and can exist regardless of this story» [2, p. 140], «intended» by the artist. According to M.M. Bakhtin, the reality identified and evaluated by the act, which is pre-determined by the aesthetic act, enters the work (more precisely, into the aesthetic object) and becomes a necessary constitutive moment here [3].

In the work, the following methods were used: biographical, comparison, text analysis, methods.

Results and discussion

Intertextuality clearly demonstrates the idea of continuity in literature and art: «No text can be written regardless of what was written before it; any text carries, in a more or less visible form, traces of a certain heritage and the memory of tradition» [4, p. 48].

P. B. Parshin identifies such intertext functions as referential, when there is a direct reference to information from the pretext; identification, which promotes synchronization of the author and the reader); poetic, when the interaction between the author and the reader occurs in a playful way; metatext. [5, p. 85]. Each created text has an impact on the reader and on all future authors, therefore, as an intertextual reference, references to works and authors of not only literature, but various types of art are considered.

N.G. Poltavtseva, who was one of the first to define the concept of philosophical prose, noted that as a criterion, philosophical prose (let's add poetry), in addition to specific problems and imagery, is distinguished by a certain attitude of the author to the conscious study of a philosophical problem within the framework of the artistic representation of reality. N.G. Poltavtseva also singled out such a marker as the presence of «images-concepts» in philosophical literature (concepts, as it is understood in philosophy and linguistics), and interpreted Andrey Platonov's prose of the 30s as philosophical, since in his stories and novellas the general humanistic problematics followed from philosophical problematics an even higher, ontological and epistemological level, when the relationship between the real and the ideal, conscious and unconscious, logical and mythological is investigated. She wrote that in addition to a conscious attitude, philosophical literature also requires an aesthetic distance between the author and the hero (our emphasis is everywhere – auth.). [6, pp. 6, 8, 101, 106, 140]. Mentioning the co-presence, the author assumes the coexistence of two or more texts within the same work.

Each created text has an impact on the reader and on all future authors, therefore, as an intertextual reference, references to works and authors of not only literature, but various types of art are considered. The degree of activation varies widely: from a simple reminder that one or another author has spoken on this topic, to the introduction of everything that is stored in the memory of the concept of the previous text, the form of its expression, style, argumentation, emotions in its perception, etc. Due to this, intertextual links can, among other things, stylistically «elevate» or, conversely, reduce the text containing them.

The novels «Predania kniazei vremeni», «Yavlenie sinego tauteke», «Sled pticy v nebe» by B. Momyshuly are philosophical novels, where one of the favorite techniques of the writer is «a story within a story». In the novel «Predania kniazei vremeni», many dialogues and arguments are intertwined, autonomous from each other, at first glance, formally connected with each other (as a reason for the story and the confession caused by the situation, the monologue of the hero), continue each other in an interesting way. The

reader is presented with different types of consciousness, different attitudes to the world. Bakhytzhan Momyshuly does not invent new techniques, but follows the beaten paths, but shifts the accents in a time-tested form. Each of these consciousnesses resolves in its own way the «eternal» question about the meaning of human existence, about the true purpose of man.

The main feature of Momyshuly's texts is the use of quotations or quotations for various purposes. The integration of the quotation into the text is carried out in three cases: direct quotation, reminder and reference (by reference). In philosophical prose, reference often performs a different function, enriching their semantics and depending on the author's intention. Intertext, of course, can perform a referential function of transmitting information about the outside world: this happens insofar as a reference to a text other than this one potentially leads to the activation of the information contained in this «external» text (pretext). For example, the author gives quotes from the Holy Quran: *Have they not turned their eyes to the supreme government of heaven, and earth, and everything created by Allah; to what, perhaps, their Limit is coming to an end, which is appointed by God?* [7, p.45]. Intertextual elements in such an introduction contribute to the realization of its attractive function. This function can be considered the most natural, since the use of a well-known text in a new, unusual context always attracts attention. The author makes full use of the opportunity to raise important social problems of our time through reference as a form of intertextuality.

Now let's take a look at the following passage: *In the book of the prophet Daniel, he discovered some kind of pattern of large periods of time, which indicates his acquaintance with the aeons and kalpas* [7, p. 68]. In this case, a writer referring the reader to the Holy Book (book of the prophet Daniel). The memory and outlook of readers change with the passage of time, and the corpus of references that are common to a particular generation becomes completely different after a couple of decades. The referential nature of the narrative depends not only on the author's own experience, but also on his readers.

Sacred subjects remain relevant and authoritative for modern interpretations. They reveal the image of a modern man, detached from the mystical worldview, reflecting rational views on reality. At the same time, intertextual techniques become a tool for creating complex connections within the work, the key to unraveling the subtext.

According to R. Jacobson's model, these texts perform an expressive function, where the selection of quotations is an important element of the author's self-expression, his cultural-semiotic orientations, pragmatic attitudes [8]. Each created text has an impact on the reader and on all future authors,

therefore, as an intertextual reference, references to works and authors of not only literature, but various types of art are considered.

A reference is a direct mention in the text of the author or work, however, in this case, the text referred to by the author is not directly present in his own text [9, p. 87]. A reference, like a quotation, is an explicit form of intertextuality. However, in this case, the text referred to by the author is not directly present in his own text. A reference is used when it is only necessary to refer the reader to another text without giving it verbatim.

Based on the analysis of intertextual occurrences, it can be concluded that for the creativity of B.Momyshuly, the preferred means of entering intertextuality is reference, however, it is worth noting that the other tools of intertextuality are also widely used. The reason for this preference, in our opinion, is that reference, in essence, is a compromise solution in choosing between quotation and allusion as tools of intertextuality. It does not break the style of the author's narrative as a quote, but is explicit, unlike allusion, and therefore is recognized by readers much more often.

In the study of N.I. Usacheva, crucial importance is attached to the criterion of «accuracy» of citation, which is the basis for the classification of various forms of citation: «the quotation itself» is defined as «an exact reproduction of some fragment of someone else's text», and the reference is not literal reproduction, involuntary or intentional, other people's structures, words that suggest memories of another work [10, p. 28]. It is important to understand that most of the existing texts are intertexts, and at the same time they are all individual. The writer in one form or another refers to the works of the past years, manages them at different levels.

The restoration of intertextual relations in the new text takes place on the basis of «word memory»: referential, combinatorial, sound and rhythmic-syntactic. If the combinatorial memory of a word is a fixed compatibility for a given word both in general and individual poetic language, then the referential memory of a word causes circles of meanings and associations from previous contexts to the threshold of consciousness, thereby creating additional increments of meaning in the newly created text. The referential memory of a word seems to absorb the meaning of previous and subsequent words, thereby expanding the scope of the meaning of this word. Precisely because its combinatorial memory is already embedded in the referential memory of the word, the decoding of metaphor-riddles and more complex allegories takes place. Also, the so-called intertextual connections are born on the re-decomposition and mutual overlap of situations of various Sufi parables and ancient myths: *In the big Wheel of the Mahayana world creation, it is said that the whole Universe is immersed in thousands of "Buddha fields" painted in golden color / Assigys spent three decades in fruitless wanderings*

/ The Dervish retired to the forest, and with utmost dedication and diligence focused on the third-day contemplation, until, finally, he reached such a state in which hardly anything could excite him [7, p.115]. In these examples, the reference is part of the quotation, thereby increasing the layering and multidirection. Fragmented quotations contribute to the most accurate transmission of ideas contained in the statements of other authors without full citation, which allows you to make the text informative and not go beyond a given volume.

As a result of the analysis, it was determined that the philosophical prose of Bakhytzhan Momyshuly is characterized by an abundance of quotations and references of various types, repeated many times throughout the text. The writer refers the reader to the works and thoughts of famous scientists like Marcellin Vertelot, Brunetiere, Lipman and the ideas of such thinkers as Al-Farabi and Aristotle. In addition, this type of discourse is characterized by the use of fragmented quotations and intertextual elements of a multi-stage structure.

The implementation of the reference function occurs when the reader is referred to information activated from an external text (pretext). The cognitive effect of the intertext used on the reader varies from simple to complex, that is, the reader can either remember the author of the quote, or completely plunge into the situation associated with the precedent phenomenon. Thus, we can talk about the stylistic elevation or decline of the text containing intertextual references. For example, in the novel «Predania knjazei vremeni» through the use of intertextuality, the author increases the stylistics of the text. The writer quotes a quote that contains references to episodes of S. Yesenin's poem «Pugachev»: *My God! Is it really time? Do you really fall under your soul as well as under a burden [11, p.45].* In these examples, the reference is part of the quotation, thereby increasing the layering and multidirection. The complex nature of the reference of a literary text is manifested in the varying degrees of realization of two related functions: referential and mythopoetic, acting at the level of "text – reality". Features of concrete realities, historical figures – first-order reference brings artistic discourse closer to natural (and other types of discourse). But the reality included in the artistic and literary process undergoes a process of "textualization", that is, it is rebuilt taking into account artistic tasks.

The referential function of intertextual inclusions is realized when a reference to a precedent text entails the activation of the information contained in the slogan. In this case, we are talking about precedent texts known to a wide range of recipients. Obligatory texts are distinguished by their multidimensionality, are masterpieces and have a high cognitive value. Due to their aesthetic value, they have existed for a long time in the cultural memory

of the recipient and are in demand. In this case, the cognitive mechanism of the effect of intertextual inclusions reveals a certain similarity with the mechanism of the effect of metaphor. At the same time, the author's name, form of expression, style, argumentation and emotions play an important role in his perception. Due to this, intertextual inclusions stylistically "elevate" the information contained in the artwork. For example, the above-mentioned novel also uses the famous catch phrase of A.P. Chekhov («*Brevity is the sister of talent*») (From a letter dated April 11, 1889 by Anton Pavlovich Chekhov (1860-1904) to his brother Alexander). The expression itself has long passed into the category of proverbs. B. Momyshuly thus uses reference to enrich the meanings of the text in his works. By drawing the reader to the cultural experience with the help of cultural and value constants of fiction, the author thereby contributes to the intellectualization of the reader's consciousness.

Despite the author's penchant for quoting, on average the number of citations in one chapter of the novel is somewhat inferior to the number of references. Bakhytzhon Momyshuly resorts to reference when it is only necessary to refer the reader to another text without giving it verbatim: *V svoe vremja izvestnyj himik Marselen Bertelo pisal, chto vo Vselennoj bol'she ne ostalos' tajn. Poskol'ku schitalos', chto himicheskie jelementy ne podverzheny izmenenijam, jeto utverzhdienie gvozdem zastrijalo v mozgu obyvatelej ot nauki* [7, 104]. (At one time, the famous chemist Marcelin Berthelot wrote that there are no more secrets left in the universe. Since it was believed that chemical elements are not subject to change, this statement stuck like a nail in the brain of ordinary people from science). The quotation is marked with quotation marks indicating the author's name, which are intertextual signs. The expressive function is carried by a reference to an authoritative source and / or the author of the statement.

As a result of the intertextual analysis of the novel «Predania kniazei vremeni», it was revealed that the novel is saturated with numerous intertextual references (explicit citations), which expands the range of interpretation of the text. The copious quoting in the novel, in our opinion, is primarily due to the choice of a figurative system: the main character of the novel is a man who talks about philosophical issues in many spheres of life.

Based on the classification of the interaction of the texts of J. Genetta, it should be noted that the novel «Predania kniazei vremeni» is a "hypertext", which is based on the principle of the coexistence of two or more texts (intertextuality), and is also based on the relations of derivation (other transtextual relations) [12]. A reference to an external artistic text in the semantic sphere can be distinguished by mentioning the title of the artistic text or its creator.

Conclusion

Taking into account all of the above, the following conclusions can be

drawn. From the point of view of intertextual analysis, the novel «Predania kniazei vremeni» is characterized by a lot of intertextual inclusions / references, which complicates the plot and composition of the work. References that sometimes disappear from the objective reality, then come back, create the effect of their invisible presence.

Intertextuality is not only the use of quotations as a ready-made speech formation, as well as winged words, but also allusions, references and reminiscences. It is the reference that allows you to directly observe how one text is included in another.

The genre variety of the novel (fairy tales, letters, interviews, correspondence) significantly expands the palette of the narrative. The writer deliberately creates a complex intertextual organism in which more private methods of using “someone else’s” text also function organically. Thus, intertexts in the form of references in the novel «Predania kniazei vremeni» by B. Momyshuly builds a special intertextual field that creates its own cultural history, relying on the previous cultural fund. By using intertext, the writer managed to combine a large number of meanings, images and thoughts in one concise work.

The examples of the functioning of references from the works of Russian writers and Japanese poets, used by B. Momyshuly in his philosophical novels, which we have considered, testify to the writer’s excellent knowledge of the texts of world classics and prove by private manifestations of his life the obvious similarity with the general flow of ideological meaning.

REFERENCES

- [1] Mihajlova, E. V. Intertextuality in scientific discourse. (based on articles): dissertation of the candidate of philological sciences: 10.02.19 / Mihajlova Elena Vladimirovna. Volgograd, 1999. P. 3
- [2] Vygotskij L.S. Psychology of art . M.: Pedagogy, 1987. 347 p.
- [3] Bahtin M.M. Tetralogiya. T. 1. Philosophical Aesthetics of the 1920s. M.: Russian dictionaries; Languages of Slavic culture, 2003. 957 p.
- [4] P’ege-Gro N. Introduction to the theory of intertextuality: General edition and introductory article G.K. Kosikova. M.: Publishing house LKI, 2008.
- [5] Parshin P. B. Types, functions and sources of the intertext of mass communication // Mass media language as an object of interdisciplinary research: Abstracts of the International Scientific Conference / Under the general editorship of Volodina M.N., Remneva M.L. 2001. 85 p.
- [6] Poltavceva, N.G. The Philosophical Prose of Andrey Platonov. Rostov- na-Donu: Izd-vo Rost. un-ta, 1981. 141 p.
- [7] B.Momyshuly. Legends of the princes of time. Almaty: «Zhazushy»: 2011 g. 464 p.
- [8] Jakobson R. O. Linguistics and poetics / Abridged translation of

Melnik // Structuralism "for" and "against". Collection of articles M., 1975.

[9] Fateeva N. A. Typology of intertextual elements and connections in artistic speech // Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Literature and Language Series. 1998. T. 57. № 5. pp. 25-38.

[10] Usacheva N.I. Parody use of a quote // Bulletin of the Leningrad University No. 20. History, language, literature. 1974. Vyp. 4. 115 [in Rus.]

[11] Esenin S. Pugachev // Esenin S. Complete collection of works: V 7 t. (9 kn.). T. 3. M., 1998.

[12] Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree / G. Genette. – Nebraska.: University of Nebraska Press, 1982. 491 p. P.2-5

РЕФЕРЕНЦИЯ ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫЛЫҚТЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

*Мұхаметқали А. А.¹. Болатова Г. Ж.²

¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

²курс докторанты, Алматы, Қазақстан,

e-mail: aida.muhametkali@gmail.com

²филология ғылымдарының докторы, Өл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

e-mail: gulzhan5055@mail.ru

Аңдатпа. Көркем мәтінде интертекстуалды элементтер көп функциялы қасиетке ие және мәтіннің уақыты мен мәдени кеңістігін өзгертіп, әртүрлі қауымдастықтардың негізін құрайды. Интертекст, әрине, сыртқы әлем туралы ақпаратты берудің анықтамалық функциясын орындай алады: бұл мүмкін, өйткені одан басқа мәтінге референция осы «сыртқы» мәтіндегі (предлогтағы) ақпаратты белсендіруге әкеледі. Мақаланың негізгі мақсаты - Б.Момышұлының «Предания князей времени» романына зерттелетін құбылыстың (референцияның) функцияларын анықтау аспектісінде референттік талдау жасау. Мақаланың тәжірибелік маңыздылығы - интертекстуалдылықтың бір түрі ретінде референцияға өзіндік көзқарас беру. Салыстырмалы талдау кезінде анық «қатысудың» қатынастарына негізделген интертекстуалдылық формалары, яғни сілтемелер мен дәйексөздер ескерілді. Орташа баға белгілеулер басым, фрагменттелген баға белгілеулер белсенді қолданылады. Бұл тақырыпты зерттеу әдебиеттану әдіснамасына негізделген. Зерттеуде келесі әдістер қолданылды: тарихи, типологиялық, жүйелік, тарихи-салыстырмалы, теориялық талдау және сипаттамалық. Зерттеудің құндылығы - зерттеу нәтижесінде жазушының өзіндік ерекшелігін едәуір байытқан ең көп кездесетін сілтемелер анықталды.

Мақала жоғары оқу орындарында әдебиет теориясы пәндері бойынша қосымша оқу құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: интертекстуалдылық, сілтеме, философиялық проза, претекст, дәйексөз, текстуализация, дәйексөз келтіру, комбинаторлық жады.

РЕФЕРЕНЦИЯ КАК ФОРМА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ

*Мұхаметкали А.А.¹, Болатова Г.Ж.²

^{*1}докторант 2 курса Казахского национального университета
им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: aida.muhametkali@gmail.com

²доктор филологических наук, Казахский национальный университет
им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: gulzhan5055@mail.ru

Аннотация. В художественном тексте интертекстуальные элементы обладают свойством полифункциональности и способны изменять время и культурное пространство текста, создавая тем самым основу для разнообразных ассоциаций. Интертекст, конечно, может выполнять референциальную функцию передачи информации о внешнем мире: это происходит постольку, поскольку ссылка на текст, отличный от этого, потенциально приводит к активации информации, содержащейся в этом «внешнем» тексте (предлоге). Основной целью статьи является референциальный анализ романа Б.Момышулы «Предания князей времени» в аспекте выявления функций исследуемого феномена (ссылки). Практическая значимость статьи состоит в том, чтобы дать свое собственное видение референции как одной из форм интертекстуальности. При сравнительном анализе учитывались формы интертекстуальности, основанные на отношениях явного «соприсутствия», то есть ссылки и цитаты. Преобладают котировки среднего объема, активно используются фрагментированные котировки. Изучение этой темы основано на методологии изучения литературной критики. В исследовании использовались следующие методы: исторический, типологический, системный, историко-сравнительный, теоретический анализ и описательный. Ценность проведенного исследования заключается в том, что в результате исследования были выявлены наиболее частые упоминания, которые значительно обогатили оригинальность писателя.

Статья может быть использована в качестве дополнительного учебного пособия по предметам теории литературы в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: интертекстуальность, ссылка, философская проза, претекст, цитата, текстуализация, цитирование, комбинаторная память

Статья поступила 30.06.2022

ӘОЖ 398.91(560)

ХҒТАР 17.71.91

DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.026

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

*Олжабаев Б.К.¹, Пангереев А.Ш.²

^{*1} докторант, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде кездесетін ортақ тақырып «туған жер» концептісіне кешенді талдау жасалынды. Зерттеудің мақсаты – түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі «туған жер» концептісін салыстыру арқылы аталмыш халықтардың танымындағы туған жер ұғымын зерделеп тану, мазмұндық, формалық ұқсастықтарын анықтау. Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі «туған жер» концептісін талдап көрсету үшін мынадай міндеттер қойылды және мақалада шешім тапты:

- Түркі халықтарының мақал-мәтелдері мағыналық және тақырыптық тұрғыдан салыстыра зерттелді;

- «Туған жер» концептісі негізгі компоненттері айқындалды және жалпы концептілік тұтастығы көрсетілді;

- Түркі халықтары үшін туған жер, ел, отан, атамекен ұғымдарының маңызы зерттелді.

Зерттеудің ғылыми маңызы түркі танымындағы туған жер туралы ұғым-түсінікті, көзқарасты салыстырып қарастыру арқылы халықтың дүниетанымы, табиғатты, қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық ерекшелік белгілері анықталды.

Тақырыпты ғылыми тұрғыдан зерттеу барысында түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиетінің ең бір арналы саласы мақал-мәтелдерді алғашқылардың бірі болып XI ғасырда жинақтаған Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі екеніне көз жеткіземіз. Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеп, XIX-XX ғасырдың басында жинақтаған Ш.Уәлиханов, М.Бабажанов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, М.Көпеев, А.Байтұрсынов, М.Ысқақбаласының және орыс ғалымдары М.А.Терентьев, А.А.Васильев, Ф.Плотников, П.А. Мелоранский, В.В. Катаринский, В.Радлов және Ғ.Жәнібековтің, З.Тәшкендидің, сонымен бірге XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында Ө.Тұрманжанов, М.Ғабдуллин, М.Әлімбаев, С.Қасқабасов сынды ғалымдардың еңбектері

мен ғылыми тұжырымдары, түрік профессоры Йылдырым Ибрахимнің «Көне түрік фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер» жинағы, «Бабалар сөзі» 100 томдық сериясының мақал-мәтелдерге арналған бес томы методологиялық негіз ретінде басшылыққа алынды.

Адам өз туған жерінің табиғатына сүйсіне қорғаушысы ретінде ғана емес, отбасы, ата-анасы секілді ең басты категория ретінде қабылдайды. Оның құндылығын адамның ата-анасы, отбасы мүшелерімен салыстыра отырып сипаттайды. Түрікмен тілінде: «Suw – atadyr, ýer – ene», қазақ тілінде: «Су – әке, жер – ана», құмық тілінде: «Ата юртун танымагъан атасын да танымас».

Жұмыс «туған жер» концептісінің мақал-мәтелдерде көрініс табатын ерекшелігімен және мақалдардың мағынасы «туған жер» концептісін айқындаумен терең көрінетін қасиетімен құнды.

Жұмыс қорытындыларын гуманитарлық бағытта білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады.

Тірек сөздер: фольклор, туған жер, лингвофольклортану, концепт, концептосфера, мақал-мәтел, кеңістік, түркі халықтары.

Негізгі ережелер

Түркі халықтары мақал-мәтелдерінің шығу тарихы тек қана халықтық фольклордан емес, сонау ежелгі тайпалық, одақтық дәуірдегі ескі тасқа қашалып жеткен жазбалардан бастау алады. Сөзіміздің айғағы ретінде б.з V ғ. – Хғ. аралығынан мирас болып жеткен Орхон-Енесей ескерткештерін айта аламыз.

Ә.Марғұлан: «Құлыптастарға қашалған жазу-сызуларда кейде жоқтау ыңғайында, кейде мадақ ретінде айтылатын шешендік сөз үлгілері, өлеңдік ұйақстар, мақалды тіркестер мол ұшырасады», [1, 36 б.] деп пікір білдіреді. Академиктің бұл тұжырымы мақал-мәтелдің қай кезден бастап қолданыста болғанын айғақтайды.

Ғалым Д.Ысқақ: «Мақал әр кезеңнің оқиғасынан сыр шертеді» деген анықтама береді. Бұл дұрыс байлам. Себебі мақал – логикалық ойдың қорытындысы, өмір құбылыстарына берілген баға. Ал Мұзафар Әлімбаев: «Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын әрі типтендіретін, бір яки екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы. Ал мәтел дегеніміз – халық арасында көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам, кестелі халық сөзі», [2, 5 б.] деп нақты анықтама берген.

Мақалмен қоса логикалық сығымдалған ойдың жемісінің келесі бір түрі – мәтел. А.Байтұрсынұлы: «Мәтел дегеніміз - кесегімен

айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» [3, 112 б.], деп көрсеткен болатын.

Демек мақал мен мәтелдің айырмашылығы – мазмұнында. Мақал – өмірде болған оқиғаға берілген даналық қортынды. Ал, мәтелде дәлелдеу, қорытынды пікір болмайды. Сөз айшықты, теңеу түрінде қолданылады. Ойды жанамалап жеткізеді. Қазақ тұрмысында би-шешендер мақал-мәтелді ұтымды қолданған. Мақал бірде ойды ашық, бірде астарлап жеткезген. Тағы бір ерекшелігі – мақалдың сыртқы формасы. Параллель ұйқасқа құрылған екі, төрт тармақты немесе қарапайым жай сөйлемге қабысқан мақал-мәтел астарына терең мағынаны сыйғызады.

Туған жер, атамекен, ел, атажұрт ұғымдары түркі халықтары үшін өте маңызды тағылымдық рөл атқарады. Туған жерін, атамекенін, елін құрметтеу, сүю – барлық халыққа тән қасиет. Сондықтан түркі халықтарында туған жер, отан, ел, ер, ауыл, батыр, ерлікке байланысты мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Соның ішінде зерттеу еңбегімізде қазақ, башқұрт, тува, түрік, түрікмен, қырғыз, татар, өзбек, құмық, ноғай халықтарына ортақ мәнде кездесетін «туған жер» тақырыбы аясындағы қазақ тіліндегі 27 мақал-мәтелдің зерттеу нысанына алдық.

Кіріспе

Кеңістік ұғымы басқа халықтармен салыстырғанда түркі халықтарының дүниетанымында ерекше әрі маңызды. Контекстегі кеңістік ұғымы туған жер сөзіне теңестіріледі. Түркі халықтары үшін туған жері – өздері өсіп-өнген, тіршілік еткен географиялық аумақ. Түрік ғалымы Йылдырым Ибрахим «Көне түрік фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер» жинағында ежелгі түркі халықтарына тиесілі атақоныстарының карталық сызбасын былай келтіреді: «Түріктердің атамекені – Орта Азияның батыс бөлігі, яғни Тянь-Шань және Тәңірі таулары мен Еділ өзені аралығындағы аймақ. Ең ескі түріктер ретінде Саха түріктерін, қазіргі Жақут, тувалықтарды білеміз. Олар б.з.д VII ғасырда өмір сүрген. Одан кейін Қытай шекараларының маңында қоныстанған Хұндарды (ғұндарды) білеміз» [4, 8 б.]. Демек ежелгі түркі халықтарының атамекенім деп ардақ тұтып, туған жерім деп қадірлеген өлкесі жоғарыда келтірілген аймақтарды қамтыған. Сонымен бірге түркі халықтарының «туған жер» туралы концептісін сөз еткенде олардың өмір сүру салтынан аттап кете алмаймыз. Еуразия даласын мекен еткен сақ, ғұн секілді тайпалардың өмір салтын мұра етіп алған бүгінгі түркітілдес халықтар бергі ғасырларға дейін негізінен көшпенді өмір салтын ұстанып келді. Дегенмен түркі халықтары түгел дерлік көшпелі өмір кешті деуге

де негіз жоқ. Ежелгі түркі халықтарының бір бөлігі жартылай көшпелі, отырықшылық өмір салтын ұстанғанын да дәлелдейтін деректер бар. Хұн дәуірінде Алтай таулары етегіндегі Төтө жазықтығындағы суғару каналдарының б.з.д. I ғасырға тиесілі екендігінің мойындалуы түріктерде суғартын егіншілік болғанын көрсетеді. [4, 10 б.] Ыстықкөл және Тәңірі таулары өңірінде көптеген отырықшылық өмір салтын кешкендерін дәлелдейтін қирандылар табылуда. Шу, Талас өңірлері де түріктердің отырықшы өмір салты іздерін тастаған аймақтар. Асылында, түркі халықтары отырықшылық яки көшпелі өмір салтын ұстаса да, барлық қоныс тепкен орындарының артықшылықтарын жоғары бағалап, туған жеріне балаған. Түркі халықтарының туған жерге деген мұндай ықыластары мақал-мәтелдерде айқын көрінеді.

Ал көшпелілік – көшпелі халықтардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық даму жүйесі, шаруашылық-мәдени типі [5, 104 б.]. Яғни, көшпенділер кең далада жан-жануарлар мен табиғатты зерттей отыра, өмір сүруге машықтанып өзіндік ерекше мәдениет қалыптастырған. Сондықтан көшпенділерге кеңістік маңызды орталық ұғым болып есептеледі. Мал шаруашылығымен айналысқан еуразиялық түркітілдес көшпенділер төрт түлікке ыңғайлы жайылым іздеу үшін кеңістікті зерттей білген.

Кеңістік түсінігі түркі халықтары үшін, яки бүкіл көшпенділер үшін кең әрі шексіз жазықтық деген мағынада айқындалады. Олар үшін жер, туған жер, атақоныс, атамекен деген ұғымдар ерекше мәнге ие.

Туған жер барлық этникалық мәдениетке тән, жеке тұлғалық емес, қоғамдық құндылықтар қатарына жататын негізгі әмбебап концепт.

Туған жер концептісі өріс жиынтығынан құралған өзіндік құрылымнан тұрады. Бұл концептінің ішкі мазмұны атамекен, атақоныс, атажұрт, кіндік қаны тамған жер секілді модельдердің қатысымен анықталады. Сондай-ақ, жалпы адамзаттық және ұлттық мәдениеттің негізгі категорияларының бірі. Атамекен онтологиялық болмыспен қоса, ментальдік болмысқа да ие. Ал ментальдік болмыс адам санасында бейнеленіп, адам санасында өмір сүреді. Тиісінше, түркі халықтарында да «туған жер» концептісі ең маңызды лингвомәдени концептілердің қатарына жатады. Түркі халықтарының құндылықтар жүйесінде туған жер ұғымы адам үшін ең қымбат, тіпті бағасыз, туған жеріне деген махаббатының шексіздігі сияқты эмоциялық түсініктіктермен ассоциаланады.

Материалдар және әдістер

Әр халықтың жалпы ұлттық арман-мұраты, ұстанымы мен түсінігі ғасырлар бойы қалыптасып оның ауыз-әдебиеті үлгілерінен көрінеді.

Бұл зерттеуімізде ауыз әдебиеті үлгілерінің бай саласы саналатын мақал-мәтелдердегі «туған жер» концептісінің ерекшелігін анықтау басты мақсатымыз. Мақал-мәтелдердің басқа мәдениет қорынан ерекшелігі көлемі жағынан қысқа, мазмұн жағынан тереңдігінде ғана емес, оның барлық халыққа бірдей ортақтығында, көңілге ерекше қонымды, ұтымдылығында. Ал қазақ ауыз әдебиетінде едеуір көлемді мақал-мәтелдердің санын дөп басу мүмкін емес. Дегенмен қазақ мақал-мәтелдерін тиянақты жинақтаған белгілі жазушы Өтебай Тұрманжанов олардың санын елу мыңға жеткізсе, кейіннен ақын Мұзафар Әлімбаев және екі мыңдайын қатарға қосты. Соның ішінде мағына, түр жағынан кең салаларды Өтебай Тұрманжанов отан, туған жер, ерлік, еңбек деп жіктейді [6, 5 б.]. Зерттеуіміздің негізгі объектісі ретінде түркі халықтарының, оның ішінде қазақ, түрікмен, ноғай, құмық, қырғыз, тува, якут халықтарының мақал-мәтелдері пайдаланылды. Әр тілдегі мақал-мәтелдер мағыналық және тақырыптық жағынан бір-бірімен салыстырылып, туған жер концептісінің негізгі компоненттерін айқындау және жалпы концептілік тұтастығын көрсетіп, тұжырым жасалады.

Нәтижелер мен талқылау

Туған жер концептісіне түркі халықтары тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде берілген анықтамалар ұқсас. Мысалы, қазақ тілінде: *туған жер – туып-өскен жер, өз ел*», ал қырғыз тілінде: *туулуп-өскен жер, жашап турган, турук алган жер*», башқұрт тілінде: *тыуып үскән һәм йәшәгән ер*, татар тілінде: *туып үскән жир* деген мағыналары бірдей лексикалық бірліктермен берілген. Ал, атамекен (қаз.), ата жұрт (қаз.), ата конуш (қырғ.), ата журт (қырғ.) лексемалары қазақ тілі мен қырғыз тілінде кездессе, башқұрт пен татар тілдерінде: тыуган ауыл (башқ.), тыуган ил (башқ.), тыуган төйәк (башқ.), туған ил (тат.), туған төбе (тат.) тіркестері кездеседі. Қазақ, башқұрт және татар тілдерінде туған жер тіркесі Отан (қаз.), Ватан (башқ.), Ватан (тат.) сөзімен ассоциацияланады.

Сібірдегі түркі халықтарының тағы бір өкілі тува халқында туған жер түсінігі *Чурт, Чер, Аал* сөздерімен бейнеледі. Бұл сөздер келесідей сөз тіркестерін құрайды: *Чер-чурт, Аал-чурт, Төрээн чер*. Аталған сөз тіркестері туған жер, атамекен деген мағыналарға ие. Осы сөздер мен сөз тіркестері тува халқының туған жер ұғымының дәстүрлі түсінігінен өрбейді. Яғни, бұл жер немесе аумақ сол ұлт тарапынан игерілген жер. Тек сол жер ғана атамекен саналады, оның сыртындағы аумақ басқалардың жері, ал одан әрі белгісіз мекен [7, 31 б.].

Түрік профессоры Йылдырым Ибрахим түркі халықтарының мақал-мәтелдерін форма, мағына тұрғысынан былай топтастырады:

А) Пішін ерекшеліктері

1. Мақал-мәтелдер – қалыптасқан сөздер. Сөздер әбден орныққан. Оларды тіпті мағыналас, яғни синоним сөздермен де ауыстыруға болмайды. Мысалы:

Ак акча кара гүн ичиндир (*Ақ ақша қара күн үшін*) Бұл мақалдағы «ак» сөзінің орнына дәл сондай мағынадағы «бейаз» сөзін қолдануға болмайды.

2. Мақал-мәтелдер қысқа әрі нұсқа сөздер. Мысалы:

Таш йеринде ағырдыр (Тас түскен жерінде ауыр)

3. Көбінесе етістіктер ауыспалы осы шақ, ал кейде бұйрық райда тұрады. Бұйрық райда өте аз кездеседі. Мысалы:

Эв алма, комиу ал (Үй алма, көрші ал)

Ә) Ұғым, мағына ерекшеліктері

Ұғым, мағына жағынан мақал-мәтелдер бірнеше түрге бөлінеді:

1) Әлеуметтік құбылыстардың қалай пайда болғанын әділ көрсетеді.

Комиунун тавузу комиуяа каз гөрүнүр (Көршінің тауығы көршіге қаз көрінер).

2) Табиғаттағы құбылыстарды суреттейтін мақал-мәтелдер бар:

Март қапыдан бақтырар, казма күрек йактырар (Наурыз есіктен қаратады, кетпен-күрек жақтырады).

3) Қоғамдық құбылыс – оқиғалардың қалай пайда болғанын ұзақ бақылаудың нәтижесі ретінде көрсете отырып, сабақ беретін, үгіт-насихат беретін мақал-мәтелдер бар.

Өфке иле калкан зиян иле отурур (Ашумен тұрған зиянмен отырады)

4) Ұлттық әдет-ғұрыптарды білдіретін мақал-мәтелдер бар:

Дос – сыртыңнан, дұшпан – көзіңе мақтайды [4, 64-65 б.].

Осы талдау тұрғысынан келсек туған жер концепсіндегі мақал-мәтелдер ұғым, мағына ерекшелігіне қарай көбірек үшінші топқа жанасады. Себебі «туған жер» тақырыбындағы мақал-мәтелдер ел-жердің қадірін, оның адам өміріндегі құндылығын терең қаузап, оның тау-тасына дейін сүюді насихаттайды.

Туған жер, атамекен географиялық қана түсінік емес, бұл эмоционалды түрде қабылданатын кеңістік. Халықтың санасындағы туған жер бейнесі лингвистикалық, тарихи-этнографиялық, фольклорлық материалдарда әр қырынан көрінеді. Адам өз туған жерінің табиғатына сүйсіне отырып, оны жаны сая табатын орын ретінде ғана емес, отбасы, ата-анасы секілді ең басты категория деп қабылдайды. Оның құндылығын адамның ата-анасы, отбасы мүшелеріне теңестіре отырып сипаттайды.

Түрікмен тілінде: *Suw – atadyr, ýer – ene, Watan duzy we ene suydi – mukaddesdir keramatdyr*, қазақ тілінде: *Су – әке, жер – ана, Туған жердің тұзы, ананың сүті қасиетті*, құмық тілінде: *Ата юртун танымагъан атасын да танымас*, қазақ тілінде: *Ата жұртын танымаған, атасын танымас*. Ал қазақ тіліндегі *Отан - отбасынан басталады* деген мақал да жоғарыдағы мақалдармен мағыналас.

Кез келген адамның туған, өскен жері бар, сонымен бірге тегі (руы), ұлты бар. Әрбір адам осы категориялардың ішінде өмір сүреді. Бұл мақалдар арқылы туған жер концептісінің отбасылық-тектік (рулық), этникалық және өңірлік, мәдени, ұлттық-мемлекеттік сәйкестігінен туындайтын қырын көреміз.

Туваның халық ертегілеріндегі қаһармандар бір-бірімен кездескенде алдымен «Аалың-чуртуң кайдал, Адың-шолаң кымыл...?» (Ел-жұртың қайда? Аты-жөнің кім?) деп басталады. Бұл кездейсоқ емес. Кез келген адамның туған жері болатыны, әлдебір қауымдастық өкілі болатындығының көрінісі.

Башқұрт тілінде: *Ир-егет үзе өсөн тыуа, иле өсөн ұла* мақалы еш мағыналық өзгеріске ұшырамай қазақ тілінде де сол мәнде айтылады. *Ер жігіт – елі үшін туады, ел үшін өледі*. Бұдан «Туған жер» ұғымының жоғары инстанция екенін байқаймыз. Адамның өмірі тұтасымен туған жер үшін, соның игілігі үшін жұмсалатын, сол үшін өмір сүретінін көрсетеді. Бұл барлық түркі халықтарына ортақ ұстаным. Қырғыз тіліндегі: *Мекенден айрылғанча, өмүрдөн айрыл, Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат* мақалы қазақ тілінде: *Отаныңнан айырылғанша, өміріңнен айырыл, Отаныңның бақыты өміріңнен қымбат* деген мақалдар бар. Ал құмық тіліндегі: *Вататына кьуллыкь этген мурадына этген, Элингни сатма, жанынгны сат* мақалы қазақ тілінде: *Еліне қызмет еткен мұратына жетер, Еліңді сатпа, жаныңды сат* формасында қолданылады. Аталған мақалдар жоғарыда келтірілген тұжырымымызды бекіте түсіп, Отанның жалғыз екенін түсіндіріп, оны жер-жаһанның жауһарына да айырбастамауға, қандай қиындықта да сатпауға насихаттайды.

Туған жер, атамекен кез келген адам үшін ең басты маңызды категория. Сондықтан оны сүю, сақтау, қорғау әрбір адамның қасиетті борышы. Тува халқы да басқа ұлттар секілді туған жерін қорғауды культ деңгейіне көтеріп, *Куш уязынга ынак, Кулун иезинге ынак* (Құс ұясын сүйеді, құлын енесін сүйеді), *Төрээн чуртун кижиге кагбас, Төрээн иезин кижиге утпас* (Адам отанын тастамас, Адам анасын ұмытпас) деген секілді мақал-мәтелдердің жас буын өкілдерінің құлағына сіңіріп тәрбиелеген. Ноғай тілінде де осы мағынадағы мақалдар баршылық:

Аяз болса сувытар, булыт болса йылытар, тувған-оьскен ерлерин тентек киси мутар, қаз. Аяз болса суытар, бұлтты болса жылытар, туған-өскен жерлерін ақымақ адам ұмытар. Башқұрт тілінде: *Беләгенә карама, йөрәгенә кара*, қазақ тіліндегі *Елін сүймегеннің жүрегі қара* деген мақал да адамның адамдығының бағасы – отанына деген махаббат арқылы өлшенеді деген ой салады.

Тува халқында *Кижичурттуг, куш уялыг* деген мақал бар. Мақалды тікелей аударар болсақ *Адамның - отаны, құстық - ұясы бар* дегенге саяды. Түркі халықтарының фольклорында, мифологиясында құс ерекше мәнге ие екені айқын. Ғалым Н.Р.Ойроткинова «Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров» атты еңбегінде туған жер, атамекен концептісі алтай, хакас, тувалық мақал-мәтелдердегі үй, шаңырақ концептілерімен тікелей байланысты екенін айтады [8, 229 б.]. Метофоралық түрде үй – ұямен, ал адам – құспен ассоциоланады. Алтай тілінде *Кандый ла куш бойы уйалу, Кажызыла бойы кожонду* (Әрбір құстың ұясы бар, әркімнің өз әні бар), тува тілінде *Куш уялыг, Кижичурттуг* (Құстың ұясы бар, адамның отаны бар), алтайша: *Кийик уйалу, Кижичурттуг* (Аңның ұясымен, адам түтінімен), хакас тілінде: *Уялыг хус уязынзар тартынчан, Чурттыг кизи ибінзер айланчан* (Құс ұясына оралады, Адам үйіне оралады) деген секілді мақалдар ойымызды дәлелдейді.

Түрікмен тілінде: *Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar*, қазақ тілінде: *Жарынан айырылған жеті жыл жылар, Отанын айырылған өмір бойы жылар* деген мақал да туған жерсіз адамның жан дүниесіндегі бос орын толмайтынын көрсетеді.

Түркі халықтары фольклорында концепт ұғымын ашып көрсетуде мақал-мәтелдердің орны ерекше. Өйткені, мақал-мәтел – сөз ұйытқысы, берер тәлім-тәрбиелік маңызы зор. Терең мағыналы ой салатын мақал-мәтел түрі сан алуан. Олардың концепт ұғымын бейнелеуде өзіндік рөлі қалыптасқан. Түркі халықтары мақал-мәтелдерінде туған жер әр адамға ыстық, жақын, қайда жүрсең де есіңнен шықпай, жүрегінің төрінен орын алатын қастерлі ұғым ретінде сипатталады. Мысалы, қазақ тілінде: *Туған елдің жері – жәннәт, суы – шәрбәт, Туған жердің ауасы да шипа, туған жердің жуасы да тәтті, Туған жердің тасы да таныс, Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық, Туған жердің түйе жейтін жапырағы да, түйе аунайтын шаңдақ топырағы да дәрі, туған жердің жусаны жұпар, туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық, Туған елдің түтіні күйесіз, туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас, Ел елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы, Өз үйім – өлең төсегім.*

Татар тілінде: *Жир тартмаса да су тарта, Туыган жирдән кем туйган? Туган-үскән жирдән дә матур жир булмас, Торна да кыйбланы ташлап туган жиренә кайта, Кая барсам, кайда йөрсәм, нишләсәм дә Хәтеремдә мәңге калыр туган жирем* (Г.Тукай).

Қырғыз тілінде: *Туулган жердин топурагы – алтын, Ата-мекен алтын экен, Ар кимдин туулган жери – Мусир, Мекендин топурагы алтын, Ата-Мекен - алтын бешигим.*

Өзбек тілінде: *Vatansiz inson – kuysiz bulbul, Ona yurtning – oltin beshiging, O'z uyim – o'lan to'shagim, O'z yurtningni qadri, O'zga yurtda bilinar, Ona yurtning – oltin beshiging, Birovning yurtida bek bo'lguncha, O'zingning yurtningda it bo'l, Vatan qadrini bilmagan o'z qadrini bilmas.*

Башқұрт тілінде: *Айғыр малға ни етә – йөрөй белгән кешеғә, тыуған илгә ни етә – кәзерен белгән кешеғә, Астан үлһәң дә, ата-әсәңде, тыуған илеңде ташлама, Ат туйған ерендә, ир тыуған илендә, Мал ашаған еренә, ир тыуған иленә кайтыр, Мал торған ерен, ир тыуған илен оһотмас, Туйған ерзән тыуған ер яқишы, Туыған ер – яқын, тыуған ил – алтын; тыуған ерзең тузаны да кәзерлә, Тыуған ерзәй ер булмас, тыуған илдәй ил булмас, Тыуған илдең эте лә яқын* деген мақалдар «туған жер» концептісінің компонентін ашады.

Мақал-мәтелдерде туған жер ата-бабадан қалған жер екендігі айтылып, оның материалдық байлық қана емес, жоғары рухани құндылық екеніне назар аударылады. Түркі халықтары үшін осы сарындағы мақалдардың адамгершілік, тәрбиелік мәні өте жоғары саналады, өйткені түркі халықтары түрлі тағдырлы оқиғалардың салдарынан туған жерінен кейде уақытша, кейде мүлдем кетіп қалуларына, мәжбүрлі түрде бас тартуға, оны тастап кетулеріне тура келгенін өткен тарихтан жақсы білеміз.

Тұтас түркі халықтарының туған жер, туған ел, Отан, туған өлке, атажұрт туралы мақал-мәтелдерінде туған еліне деген махаббаты, сүйіспеншілігі аса зор ілтипатпен бейнеленген. Туған жерді қадір тұту, құрметтеу, өз жеріне, еліне деген адалдық, өз ұлтын сүю, өз Отанын қорғау идеялары да анық байқалады. Туған жерді сақтау еңбекпен, маңдай тер, ақыл түсініктерімен байланыстырылады. Туған жердің адам өміріндегі маңызы мен мәні туралы түркі халықтарының фольклорында көп мағлұматтар кездестіруге болады.

Түркі халықтары үшін туған жер ұғымы ең жоғары құндылықтардың, асыл ұғымдардың бірі. Туған жер – адамның шыр етіп дүниеге келген жері, атамекен – ата-бабаның туған жері, қоныс еткен мекені. Зерттеу еңбегімізде мысал етіп алынған мақал-мәтелдерден-ақ әркімге туған жері, туған елі қымбат екені айқын көрінді.

Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдерде туған жердің қадірін ұғындыру, оның бағасын білу қарама қарсы жат жер ұғымымен салыстырылып түсіндіріледі. Сөзіміздің айғағы ретінде ноғай халқының: *Мысырда патша болғаннан, элимде шобан болғаны артық*, қазақ тілінде: *Мысырда патша болғаннан, өз еліңде шобан болған артық*, өзбек тілінде: *Birovning yurtida bek bo'lguncha, O'zingning yurtingda it bo'l*, құмық тіліндегі: *Ям ерде солтон болгъунча, оъз еринде ултан болмакъ къолай*, түрікмен тілінде: *Özge ýurtda şa bolandan, öz ýurduňda geda bol* мақалдарын келтіруге болады. Бұл мақалдың қазақ тілінде: *Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол* немесе *Өз елімнің басы болмасам да, Сайының тасы болайын, Өзгеге ұл болғанша, Өз еліңе құл бол* деген нұсқалары бар.

Психологиялық тұрғыдан келсек, туған жерінде, атамекенінде өткізген өмір жат жермен салыстырғанда қолайлы. Жан тыныштығы мен адамның қоғамда өзін жайлы сезінуінің басты шарты.

Олай болса, қазақ, қырғыз, өзбек, тува, алтай, якут, шор тілідеріндегі мақал-мәтелдер бойынша ақпараттарды саралай келе, қоғамдағы ұжымдық нормалар мен ережелер туған жер кез келген адам үшін ең басты құндылық, жан тыныштығының кепілі екеніне көз жеткізе аламыз.

Қорытынды

Мәдени концептілердің ішінде туған жер концептісінің мәні ерек. Алдымен бұл концепт реляционды концептілерінің қатарына жатады, яғни мұнда қатыстылық категориясы бар. Реляционды концептілерді концептуалдық талдау аясында субъекті-объективті қатынастылығы анықталады. Яғни, туған жерді иемденетін міндетті субъектісі болады [9, 22 б.].

Туған жер сөзі атамекен сөзімен қатар түркі тілдерінің фольклорында жиі кездеседі. Алайда тілдік материалдарда туған жер сөзіне шартты түрде нақты анықтама берілмеген. Себебі туған жер ұғымы терең, аясы кең. Туған жер адамның тек өмірге келіп, өскен өңірі ғана емес бабадан жеткен мирасы, қадірлі Отаны, өзін жайлы сезінетін орны.

Атамекен – адамның туған жері, өскен жері, сонымен қатар ол жердің тағдырына немқұрайлы қарай алмайтын киелі аймағы. Көп жағдайда туған жер ұғымы эмоционалды деңгейде қабылданады.

Туған жер контекстік мағынада адамның өмірге келген жері болмауы да мүмкін. Шын мәнінде, туған жер, атамекен адамның өз халқының кішкентай бөлігі ретінде сезіне алатын жер.

Қорыта келгенде, туған жер концептісі түркі халықтарының ұлттық менталитетінде ойып тұрып орын алатынын аңғардық. Географиялық

орналасуы, мәдени ерекшеліктер, тілдегі айырмашылықтарға қарамастан туған жер ұғымы түркі халықтарының қай-қайсысында да, адамның ерекше махаббатына ие жоғары құндылық, құдіретіне баланады. Туған жерден материалдық құндылық өндіру, яғни туған жердің байлығы адам үшін ең басты қажеттілік емес.

Мақал-мәтелдерде туған жерге қарсы категория ретінде «жат жер» сипатталады. Жат жер адамға артық материалдық игіліктер бере алғанымен, шын бақытты сезіндіретін туған жер екенін айғақтайтын ұғым. Яғни, жат жердің болуы адамға туған жердің мәнін, қадірін танытатын, туған жерге деген махаббатты басқа елге, халыққа көрсете алмайтынын ұқтырады. Туған жер концептісі әр халықтың ментальді дүниетанымының қалыптасуында ұлттық-мәдени ақпаратты тасымалдаушы рөлін атқарады. Зерттеу еңбегімізде түркі халықтарына ортақ туған жер концептісіндегі біршама мақал-мәтелдерді мазмұндық, формалық тұрғыда зерттеп, ұқсастықтарына тоқталдық. Олардың түпкі мәніне назар аударатырып, контекстік мағынасына үңілдік. Тұтас түркі халықтары үшін мақал-мәтелдер астарлы ойды жинақы жеткізетін фольклордың айрықша бөлігі. Сондықтан олар лексикалық, фонетикалық тұрғыда әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Мақал-мәтелдер ауыздан-ауызға тарап, уақыт өте кей сөздер қосылып, кейбірі алынып халықтық мұраға айналғанымен, әу баста белгілі адамның аузынан шыққаны мәлім. Осы тұста олардың мағыналық өзгеріске ұшырамай түркі халықтарына таралу географиясы қызықты әрі қолданыстан шықпауы да тақырыпты терең зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, 1985. – 368 б.
- [2] Асықова Ж. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 2013. – 96 б.
- [3] Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1989. – 384 б.
- [4] Ибрахим И. Көне түркі фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер. – Шымкент, 2010. – 120 б.
- [5] Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 654 б.
- [6] Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы, 1959. – 237 б.
- [7] Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: «Наука», 1988. – 225 с.
- [8] Ойноткинова Н.Р. Алтайские пословицы и поговорки: поэтика и прагматика жанров: монография / Отв. ред. О.Н. Лагута. – Новосибирск, 2012. – 354 с.

[9] Игнатова Е.М. Концепт РОДИНА в социальнокультурном контексте Германии // Вопросы филологии, 2006. – №5. – 22 с.

REFERENCES

- [1] Marğūlan Ä. Ejelgi jyr-añyzdar (Ancient poem-legends). Almaty, 1985. 368 p. [in Kaz].
- [2] Asyqova J. Qazaqtyñ maqal-mätelderı (Kazakh proverbs and sayings). Almaty, 2013. 96 p. [in Kaz].
- [3] Baitürsynov A. Şyğarmalar jınaǵy (Collection of works). Almaty, 1989. 384 p. [in Kaz].
- [4] İbrahim İ. Köne türkı fökloryndaǵy öleñder men maqal-mätelder. (Songs, proverbs and sayings in the folklore of the ancient Turks). Şymkent, 2010. 120 p. [in Kaz].
- [5] Qazaq mädenietı (Kazakh culture). Ensiklopedialyq anyqtamalyq. Almaty: «Aruna Ltd.» JŞS, 2005. 654 p. [in Kaz].
- [6] Tūrmanjanov Ö. Qazaqtyñ maqaldary men mätelderı. (Kazakh proverbs and sayings) Almaty, 1959. 237 p. [in Kaz].
- [7] Tradicionnoe mirovozzrenie tjurkov Juzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremja. Veshhnyj mir (The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Space and time. The Material World) // L'vova Je.L., Oktjabr'skaja I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. Novosibirsk: «Nauka», 1988. 225 p. [in Rus].
- [8] Ojnotkinova N.R. Altajskie poslovicy i pogovorki: pojetika i pragmatika zhanrov: monografija (Altai proverbs and sayings: poetics and pragmatics of genres: monograph) // Otv. red. O.N. Laguta. Novosibirsk, 2012. 354 p. [in Rus].
- [9] Ignatova E.M. Koncept RODINA v social'nokul'turnom kontekste Germanii (The concept of HOMELAND in the socio-cultural context of Germany) // Voprosy filologii, 2006. №5. 22 p. [in Rus].

КОНЦЕПТ «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ» В ПОСЛОВИЦАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

*Олжабаев Б.К.¹, Пангереев А.Ш.²

^{*1}докторант, АРУ им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

²ф.ф.д., профессор, АРУ им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Аннотация. В статье проведен комплексный анализ концепта «Туған жер», отраженного в пословицах и поговорках тюркских народов. Цель исследования –изучить понятие родной земли в познании тюркских народов путем сопоставления концепта «Туған жер» в пословицах и поговорках, выявить общие мотивы. Для анализа концепта «Туған жер» в пословицах и поговорках тюркских народов были поставлены и решены следующие задачи:

- изучено семантико-тематическое содержание тюркских пословиц и поговорок в сравнительном аспекте;

- определены основные компоненты и общая концептуальная ценность «Туған жер»;

- определено значение понятий Родина, страна, Отчизна, Отечество для тюркских народов.

Научная значимость исследования определялась сопоставлением понятий и представлений о «Туған жер» в тюркском познании, национальных особенностей мировосприятия народа, знаний о природе и окружающей среде.

Исследуя тему с научной точки зрения, мы убедились, что одним из самых разнонаправленных произведений устной литературы, общим для тюркских народов, является труд Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк», который одним из первых собрал пословицы в XI веке. Первыми, кто исследовал и собирал казахские пословицы и поговорки, были также Ш. Валиханов, Ы. Алтынсарин, А. Диваев, М. Ж. Копеев, А. Байтурсынов и русские ученые А. А. Васильев, Ф. Плотников, П. А. Мелоранский, В. В. Катаринский, В. Радлов и Г. Жанибекова, З. Ташкенти. Важны также работы и научные выводы ученых О. Турманжанова, М. Габдуллина, М. Алимбаева, С. Каскабасова в конце XX-начале XXI веков, интересен сборник «Стихи и пословицы в древнетюркском фольклоре» турецкого профессора Йылдырым Ибрагима, серия «Бабалар сөзі» в 100 томах. Все эти исследования послужили методологической основой настоящей работы.

Человек, восхищаясь природой своего родного края, воспринимает его не только в качестве защитника, но и как самую главную категорию - семья, родители. Его ценность он характеризует, сравнивая его с родителями и членами семьи, например, сравним пословицы на туркменском языке: *Suw – atadyr, ýer – ene*, на казахском языке: *Су – әке, жер – ана*, на кумыкском языке: *Ата юртун танымагъан атасын да танымас*. Из приведенных выше пословиц и поговорок следует вывод, что каждому дорога родная земля, родная страна.

Статья ценна раскрытием специфики концепта «Туған жер», отраженной в пословицах и поговорках, в которых смысл пословиц и поговорок углубляется в определение концепта «Туған жер».

Результаты работы могут быть использованы в научно-исследовательской работе обучающихся гуманитарного направления.

Ключевые слова: фольклор, родная земля, лингвофольклористика, лингвокультурология, концепт, концептосфера, пословица, пространство, тюркские народы.

THE CONCEPT «NATIVE LAND» IN THE PROVERBS OF THE TURKIC PEOPLES

*Olzhabaev B.K.¹, Pangereev A.Sh.²

¹Doctoral student, ARU named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

²Cand. Sc., professor, ARU named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: pan.abat@mail.ru

Abstract. The article presents a complex analysis of the concept “Tugan zher” (Native land) reflected in proverbs and sayings of the Turkic peoples. The purpose of the study is to study the concept of the native land in the knowledge of the Turkic peoples by comparing the concept of “Tugan Zher” in proverbs and sayings, to identify common motives. The function of proverbs and sayings is defined. To analyze the concept “Tugan zher” (Native land) in proverbs and sayings of the Turkic peoples the following tasks were set:

- The study of the semantic and thematic content of Turkic proverbs and sayings in a comparative aspect.
- Determination of the main components and general conceptual value of “Tugan zher” (Native land).
- The meaning of the concepts of Motherland, Country, Homeland, Fatherland for the Turkic peoples.

The scientific value of the study was determined by comparing the concepts and ideas “Tugan zher” (Native land) in the Turkic cognition, national peculiarities of people’s world-perception, knowledge about nature and the environment.

Exploring the topic from a scientific point of view, we were convinced that one of the most diverse areas of oral literature common to the Turkic peoples is the work of Mahmud Kashgari “Divan lugat at-Turk”, who was one of the first to collect proverbs in the 11th century. The first who researched and collected Kazakh proverbs and sayings were Sh.Valikhanov, Y.Altynsarin, A.Divaev, M.Zh.Kopeev, A.Baitursynov and Russian scientists A.A. Meloransky, V.V.Katarinsky, V.Radlov and G.Zhanibekova, Z.Tashkenti. As well as the works and scientific conclusions of scientists O. Turmanzhanov, M. Gabdullin, M. Alimbaev, S. Kaskabasov at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries, the collection “Poems and proverbs in ancient Turkic folklore” by the Turkish professor Yildirim Ibrahim, the series “Babalar sozi” in 100 volumes were guided by the methodological basis.

A man, admiring the nature of his native land, perceives it not only as a protector but also as the most important category – family, parents. This characterizes its value by comparing it with his parents and family members. Proverbs in the Turkmen language *Suw – atadyr, ýer – ene* (trans. Water is a father, the Earth is a mother), *Watan duzy we ene süýdi – mukaddesdir keramatdyr* (trans. The salt of the Homeland and mother’s milk is sacred and

almighty), in the Kazakh language *Су – әке, жер – ан* (trans. Water is Father and the Earth is Mother), in the Kumuk language *Ата юртун танымагъан атасын да танымас* (trans. Who does not know his Homeland, who does not know his parent). Proverbs and sayings described above show that native land, country is dear to everybody.

The article is valuable in the specificity of the concept "Tugan zher" (Native land) reflected in proverbs and sayings in which the meaning of proverbs and sayings is deepened in the definition of the concept "Tugan zher" (Native land).

The results of the work can be used in the research work of students in the humanities.

Keywords: folklore, native land, linguo-folkloristics, linguoculturology, concept, concept sphere, proverb, space, turkic peoples.

Статья поступила 30.09.2022

UDC 821.161.1
SRSTI 17.82.30
DOI 10.48371/PHILS.2022.67.4.027

**«TWO LIVES» by CONCORDIA ANTAROVA IN THE CONTEXT OF
20TH CENTURY FINE PROSE RESEARCH
(Clearly Expressed Thoughts and Warnings of The Forces of The
Universe Seeking The Truth)**

**Chernozemova E.N.¹*

*¹Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology
of the Moscow Pedagogical state university, Moscow, RF,
e-mail: chernpzem888@yandex.ru, Orcid.id.: 0000-0002-1604-4783*

Abstract. The article describes the mutual influence of Russian-English literature and culture within the framework of K.E. Antarova

The main characteristics of the philosophical and ethical treatise are analyzed, and the concepts of the structure of the Universe of the theosophists of the 20th century are presented.

In the course of the research, the author examines the literary and artistic concepts of K. Lewis and K. E. Antarova using the comparative method.

The main ideas of K.Lewis are described in detail in the article: The concept of word as a source of information, the concept of space is replaced by the Heaven, the idea of intuitive concepts, etc.

The difference in the artistic image of K.E. Antarova's world is: the purity of the desire of a seeker who is eager for great knowledge, not being an observer, but a helper, remembering that the Teacher is always with him, the

ability not to be afraid of difficulties, and having a sense of responsibility to participate in what is happening.

The author of the article, considering the dichotomy of good and evil of the real characters of the works, by analyzing the secrets of the Universe, concludes that K.E. Antarova's concepts are implemented on the surface of the Earth, without K. Lewis' interplanetary flights in the Solar system.

The scientific significance of the study lies in the disclosure of the features of the literary and artistic concepts of K.E. Antarova and C. Lewis, as well as the characteristics of the philosophical and ethical treatise of the 20th century.

The conclusions of the work are of great practical importance, as they can be applied in teaching the history and theory of Russian literature at school and universities, in developing questions of idiosyncrasy at seminars, special courses, etc.

Keywords: fine fiction prose, mysticism, spiritual values, cosmic space, concept of the Universe, philosophical and ethical treatise, the image of the Teacher, the image of the Guardian of mankind.

Introduction

At the Novodevichy Memorial Cemetery in Moscow there is a unique space where, not far from each other, are the graves of the deepest mystic and poet of the 20th century Daniil Andreev, the world-famous director K.S. Stanislavsky, famous for his system, which helps the actor to go beyond the limits of mere text and mere stage space, to convey the high meanings of eternal values and the essence of art, and the opera soloist of the Bolshoi Theater Conkordia Antarova (1886 - 1959), whose repertoire included the leading arias of an extensive contralto repertoire, including the most difficult parts in operas of the Wagner cycle. "Ring of the Nibelung" ("Gold of the Rhine", "Siegfried", "Death of the Gods").

Basic Provisions

Conkordia Evgenievna Antarova created a multi-volume work of more than 2.5 thousand pages, now published as three and four volumes, known as "Two Lives"[1], which combines elements of artistic prose and spiritual revelations, reflecting personal life impressions from communication with K.S. Stanislavsky, S.V. Rachmaninov, captured in her work in the images of theatrical figure Stanislav Bronsky and pianist Anninov.

The work created by K. Antarova reflected both her involvement in the theosophical society in Moscow and her personal spiritual experience. The books describe the path of searching and ascent of outstanding acquirers of spiritual values, masters of science and art, servants of the Light, who create under the guidance of the Great Teachers. The images of the Teachers are created both carefully and boldly. Their names and essence are hidden from the uninitiated, they become mentors and helpers of the seekers.

Materials and methods

According to eyewitnesses and biographers, K.E. Antarova began work on the "Two Lives" books at the start of World War II. At the same time, in Great Britain, Clive Lewis (1898-1963), better known in Russia and in the world as author of *The Chronicles of Narnia*.

Through the mouth of the central character of the "Space Trilogy", the linguist Ransom (Elwin Ransom) in the final part of the first novel ("Out of the Silent Planet", 1938), C. Lewis formulated his own writing super-task: to acquaint people with the new a set of ideas and, for a start, be able to change the concept of Cosmos to Heaven, tell about outer space, overflowing with life, living according to strict objective laws, the guardians and guarantors of compliance with which are cosmic hierarchs, known in many cultures of the earthly world as deities, angels, forces [2].

In the concept of the universe, built by Lewis, who taught a theology course at Oxford, their existence does not contradict Christian ideas about monotheism. All the forces inhabiting the cosmos are subject to a strict hierarchy and are assistants to the supreme principle.

In modern language, Lewis asserts the existence of a single information field of the universe. The writer manages to reproduce the feelings of a person who has come into contact with this field, who receives non-verbal information, who has managed to use the channel of intuitive knowledge, which since the time of Plato has been reasonably considered an important way of knowing reality.

In the third novel of the Lewis' trilogy ("That Hideous Strength", 1945. In 1958, Avon published a version of the novel called "The Tortured Planet" - "Tormented Planet") when approaching the people of the guardian lords of the five planets (hierarchs-oyars, Oyarsa? pl. Oyéresu) the possibility of non-verbal communication is perceived by a person as "a game not with words, but with thoughts, paradoxes, images, inventions (...) Hypotheses - whether funny or serious - were born one after another", but no one then couldn't remember what it was about.

"In all their lives they have not heard such eloquence, such precise rhythm, such conjectures and metaphors. But they could not remember what they were talking about ... (...) The mind flew apart: desires, memories, thoughts were crushed and merged again into sparkling balls. Fortunately for them, they loved poetry; one who is not accustomed to seeing two, and three, and more meanings, simply could not bear it. Ransome, who had studied the word for many years, experienced heavenly delight. He was at the very heart of speech, in the red-hot crucible of language. For the lord of meanings himself, the herald, the herald, the herald came to his house. Oyyars came, who is closest to the Sun - Viritribia, who was called Mercury on Earth" [3].

Literature review

In developing the concept of the Word as a source of information, Lewis largely follows the English tradition and follows John Milton (1608-1674),

to whose collected works he wrote and published an introductory article [4].

Just like in Milton, the communication of Eldil angels (Eldil, pl. Eldila) - the eternal multidimensional essential energies (“multidimensional energy being”) of Clive Lewis with people is subject to the principle of measure, reporting information about the world in accordance with the level of consciousness: “To say more than said would be unreasonable,” Ransome states at the end of the novel shortly before the final Postscript.

When meeting with them for the first time and perceiving them as constantly rotating and iridescent energies, he asks them to change their appearance and appear in a different form.

Asked by Ransome whether only God sees things as they are, the rulers of the planets answer: “There are no holding places in your mind for an answer to that” [5] to contain the answer” (Trans. EC) – “Your mind cannot contain the answer” (Trans. N. Trauberg) [6, p.118]. And his conclusion that only an appearance is available to a person – the Hierarchs confirm: “Everything that is given to you is only an appearance...”

In Milton, the principle of proportionality of information to the level of consciousness is set forth in the VIII book of Paradise Lost, where the Archangel, who is wondering about the essence of Knowledge, speaks to Adam about the wisdom of the world, about the incomprehensibility of the Divine plan and about the futility of trying to know what God has not given to know Man, about wisdom ignorance, the ability to “not poison / Anxious superstitious wisdom - delights / Blessed life.” (Translated by Ark. Steinberg). God, according to Milton, allows people only to guess about the structure of the world and reveals his secrets, laughing at their attempts to make sense of them:

Vse mirozdan'e predostavil On
Lyubitelyam dogadok, mozhet byt'
Nad nimi posmeyat'sya vozzhelav,
Nad zhalkim suemudriem muzhej
Uchenyh, nad besplodnoyu tshchetoj
Ih mnenij budushchih, kogda oni
Ischislyat zvezdy, sozdavat' nachnut
Modeli umozritel'nyh nebes
I mnozhestvo pridumyvav' sistem,
Odnу drugoj smenyaya, im stremyas'
Pravdopodobnost' mnimuyu pridat'.
(Per. Ark. Steinberg) [7, pp.72-82].

Results and discussion

Lewis echoes Milton's call not to try to penetrate into the impossible to understand man. Higher beings advise Ransom not to focus on what you do not understand, “so as not to miss the more important”: “My people have a rule not to talk too much about sizes and numbers, even with weeds (i.e., representatives of the most knowledgeable and wise people - E.Ch.). If you

do not understand, do not focus on it, otherwise you may not notice the truly great.

More important, integral, inexpressible is given to a person in moments of intuitive insights. One of these states C. Lewis describes as sent to Ransome by higher beings in the course of explanations given to him about the phenomena associated with faith:

"And then everything somehow changed, as if what had been speech was now turning to vision. Ransome thought he saw the Great Dance, woven from ribbons of light, passing under and over each other, weaving into intricate arabesques and patterns as fragile as flowers.

Each figure that he saw became a focus, through it he perceived the whole, everything became one and simple - and again became entangled when, looking at what he considered the border, the edge, the background of the dance, he saw that this also claims to be superiority, not taking it away from that first figure, but even increasing it.

He also saw (although vision has nothing to do with it) instantaneous flashes of light where the lines intersected and, no one knows how, realized that these tiny lights, ephemeral flashes - instantly disappearing people, civilizations, cultures, teachings, systems, in a word, all that what the story says.

The lines themselves, the ribbons of light in which millions of particles lived and went out, belonged to some other nature. Gradually, Ransome saw that almost all of them were separate creatures, and he thought: if he is right, the time of the Great Dance is not at all like our time.

Some of them, the thinnest and most delicate, were those whom we consider short-lived - flowers and butterflies, fruits, a spring shower, and even (it seemed to him) a wave of the sea. The wider ribbons were creatures that seem almost eternal to us—crystals, rivers, stars, mountains. And brighter, lighter, more brilliant than all were living beings, although their radiance and color (sometimes going beyond the spectrum) differed from each other no less than from creatures of a different kind.

He also saw abstract truths, and living people turned into lines of light, and they opposed, together, particles of generalizations, flashing and fading at the intersections of lines. (...) the whole set of lovingly intertwined twists suddenly turned out to be the surface of a much more complex figure, leaving for the fourth dimension, and this dimension broke into other worlds.

The dance got faster and faster, the lines weaved thicker and tighter, clung to each other more and more, the radiance grew brighter, one dimension added to another, and that part of Ransome that could still think and remember was separated from his vision.

And then, at the top of the most complex dance in which he was involved, all complexity disappeared, dissolved, like a white cloud in the bright blue of the sky, and an incomprehensible simplicity, ancient and young, like morning, revealed itself to him in all its clarity and silence. He entered into this silence,

into this welcoming freshness precisely when he had moved farthest from our ordinary existence, and it seemed to him that he woke up, woke up, came to his senses. Sighing happily, he looked around [6, p. 86]. Such a description is consistent with what is given in a comic novel "Antic Hey" (1923). O. Huxley, reproduced the movement and interweaved musical themes.

This insight in the 17th chapter of "Perelandra" Ransome experiences after a desire to clarify theological issues, issues of faith. In an effort to comprehend the information, a person tries to formalize it verbally.

The author verifies, works out in the word what is called the intuitive form of cognition and correlates with the insight that he experienced in the 25th year of his life (1600) and described by Jacob Boehme, testifying to his life, which allowed him to penetrate into the innermost depths of nature, or Pascal on the night of November 23-24, 1654, "from ten and a half in the evening until half past one at night", written on parchment, which biographers will call "Memorial" or "Pascal's Amulet", and he himself designated the word "Fue" (flame, the fire).

Insights make it possible to go through the information corrupted by the fallen angel to its pure source. The hero of Clive Lewis realizes that a corrupted mind, nurtured in a corrupted world, cannot comprehend the Creator's plan, just as Boehme, as noted by Nikolai Berdyaev in his dedicated essay, felt the distortion of Christianity by scientists and theologians, popes and cardinals.

"Who owns that emptiness where there is not a single planet? What can you say to the Enemy when he says that there is no intention or purpose in all this? As soon as I see the goal, how it turns into nothing, into another goal that I did not think about, and what was the center becomes the curb, and so on until we believe that any plan, any pattern, any the idea is only a deception of the eyes that have been looking for hope too long. Why all this? What morning are you talking about? What will start with it?"

A strange conversation began, in which Ransome did not distinguish which words he himself uttered, which - one of the interlocutors; which are human and which are eldila. Speech followed one another - unless, of course, they all sounded at once - as if five instruments were playing or the wind shook the crowns of five trees on a high hill.

This game of consciences corresponding to Ransome is conveyed by Lewis in a series of twenty extended remarks, the authors of which remain unnamed.

The unwillingness of consciousness to accept the reported information about the structure of the world and the laws by which the cosmos lives, leads to the fact that reliable facts in their pure form are not perceived by earthlings, they can and should, according to the author, be presented in artistic form as a probability. Ransom comes to this conclusion by the end of the second novel, and in this way the artistic and philosophical form chosen by Lewis for presenting important ideas for him turns out to be explained and justified.

The same artistic form of recreating the forces involved in the ongoing construction of the universe is chosen by K.E. Antarova.

Among those who, like Random in Lewis, are allowed to see and communicate with the Guardians of Humanity in the books she created is the image of Natalya Vladimirovna Andreeva, in which the distinct features of E. P. Blavatsky appear: "...full, of medium height, with a strong curly hair, ugly brown hair. But her eyes, huge, gray, bulging, restless, with an imperious expression, did not exactly fit into this dense body. These eyes, it seemed, needed to know everything, to intervene in everything, to delve into everything.

<...> the lady smiled - as if she had drilled a hole in my heart", "Despite the outward rudeness, the power of goodwill radiated from Andreeva" [8]. The central character connecting the detailed plot, the young Lyovushka, immediately feels a friend in her and ceases to be afraid of her piercing penetrating eyes.

Conclusion

As follows from the text, those relentlessly and selflessly engaged in the most active spiritual search for truth and solving meaningful life problems gather in the Community. Andreeva appears there when she was not even seventeen years old, and they accept her with joy. The strength of her vibrations does not benefit everyone, only very hardened people can communicate with her. She goes to the secrets of humanity under the guidance of the Teachers. Her companion and assistant is the quiet and docile Colonel Oldenkot.

Her passion for knowing the Truths of Being is encouraged. She is admitted to familiarity with carefully guarded ancient manuscripts. At the same time, it is on the example of this image that it is shown how indefatigable and inattentive to the advice of the Teachers can harm on the path of ascent. In particular, ignoring the Teacher's advice to get enough sleep before a difficult journey, the character is engaged in night vigils - she wants to finish reading and adding something, which subsequently interferes with the steady and calm overcoming of the difficulties of the path and requires additional efforts from the companions to maintain the safe movement of the character.

Another overlap between two works - Lewis and Antarova - is the idea that a breakthrough to the cosmic hierarchs, against their will, leads to misfortune.

Clive Lewis has the self-serving scientists of the N.I.C.E. "The National Institute for Coordinated Experiments" in Bellbury, seeking to put the awakened Merlin at their service, are punished by the curse of the Tower of Babel: they cease to understand each other and lose the ability to clearly express thoughts: "by their own evil will, they broke in there, to unearthly forces (...) They came to the gods, who did not go to them, and brought down the sky on themselves" [9, p.108].

With these words ("They brought down the sky upon themselves") is the title of chapter 13, which shows how the corrupted consciousness misperceives

the reality and the possibilities of knowledge. An unprepared consciousness perceives a culture that has gone far in its purity for backwardness, simplicity for primitiveness. This is what happens in the first novel of the trilogy, when the inexperienced take the voice of the invisible spirit-hierarchy of the planet either for a loudspeaker, or for a ventriloquist sorcerer [10, p. 58].

K.E. Antarova has characters dreaming of grandiose achievements and complaining about the insuperability of interfering circumstances. Guardian assistants provide them with the opportunity to accomplish, removing obstacles from their path, opening roads to the Community, but everything turns into empty talk, beautiful-hearted dreams for those whose spirit is not strong in the fight against obstacles.

In addition to the rule to give information according to consciousness, taking into account the purity of the aspirations of the seeker of superknowledge, Antarova's teachers repeatedly repeat several advice-requirements for students: 1) not to be an observer, to be an assistant; 2) to remember the constant presence of the Teacher, which strengthens the spirit, courage, the ability not to be afraid of difficulties and a sense of responsibility for being involved in what is happening.

Books by K.E. Antarova combine the characteristics of a philosophical and ethical treatise outlining the concept of the structure of the universe of the Theosophists of the 20th century, and a novelistic beginning, according to which the proposed circumstances are traced on the fates of specific characters who meet with the personified forces of good and evil. Unlike C. Lewis, K. Antarova did not need interplanetary flights in the solar system to present similar ideas. All passages into the secrets of the Universe are carried out in the earthly plane.

REFERENCES

- [1] Antarova K.E. Two lives. M.: AST, 2020. Parts 1-2. 815 p.
- [2] Lewis C.S. Out of the Silent Planet. London: The Bodley Head, 1938.
- [3] Lewis K.S. Vile power / Translation from English. Chapter. 13 "They brought the sky down on themselves." P. 108 // Electronic resource lib.ru. Access code: <http://lib.ru/LEWISCL/histreng.txt>.
- [4] Lewis C.S. A Preface to Paradise Lost, Oxford University Press, London, 1942, 1961, 1969.
- [5] Lewis C.S. Perelandra: A Novel. London: The Bodley Head, 1943.
- [6] 4. Lewis K. Perelandra / Translated by N.L. Trauberg. P. 86 // Electronic resource lib.ru. Access code: <http://lib.ru/LEWISCL/pereland.txt>.
- [7] 4. Milton Paradise Lost. Translation by A. Steinberg.
- [8] Antarova K.E. Two lives. Part 1-4. 2560 p. // Electronic resource Bookscafe. Access code: https://bookscafe.net/read/antarova_kora-dve_zhizni-249743.html#p1
- [9] Lewis K.S. Vile power / Translation from English. N. Trauberg. Lewis K.S. Collected works In 8 volumes [comp. and ed. O. Neve]. — Minsk;

Moscow; SPb. 1998-2000. Т. 4. The vilest power. Stories. Moscow: Fund named after Fr. Alexandra Men; St. Petersburg: Bible for everyone, 1999. 350 p. pp. 7–309.

[10] Lewis K.S. Beyond the Silent Planet / Translated by S. Koshelev, M. Mushinskaya, A. Kazanskaya // Lewis K.S. Collected works In 8 volumes [comp. and ed. O. Neve]. — Minsk; Moscow; SPb. 1998-2000. Volume 3. M.: Alexander Men Foundation; St. Petersburg: Bible for everyone, 1999. - 415 p. pp. 9–176

XX ҒАСЫР КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІ МӘНМӘТІНІНДЕГІ КОНКОРДИЯ АНТАРОВАНЫҢ «ЕКІ ӨМІР» КІТАБЫ

**(Ақиқат іздеушілерге Әлем күштерінің ашық
айтылған ойлары мен ескертулері)**

*Черноземова Е.Н.¹

*¹Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті,
филология институты, Мәскеу, РФ, e-mail: chernpzem888@yandex.ru,
Orcid.id.: 0000-0002-1604-4783

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр теософтарының ғаламның құрылымы туралы түсінік беретін философиялық-этикалық трактаттың негізгі сипаттамаларына талдау жасалынады.

Мақала К.Е.Антарованың кітабы және К.Льюистің романдар циклі мысалында орыс-ағылшын әдеби және мәдени өзара әрекеттестігіне арналған.

XX ғасырдағы теософтардың ғалам құрылымы туралы тұжырымдамаларымен таңыстыратын философиялық-этикалық трактаттың негізгі сипаттамаларына талдау жасалынады. Автор зерттеу барысында К.Льюис пен К.Э.Антарованың әдеби-көркемдік концепцияларын салыстырмалы әдісті қолдану арқылы қарастырады.

Мақалада К.Льюистің негізгі идеялары нақтыланып сипатталған: Сөз ұғымы - ақпарат көзі ретінде, ғарыш ұғымы аспанмен алмастыру арқылы, интуитивті түсініктер идеясы т.б.

К.Е.Антарова әлемінің көркемдік кеіпінің айырмашылығы мынада: асқан білімге құштар іздемпаз ұмтылысының тазалығы, бақылаушы емес, көмекші болуы, ұстаздың үнемі жанында екенін есте сақтауы, қиындықтардан қорықпау қабілеттілігі, болып жатқан оқиғаға қатысу үшін жауапкершілік сезімінің болуы.

Мақала авторы шығармалардың нақты кейіпкерлерінің жақсылық пен зұлымдықтың дихотомиясын қарастыра отырып, ғалам сырларына талдау жасау арқылы, К.Е.Антарованың тұжырымдамаларының К.Льюистіңкүнжүйесіндегіпланетааралықұшуларынаайырмашылығы жер бетінде жүзеге асырылуында деген тұжырым жасайды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы К.Е.Антарова мен К.Льюистің әдеби-көркемдік концепцияларының ерекшеліктерін, сонымен қатар 20 ғасырдағы философиялық-этикалық трактаттың сипаттамаларын ашуда.

Жұмыстың қорытындыларының практикалық маңызы зор, өйткені оларды мектепте және жоғары оқу орындарында орыс әдебиетінің тарихы мен теориясын оқытуда, семинарларда, арнайы курстарда және идиостиль мәселелерің зерттеуде қолдануға болады.

Тірек сөздер: көркем проза, мистика, рухани құндылықтар, ғарыш кеңістігі, ғалам туралы түсінік, философиялық-этикалық трактат, Ұстаз бейнесі, адамзаттың қамқоршысы бейнесі.

**КНИГА КОНКОРДИИ АНТАРОВОЙ «ДВЕ ЖИЗНИ»
В КОНТЕКСТЕ ПОИСКОВ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ XX ВЕКА
(Откровения и предостережения сил Света ищущим Истину)**

*Черноземова Е.Н.¹

*¹ Доктор филологических наук, профессор Института филологии
Московского педагогического государственного университета,
г. Москва, РФ, e-mail: chernpzem888@yandex.ru,
Orcid.id.: 0000-0002-1604-4783

Аннотация. Статья посвящена русско-английским литературным и культурным взаимодействиям на примере книги К.Е.Антаровой и цикла романов К. Льюиса.

Анализируются основные характеристики философско-этического трактата, излагающие концепцию строения мироздания теософов XX века.

В работе при помощи сравнительного метода рассматриваются литературно-художественные концепции К.Льюиса и К.Е.Антаровой.

Автор статьи конкретизирует основные идеи К.Льюиса: концепцию Слова как источника информации, замены понятия Космоса на Небеса, примеры интуитивных прозрений и др.

Отличие художественной формы мироздания К.Е.Антаровой заключается в следующем: Учителя человечества приближают к себе учеников, опираясь на наличие чистоты устремлений искателя сверхзнания, его способности не быть наблюдателем, быть помощником, помнить о постоянном присутствии Учителя, не страшиться трудностей, быть ответственным за причастность к происходящему.

Автор статьи, рассматривая дихотомию добра и зла на примере конкретных персонажей произведений, анализируя тайны Вселенной, делает вывод о том, что идеи К.Е.Антаровой в отличие от межпланетных полетов по Солнечной системе К.Льюиса реализуются и осуществляются в земной плоскости.

Научная значимость исследования заключается в раскрытии особенностей литературно-художественных концепций К.Е.Антаровой и К. Льюиса, а также характеристик философско-этического трактата 20 века. Выводы работы имеют большое практическое значение, так как могут быть применены в преподавании истории и теории русской литературы в школе и вузах, в разработках вопросов идиостиля на семинарах, спецкурсах и т.д.

Ключевые слова: художественная проза, мистика, духовные ценности, космическое пространство, концепция мироздания, философско-этический трактат, образ Учителя, образ Хранителя человечества.

Статья поступила 10.12.2022

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

4 (67) 2022
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 26.12.2022 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 45,5 п.л. Заказ № 3225. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru